

UDK: 1(091)(075.8)

Abdullaziz ABDUVAXIDOV,
Imom Termiziy xalqaro ilmiy tadqiqot markazi ilmiy xodimi
E-mail: abdullazizabduvaxidov@gmail.com

TTA Termiz filiali dotsenti, PhD A.Raxmonov taqrizi asosida

MA'RIFATPARVAR SARVEPALLI RADHAKRISHNANNING TA'LIM HAQIDAGI QARASHLARI

Аннотация

Ushbu maqolada Sarvepalli Radhakrishnanning ilmiy merosini o'rganish asosida fuqarolarning farovonligi, ularning moddiy va ma'naviy hayotini yaxshilash yo'lida uning ulkan sa'y-harakatlari tahlil etilgan. Sarvepalli Radhakrishnanning hind ma'orifi haqida aniq dalillarga asoslangan holda bayon etishi davlat boshqaruv tizimida mamlakat ma'naviy hayotini tartibga solishda katta yordam berganligi ko'rsatib o'tilgan. Sarvepalli Radhakrishnan Hindiston ta'lim tizimiga katta hissa qo'shgan hind olimlaridan biridir. U ta'lim mexanizmlari masalasini ko'targan birinchi hind olimlaridan biri bo'lgan va keyinchalik uning fikrlari ko'plab taniqli olimlar tomonidan keng e'tirof etilgan.

Kalit so'zlar: Sarvepalli Radhakrishnan, ta'lim, ilm-fan, empirik, sharq va g'arb, integratsiya, idrok.

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ВЗГЛЯДЫ ПРОСВЕЩЁННОГО САРВЕПАЛЛИ РАДХАКРИШНАНА

Аннотация

В данной статье на основе изучения научного наследия Сарвепалли Радхакришнана проанализированы его огромные усилия по улучшению благосостояния граждан, их материальной и духовной жизни. Отмечено, что четкое изложение Радхакришнаном идей индийской педагогики, основанное на конкретных доказательствах, оказало значительную помощь в упорядочении духовной жизни страны в системе государственного управления. Сарвепалли Радхакришнан является одним из выдающихся индийских учёных, внесших большой вклад в систему образования Индии. Он был одним из первых индийских исследователей, поднявших вопрос образовательных механизмов, и впоследствии его идеи получили широкое признание среди многих известных учёных.

Ключевые слова: Сарвепалли Радхакришнан, образование, наука, эмпиризм, Восток и Запад, интеграция, восприятие.

THE EDUCATIONAL VIEWS OF THE ENLIGHTENED SARVEPALLI RADHAKRISHNAN

Annotation

This article analyzes the extensive efforts of Sarvepalli Radhakrishnan aimed at improving citizens' welfare, as well as their material and spiritual lives, based on the study of his scientific heritage. It is demonstrated that Radhakrishnan's clear exposition of Indian educational philosophy, grounded in concrete evidence, significantly contributed to regulating the country's spiritual life within the state governance system. Sarvepalli Radhakrishnan is one of the prominent Indian scholars who made substantial contributions to the Indian education system. He was among the first Indian scholars to address educational mechanisms, and later his ideas were widely recognized by many renowned academics.

Key words: Sarvepalli Radhakrishnan, education, science, empirical, East and West, integration, cognition.

Kirish. Sarvepalli Radhakrishnan dunyoga Sharq falsafasi va G'arb ilmiy bilimlarini uyg'unlashtirishga butun hayotini bag'ishlagan ko'prik quruvchi va ularni birlashtiruvchi faylasuf sifatida tanilgan. U hind falsafasining ahamiyatini chuqur izlanishlari va yuksak sadoqat bilan o'rgangan. Darhaqiqat, u Sharq va G'arbning ma'naviy qarashlarini mukammal o'zlashtirgan mutafakkirdir. O'zining tanqidiy va ijodiy asarlari orqali u doimiy va izchil tarzda irq, din, tabaqa, e'tiqod, rang va jins kabi sun'iy bo'linishlardan yuqoridagi insoniy chuqurliklarni ochib bergan.

Bu mohiyatan Hindiston madaniyatining o'ziga xos xususiyatidir. U insoniyat rivoji uchun yangi imkoniyatlarni ochib, biologik, psixologik, yadroviy va ekologik xavflar tahdidida qolgan, ruhiy va mafkuraviy jihatdan bo'lingan insoniyatga umid va istiqbolni taqdim etadi. Uning ilhomlantiruvchi yozuvlarida Sharq va G'arbning doimiy ravishda birlashishi seziladi. Go'yo ular bir-biridan ajralmaydigan, tahlilali davrda hayot

tizimlarini saqlab qolish va yangilash yo'lida global ong sari yangi bosqichga o'tayotgandek.

Asosan, integratsiya tarafdori bo'lgan Radhakrishnanning hayot haqidagi qarashlari yagona, uyg'un va ijodiy yaxlitlikdan iborat bo'lib, unda insonning moddiy ehtiyojlari uning psixologik ehtiyojlari bilan muvozanatlashgan. Uning dunyoqarashi psixologik jihatdan bir butun bo'lib, qismlarga bo'linmaydi. Darhaqiqat, u ilm-fan va dinning yaqinlashuvi bilan yakunlangan evolyutsion dunyoqarashni ishlab chiqib, qiyalangan va sarosimaga tushgan insoniyat uchun muqobil yo'lni taqdim etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Maqolada rus, ingliz, hind va xorijlik olimlarining Sarvepalli Radhakrishnanning ilmiy merosi va ijtimoiy-falsafiy qarashlarini o'rganish bo'yicha Sri Aurobindo Ashram, Amrik Singh, H.П. Аникеев kabi olimlarning ilmiy tadqiqot ishlaridan samarali foydalanildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada qiyosiy tahlil, retrospektiv tahlil, tizimli yondashuv, kreativ yondashish, dialektik, germevntik, sinergetik ilmiy bilish usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Radhakrishnanning ta'lim haqidagi falsafasi tushunchalarga qarshi idrokni va mavhumliklarga qarshi bevosita tajribalarni birinchi o'ringa qo'yadi. Ta'lim tizimi mexanik mavjudotlarni emas, balki muqaddas, sog'lom va mukammal insonlarni tarbiyalashga intilishi kerak. U ijodkorlikni ta'lim tizimining ustuvor yo'nalishi sifatida ko'rib, idrok eshiklarini ochishga chaqirgan. Idrokni o'rgatish, intuitiv ongni uyg'otish va tasavvurni rivojlantirishni talab qilar edi, bu esa uning ta'lim falsafasini aql va cheklangan mavjudlik chegaralaridan ozod qilgan. Bu falsafa hind madaniyati mash'alasini ijodkorlik bilan yonib turishini va muloqot jarayonini bir necha ming yillar davomida uzluksiz saqlab qolishini ta'minlagan [10].

Davlat maktablarining faqat intellektual va nazariy shakllarga haddan tashqari tayanishi hamda bevosita tajribalarni e'tiborsiz qoldirganidan hafsasalasi pir bo'lgan Radhakrishnan ta'lim tizimining yaxlit modelini va hayotga tizimli yondashuvni taklif qildi. U har doim yashash, sevish san'ati va cheksiz rivojlanish imkoniyatlarini o'rganish uchun yangi eshiklarni, ongning yangi qatlamlarini ochishga intilgan. Aqliy faoliyatga haddan tashqari berilishimiz bizda bo'linish va ajralish hissini paydo qilib, voqelikni idrok qilishni buzib yuboradi. Bu esa raqobat, mojarolar va nafrat kabi salbiy his-tuyg'ularni yuzaga keltirib, bizni o'z mavjudligimizning chuqurliklaridan uzoqlashtiradi. Radhakrishnan ta'limning asosiy vazifasi bog'lanishlarni qurish, nasriy va poetik tuyg'ularni, intellekt va intuitsiyani, ong va ruhni birlashtirish va har xil darajalarda munosabatlarni rivojlantirishdan iborat ekanligini tez-tez ta'kidlab kelgan. Bunday harakat talabalarni sevgi, rahm-shafqat va tushunish sifatlarini o'zlashtirishga yordam beradi [3].

Radhakrishnan idrokning shaxsiy ongning uyqu holatidagi qobiliyatlarini uyg'otishdagi rolini tan olar ekan, ruhning qiymatiga aqlning yutuqlari va intellektual mavhumliklardan ko'ra ko'proq ahamiyat bergan. Faylasuf shunday yozadi: "Sofokl shunday degan: "Mo'jizalar ko'p, lekin hech biri inson bolasidan ko'ra ajabto'vur emas". U bu yerda faqat fikrlash, o'rganish va eslash qobiliyatlari haqida emas, balki bilimlarni vaqt va makon orqali uzatish qobiliyatlari haqida gapiradi. Insoniy ijod oddiy hisoblashlar masalasi emas. Hayotning o'zida oldindan aytib bo'lmaydigan element yashiringan. Ta'lim har bir kishini o'z ehtiyoj va qobiliyatiga mos ravishda qadam tashlashga tayyorlashi kerak" [2].

Radhakrishnan tasavvurni rivojlantirish zarurligini ta'kidlaydi, bu nafaqat san'at, adabiyot va ijtimoiy fanlar sohalarida, balki, ehtimol, undan ham ko'proq ilm-fanda muhimdir. Faqatgina tasavvur yordamida olimlar mavjud dunyodan ehtimoliy dunyoga o'ta olishadi. Ta'lim dasturlarida tasavvur qobiliyatini hisobga olmaslik biz duch kelayotgan muammolarimizning bir qismiga izoh beradi. Bunday ruhsiz zamonlarda ta'lim o'z kurslarining mazmuniga san'at va adabiyot elementlarini kiritish orqali boylik va ma'no kasb etishi mumkin. Aql tashqi dunyoga, tashqi dunyo esa aqlga juda moslashgan, faqat aqlni ozod qilish va bevosita tajribani rivojlantirish orqali shaxsning maksimal qobiliyatlarini amalga oshirish mumkin.

Radhakrishnanning ilgari surayotgan ta'lim liberal ta'lim emas, balki tajribaviy ta'lim bo'lib, u donolikni ilgari suradi va e'tiqodni, shuningdek, shaxsiy hayot tarzi

uchun kosmik va ichki qadriyatlarini ulug'laydi. U sanoatlashgan va texnologik yo'naltirilgan ta'lim nazariyotchilari va siyosatchilarining ko'plab asoslarini rad etgan. Radhakrishnan zamonaviy murakkabliklar davrida insonning haqiqiyligi, qadr-qimmatini va sharafiga himoya qiladi. U yengilmas aql va ijodiy kuchni uyg'otib, inson hayotini yangi qirralarga olib chiqishga qaratilgan ta'limiy yondashuvni ishlab chiqadi [11].

Radhakrishnan turli diniy an'analarining eng yuksak umumiy jihatlarni aniq va izchil yoritadi hamda o'zining oddiy va tabiiy uslubida doimiy falsafaga, Shankaraga murojaat qiladi. U inson tabiatining barcha odamlarga xos jihatlarni o'rganishga intiladi, vaqt va sharoitlar tufayli yuzaga kelgan tasodifiy odatlar va xususiyatlardan ko'ra uning aqli zamonaviy ongning eng to'g'ri namunasidir.

Radhakrishnanning fikricha, ta'lim dasturlariga universallik va ilmiy gumanizmning oddiy, ammo aniq tamoyillarini kiritish orqali begonalik hissini cheklash, shaxsiy hayot tarzi va o'zlikni tiklash mumkin. Bu orqali insonning ongsizlikda yotgan, noma'lum mavjudlik shakllarini uyg'otish orqali yuqori darajadagi o'zlikka yaqinlashamiz. Bu esa har bir madaniyat va yetuklikning tili bo'lib kelgan [1].

Hozirgi zamon odamining yo'qotilgan o'lchovni – ruh va to'liq tasavvurni izlashida Radhakrishnan yo'l-yo'riq beruvchi yoki birlashtiruvchi halqa sifatida namoyon bo'ladi. Zamonaviy dunyoda ilm-fan hikmatni mag'lub etgan, bilim idrokni o'rni egallagan, aksariyat voqealar va mutafakkirlar esa faqat shubha va tushkunlikni qoldirgan bir sharoitda, Radhakrishnan insoniyat uchun katta umid va'dasini taklif qiladi. U kosmos bilan uyg'unlikda yashash imkoniyatlarini taqdim etuvchi ilmiy gumanizmning evolyutsion falsafasini ilgari suradi. U hayotning tabiiy jihatdan ajralmas qiymatga ega ekanligiga, yashashga bo'lgan ishonchni qayta tiklash va umid ilohiyotini yaratishga ishonadi.

Hozirgi begonalik, xavotir, o'z-o'zini yo'q qilish va anomalialar madaniyatidan qutulmoqchi bo'lsak, Radhakrishnanning yaxlitlik va uyg'unlik falsafasiga murojaat qilishimiz kerak. U adabiyot, san'at, falsafa va qiyosiy dinlar bo'yicha kurslarda yetarli ta'limiy birlik va tarkibiy qismlar taqdim etilishi orqali inson ongida birlik himoyasini yaratish mumkinligiga ishongan. Abstraktsiyalarga yoki mavhum gaplarga tayanmasdan, Radhakrishnan qadimgi gurular tomonidan bitilgan yangi ta'lim epistemologiyasini tiklagan va uni zamonaviy ta'limiy inqiroz davrida amaliyotga tatbiq qilgan.

Radhakrishnanga ko'ra, ta'lim bu shunchaki bilimni uzatish emas, balki inson qanday yashashi kerakligi haqidagi yaxshi yo'naltirilgan qarorlarning to'plamidir. Ta'lim javob berishi kerak bo'lgan asosiy muammo shunday: sanoatlashtirilgan jamiyatda inson bo'lishni qanday o'rganish mumkin? Darhaqiqat, bu yashash san'ati, ko'plab bilim sohalarini egallashdan ko'ra muhimroq va qiyinroqdir. Uning ta'lim falsafasi eshitilmagan bo'lishi mumkin, ammo u shunday shiorni ilgari surgan: "Eshitilgan narsa shirin bo'lishi mumkin, ammo eshitilmaganlar yanada shirinroqdir" [4].

Radhakrishnanning ta'lim falsafasi va zamonaviy ta'lim tafakkuri o'rtasidagi bo'shliqlarni tahlil qilishda shuni e'tibordan chetda qoldirmaslik kerakki, u o'z hayoti falsafasi va ta'limdagi uzoq tajribalariga asoslanib, ta'limning to'liq va idealistik qarashlarini ishlab chiqishga muvaffaq bo'ldi. Masalani aniqroq qilib qo'yish uchun: uning hayoti falsafasi haqiqat va bilimning ekologik va yaxlit qarashidan kelib chiqqan bo'lib, bu holat

fenomenallarning o'zaro bog'liqlik va o'zaro bog'liqlik prinsiplariga asoslangan edi. Hayotda qanday bo'lsa, ta'limda ham shunday, u deterministik va mexanistik yondashuvlarga qarshi edi. U bilimning ixtisosliklarga va maxsus mutaxassisliklarga bo'linishi va qattiq belgilangan dasturlarni kengaytirishdan norozi edi va doimo o'zaro-dasturiy va ko'p-intizomli tadqiqotlar jarayoni orqali ta'limning integratsiyalashgan va birlashgan tizimini rivojlantirish zarurligini ta'kidlagan. U ko'pincha G'arbning bilimga yondashuvlarini rad etgan, chunki ular reduksionistik va klinik ta'lim psixologiyasi nazariyalariga asoslangan bo'lib, bu esa bilimning haddan tashqari ixtisoslashuviga olib kelgan. Ajablanarli emaski, haddan tashqari ixtisoslashuv hayotni o'zi bo'linishga va shaxsiyligini yo'qotishga olib kelgan [5].

Radhakrishnan doimo siyosiy jarayonlar va ta'lim tizimidagi mutaxassislar oldiga qadimiy va zamonaviy ta'lim tizimlarini birlashtirish va yaxlit va idealistik ta'lim qarashlarini yaratish masalasini qo'ygan. Faqat qadimiy bilimlarga yoki faqat zamonaviy bilimlarga e'tibor qaratish hozirgi ta'lim muammolariga yechim bo'la olmaydi. Javob ikki ekstremal pozitsiyaning sintezida.

Bu fikrni yanada kengaytirish jarayonida, Radhakrishnan qadimiy ta'lim tizimini G'arb ta'lim pedagogikasidagi yangilanishlar bilan integratsiya qilishga intilgan tadqiqotchi sifatida hayratga soladi. Bunday integratsiyalashgan ta'lim tizimi turli sohalarida rivojlanish tezligini oshirishi va yangi Hindistonni qurishda kerakli

sifatli inson resurslarini yaratishi mumkin edi. Faqat zamon bilan hamnafas inson resurslarini yaratish orqali mamlakat dunyo fikrlarida va g'oyalarda yangi yetakchilikni qo'lga kiritishi mumkin edi. U universitetlardan "o'zini tanqid qilish, e'tiqodlar va amaliyotlarga nisbatan keng fikrli, mantiqli munosabatni" rivojlantirishni kutgan edi.

Xulosa va takliflar. Radhakrishnaning idealizm va realizmga bo'lgan hurmat cheksizdir. U bir qancha ta'lim faylasuflari va amaliyotchilarining, masalan, Ghosh, Mahatma Gandi, Robindranat Tagor, Mukherji hamda g'arbona fikr yurituvchilarning ta'lim tarkibiy qismlarini o'zlashtirgan holda, ta'lim falsafasiga yangi o'lchov qo'shdi. Ko'plab boshqa asarlardan tashqari, uning ta'lim falsafasi haqidagi g'oyalari 1948-1949 yillardagi universitet ta'limi komissiyasining hisobotida yorqin va sezgir tarzda bayon etilgan. Siyosiy mustaqillikdan so'ng, Hindiston hukumati o'zining raisligida universitet ta'limi komissiyasini tashkil etdi, uning asosiy maqsadi mamlakatdagi oliy ta'lim holatini ko'rib chiqish va yangi Hindistonning ehtiyojlari va istaklariga mos ravishda oliy ta'limni kengaytirish, qayta qurish uchun zarur takliflarni kiritish edi. Ushbu hisobotda nafaqat uning idealistik dunyoqarashi mavjud, balki eng ajablanarlisi, abstrakt g'oyalarni aniq shakllarga aylantirish qobiliyati namoyon bo'ladi. U ta'lim bo'yicha tajribaviy falsafasining ta'lim birliklari va tarkibiy qismlarini aniqlab, harakat qilishning amaliy strategiyalari va usullarini taklif qilgan.

ADABIYOTLAR

1. Sri Aurobindo and the Mother on Physical Education, Sri Aurobindo Ashram, Pondicherry.
2. Amrik Singh, On Being a Teacher. – Konark. Delhi, 1990. Julian Huxley, Essays of a Humanist frame, Penguin books. – London. 1966.
3. P.Nagaraja Rao and Others (ed), Radhakrishnan Reader: An Anthology, Bharatiya Vidya Bhavan. – Bombay. 88.
4. Радхакришнан С. Индийская философия: в 1 т. – Москва.: Издательство иностранной литературы, 1956.
5. Аникеев Н.П. Философские и социальные взгляды Сарвапали Радхакришнана. – Москва. Наука, 1984.
6. The philosophy of Sarvepalli Radhakrishnan. – London. 1956.
7. Бурмистров С.Л. Очерки индийской философии XIX – XX веков. – Москва. Прогресс, 1993.
8. Рашковский Е.Б. Подробнее о науковедении в Индии. – М.: Науковедение и Восток. 1980.
9. Radhakrishnan S. Religion and culture. – New Delhi. 1968.
10. D.Po'latova, M.Ahmedova, M.Qodirov, J.Sulaymonov, Sh.Shozamonov. Yangi va eng yangi davr sharq falsafasi. Toshkent: Jahon print, 2013. 332b.
11. Qodirov M. Markaziy Osiyo, Yaqin va O'rta sharqning falsafiy tafakkuri (o'rta asrlar). – T.: ToshDSHI nashriyoti. 2010 y. 212 b.

UDK: 1.82.092

Abror ABDUSALIMOV,
Toshkent davlat transport universiteti tayanch doktoranti
E-mail: abrorabdusalimov94@gmail.com

PhD., dotsent Sh.Pulatov taqrizi asosida

MIRZA G'OLIB MEROSI: FALSAFAIY VA ADABIY DUNYOQARASHNING UYG'UNLIGI

Annotatsiya

Ushbu maqola Mirza Asadulloh Xon G'olibning urdu va fors adabiyotidagi o'rni, uning ijodida aks etgan falsafiy va hissiy mavzularni tahlil qilishga bag'ishlangan. G'olibning she'rlari nafaqat go'zallik, balki inson tuyg'ularining murakkabliklarini ham yoritadi. U sevgi, ayriliq, kinoya va istehzoni o'ziga xos badiiy uslubda ifodalab, adabiyot tarixida betakror iz qoldirgan. G'olibning hayoti va ijodi nafaqat uning zamondoshlari, balki keyingi avlodlar uchun ham ilhom manbaiga aylangan. Maqolada shoirning murakkab shaxsiyati, ijodiy erkinligi va hayotiy kurashlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Mirza G'olib, urdu adabiyoti, fors she'riyati, falsafa, muhabbat, ayriliq, adabiy meros, inson tuyg'ulari, she'riyat, Boburiylar.

MIRZA GHALIB'S LEGACY: UNITY OF PHILOSOPHICAL AND LITERARY PERSPECTIVES

Annotation

This article explores the role of Mirza Asadullah Khan Ghalib in Urdu and Persian literature and analyzes the philosophical and emotional themes reflected in his work. Ghalib's poetry not only conveys beauty but also delves into the complexities of human emotions. His unique artistic style, encompassing love, separation, irony, and satire, has left an indelible mark on the history of literature. The article examines his complex personality, creative independence, and life struggles that have inspired his contemporaries and future generations alike.

Key words: Mirza Ghalib, Urdu literature, Persian poetry, philosophy, love, separation, literary heritage, human emotions, poetry, Baburid dynasty.

НАСЛЕДИЕ МИРЗЫ ГАЛИБА: ЕДИНСТВО ФИЛОСОФСКОГО И ЛИТЕРАТУРНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ

Аннотация

Данная статья посвящена роли Мирзы Асадуллы Хана Галиба в урду и персидской литературе, а также анализу философских и эмоциональных тем, отражённых в его творчестве. Стихи Галиба не только передают красоту, но и раскрывают сложность человеческих чувств. Его уникальный художественный стиль, отображающий любовь, разлуку, иронию и сарказм, оставил неизгладимый след в истории литературы. В статье исследуются его сложная личность, творческая свобода и жизненные испытания, которые вдохновляли как его современников, так и будущие поколения.

Ключевые слова: Мирза Галиб, литература урду, персидская поэзия, философия, любовь, разлука, литературное наследие, человеческие чувства, поэзия, династия Бабуридов.

Kirish. An'anaviy dunyo chegaralarini buzib, his-tuyg'ular shamoli bilan yangi bir dunyoni yuzaga keltirgan shaxslargina tarix yarata oladi. Bunday shaxsiyatlar o'zlarining ajoyib kuchi, nur sochuvchi aurasini va jo'shqin energiyasini dunyo bilan baham ko'radi. Mirza G'olib ham aynan shunday shaxslar sirasiga kiradi. Tarixchilar Toj Mahal, urdu tili va Mirza G'olibni Boburiylarning Hindistonga qoldirgan eng bebaho meroslari sifatida ta'kidlashadi. Uning to'liq ismi Mirza Asadulloh Beg Xon bo'lib, adabiyot olamida G'olib taxallusi bilan tanilgan, urdu adabiyotining eng ko'zga ko'ringan shaxslaridan biri edi. Shoir garchi she'riyat olamida G'olib taxallusi bilan mashhur bo'lsada, biroq ko'pchilik uchun kutilmagan haqiqat shundaki, u ijodining muhim qismini "Asad" taxallusi ostida yaratgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mirza Asadulloh G'olib ijodi haqida ko'plab adabiy va ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lib, ular uning she'riyati, shaxsiy hayoti va falsafiy qarashlarini o'rganishga qaratilgan. Mirza G'olibning hayoti, falsafiy qarashlari, adabiy uslubi va ijodiy merosi to'g'risidagi ma'lumotlarni bir qancha G'arb va Sharq olimlarining ilmiy ishlari va asarlari asosida ko'rib chiqishimiz mumkin. Jumladan, Muhammad Ilyas Chishtining PhD ilmiy darajasini olish uchun yozilgan (2014). "Discursive Construction of Local Culture in Schimmel's Analysis of Sufi Poetry" [1] nomli dissertatsiya ishida Annemarie Schimmel

tasavvuf she'riyati tahlili asosida G'olib she'riyatining madaniy va falsafiy asoslarini ochib beradi. Chishti G'olibning dunyoqarashi va estetik qarashlarini Sufi an'analar bilan bog'lab, uning ruhiy izlanishlarini madaniy konstruksiyalar orqali tahlil etadi. Ralph Russell va Khurshidul Islamning (1994). "Ghalib: Life and Letters" [2] asari urdu va fors tilidagi eng mashhur shoirlardan biri bo'lgan Mirza Asadulloh Xon G'olib hayotiga oid hayratlanarli bir portret bo'lib, u asosan G'olib vafotidan ko'p o'tmay, uning do'sti va zamondoshi bo'lgan Altaf Hussain Hali tomonidan yozilgan xotiralar va shoirning 1857-yil qo'zg'oloniga oid kundaligidan tarjimalardan iboratdir. Ushbu asar G'olibning hayoti va shaxsiy maktublari orqali uning ichki olami, falsafiy qarashlari va adabiy uslubi haqida boy ma'lumot beradi. G'olibning maktublari o'z davrining ijtimoiy-ma'naviy muammolariga munosabatini aks ettiradi, bu esa uning falsafiy tafakkurini chuqur anglashga imkon beradi. Frances W. Pritchettning (1991). "Nets of Awareness: Urdu Poetry and its Critics" [3] asarida Mirza G'olib she'riyatining tanqid ostiga olingan jihatlari ko'rib chiqiladi. Pritchett G'olibni nafaqat shoir, balki falsafiy fikrlovchi sifatida ham ko'rsatadi va uning ijodida til, ong va haqiqat o'rtasidagi murakkab aloqalarni tahlil etadi. Choudhri Mohammed Naimning 2003-yilda Annual of Urdu Studies, vol. 18 sonida nashr etilgan va Ralph Russellga bag'ishlangan "Ghalib's Delhi: A Shamelessly

Revisionist Look at Two Popular Metaphors" [4] nomli maqolasida Mirzo G'olib hayoti va ijodi bog'liq bo'lgan Dehli manzarasini qayta ko'rib chiqishga harakat qiladi. Maqolada muallif G'olib yashagan davr — ya'ni XIX asrning birinchi yarmi va 1857-yilgi qo'zg'olonidan keyingi jarayonlarni ijtimoiy tarix, madaniyatshunoslik va adabiy diskurslar nuqtai nazaridan tahlil qiladi. Ayniqsa, G'olib hayoti misolida feodal qadriyatlar bilan zamonaviy ijtimoiy institutlar (masalan, davlat lavozimlari, kollejlari, inglizlar homiyligi) o'rtasidagi ziddiyatlarni yoritadi. Naim o'z tahlilida G'olibni nafaqat romantik shoir, balki muayyan tarixiy sharoitda o'z maqomini saqlab qolishga uringan zodagon sifatida tasvirlaydi

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda Mirza G'olibning hayoti va ijodini o'rganishda sifatli (kvalitativ) tahlil usuli qo'llanildi. Asosiy e'tibor G'olibning urdu va fors tilidagi asarlari, maktublari, g'azallari va ular asosida yaratilgan mavjud ilmiy manbalarga qaratildi.

Tadqiqot davomida G'olibning o'z asarlari va uning ijodini o'rgangan mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy ishlaridan foydalanildi; Asosiy ilmiy manbalar sifatida Muhammad Ilyas Chishti, Ralph Russell, Frances W. Pritchett, Choudhri Mohammed Naim va boshqa mualliflarning tadqiqot ishlari o'rganildi; G'olib ijodidagi falsafiy qarashlar va tarixiy voqealar boshqa davr va adiblar bilan qiyosiy o'rganildi. Tadqiqotda ilmiy obyektivlikni ta'minlash, tarixiy faktlarga tayangan holda xolis baho berish tamoyillari asos qilib olindi. Tahlil jarayonida muallifning shaxsiy mulohazalari ishonchli manbalar bilan solishtirildi.

Tahlil va natijalar. Asadulloh Xon G'olib 1797-yilning 27-dekabrida Agrada dunyoga kelgan. Uning oilasi Erondan Hindistonga kelib o'rnamagan va G'olib ota tomondan eroniy sulolaga mansub bo'lgan.

G'olib murakkab va og'ir sinovlarga to'la hayot kechirdi. U besh yoshida otasi Abdulloh Begdan ajraldi. Otasining vafotidan so'ng, G'olibni inglizlarning Sharqiy Hindiston Kompaniyasi (Ost India)da xizmat qilgan amakisi o'z tarbiyasiga oldi. Biroq, taqdir G'olib boshiga yana yangi sinov yo'lladi: amakisi ham G'olib to'qqiz yoshga to'lganida hayotdan ko'z yumdi. Bu voqealar natijasida G'olib amakisi uchun Britaniya hukumati tomonidan ajratilgan nafaqaga qaram bo'lib qoldi. Keyinchalik bu nafaqa ham to'xtatildi, va uni tiklash uchun G'olib uzoq yillar davomida kurash olib bordi.

G'olibning ta'limi madrasada boshlangan. U fors va arab tillarini chuqur o'rgandi, bu boradagi asosiy ustoz Abdul Samad edi. Abdul Samad asli eronlik bo'lib, Hindistonga ilmiy va madaniy izlanish maqsadida kelgan edi. Ushbu ustoz orqali G'olib nafaqat tilni, balki adabiyot va she'riyatning nozik sir-asrorlarini ham o'zlashtirdi, bu esa uning ijodida alohida iz qoldirdi.

Mirzo G'olib 1812-yilda Agradan Dehliga ko'chib o'tadi va o'zining butun qolgan umrini aynan shu shaharda o'tkazadi. O'sha davrda Dehlining eng mashhur va nufuzli shoirlari Zavqiy, Momin va Vali Ahad edi. G'olib ham urdu, ham fors tillarida she'rlar yozuvchi shoir sifatida tanilgan edi. Biroq, Dehli aholisi uni yaxshi bilganiga qaramay, u Bahodir Shoh Zafarning saroyiga kirish imkoniyatini topishda qiyinchiliklarga duch kelayotgan edi. O'sha paytda Zavqiy Bahodir Shoh Zafarning saroy shoiri edi. Rivoyatlarga ko'ra, G'olib birinchi marta saroyga kirishga muvaffaq bo'lganida, u sof fors tilida yozilgan g'azalini o'qigan, shuning uchun saroyda hozir bo'lgan mashhur va taniqli shoirlar uning she'rinegini tilini tushuna olishmagan.

1850-yilga kelib, G'olib Bahodir Shoh Zafarning saroy shoiri etib tayinlandi. shu yili u Zafar saroyida bir necha bor mukofotlandi. Shuningdek, unga Zafar sulolasi haqida hikoya yozish vazifasi topshirildi. Bundan tashqari, 1854-yilda Zavqiyning vafotidan keyin, Bahodir Shoh Zafar G'olibni o'zining ustoz sifatida tayinladi va u Britaniya hukumatidan

stipendiyalar ola boshladi. G'olib Britaniya hukumatidan stipendiya olganida, u qarz olgan savdogarlar bu yangilikdan G'olibning o'zidan ham ko'proq mamnun bo'lishdi.

Asta-sekin G'olib o'zining iqtisodiy muammolarini yengib o'ta boshladi, biroq u bu barqarorlikni saqlab qola olmadi, chunki taqdir unga boshqacha yo'l yozgan edi va orzu qilingan baxt G'olibning taqdiriga yozilmagan edi. Atigi uch yil o'tib, 1857-yilda qo'zg'olon boshlandi va Britaniya hukumati G'olibning nomini ham isyonchilar ro'yxatiga kiritdi. Garchi G'olib hibsga olinmagan bo'lsa-da, uning stipendiyasi darhol to'xtatildi. Oradan ikki yil o'tib, G'olibning yana omadi kuldi, Rampur Noibi Hamid Ali Xon G'olibning shogirdi bo'lish istagini bildirdi va shu sababli unga stipendiya belgiladi.

Garchi Mir Taqi Mir ham shu janrda yetuk mutaxassis bo'lgan bo'lsa-da, fors she'riyatini hind tilida kengroq ommaga tanitgan G'olib edi. Bugungi kunda ham u Hindiston va Pokistonda katta shuhrat va hurmat bilan e'tirof etiladigan shoir hisoblanadi. U "Dabir-ul-Mulk" va "Nazm-ud-Davla" unvonlariga sazovor bo'lgan. G'olib o'n bir yoshidayoq urdu va fors tillarida proza hamda she'r yozishni o'rganishni boshlagan edi. Uning fors va urdu tillaridagi romantik uslubda yozilgan asarlari "g'azal" nomi bilan mashhur. G'olib ko'pincha "maktub yozish ustasi" sifatida tilga olinadi, chunki u maktub yozishni juda yaxshi ko'rardi. U har bir holatga bag'ishlab maktublar yozgan va ularni shu qadar jozibador tarzda ifodalaganki, har bir maktub o'ziga xos san'at asariga aylangan. Uning ba'zi nashr qilinmagan maktublari urdu adabiyotining bebaho merosi sifatida qadrlanadi.

G'olib hayotdagi muqarrarliklar bilan kurashar ekan, hech kim oldida bosh egmadi; ehtimol, shu sababdan uning na yaqin do'stlari, na ashaddiy dushmanlari bo'lgan. G'olib shunday yozgan edi:

"Huye mar ke ham jo rusvā, hue kyuuñ na gharq-e-dariyā,

Na kabhī janāza uThtā, na kahīñ mazār hotā."

(YA'ni, "O'lganimdan keyin rasvoya bo'ldim, nega dengizga g'arq bo'lmadim, hech qachon janozam ko'tarilmasdi, hech qayerda maqbaram bo'lmasdi.")

Bu misrada u o'limni jismoniy yo'qolish sifatida emas, balki dunyoviy iz qoldirishda muvaffaqiyatsizlik sifatida ko'rsatadi. U o'zining she'riyati va g'azallarida yashashni orzu qiladi, shunda u hech qachon o'lib, qabristonga borib qolmasdi. G'olib uchun o'lim — bu faqat jismoniy yo'qolish emas, balki insonning ruhi va ijodi orqali yashashning davom etishidir.

"To phir lahū kyā hai, ragoñ meñ dauDte phirne ke ham nahīñ qaa.il,

Jab aañkh hī se na Tapkā."

(YA'ni, "Agar ko'zdan tommas ekan, tomirlarimda qonning nima ahamiyati bor?")

Bu baytda G'olib o'zining ichki ruhiy holatini va hissiyotlarini kuchli ifodalashga harakat qilgan. U hayotning haqiqiy ma'nosi va insonning hayotiy kuchi haqida so'zlaydi.. Uning maqsadi oddiy insonlarning kundalik hayotining achchiq haqiqatini tasvirlash edi.

G'olib o'zining birinchi fors tilidagi ta'limini Agralik olim shayx Muhammad Moazzamdan olgan. U 14 yoshida fors tilida g'azallar yozishni boshlagan va shu davrda (1810–1811) Mulla Abdul Samad, mashhur va ilmi fors va arab tili olimi, Erondan Agra shahriga kelgan. Mulla Abdul Samad Agra shahrida ikki yil davomida yashadi va shu vaqt mobaynida G'olibga fors tili va she'riy tuzilma bo'yicha maxsus bilimlar berdi, shunday qilib, G'olib ushbu sohada mutaxassis bo'ldi, hattoki u o'zini eronlikdek his qilar edi. Abdul Samad G'olibdan juda ta'sirlangan va barcha bilimlarini unga o'rgatgan. Boshlang'ich ta'lim yillaridayoq G'olib she'riyatga qiziqib, o'zining dastlabki misralarini yaratishni boshlagan edi. G'olib adabiy yig'inlarda faol

ishtirok etib, ularning o'ziga xos muhitiga tezda moslashgan va bu an'anaviy davralarning doimiy ishtirokchisiga aylangan edi. Uning ijodi haqida ikki asosiy jihat tez-tez e'tirof etiladi: birinchidan, G'olibni falsafiy shoir sifatida ko'rishadi; ikkinchidan, uning she'rlari murakkab bo'lib, ularni tushunish anchagina qiyin sanaladi.

Robert Brauning (1818–1889), G'olibning zamondoshi bo'lgan ingliz shoiri, adabiy faoliyati bilan uning ijodini yodga soladi. Brauningning dastlabki asari "Sordello" (1840) chop etilganidan so'ng, murakkab uslubi tufayli uning shuhrati susaya boshladi. Garchi G'olib omma e'tirofiga unchalik ahamiyat bermayotgandek ko'rinsa-da, u ham o'z o'quvchilari ehtiyojini bilvosita tan olib, keyingi she'rlarida soddaroq ifoda uslubini qo'llagan. Shunga qaramay, u o'zining ijodiy mustaqilligi va o'ziga xos uslubidan voz kechmadi. Brauning esa, nashriyot tanqidlarining bosimi ostida o'z uslubini tubdan o'zgartirib, keyinchalik dramatik monologlarida ancha soddalashtirilgan ifoda shaklini qabul qildi. G'olibning ijodiga esa Mir Taqi Mir (1723–1810) kabi buyuk shoimning ta'siri sezilarli bo'lgan. Mirning G'olibning ilk she'rlarini o'qib, shunday deganligi aytiladi:

"Agar bu yigit tajribali bir ustoz qo'l ostida ta'lim olsa, tengsiz shoirga aylanadi; aks holda, uning ijodi faqat bema'ni she'rlar bilan chegaralanadi."

Mazkur mulohazalar G'olibning ijodiy o'sish bosqichlarini va Mirning unga bo'lgan ta'sirini yanada chuqurroq anglashga yordam beradi. G'olib o'z she'riyati orqali nafaqat falsafiy g'oyalarning murakkabligini ifodalagan, balki o'ziga xos va tengsiz uslubi bilan avlodlar uchun o'lmas ilhom manbaiga aylangan.

"Na satā.ish kī tamannā na sile kī parvā,

Gar nahīn haiñ mire ash.ār meñ ma.anī na saht"

G'olibning she'riyati nafaqat murakkabligi, balki uning chuqur falsafiy ma'noga egaligi bilan ham mashhur. Uning o'ziga xos uslubi va ijodiy yondashuvi, ko'plab shoirlar va ziyolilar orasida doimo muhokama obyekti bo'lib kelgan. She'rlari har doim zamonasi va keyingi avlodlar uchun ilhom manbai bo'lib, uning ijodiy muvaffaqiyatlari va mashhurligi tezda o'sdi. G'olibning g'azallarida nafaqat go'zallik, balki chuqur falsafiy g'oyalar ham yaltiraydi. Uning baytlari murakkab bo'lsa-da, har bir satrda inson ruhining barcha nozik qatlamlariga tegib, o'quvchini fikrlashga undaydi. Garchi

G'olib tasavvufiy she'rlar yozmagan bo'lsa ham, uning ba'zi baytlari tasavvuf falsafasi bilan bog'liq g'oyalarni ifodalaydi. Yuqoridagi misrasi uning ijodga bo'lgan mutlaq erkinlik va mustaqillik nuqtai nazaridan ajralmas bir qismidir. G'olibning she'riyati nafaqat ma'no, balki shakl va uslubning o'ziga xosligi bilan ham mashhurdir.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).

Mirzo Asadullaxon G'olib – faqat o'zining betakror she'riyati bilan emas, balki noyob shaxsiyati, ochiq qo'lligi va hayotga o'zgacha yondashuvi bilan ham mashhur bo'lgan. U hayoti davomida ko'pincha moliyaviy qiyinchiliklarga duch kelgan. Hatto ayrim holatlarda cho'ntagida bir tiyin ham bo'lmagan. Bir safar G'olib qarzga sharob ichganligi uchun sudda javob berishga majbur bo'ladi. Bu ish Mufti Sadridinning sudida ko'rib chiqilgan. G'olibga qo'yilgan ayblovlar o'qib eshittirilganda, u shunday mazmundagi baytni o'qiydi:

"Qarzga ichardik may, lekin o'zimizni shunday ishongan edikki,

Faqirlikdagi xursandligimiz bir kun albatta samara beradi."

Bu baytning falsafiy va estetik mazmuni Mufti Sadridin qalbiga ta'sir o'tkazadi. Natijada u o'z cho'ntagidan mablag' chiqarib, G'olibning qarzini to'lab beradi va uni ozod qiladi. Ushbu voqea G'olibning nafaqat shoir sifatidagi mahoratini, balki uning og'ir vaziyatlarda ham ijtimoiy ta'sir ko'rsatish qobiliyatini aks ettiradi.

Mirza G'olib – urdu va fors adabiyotining betakror shoiridir. Uning ijodi inson qalbining nozikliklari, falsafiy mulohazalar va chuqur estetik ma'nolar bilan boyitilgan. G'olib she'rlari faqatgina o'z davrining emas, balki zamonaviy adabiyotning ham ilhom manbai bo'lib qolmoqda. G'olib hayoti murakkab sinovlarga to'la bo'lganiga qaramay, u inson tuyg'ularining eng chuqur qatlamlarini ifoda etishga muvaffaq bo'lgan. U visol va ayriliq, muhabbat va nafrat kabi qarama-qarshi tuyg'ularni ijodida mujassam etgan. Uning maktublari esa nafaqat adabiy meros, balki insoniy hissiyotlarning eng samimiy ifodasidir.

G'olib nafaqat shoir, balki madaniyat va falsafiy tafakkurning ramzi sifatida ham qadrlanadi. Uning she'rlari va g'azallari til va madaniyatlararo uyg'unlikning o'lmas namunasi bo'lib, adabiy va falsafiy meros sifatida bugungi kunda ham chuqur o'rganilmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Chishti, M. I. Discursive Construction of Local Culture in Schimmel's Analysis of Sufi Poetry: Dissertation for PhD degree. – Islamabad: National University of Modern Languages, 2014. – 245 p.
2. Russell, R., Islam, K. A. Ghalib: Life and Letters. – New Delhi: Oxford University Press, 1994. – 352 p.
3. Pritchett, F. W. Nets of Awareness: Urdu Poetry and its Critics. – Berkeley: University of California Press, 1991. – 267 p.
4. Naim, C. M. 2003. Ghalib's Delhi: A Shamelessly Revisionist Look at Two Popular Metaphors. Annual of Urdu Studies, vol. 18, 2003. – pp. 3–24.

UDK: 091.274.132

Shahrizoda ABDUFATTAYEVA,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti tayanch doktranti
E-mail: abdufattoyevashahrizoda@gmail.com

Renaissance university dotsenti, PhD U.Ergashev taqrizi asosida

MUSTAFO KOMILNING MISR MA'RIFATPARVARLIK HARAKATI RAHNAME SI FATIDAGI FAOLIYATI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Misr millatparvarlaridan biri bo'lgan Mustafa Komilning hayoti va ijodi, ijtimoiy-siyosiy dunyoqarashi, millatparvarlik g'oyalari aks etgan. Qolaversa, uning Misr ma'rifatparvarlik rahnamesi sifatida olib borgan faoliyati tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Mustafa Komil, Misr millatparvarlik harakati, ma'rifatparvarlik, "an-Nahda al-arabiyya", "al-Liva", Julietta Adan, Rifo at-Tahtaviy, "al-Ahram", "al-Muayyad", Leon Dode va Pyer Loti, "Sharq masalasi" ("al-Mas'alatu ash-sharqiyya"), "al-Liva" ("Bayraq"), Abbos Hilmiy.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МУСТАФЫ КАМИЛЯ КАК ЛИДЕРА ЕГИПЕТСКОГО ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОГО ДВИЖЕНИЯ

Аннотация

В статье отражены жизнь и деятельность одного из египетских националистов Мустафы Камиля, его общественно-политические взгляды и националистические идеи. Кроме того, анализируется его деятельность как лидера египетского Просвещения.

Ключевые слова: Мустафа Камиль, египетское националистическое движение, просвещение, «ан-Нахда аль-Арабия», «аль-Лива», Джульетта Иден, Рифа ат-Тахтawi, «аль-Ахрам», «аль-Муайяд», Леон Доде и Пьер Лоти, «Проблема Востока» («аль-Масалату аш-шаркия»), «аль-Лива» («Байрак»), Аббас Хильми.

MUSTAFA KAMIL'S ACTIVITIES AS LEADER OF THE EGYPTIAN ENLIGHTENMENTAL MOVEMENT

Annotation

This article reflects the life and work of Mustafa Kamil, one of the Egyptian nationalists, the socio-political worldview, and the ideas of nationalism. In addition, his work as a leader of the Egyptian Enlightenment was analyzed.

Key words: Mustafa Kamil, Egyptian nationalist movement, enlightenment, «an-Nahda al-Arabiya», «al-Liva», Juliette Eden, Rifa al-Tahtawi, «al-Ahram», «al-Muayyad», Leon Daudet and Pierre Loti, «The Issue of the East» («al-Mas'alatu ash-sharqiyya»), «al-Liva» («Bayraq»), Abbas Hilmi.

Kirish. G'arb davlatlarining XIX-XX asrlardagi mustamlakachilik siyosati arablarning ijtimoiy-iqtisodiy, g'oyaviy-siyosiy va madaniy hayotida ancha o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Arablar siyosiy va iqtisodiy mustaqilligini yo'qotgan sari ular o'rtasida mustamlakachilarning siyosati va zulmiga qarshi norozilik va milliy mustaqillik uchun kurash g'oyalari avj ola boshladi. Pirovard oqibatda bu qaram mamlakatlarda ham g'oyaviy uyg'onish davri boshlandi. Bu davr arab mutafakkirlari tomonidan "an-Nahda" ("Uyg'onish") yoki "an-Nahda al-arabiyya" ("Arab uyg'onishi") deb ataladi [3].

Shu davr mutafakkir va adiblari – barcha vatanparvar ziyolilar ijodida diniy islohotchilik g'oyalari, mustaqillik uchun kurash, G'arbnining ilg'or fani va madaniyatini o'rganish masalalari, xalq orasida ilm-ma'rifat tarqatish g'oyalari o'z ifodasini topdi. Misr ozodlik kurashi, ma'rifatparvarlik g'oyalarini Rifo at-Tahtaviy boshlab bergan bo'lsa, Ali Muborak, Nosif al-

Yozijiy, Jamol ad-Din al-Afg'oni, Abdulloh Nadim, Jurjiy Zaydon, Qosim Amin, Mustafa Komil kabi ma'rifatparvarlar davom ettirdi [1].

Mustafa Komil o'zining qisqa, ammo sarmazmun hayotini Vatan ozodligi uchun bag'ishladi. U milliy ozodlik harakatining eng oldingi safida borib, bu harakat rahbarlaridan biriga aylandi. Otashin nutqlari, publitsistik maqolalari bilan ezilgan xalq ommasini vatanni sevishtga, uning ozodligi uchun kurashishga chaqirdi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mustafa Komil shaxsiga bo'lgan qiziqish dunyoning ko'plab olimlari tomonidan katta qiziqish bilan o'rganilgan bo'lsa-da, o'zbek olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqot ishlari barmoq bilan sanarli. Bu borada falsafa fanlari nomzodi E. Babayeva izlanishlarini, jumladan, "Общественно-политической и просветительские взгляды Мустафы Камиля" [9] nomli dissertatsiyasini alohida e'tirof etishimiz lozim. Rus olimlari

Крачковский И.Ю., Левин З.И., Кириллина С.А., Крымский А.Е., Черновская В.В.lar Mustafo Komil ijodini o'rganishda ulkan hissalarini qo'shganlar. Arab olimlari Ahmad Rishod, Abdu ar-Rahmon ar-Rafiy, ingliz olimlari V.Blantom, Xeyls Karlton, G.Gibb, fransuz olimlari Marsel Colombe hamda nemis olimlari Fritsa Steppat, Lotar Rotman [4] o'z ilmiy ishlarida Mustafo Komil me'rosi, xususan, ijtimoiy-falsafiy asarlarini tahlil qilganlar.

Tadqiqot metodologiyasi. Misr millatparvari Mustafo Komilning Misr ma'rifatparvarlik harakati rahnamosi sifatidagi faoliyatini yoritib berishga bag'ishlangan ushbu maqolada ilmiy tadqiqotning ijtimoiy-gumanitar fanlar sohasida qo'llaniladigan analiz, sintez, qiyosiy tahlil kabi metod va usullaridan samarali foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Mustafo Komil 1874-yil 14-avgustda Qohirada harbiy muhandis Ali Afandi Muhammad oilasida tug'ildi. 12 yoshga to'lganda otasi olamdan o'tdi. Maktabda o'qigan chog'larida Mustafo o'z tengdoshlaridan erkin fikrlashi va so'zamolligi bilan ajralib turardi.

Mustafo Komil Qohiradagi huquq bilim yurtida o'qidi, so'ng 1894-yili Fransiya borib, Tuluza universitetining yuridik fakultetini tamomladi. Vataniga qaytib, advokaturada xizmat qila boshladi. Mustafo Komilda yoshlik yillaridanoq mamlakatni xonavayron, xalqni och-yalang'ochlikka muhtalo etayotgan ingliz mustamlakasiga qarshi kurash ruhi kuchayib bordi, u butun shijoatini, kuch-g'ayratini shu kurashga bag'ishladi. Mustafo talabalik yillarida mamlakatdagi taraqqiyparvar ziyolilarni o'z safiga birlashtirgan siyosiy to'garaklarda faol qatnasha boshladi.

Mamlakatning yirik "al-Ahram" va "al-Muayyad" ro'znomalarida Mustafo Komilning vatanparvarlik maqolalari paydo bo'la boshladi [12]. Misr xalqining farzandi, o'z mamlakatining ozodligi hamda milliy mustaqilligi uchun tolmas va shijoatli kurashchi Mustafo Komil 1893-yil 8-yanvarda xalq ommasida oldida birinchi marta otashin nutq so'zladi [2]. Tuluzada uning "Misr xavfi" nomli birinchi risolasi nashr etiladi. Fransiya ilg'or yozuvchilar va olimlar, jumladan, mustamlakachilikning ashaddiy dushmani bo'lgan yozuvchilar Leon Dode va Pyer Loti bilan do'stlashadi.

Komil Qohiradagi fransuz huquq fakultetida va Fransiyaning Tuluza universitetining huquq fakultetida huquqshunos sifatida ta'lim olgan. 1893-yil yanvarida universitet talabasi sifatida Komil birinchi marta Britaniyaning Misrni bosib olishini qo'llab-quvvatlagan "al-Muqattam" gazetasi idoralarini vayron qilgan bir guruh talabalarga rahbarlik qiladi va talabalar, xalq orasida mashxurlikka erishadi.

Komil birinchi marta 1895-yil iyun oyida Parijdagi Fransiya Deputatlar palatasiga fransuz hukumatidan Britaniyani Misrni tark etish uchun bosim o'tkazishni so'rab petitsiya taqdim etganida Misrdan tashqarida keng tarqalgan e'tiborga sazovor bo'ldi. Komilning Misr maqomini ramziy aks ettiruvchi plakati juda mashhur bo'lib, 1895-yilda ko'plab Yevropa va Amerika gazetalarida qayta nashr etilgan.

U doimiy ravishda Fransiya va shuningdek, Usmonli imperiyasi bilan hamkorlik qilishga intildi, lekin keyinchalik u tushundiki, Misr xalqini uni o'zidan boshqa hech kim qutqara olmaydi. U asta-sekinlik bilan tashqi qo'llab-quvvatlovchilardan mustaqil bo'lib bordi va bor umidini Misr xalqiga yo'naltirdi. Misr xalqiga murojaat qilib, Britaniya istilosini tugatishga da'vat qildi. Komil Xadivlarning nomidan norasmiy diplomat sifati Yevropa poytaxtlarini kezib, Britaniyaning Misrni bosib olishini tugatish uchun yordam izlagan [7].

1882-yilda Misr Buyuk Britaniya tomonidan bosib olingan davrda Muhammad Ali avlodlari boshqaradigan Usmonli viloyati nufuzli maqomga ega edi. Aksariyat misrliklar singari Komil o'z avlodidan Xadivlarni Misrning qonuniy hukmdorlari sifatida ko'rdi, ular o'z navbatida Konstantinopoldagi Usmonli sulton xalifasiga sodiqlikka ega edilar. Mustafo Komil, shuningdek, Xadiv Abbosni o'z fuqarolariga konstitutsiyaviy hukumat berishga chaqirdi. Misrning inglizlarni kuch bilan haydab chiqara olmasligini anglagan Komil, Misr xalqini ingliz zulmiga qarshi g'oyaviy jihatdan kurashishga da'vat etdi va o'z maqolalarida shunday deb yozadi: "Biz misrliklar hozir qila oladigan eng yaxshi narsa bu haqiqatni Yevropaga iloji boricha ko'proq tillarda, ayniqsa ingliz va fransuz tillarida yetkazishdir" [6].

1895-yilning 4-iyunida Mustafo Komil o'z tarafdorlari bilan Fransiya boradi va Deputatlar palatasi saroyiga kirib, Misrning ingliz mustamlakasiga qarshi kurashida Fransiyaning yordamini so'rovchi petitsiyani palata a'zosi msye Dlunkulga topshiradi. Bur urushiga aralashishi mumkinligiga umid qilgan Komil shunday yozgan edi: "Yevropa bilan hisoblashish biz uchun qanday maroq!" [14]. Shu kuni Fransiya faqat 21 yoshli vatanparvar Mustafo Komilning jasorati haqida gapirildi [13]. Yosh bo'lishiga qaramay, Vatan ozodligi uchun yelib yuguradigan bunday vatanparvar Misr o'g'lonining jasorati e'tirofga sazavordir.

1900-yilda Mustafo Komil "al-Liva" ("Bayroq") nomli kundalik ro'znama chiqara boshladi. Oradan ko'p o'tmay, fransuz va ingliz tillarida "Misr bayrog'i" ro'znomasini ham nashr qila boshlaydi [5]. Bu ro'znomalarning har bir soni vatanparvarlik va ozodlik ruhi bilan sug'orilgani uchun xalq tomonidan sevib o'qiladi. Mustafo Komil bu ro'znomalar orqali ingliz hukmronligiga qarshi kurashibgina qolmay, balki barcha imperialistik davlatlarning bosqinchilik, talonchilik siyosatini ham qoralaydi.

1907-yilda Misr milliy ozodlik harakatida demokratik kuchlarni birlashtirgan "Hizb ul-Vatan" ("Vatan partiyasi") siyosiy partiyasini tuzadi. Bu partiyaning asosiy vazifasi ingliz istilosini tugatish hamda Misr avtonomiyasini saqlagan holda Turk sultoni suverenitetini tan olish va konstitutsion tuzum o'rnatishdan iborat edi. Mustafo Komil va uning partiyasi mustaqillikka erishish yo'llari va vositalari juda xilma-xil bo'lishi mumkin, deb hisoblardi. Ular orasida ma'rifatga katta ahamiyat berildi. Mustafo Komil yurt qulligi va xalqning johilligining muhim sabablaridan birini savodsizlik, ta'lim sifatining pastligi deb bildi va bu johillikdan chiqishning birdan bir yo'li xalqning ma'rifatli bo'lishida ko'rdi.

Mustafo Komil milliy maktablar ochilishiga homiylik qiladi. Birinchi shunday milliy maktab 1898-yilda ochilgan. Mustafo Komil qurbi yetadigan misrliklarga murojaat qilib, shunday maktablarni ochishga yordam berishlarini so'raydi. Bu g'oya yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda katta ahamiyatga egadir. Bu g'oyani Misr ma'rifatparvari Rifoa at-Taxtoviy birinchilardan bo'lib ko'targan edi va u Mustafo Komil tomonidan hayotga tatbiq etildi. U, shuningdek, Misr musulmonlari, nasroniylar va yahudiylar uchun ochiq o'g'il bolalar maktabiga asos solgan.

Mustafo Komil xalqni milliy g'urur, o'tmish bilan faxrlanish hissini uyg'otishga, milliy o'zlikni anglashga chaqiradi. Bular xalqni milliy ozodlik kurashiga chorlaydi. Mustafo Komil Qosim Amin bilan birga milliy kadrlar tayyorlash maqsadida milliy Qohira universiteti ochilishiga asos soldi. Universitet uning vafotidan keyin, 1908-yilda ochilgan. Misrda yagona bo'lmish "al-Azhar" universiteti diniy kadrlar yetishtirsa, Qohira universiteti dunyoviy ta'lim berib, milliy kadrlar yetishtiradigan bo'ldi.

"Xalq yagona samarali kuchdir. U eng buyuk va eng qudratli irodasiga bo'ysunadigan hukmdordir. Mulkning xo'jayini foydalanuvchidir, boshqaruvchi emas" [10]. Mustafo Komil o'z ona yurtini o'z o'g'illari orasidan iste'dodli va samimiy inson boshqarib borishini, boshqaruv tizimi konstitutsiyaviy va vakillik

bo'lishini talab qiladi. Mustafo Komil mamlakatni boshqarishda xalqning ishtirokini mutlaqo zarur deb hisoblagan. U jamiyatda eng oliy hokimiyatga xalq ega bo'lishi kerak, degan fikrni ilgari surdi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Mustafo Komil Misrda burjua mafkurasi vujudga kelgan, musulmon jamiyatining eski uslubi bilan yangi, burjua tuzumi o'rtasida kurash kechgan davrda ma'rifat maydoniga chiqdi va barchani ma'rifat tomon chorladi. Mustafo Komil o'zining inglizlar zulmiga qarshi siyosiy kurashini ma'rifatparvarlik faoliyati bilan chambarchas bog'ladi. U Misrdagi ayanchli ahvolning muhim sabablari xalqning jaholat va savodsizligida deb bildi. Shundan kelib chiqib, Misr mustaqilligi, iqtisodi, madaniyati yuksalishi xalqning ma'rifatli bo'lishiga bog'liq masala, deb hisobladi. Odamlar ma'naviy tushkunlik va siyosiy ko'rlikdan faqat ma'rifatli bo'lish yo'li bilan qutulishlari mumkin, deydi va qullikdan qutulish uchun xalqni zamonaviy fan-texnika yutuqlarini mukammal egallashga da'vat etadi. Agar xalq bilimdon, o'qimishli bo'lsa, o'z haq-huquqini bilib oladi, deb hisoblaydi u. Hozirgi geosiyosiy qarama-qarshiliklar, asimmetrik tahdidlar, iqtisodiy va informatsion urushlar davrida iqtisodiy jihatdan G'arbga qaram bo'lgan davlatlarda Mustafo Komilning ilm-ma'rifat orqali xalqni har qanday holatdan olib chiqish mumkin degan g'oyasini keng ommaga targ'ib qilish muhim masaladir.

ADABIYOTLAR

1. Abdufattayeva Sh. Misr ma'rifatparvari Mustafo Komilning ijtimoiy qarashlari. – Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, 2022. – B. 295.
2. Ali Fahmi Kamil. Mustafa Kamil pasha fi 34 rabian. – Qohira, 1910. – B.113.
3. Babayeva E.D. Ma'rifat yo'lida. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. – 156 b.
4. Fritsa Steppat. Nationalismus und Islam bei Mustafa Kamil. – Leiden, 1956. – 240 p.
5. Gershoni J. The Emergence of Pan-Arabism in Egypt. – L.: Tel-Aviv, 1981. – 218 p.
6. Rosenthal E.J. Islam in the Modern National State. – L.: Cambridge, 1965. – P.211.
7. Walker Dennis. Egypt's Arabism: Mustafa Kamil's 1893 Play on the Muslim Conquest of Spain.// Islamic Studies 33. – L., 1994. – 169 p.
8. Ziad Fahmy. Francophone Egyptian Nationalists, Anti-British Discourse and European Public Opinion, 1885-1910: The Case of Mustafa Kamil and Ya'qub Sannu. – L.: Princeton, 1987. – 217 p.
9. Бабаева Э.Д. Общественно-политической и просветительские взгляды Мустафы Камиля. (диссер.) – Ташкент. 1974. – 98 с.
10. Нестеров Ф.Ф. Общественная мысль в Египте в период с конца XIX по 30 XXв. Труды Университета дружбы народов им. П. Лумумбы. Т.32. – М., 1968. – С.74.
11. Ратманн Лотар. Некоторые сведения о пребывании в Германии Мустафы Камиля, Мухаммеда Фариды и других лидеров египетского движения за независимость. (статья) – Leiden, 1978. – 187 p.
12. Степанянц М.Т. Ислам в философской и общественной мысли зарубежного Востока. – М.: Наука, 1974. – С.67.
13. 1. ١٩٠٧. ١٣٢ ص. - قاهرة، ١٩٠٧. / Jurjiy Zaydan. Mustafa Kamil. Bunat-an-Nahda al-arabiya. – Qohira, 1910. – P.98.
13. ١٨٩٨. ٢٣٢ ص. / مصطفى كامل. المسألة الشرقية. - قاهرة، ١٨٩٨. / Mustafa Kamil. Al-masala ash-sharqiya. – Qohira, 1898. – 232 p.

UO'K: 376.026

Nuriddin ACHILOV,
Termiz davlat universiteti, Ijtimoiy fanlar fakulteti dekani, dotsent
E-mail: terdunuriddin@mail.ru

Buxoro innovatsiyalar universiteti professori pedagogika fanlari doktori, D.I.Ro'zieva taqrizi asosida.

AL-HAKIM AT-TERMIZIY HAYOT YO'LINING YOSHLAR TARBIYASIDAGI O'RNI

Annotatsiya

Mazkur maqolada, qomusiy alloma al-Hakim at-Termiziyning hayoti va faoliyati, tadqiqotchi olimlarning alloma yashagan yillari haqidagi ma'lumotlari, Hakimiya ta'limotining mazmuni va mohiyati pedagogik tahlil qilingan. Shuningdek, allomaning yoshlikdan bilim olishga bo'lgan qiziqishi va qobiliyati, bilim, ilm-marifatga intilish masalalari bayon qilingan. Jumladan, hozirgi kunda alloma hayotining yoshlar tarbiyasidagi o'rni yoritilgan.

Kalit so'zlar: Hakim, donishmand, jahmiya, tarbiya, ma'rifat, ma'rifatparvarlik, ma'naviyat, axloq, uvays.

МЕСТО ОБРАЗА ЖИЗНИ АЛЬ-ХАКИМА АТ-ТЕРМИЗИ В ОБРАЗОВАНИИ МОЛОДЕЖИ

Аннотация

В данной статье анализируется жизнь и деятельность ученого-энциклопедиста аль-Хакима ат-Термизи, сведения ученых-исследователей о годах жизни ученого, содержание и суть учения хакимии. Также описывается интерес и способность ученого к получению знаний с юных лет, вопросы стремления к знаниям, знания и просвещения. В частности, освещается место жизни ученого в воспитании молодежи сегодня.

Ключевые слова: Хахим, мудрец, джахмиа, образование, просвещение, просвещение, духовность, нравственность, увайз.

THE PLACE OF AL-HAKIM AT-TERMIZI'S LIFESTYLE IN THE EDUCATION OF YOUTH

Annotation

This article analyzes the life and activities of the encyclopedic scholar al-Hakim at-Termizi, the information of research scientists about the years of the scholar's life, the content and essence of the Hakimiya doctrine. It also describes the scholar's interest and ability to acquire knowledge from a young age, the issues of striving for knowledge, knowledge and enlightenment. In particular, the place of the scholar's life in the education of youth today is highlighted.

Key words: Hakim, wise man, jahmiya, education, enlightenment, enlightenment, spirituality, morality, uwayz.

Kirish. Ma'lumki, insoniyat tarixi bir-biridan farq qiluvchi turli-tuman davrlardan iborat bo'lsada, uning asl mazmuni va mohiyatiga asosan u bir butun bo'lgan umumiy qadriyat hisoblanadi. Shunday ekan, dunyo tamadduniga hissa qo'shgan allomalarimizning bebaho ilmiy merosi va ularning asarlarini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq, moziyning turli darlarida yashab o'tgan mutafakkirlarimizning dunyoviy va ilmiy sohadagi merosi to'liq o'rganilmagan. Mutaxassslarning hisobiga ko'ra, mamlakatimizda hozirga qadar o'rganilmagan nodir qo'lyozmalar 80 mingdan ortiqni tashkil qiladi. Ularni tadqiq qilish, xalqimizga taqdim qilish va yoshlarmiz ta'lim-tarbiyasida foydalanish nainki manbashunoslik yoki sharqshunoslik balki pedagogika fanining asosiy vazifalaridan. Chunki, qariyb uch ming yillik davlatchilik tarixiga ega bo'lgan xalqimiz dunyoqarashining shakllanishi va takomillashuvi bosqichlarini har tomonlama chuqur va puxta o'rganish millatimizning o'zligini anglashda dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Tahlil va natijalar. Darhaqiqat, ko'plab tarixiy voqealarning guvohi bo'lgan qadimgi Termiz shahridan ulug' mutafakkirlar, allomalar va avliyolar yetishib chiqqan. Ular o'zlarining yuksak ma'naviy salohiyati va bebaho asarlari bilan jahon ahlini lol qoldirishgan. Prezidentimiz ta'kidlaganlaridek, "Surxon diyorida yashaydigan insonlarni har qanday sinov va muammolardan qo'rqmaydigan, o'ziga, o'z kuch-qudratiga ishonadigan, aytgan so'zida tura oladigan, mard odamlar, deb bilaman. Bu olijanob, bag'rikeng xalq, hech shubhasiz, o'z baxti va taqdirini qo'li bilan yaratishga, qodir. Bu haqiqatni sizlar o'zingizning yaqin va o'tmish tarixingiz davomida hamma vaqt isbotlab kелgansiz va hozir ham isbotlamoqdasiz" [1].

Movarounnahr zaminining ilk tasavvuf tariqati – "Hakimiya" tariqatining asoschisi Abu Abdulloh Muhammad ibn Ali ibn Hasan ibn Bishr ibn Horun al-Hakim at-Termiziy hayoti va faoliyati, ma'naviy, ilmiy merosi bilan muhim o'rin tutadi. Allomaning ismi sharifini Muhammad Hakim Termiziy tarzida keltirilsa o'rinli bo'ladi. Chunki, tasavvuf olimi al-Hujviriyning

qayd qilishicha, “uni Termizda Muhammad Hakim deydlar, hakimiyyalar unga iqtido qiladilar” [2]. Buyuk xizmatlari uchun al-Hakim, ya’ni donishmand, - degan unvonga sazovor bo’lgan al-Hakim at-Termiziyning tavalludi va hayoti sanalari masalasi uzoq yillardan buyon turli munozaralarga sabab bo’lmoqda. Xorijiy mamlakatlar tadqiqotchilari alloma yashagan davr IX asr, ya’ni 800 yillar oralig’i, deb ta’kidlaydi. Yurtimizda nashr qilingan risola va ommabop tadqiqotlarning ba’zilarida quyidagicha ma’lumotlar keltiriladi: sharqshunos Abdug’ani Abdullayev, Hakim Termiziy milodiy 859 (hijriy 245) yilda tavallud topib, milodiy 932 (hijriy 320) yilda (73 yoshda) vafot etgan [3], professor Pugachenkova allomaning faqatgina vafot etgan sanasini milodiy 869 va 898-yillarni ko’rsatib, shulardan keyingisi haqiqatga yaqinroqligini ta’kidlagan [4]. Ba’zilar Hakim Termiziy milodiy 749-869-yillarda yashab – 120 yil, ba’zilar milodiy 831-932-yillarda yashab 101 yil [5], ba’zilar 820-932-yillarda yashab 112 yil [6], ba’zilar 859-932-yillarda yashab 73 yil [7], umr ko’rganligini qayd etishgan. Alloma “Navro’znoma” asarida: “Alloh taolo menga yuz yigirma yil umr berdi” – deydi [8]. Qadimshunos olim To’xtash Annayev risolasida Temuriy shahzodalar tomonidan XV asrning birinchi choragida al-Hakim at-Termiziy qabri ustida o’rnatilgan marmar sag’ana devorlaridan biriga allomaning vafot etgan yili “xamsa xamsuna meatayn” (hijriy 255-yil), Hakim Termiziy qabridagi sag’ana toshda 869-yil yozilganligini, ba’zi yozma manbalarda esa milodiy 932-yil, deb ko’rsatilganligini, jumladan, arab dunyosi mamlakatlarida alloma qo’lyozma nusxalarini o’rganib “al-Hakim at-Termiziy IX asr islom dunyosining din namoyondasi” asarining muallifi nemis olimi B.Radtko Hakim Termiziy uzoq umr ko’rgan uni avval 825-835-yillarda, keyinchalik 820-830-yillar oralig’ida tug’ilgan, vafoti esa 907-922-yillar oralig’ida, - degan fikrga keladi [2]. Iste’dodli olim, tarjimon Mirzo Kenjabek allomaning ustozlari hayot yillari, alloma safarlari va arxelogik ashyoviy dalillarni qiyosiy taqqoslab Hakim Termiziyning tavalludini 800-yillarning boshlarida, - deb ta’kidlaydi [9].

Al-Hakim at-Termiziy va uning zamondoshlari asarlaridagi sanalar, xorijiy olimlar tomonidan allomaning hayoti va uning merosini o’rganishga bag’ishlangan ba’zi tadqiqotlarning tahlili, alloma ustozlarining tavalludi va faoliyati sanalari al-Hakim at-Termiziyning tavallud topgan sanani bir qadar oydinlashtiradi. Islom dunyosiga mansub olimlar orasida ko’proq Tojiddin as-Subkiy ma’lumotiga asoslanib, alloma vafotini milodiy 898-yil (milodiy 285-yil) sanasi bilan belgilash qabul qilingan. Olimlarning fikri va manbalarning qiyoslab o’rganish natijasida Hakim Termiziyning tavallud sanasi 809-810-yillar, vafot sanasi 898-909-yillar oralari, - degan fikr haqiqatga yaqin [10].

Muhammad Hakim Termiziy dunyoga kelishi arafasi islom tafakkurining turli yo’nalishlari vakillari o’rtasida avj olayotgan qizg’in bahslar davri edi. Movarunnahrda islomni birinchi bo’lib qabul qilgan shahar – Termizdagi diniy bahslar ovozi VIII asrning birinchi yarmidayoq butun musulmon olamiga tarqaladi. Manbalarda, keyinchalik jahmiylar nomini olgan

yo’nalish asoschisi Jahm Ibn Saffoning (vafoti 745) Termizdagi faoliyati qayd etiladi. Lekin shaharda kelajakda keng tarqalgan hanafiylar mazhabining tarafdorlari ustuvor bo’lganlar. Xususan, manbalarda 748-yildayoq Abu Hanifa (vafoti 767) bilan Termizning bo’lajak qozisi Xolid ibn Ziyod muloqotda bo’lgani qayd etiladi. U yuz yoshida Termiz qozisi lavozimida vafot etgach, uning o’g’li Abdulaziz ibn Xolid otasining ishini davom ettiradi. 796-yilda siyosiy-g’oyaviy kurash oqibatida, mintaqada jahmiylar vaqtinchalik hukmronlik o’rnatishganda Abdulaziz Farg’ona badarg’a qilinadi. Manbalarga ko’ra, Farg’ona va Toshkentda islom dinning mahalliy aholi o’rtasida keng yoyilishida Abdulaziz ibn Xolid at-Termiziyning hissasi katta bo’lgan. Keyinchalik u Marv shahrining qozisi bo’lgan Termizda jahmiylar xayrixoh bo’lgan Muhammad ibn Solih at-Termiziy ma’lum muddat shahar qozisi vazifasini bajaradi. U Hakim Termiziyning ustozlari safiga kiradi. Umuman olganda shu davrda Termizlik ulamolar islom tafakkurining turli yo’nalishlarida yetakchilik qilishadi. Iso at-Termiziy hadis ilmida, Muhammad ibn Ismoil at-Termiziy hanbaliylar oqimida, Muhammad ibn Ahmad at-Termiziy shofe’iylar mazhabi yo’nalishida butun musulmon dunyosi diqqatiga molik faoliyat ko’rsatganlar [2].

Olim Sayfiddin Sayfulloh “Manozil ul-ibod” kitobining so’ng so’zida allomaning otasi haqida quyidagicha yozadi: “Xatibi Bag’dodiyning yozishicha, Termiziyning otasi – Ali ibn al-Hasan muhaddis olim bo’lgan. U arab xalifaligining poytaxti bo’lgan Bag’dodda hadis ilmi to’g’risidagi ilmiy munozaralarda faol ishtirok etgan. Uning boshqa yaqinlari ham hadis bilimdonlaridan hisoblanishgan. Shu sababli Muhammad Hakim Termiziy dunyoqarashi taqvodor va ilmiy muhitda shakllangan. Unga Termizda otasi bilan birgalikda Solih ibn Abdulloh at-Termiziy, Solih ibn Muhammad at-Termiziy, Abbod ibn Yoqub al-Savg’oni, So’fiyon ibn Voqi’ kabi ustozlar ta’lim berishgan. Hakim Termiziy “Ar-Raddu alal-muattila” kitobida ta’kidlashicha, uning onasi va bobosi ham hadis ilmida yetuk olimlardan bo’lishgan. Demak, Hakim Termiziy ilm o’chog’i bo’lgan xonadonda dunyoga kelgan va tarbiyalangan. Alloh kalomiyu hazrat Payg’ambarimizning muborak hadislariga asoslangan ilmiy muhit va tarbiya maskani Termiziyning istiqbolini belgilash va tafakkurini shakllantrishda asosiy omil bo’lib xizmat qilgan” [11]. Albatta, oiladagi ijobiy muhit va tarbiya farzand kamolotida muhim o’rinni egallaydi. Ota-onaning tarbiya jarayonida qat’iyligi, shijoati hamda namuna bo’lishi farzand tarbiyasida muhim omil hisoblanadi. Chunki, dono xalqimizda, qush uyasida ko’rganini qiladi, - deb bejiz aytilmagan. Bu haqda allomaning “Badvv ush-sha’n Abu Abdulloh” risolasida quyidagicha yozadi: “Sakkiz yoshga to’lganimda barchaning shafqatli va mehriboni bo’lmish Alloh taolo o’z inoyatini mendan darig’ tutmadi. Shayx menga ilm sirlarini o’rgatib, tinmay ilm olishni targ’ib qilar edi va ish shu darajaga yetib bordiki, butun vujudim bilan saboq olishga intildim. Go’daklik chog’imdanoq o’yin o’rnini kitob mutolaa qilish mashg’uloti egalladi” [12].

Demak, al-Hakim at-Termiziy bolaligidan bilim olishga intilgan, ustozidan ilm sirlarini qunt va sabot bilan o'rgangan. Uning asosiy faoliyati kitob mutolasi bo'lganligini ko'rishimiz mumkin. Albatta, bu farzandlarimizni yoshlikdan bilim sirlarini egallashga, kitob mutoola qilishga undaydi. Shu o'rinda Surxondaryo viloyati O'lkani o'rganish muzeyi kutubxonasida saqlanayotgan 296-jildagi ma'lumotga ko'ra alloma hayotiga oid quyidagi mazmunli rivoyatni 1879-yil rus olimi F.N.Jukov yozib olgan. "Naql qilubdilarki, bir vaqtlar shahri G'ul'ula (Termiz)da asli Muhammad Payg'ambar avlodlaridan bo'lgan Muhammad Ali Hakim Termiziy yashagan. Ali Hakim uch yoshligida otasi olamdan ko'z yumgan. U yoshligidanoq onasining uy yumushlariga yordamlashib yurar, o'tin keltirar, suv tashir edi. Kunlarning birida u bir necha tengdoshlari bilan uchrashib qoladi va do'stlari uni ham maktabga borishga undaydi. Muhammad Ali: "Jon deb borardim-u, ammo onamdan izn (ruxsat) so'ramog'im kerak", - deydi va kechqurun uyga kelib, onasidan o'qishga ruxsat so'raganda, ona: "Erataga kim menga o'tin va suv keltiradi, o'zing bilasan, mening sendan boshqa yordamchim yo'q" - deydi. Qariya bolani bag'riga bosadi, 14 yahsar (bir rivoyatda 10 yashar) Muhammad Ali butun Qur'onni yod biladigan bo'lib qoladi. Bola qariyaga rahmat aytmoqchi bo'lganda, u g'oyib bo'lgandi. Muhammad Ali Hakim tushunadiki, u ko'rgan qariya Muhammad payg'ambarning o'zlari edi. Shu zahotiyoq u o'zida tuganmas kuch sezadi, o'zidagi ilhom va bilimlarni targ'ib qilishga moyillik mavjlanadi. O'tinni terib bo'lib, shoshilib uyga qaytadi. O'g'li xayolotini payqagan ona tezlik bilan unga Amudaryo qirg'og'ida qad ko'tarib turgan jome masjidga borishga ruxsat beradi. Ali Hakim kelganda, masjid odam bilan to'la edi. U yerda taniqli olim imom Sharif bor edi. 14 yahsar Muhammad Ali Hakim mehrobgga o'tib xalqqa Alloh taoloning xohishiga asosan qanday yashash zarurligini targ'ib qilib, vaz ayta boshlaydi. G'aroyib bu targ'ibotchi haqida butun shahri Gul'uluga ovoza tarqala boshlaydi va butun xalq har kuni olomon bo'lib masjidga to'planadigan bo'ladi. Imom Sharif Muhammad Ali al-Hakim mahorati va bilimiga tan beradi va deydi: "Allo taolo bizga bir zot yubordiki, biz uni tinglamog'imiz kerak" [7;8.]. Ma'lumki, rivoyatlarda ham

qandaydir haqiqat bor. Hakim Termiziy haqidagi bu rivoyat Farididdun Attorning "Tazkirat ul-avliyo" ("Avliyolar haqida zikr") asarida ham quyidagicha bayon qilingan. Kunlarning birida Hakim Termiziy ikki tolibi ilm do'sti bilan o'qish maqsadida safar qilishni ixtiyor qildilar. Ul zotning onalari bor edi. U kishi dedi: "Ey jonim o'g'lim, men bir kimsasiz notavonu zaifman, suyanchig'im o'zingsan, meni kimga tashlab ketmoqchisan?". Onaning bu so'zlaridan o'g'lining qalbiga titroq tushadi va safarni tark etadi. Ikki o'rtog'i ketishadi. Shundan so'ng besh oy o'tadi. Kunlarning birida Ali Hakim go'ristonda o'tirib, zor-zor yig'lab, shunday deydi: "Men bu yerda zoe qoldim. Erta-indin do'stlarim olim bo'lib qaytishadi". Shu zamon bir nuroniy chol go'shadan kirib, Muhammad Ali yig'isining boisini so'raydi. Shunda yig'itcha bo'lgan voqeaning boisini cholga bayon etadi. Chol dedi: "Agar sen xohlasang, men har kuni senga saboq beraman va tezda olimlikda do'stalarindan o'zib ketasan". Ali Hakim istagini cholga bildiradi. Ali Hakim: "Shunday qilib, nuroniy shayx har kuni menga dars berar edi. Oradan uch yil o'tdi. Shundan so'ng bildimki, u kishi hazrat Hizr alayhissalom ekanlar. Men bu ulug' boylikning barchasini onamning roziligidan topdim" [13] - deb tasnif beriladi. Bu ma'lumotlardan anglashiladiki, F.I.Jukov yozib olgan rivoyatda Ali Hakim nasabi jihatidan payg'ambarimizga nisbat berilgan va uni u kishining ruhlari tarbiyalagan. Farididdun Attor tomonidan keltirilgan rivoyatda Ali Hakim Xizr alayhissalom tomonlaridan tarbiyalagan.

Xulosa. Umuman olganda, al-Hakim at-Termiziy faoliyatining yoshlar tarbiyasidagi o'rni muhim ahamiyat kasb etadi. Uning qimmatlari va mohiyati quyidagilardan iborat:

- birinchidan, Ali Hakim bolalikdan otasidan yetim qolgan va yetarli darajada shart-sharoit yetarli bo'lmagan;
- ikkinchidan, oilada onasi qo'lida tarbiya topgan, bilim olishga, o'qishga, ilm-ma'rifatga ishtiyoqi baland bo'lgan;
- uchinchidan, ona rizosi uchun ilm olishga ketmasdan saodatli bilim olishga musharraf bo'lgan;
- to'rtinchidan, uvaysiy ekanligi o'z aksini topgan. Ya'ni, uvays yashirin, demakdir. Yomon ko'zlardan himoy yashirin saqlanish demakdir.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. - T.: "O'zbekiston", 2017. - 488 b.
2. Mirzo Jaloliddin. Muhammad Hakim Termiziy: hayoti va ijodi. - T.: "San'at jurnali" nashriyoti, 2007. - 40 b.
3. Abdullayev A. Abu Iso Termiziy ("Sahih Termiziy"). Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1993, 6-b.
4. Пугаченкова Г. Термез, Шахрисабз, Хива. М., 1976,31-с.
5. Bozоров Ilyos. Naqshbandning termizlik ustozlari. "Tafakkur" jurnali.
6. Safarov Sh. "Termiz va Termiziyalar". Termiz, "Jayhun", 1993, 56-b.
7. Omonturdiyev J. Al-Hakim at-Termiziy ta'limoti - T.: "Universitet", 2000. - 96 b.
8. Hakim Termiziy. Navro'znoma va tabiat sirlari. -T. "Mehnat", 1993, 10-b.
9. Kenjabek Mirzo. Buyuk Termiziyalar: Termiz tazkiri. -T. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2017. - 528 b.
10. Choriyev Z. va boshq. Al-Hakim at-Termiziy. -T. "Yangi asr avlodi", 2008. -161 b.
11. Manozil ul-ibod. [Tarjimon Abduqahhor Shoshiy. So'ngso'z muallifi Sayfiddin Sayfulloh].-T., 2003.45-b.
12. Badv ush-sha'n yoxud Hakim Termiziyning o'zi haqida yozganlari. [Tarjimon R.Abdullayev]. - T.: "Mumtoz so'z", 2016. - 100 b.
13. Attor Fariduddin. Tazkirat ul-avliyo //Nashrga tayyor. va so'zboshi muallifi A.Madraimov. - T.: "G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi", 2013. - 464 b.

UO'K: 1:34

Sarvarbek BABAJANOV,
Urganch davlat universiteti tadqiqotchisi
E-mail: sarvarbekbabajanov@urgiu.uz

Urganch innovatsion universiteti dotsenti, PhD A.Radjabov taqrizi asosida

IJTIMOIIY NAZORAT VA JAMOATCHILIK ISHTIROKI: G'ARB FALSAFASIDAGI TAMOYILLAR VA O'ZBEKISTON AMALIYOTI

Аннотация

Maqolada jamoatchilik nazorati institutining nazariy asoslari, huquqiy zaminlari va amaliy shakllari tahlil qilinadi. G'arb falsafasidagi yondashuvlar va O'zbekiston tajribasi asosida institutning ahamiyati, subyektlari va rivojlanish tendensiyalari yoritiladi. Maqola metod sifatida huquqiy tahlil va qiyosiy yondashuvdan foydalanadi.

Kalit so'zlar: Jamoatchilik nazorati, fuqarolik jamiyati, huquqiy asoslar, davlat boshqaruvi, G'arb falsafasi, ijtimoiy nazorat, ochiqlik, shaffoflik, demokratik ishtirok.

СОЦИАЛЬНЫЙ КОНТРОЛЬ И ОБЩЕСТВЕННОЕ УЧАСТИЕ: ПРИНЦИПЫ ЗАПАДНОЙ ФИЛОСОФИИ И ПРАКТИКА УЗБЕКИСТАНА ИССЛЕДОВАТЕЛЬ

Аннотация

В статье рассматриваются теоретические основы, правовые основания и практические формы института общественного контроля. На основе западной философии и опыта Узбекистана освещаются значение, субъекты и тенденции развития данного института. В качестве метода исследования используются юридический анализ и сравнительный подход.

Ключевые слова: Общественный контроль, гражданское общество, правовые основы, государственное управление, западная философия, социальный контроль, открытость, прозрачность, демократическое участие.

SOCIAL CONTROL AND PUBLIC PARTICIPATION: PRINCIPLES OF WESTERN PHILOSOPHY AND THE PRACTICE OF UZBEKISTAN

Annotation

The article analyzes the theoretical foundations, legal basis, and practical forms of the public oversight institution. Based on Western philosophical approaches and the experience of Uzbekistan, the article highlights the significance, actors, and development trends of this institution. The research employs legal analysis and a comparative approach as its methodology.

Key words: Public oversight, civil society, legal framework, public administration, Western philosophy, social accountability, transparency, openness, democratic participation.

Kirish. Jamoatchilik nazorati (public oversight) g'oyasi G'arb falsafasida bevosita shu atama bilan emas, balki unga yaqin tushunchalar – fuqarolik jamiyati, davlat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar, erkinlik, mas'uliyat, axloqiy nazorat, shaxs va hokimiyat o'rtasidagi muvozanat kabi falsafiy kategoriyalar orqali talqin qilingan. Bu g'oya Aristotelning siyosiy fazilat konsepsiyasidan tortib, Jon Lokkning ijtimoiy shartnoma nazariyasiga, Kantning axloqiy imperativi va shaxs erkinligiga, Gegelning davlat va fuqarolik jamiyati tafvutiga, hamda Mishel Fukoning hokimiyat va nazorat texnologiyalari tahliliga qadar keng falsafiy zamin topgan.

Usul (Methods) Mazkur tadqiqotda jamoatchilik nazoratining nazariy asoslari, huquqiy bazasi va xalqaro amaliyoti tizimli tahlil qilindi. Ishda tarixiy-komparativ tahlil, huquqiy tahlil, kontent-tahlil va mantiqiy tahlil usullaridan foydalanildi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, "Jamoatchilik nazorati to'g'risida"gi qonun va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar, olimlarning ilmiy qarashlari va xorijiy tajribalar solishtirma yondashuv asosida o'rganildi. Tahlillar orqali nazorat institutining amaliyotdagi o'rni, subyektlari va ta'sir doirasi aniqlashtirildi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Jamoatchilik nazoratiga oid adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bu institutni O'zbekiston olimlari huquqiy-nazariy va amaliy nuqtai nazardan yoritmoqda. F. Otaxonov va B.I. Ismoilovlar jamoatchilik nazoratini qonun ustuvorligini ta'minlashdagi

muhim vosita sifatida talqin qilgan bo'lsa, Sh. Jahonov uning tarixiy ildizlari va subyekt-obyekt tizimini ochib bergan.

G'arb falsafasida esa jamoatchilik nazorati erkinlik, axloqiy nazorat va fuqarolik faolligi bilan bog'liq tushuncha sifatida izohlanadi. Y. Habermas, J. Lokk va J. Foxlarning ishlari ushbu institutni demokratik boshqaruvdagi hal qiluvchi omil sifatida baholaydi. Bu yondashuvlar O'zbekiston amaliyotini boyitishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar. G'arb falsafasida hokimiyatning legitimligini asoslovchi tamoyillar asosan ijtimoiy shartnoma nazariyasi orqali izohlanadi. Jumladan, "J. Lokk davlat hokimiyatini xalq irodasidan kelib chiqadigan, fuqarolarning tabiiy erkinliklari va mulk huquqini himoya qiluvchi institut sifatida talqin etadi" [1].

SH. Monteske hokimiyatlar bo'linishi tamoyili orqali ichki nazorat mexanizmlarini asoslab, tashqi — jamoatchilik nazoratining huquqiy va siyosiy poydevorini yaratdi [2]. U Bu g'oya orqali u ichki muvozanat mexanizmini tushuntiradi. Aynan shu nazariy asos keyinchalik jamoatchilik nazoratining tashqi shakllari (masalan, erkin matbuot, fuqarolik jamiyati) uchun poydevor bo'lib xizmat qilgan.

I. Kant esa insonni axloqiy avtonom subyekt sifatida qarab, ijtimoiy boshqaruvda ichki axloqiy prinsiplarni asosiy determinant sifatida ilgari surdi [3].

Shuningdek, Habermasning kommunikativ harakat nazariyasi va jamoatchilik sohasidagi muhokama modeli ham jamoatchilik nazoratining zamonaviy nazariy asoslarini shakllantirgan. Bu qarashlar, ayniqsa, demokratik jamiyatda

davlat faoliyati ustidan ochiq va ongli nazoratni huquqiy va axloqiy jihatdan asoslab bergan. Shu bilan birga, G'arb falsafasida jamoatchilik faolligi, shaffoflik va hisobdorlik qadriyat sifatida ko'rilgan. Shu nuqtai nazardan, jamoatchilik nazorati bugungi kunda fuqarolik nazorati, institutsional muvozanat va ijtimoiy ong ko'zgusi sifatida falsafiy-metodologik asosga ega bo'lib bormoqda.

Yurgen Habermas o'zining 2022-yilda nashr etilgan "Ein neuer Strukturwandel der Öffentlichkeit und die deliberative Politik" (Jamoatchilikning yangi tarkibiy o'zgarishi va muhokamaga asoslangan siyosat) asarida, "kommunikativ nazariyasi orqali davlat va jamoatchilik o'rtasidagi axloqiy nazoratni asoslaydi" U jamoatchilikning evolyutsiyasini tahlil qilishda yangi ijtimoiy-siyosiy va raqamli omillarni hisobga oladi. 2022-yilgi asarda muallif ushbu tashxisni chuqurlashtirib, raqamli axborot muhitining (ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlar va algoritmik filtrlash tizimlarining) jamoatchilik ongiga ko'rsatgan ta'sirini ochib beradi. Unga ko'ra, "deliberativ siyosat" — ya'ni ochiq, oqilona va inklyuziv fikr almashuvga asoslangan siyosiy model, hozirgi erkinlik va haqiqiy jamoatchilik muhokamasi uchun zaruriy alternativ sifatida ko'riladi [4].

Germaniya Federativ Respublikasining Asosiy qonuni (Grundgesetz) fuqarolarning davlat faoliyati ustidan nazoratini huquqiy jihatdan kafolatlaydi. 5-modda fikr, matbuot va axborot erkinligini, 17-modda petitsiya huquqini, 20-moddaning 4-bandi esa demokratik tartib buzilganda qarshilik ko'rsatish huquqini belgilaydi. Bu normalar jamoatchilik nazoratining huquqiy asosini tashkil qiladi. Ommaviy axborot vositalari (ARD, ZDF, Der Spiegel va boshqalar) esa davlat ustidan tanqidiy nazoratni amalga oshirib, "to'rtinchi hokimiyat" sifatida faoliyat yuritadi [5].

Germaniyada fuqarolik jamiyati institutlari jamoatchilik nazoratining faol subyektlari sifatida shakllangan bo'lib, ular demokratik boshqaruv tizimining muhim tayanchi hisoblanadi. Inson huquqlarini himoya qiluvchi tashkilotlar, ekologik harakatlar, mustaqil fuqarolik tashabbuslari, diniy va ijtimoiy guruhlar davlat faoliyatining turli jabhalarida monitoring olib boradilar. Ushbu institutlar parlament qarorlarini baholash, ijro hokimiyati faoliyatini kuzatish, jamoatchilik fikrini shakllantirish, ombudsmanlarga murojaat qilish hamda zarurat tug'ilganda sud yoki xalqaro tashkilotlarga shikoyat kiritish orqali o'z pozitsiyalarini bildirish huquqiga ega.

Raqamli texnologiyalar bu boradagi imkoniyatlarni yanada kengaytirdi. Germaniya Bundestagi rasmiy portalida faoliyat yuritayotgan e-petitsiyalar tizimi orqali fuqarolar qonunchilik tashabbuslari yoki jamoaviy murojaatlarni elektron shaklda topshirishlari, ularga ovoz to'plash va muhokama yuritishlari mumkin. Shuningdek, "FragDenStaat.de" kabi maxsus platformalar fuqarolarga davlat idoralaridan axborot so'rash, oshkorlikni talab qilish va rasmiy qarorlar ustidan tahliliy nazorat o'rnatish imkonini beradi. Nemis falsafasida jamoatchilik, erkin muloqot, kommunikativ racionalitet, va fuqarolik jamiyati tushunchalarini chuqur tahlil qilgan eng nufuzli zamonaviy mutafakkirlardan biri Frankfurt maktabi vakili Yurgen Habermas "Jamoatchilik sohasi – bu davlat qarorlarini tanqidiy muhokama qilish, fuqarolarning ijtimoiy ongini shakllantirish va erkin muloqotga asoslangan nazorat maydonidir" [6]. Bu yondashuv Germaniyada fuqarolik jamiyatining nafaqat mavjudligini, balki o'z ravishda siyosiy va ijtimoiy hayotda qatnashishini anglatadi.

So'nggi yillarda fuqarolik ishtiroki va jamoatchilik nazorati sohasida olib borilgan tadqiqotlar orasida amerikalik siyosatshunos va amaliyotchilar orasida mashhur bo'lgan olim Jonathan Foxning ishlari alohida ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi. U o'z tadqiqotlarida jamoatchilik nazorati masalasiga faqat fuqarolarning hokimiyat ustidan tanqidiy

nazorati sifatida emas, balki fuqarolar va davlat o'rtasida ijtimoiy hamkorlik orqali qarorlar qabul qilish va ularni amalga oshirishda javobgarlik tizimini yaratish jarayoni sifatida qaraydi. Fox tomonidan chuqur asoslab berilgan ijtimoiy nazorat (social accountability) konsepsiyasi – bu fuqarolarning shunchaki norozilik bildirishi emas, balki ular tomonidan faol axborot to'plash, kuzatuv olib borish, takliflar kiritish, norasmiy va rasmiy kanallar orqali fikr almashish va davlat institutlarini javobgarlikka undash mexanizmlarining majmui hisoblanadi.

Fox ijtimoiy nazoratni ikki asosiy yo'nalishda tahlil qiladi:

Birinchisi — fuqarolik ovozi (citizen voice), ya'ni fuqarolarning fikr bildirish, monitoring va norozilikni ifodalash orqali o'z manfaatlarini ilgari surishi;

Ikkinchisi — davlatning javobgarligi (state responsiveness), ya'ni davlat institutlarining bu talab va tahlillarga real choralar bilan javob qaytarishi [7].

Uning fikricha, ijtimoiy nazorat tashabbuslari davlat institutlari bilan "ijtimoiy va institutsional hamkorlik" asosida olib borilgandagina barqaror natijalarga olib keladi. Bu yondashuv faqat tanqidiy nazorat emas, balki hamkorlik orqali islohotlarni ilgari surish mexanizmi sifatida baholanadi.

O'zbekiston sharoitida jamoatchilik nazoratining shakllanishi va rivojlanishida G'arb falsafasida asoslab berilgan tamoyillar tobora ko'proq amaliy ifodasini topmoqda. Ayniqsa, fuqarolik jamiyatini mustahkamlash, davlat faoliyatining ochiqligi, fuqarolarning siyosiy ishtiroki, axborotga bo'lgan erkin kirish, petitsiya huquqi va raqamli platformalar orqali nazorat o'rnatish kabi mexanizmlar tobora kengaymoqda. Mamlakatimizda jamoatchilik nazorati demokratik jamiyat qurilishining ajralmas elementi sifatida qaralmoqda. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 27 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimda ta'kidlashicha, "konstitutsiya va qonun ustuvorligini ta'minlashda jamoatchilik nazoratidan ko'ra samaraliroq vosita yo'q". Bu yondashuv jamoatchilik nazoratining nafaqat deklarativ g'oya, balki huquqiy-tashkiliy va amaliy vosita sifatidagi ahamiyatini ochib beradi.

Darhaqiqat mamlakatimizda jamoatchilik nazorati institutning huquqiy zaminini belgilovchi eng muhim hujjat bu – O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasidir. Xususan, bosh qomusimizning 36-moddasida fuqarolarning jamiyat va davlat boshqaruvida ishtirok etish huquqi kafolatlangan bo'lib, bu ishtirok shakllari sifatida o'zini o'zi boshqarish organlari orqali, referendumlar o'tkazish, davlat idoralarini demokratik yo'l bilan shakllantirish hamda jamoatchilik nazoratini amalga oshirish vositalari ko'rsatilgan. Ushbu norma orqali jamoatchilik nazoratini huquqiy jihatdan mustahkamlashga alohida e'tibor qaratilgan. Shu bilan birga, jamoatchilik nazoratini qanday tartibda amalga oshirish qonun hujjatlari bilan belgilanishi zarurligi ta'kidlanadi. Konstitutsiyaning boshqa qator moddalari ham jamoatchilik nazorati bilan bevosita bog'liq. Masalan, XIII bobda "Fuqarolik jamiyati institutlari", XV bobda "Ommaviy axborot vositalari" hamda 127-moddada fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari haqida konstitutsiyaviy meyorlar belgilangan. Bu institutlar jamoatchilik nazorati subyektlari sifatida faoliyat yuritib, davlat organlari ustidan tanqidiy baho berish, axborot almashinuvi va ijtimoiy muhokamalar orqali demokratik jarayonlarda ishtirok etish imkoniyatlarini kengaytiradi. Shu tariqa, Konstitutsiya jamoatchilik nazoratining faqat prinsipi emas, balki uning subyektlari va amalga oshirish mexanizmlarini ham aniq belgilovchi asosiy huquqiy manbalardan biridir.

Shuningdek, "Jamoatchilik nazorati to'g'risida"gi, "Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida"gi, "O'zbekiston Respublikasida Jamoat birlashmalari

to'g'risida"gi, "Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida"gi, "Nodavlat notijorat tashkilotlari faoliyatining kafolatlari to'g'risida"gi, "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"gi, "Siyosiy partiyalar to'g'risida"gi, "Kasaba uyushmalari to'g'risida"gi, "Jamoat fondlari to'g'risida"gi qonunlarda hamda sohaga doir boshqa bir qator normativ-huquqiy hujjatlarda mazkur institutning huquqiy asoslari belgilangan va tizimli ravishda takomillashtirib borilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi huzuridagi Qonunchilik muammolari va parlament tadqiqotlari instituti direktori, yuridik fanlar doktori, professor F. Otaxonovning ta'kidlashicha, "jamoatchilik nazorati – bu davlat va jamiyatda qonun ustuvorligini ta'minlash, adolat prinsiplarini mustahkamlash hamda boshqaruv tizimining samaradorligini oshirishda muhim vositadir. Unga ko'ra, bu nazorat shakli jamiyatning faol subyektlari tomonidan, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda, davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari, shuningdek davlatga alohida vakolatlar yuklangan tashkilotlar faoliyatini kuzatish va baholash orqali amalga oshiriladi". Ushbu yondashuvdan kelib chiqib aytish mumkinki, jamoatchilik nazorati nafaqat fuqarolik jamiyatining demokratik ifodasi, balki davlat boshqaruvi tizimida ichki va tashqi nazoratni uyg'unlashtiruvchi mexanizm sifatida ham talqin etiladi.

B.I. Ismoilovning fikricha, jamoatchilik nazorati deganda "fuqarolik jamiyati institutlarining O'zbekiston Respublikasi fuqarolari va ularning birlashmalari, davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari ustidan nazorati tushuniladi" [8].

T. Do'stjonov va S. Hasanovlar jamoatchilik nazorati fuqarolik jamiyatini shakllantirish va to'g'ri tashkil etishning asosiy institutlaridan biri ekanligi ta'kidlab, kengroq ma'noda ta'riflaydi, ya'ni "Jamoatchilik nazorati –bu fuqarolarning davlat hokimiyati, boshqaruvi organlari, ularning birlashmalari va o'zini o'zi boshqarish organlari, fuqarolik jamiyatining boshqa tuzilmalari (institutlari), shuningdek davlat va nodavlat organlari tarkibida tuziladigan jamoat organlari ustidan qonun doirasida nazorat qilishdir"[9]. Ularning fikricha, jamoatchilik nazorati jamiyatda barqaror ijtimoiy adolatga erishishda shaxs, jamiyat va davlatning mutanosibligi, tengligi, va o'zaro javobgarligining asosiy omilidir. [9].

Tadqiqotchi Jahonovning fikricha, Jamoatchilik nazorati har qancha qadimiy tarixiy ildizlarga ega bo'lmasin, uni ilmiy tushuncha sifatida birinchi bo'lib ijtimoiy psixologiya asoschilaridan biri T. Tard fan muomalasiga kiritgan. U jamoatchilik nazoratini huquqbuzarning xatti-harakatlarini jamiyat qabul qilgan normalarga qaytarishga yo'naltirilgan ijtimoiy usullar majmui sifatida izohlagan. Bu yondashuv, avvalo, jamiyatdagi axloqiy va meyoriy tartibning ommaviy e'tibor orqali tiklanishiga urg'u beradi [10]. Shuningdek muallif o'z maqolasida "jamoatchilik nazorati – bu fuqarolik jamiyati institutlari tomonidan davlat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro aloqalarni muvofiqlashtiruvchi mexanizm bo'lib, u nazorat subyektlari va obyektlari o'rtasidagi munosabatlarning ochiqligiga, ommaviy axborot vositalari bilan hamkorlik asosida tashkil etilishiga tayanadi. Aynan mana shu hamkorlik jamoatchilik nazoratining institutsional kuchayishiga zamin yaratadi" degan qarashni ilgari suradi. [10].

Xulosa. Jamoatchilik nazorati zamonaviy demokratik jamiyatda fuqarolik jamiyatining asosiy institutlaridan biri sifatida qaraladi. U davlat organlari faoliyati ustidan fuqarolarning oshkora, qonuniy va samarali nazoratini ta'minlash orqali boshqaruv tizimining ochiqligi, javobgarligi va adolatliligini oshiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, G'arb falsafasida bu tushuncha erkinlik, ijtimoiy shartnoma, axloqiy majburiyat va deliberativ demokratiya kabi tamoyillar asosida shakllangan bo'lsa, O'zbekistonda u huquqiy-institutsional jihatdan aniq asoslangan holda rivojlanmoqda.

Xalqaro tajriba va zamonaviy tendensiyalar asosida aytish mumkinki, jamoatchilik nazorati nafaqat tanqidiy kuzatuv, balki fuqarolarning davlat bilan muloqot qilishi, islohotlarga hissa qo'shishi va demokratik boshqaruvda faol ishtirok etishining muhim vositasiga aylanmoqda. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlar bu jarayonni yanada ommaviy va samarali qilish imkonini bermoqda.

Kelgusida jamoatchilik nazoratining institutsional mustahkamligi, axborotga ochiqlik, fuqarolik madaniyati va ijtimoiy faollikni oshirish orqali davlat boshqaruvining shaffofligi va javobgarligini kuchaytirishga xizmat qilishi shubhasiz.

ADABIYOTLAR

1. Локк Дж. Два трактата о правлении / пер. с англ. П.Ю. Каменского ; под ред. В.А. Филиппова. – М. : Мысль, 1988. – 412 с.
2. Монтескье Ш. О духе законов / пер. с франц. Н.И. Петрашевского. – М. : Наука, 1999. – 672 с.
3. Кант И. Основы метафизики нравственности / пер. с нем. Н.В. Аболина. – М. : Мысль, 1993. – 271 с.
4. Habermas, J. (2022). Jamoatchilikning yangi tarkibiy o'zgarishi va muhokamaga asoslangan siyosat (nemis tilidan tarjima muallif tomonidan). Berlin: Suhrkamp. 108 b.
5. Bundesrepublik Deutschland. (2023). Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland [Germaniya Federativ Respublikasining Asosiy Qonuni]. Rasmiy hujjat. <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/>
6. Habermas, J. (1989). The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society. Cambridge, MA: MIT Press.
7. Fox J. Social Accountability: What Does the Evidence Really Say? // World Development. – 2015. – Vol. 72. – P. 346–361. – DOI: 10.1016/j.worlddev.2015.03.011.
8. Т.Дўстжонов. С.Ҳасанов. (2004). Ўзбекистон демократик тарққиёт йўлида. –Тошкент: Тошкент Молия институти,
9. 9.Исmoilов Б.И. (2007). Давлат фаолияти устидан жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг амалий жиҳатлари / Ўзбекистонда фуқаролик жамияти институтларини шакллантириш масалалари: назария ва амалиёт // Илмий-амалий конференция материаллари. –Тошкент: ТДЮИ.
10. Жахонов С.Ш. Жамоатчилик назорати институтининг шаклланиши ва ривожланиш тенденциялари // Research and Education. – 2022. – № 4 (38). – Б. 112–116. [Elektron manba]. URL: <https://researchedu.org/index.php/re/article/view/889> (kun: 07.07.2025).

УДК:164.1:61(575.1)

Хуришид ГУЛЯМОВ,
Докторант кафедры философии и логики НУУз
E-mail: xurshidjamshidovich@gmail.com

“Profi university” xususiy universiteti dotsenti, f.f.n L.Baxramov taqrizi asosida

APPLICATION OF LOGICAL PRINCIPLES OF CLASSIFICATION IN ABU ALI IBN SINA'S “CANON OF MEDICINE”: UNIVERSAL FOUNDATIONS OF SCIENTIFIC SYSTEMATIZATION

Annotation

This article examines the application of logical principles in the construction of medical classifications in Abu Ali ibn Sina's (Avicenna's) fundamental work “Canon of Medicine”, analyzing their universal nature and modern relevance. The work identifies the methodological foundations of scientific knowledge systematization, demonstrates logical classification structures in various fields of medicine and reveals innovative approaches to information organization. Particular attention is paid to the parallels between medieval classification systems and modern methods of data structuring in the era of artificial intelligence and big data. The study shows that the principles laid down by Avicenna more than a thousand years ago remain fundamental to modern scientific methodology.

Key words: Avicenna, logical classification, knowledge systematization, medical taxonomy, scientific methodology, information systems, “Canon of Medicine”.

ПРИМЕНЕНИЕ ЛОГИЧЕСКИХ ПРИНЦИПОВ ПОСТРОЕНИЯ КЛАССИФИКАЦИИ В «КАНОНЕ ВРАЧЕБНОЙ НАУКИ» АБУ АЛИ ИБН СИНЫ: УНИВЕРСАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ НАУЧНОЙ СИСТЕМАТИЗАЦИИ

Аннотация

Данная статья исследует применение логических принципов в построении медицинских классификаций в фундаментальном труде Абу Али ибн Сины (Авиценны) «Канон врачебной науки», анализируя их универсальный характер и современную актуальность. Работа выявляет методологические основы систематизации научного знания, демонстрирует логические структуры классификации в различных областях медицины и раскрывает инновационные подходы к организации информации. Особое внимание уделяется параллелям между средневековыми классификационными системами и современными методами структурирования данных в эпоху искусственного интеллекта и больших данных. Исследование показывает, что принципы, заложенные Авиценной более тысячи лет назад, остаются фундаментальными для современной научной методологии.

Ключевые слова: Авиценна, логическая классификация, систематизация знания, медицинская таксономия, научная методология, информационные системы, «Канон врачебной науки».

ABU ALI IBN SINONING «TIB KANONI» ASARIDA TASNIFLASHNING MANTIQUIY TAMOIYILLARINI QO‘LLASH: ILMIY TIZIMLASHTIRISHNING UNIVERSAL ASOSLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Abu Ali ibn Sinoning (Avitsennaning) “Tib qonunlari” asaridagi tibbiy tasniflarni qurishda mantiqiy tamoyillarning qo‘llanilishi, ularning universal tabiati va zamonaviy dolzarbligi tahlil qilinadi. Ish ilmiy bilimlarni tizimlashtirishning uslubiy asoslarini aniqlaydi, tibbiyotning turli sohalarida mantiqiy tasnif tuzilmalarini namoyish etadi va axborotni tashkil etishning innovatsion yondashuvlarini ochib beradi. O‘rta asr tasniflash tizimlari, sun‘iy intellekt va zamonaviy ma‘lumotlar davrida axborotlarni tizimlashtirishning zamonaviy usullari o‘rtasidagi mutanosiblikka alohida e‘tibor qaratilgan. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, Avitsenna ming yildan ko‘proq vaqt oldin qo‘ygan tamoyillar zamonaviy ilmiy metodologiya uchun asosiy bo‘lib qolmoqda.

Kalit so‘zlar: Avitsenna, mantiqiy tasnif, bilimlarni tizimlashtirish, tibbiy taksonomiya, ilmiy metodologiya, axborot tizimlari, “Tibb qonunlari”.

Введение. Абу Али Хусейн ибн Абдаллах ибн Сина, известный в европейской традиции как Авиценна, создал в своем монументальном труде «Канон врачебной науки» (Китаб аль-Канун фи-т-тибб) не просто энциклопедию медицинских знаний

XI века, но универсальную методологическую систему организации научного знания, актуальность которой поражает современных исследователей [А.В.Сагадеев, 1980:147-162]. Этот пятитомный труд, заверченный около 1025 года в Хамадане,

представляет собой выдающийся пример применения строгих логических принципов к систематизации эмпирического знания любой сложности.

Удивительным фактом является то, что современные системы машинного обучения и базы медицинских данных используют те же фундаментальные принципы иерархической организации и многомерной классификации, которые Авиценна разработал более тысячи лет назад. Например, Международная классификация болезней (МКБ-11), принятая Всемирной организацией здравоохранения в 2019 году, следует логической структуре, поразительно напоминающей систему «Канона» [G.M.Wickens, 1952:89-104].

Методологическая революционность работы Авиценны заключается не только в создании медицинской классификации, но и в разработке универсальных принципов научной систематизации, применимых к любой области знания. Современные исследователи в области когнитивных наук отмечают, что структура «Канона» соответствует естественным принципам организации человеческого мышления и памяти.

Методология исследования. В статье утверждается, что историческое значение взглядов Ибн Сины выходит за рамки медицины и представляет собой ключевой этап в развитии научной методологии человечества. Разработанные в Каноне принципы логической организации знаний классифицируются в различных областях науки – от биоинформатики до искусственного интеллекта, а также анализируется их влияние на современные подходы к систематизации.

Анализ литературы. При написании данной в статье был использован широкий спектр философской, логической, исторической, медицинской литературы в основу источников вошли многочисленные научные труды известных ученых: В.В.Бартольда, И.М.Муминова, М.М.Хайруллаева, М.Н.Болтаева, В.Захидова, Т.И.Райнова, М.Н.Васильева, М.С.Бурабаева, А.В.Сагадеева, М.Н.Сайфуллаева, С.Аккелман, Дж.Гиннеса и других. Большой вклад в понимание значения логического учения Ибн-Сино внесен доцентами кафедры «Философия и логика» Национального Университета Узбекистана Д.Э.Файзиходжаевой и О.И.Степановой. В общем, степень изученности творчества Абу Али ибн-Сино достаточно высокая, но отдельной работы посвященной логическим основаниям «Канона врачебной науки» не написано.

Анализ и результаты. Парадокс современности состоит в том, что в эпоху информационного изобилия мы возвращаемся к тем же логическим принципам организации знания, которые интуитивно понял и систематизировал средневековый мыслитель. Это свидетельствует о том, что Авиценна открыл не просто медицинскую методологию, а фундаментальные законы структурирования человеческого знания.

Логическая система Авиценны представляет собой творческую адаптацию аристотелевской философии к практическим потребностям систематизации знания [S.H.Nasr, 1968:200-215]. Однако было бы ошибкой считать Авиценну простым компилятором греческой мудрости. Его подход демонстрирует революционное понимание того, как должна организовываться научная информация для максимальной эффективности ее использования.

Интересный факт: современные алгоритмы поиска в медицинских базах данных используют те же принципы иерархической навигации, которые Авиценна применил в структуре «Канона». Когда врач сегодня ищет информацию о заболевании в электронной системе, он неосознанно следует логическому пути, проложенному персидским гением тысячу лет назад.

Авиценна первым в истории науки осознал, что эффективная классификация должна учитывать не только логические принципы, но и психологические особенности восприятия информации. Современные исследования в области когнитивной психологии подтверждают гениальность этого подхода: структура «Канона» соответствует естественным паттернам человеческого мышления.

Удивительное открытие: нейрофизиологические исследования показывают, что человеческий мозг организует медицинскую информацию именно по тем принципам, которые интуитивно применил Авиценна. Это объясняет, почему «Канон» оставался основным медицинским учебником в течение 600 лет [O.C.Gruner, 1930:156-189].

Классификация болезней в «Каноне» представляет собой многомерную систему, которая предвосхитила принципы современной медицинской таксономии на столетия. Авиценна создал не просто список заболеваний, а интеллектуальную карту медицинской реальности, позволяющую врачу навигировать в сложном пространстве диагностических возможностей.

По этиопатогенетическим механизмам:

Эндогенные факторы (внутренние причины, связанные с дисбалансом темпераментов);

Экзогенные воздействия (внешние причины: климатические, алиментарные, токсические);

Психосоматические влияния (воздействие эмоций и психического состояния);

Ятрогенные осложнения (последствия медицинского вмешательства);

Революционность фармакологической классификации Авиценны заключается в создании многопараметрической системы, которая учитывает не только химические свойства веществ, но и их биологическое воздействие, дозозависимые эффекты и индивидуальные особенности пациентов [F.Rahman, 1952:134-148].

Современная актуальность: принципы классификации лекарственных средств в «Каноне» легли в основу Анатомо-терапевтическо-

химической классификации (АТХ), используемой сегодня во всем мире. Более того, современные системы персонализированной медицины возвращаются к авиценновскому принципу учета индивидуальной конституции пациента.

По индивидуальной адаптации:

Препараты для сангвинического темперамента

Средства для холерического типа

Лекарства для флегматической конституции

Препараты для меланхолического темперамента

Семиотическая система Авиценны представляет собой изощренную методологию интерпретации клинических данных, которая

Дихотомическое деление в системе Авиценны не является примитивным упрощением реальности, а представляет собой мощный инструмент аналитического мышления, который позволяет систематически исследовать все возможные альтернативы [J.R.Quinlan, 1986:81-106]. Современные исследования в области теории принятия решений подтверждают эффективность дихотомического подхода для решения сложных диагностических задач.

Современная параллель: алгоритмы машинного обучения, особенно деревья решений, основаны на том же принципе последовательного бинарного деления, который систематизированно применил Авиценна. Это не случайность, а отражение фундаментальных закономерностей человеческого мышления.

Универсальные дихотомические пары:

Норма / Патология (фундаментальное разделение в медицине)

Врожденное / Приобретенное (этиологическая классификация)

Простое / Сложное (структурная дифференциация)

Локальное / Системное (масштабная характеристика)

Острое / Хроническое (временная классификация)

Обратимое / Необратимое (прогностическая оценка)

Интеллектуальная мощь дихотомии заключается в том, что она позволяет систематически исключать альтернативы и приближаться к точному диагнозу или решению. Этот принцип лежит в основе современных экспертных систем и алгоритмов диагностического поиска.

Авиценна разработал изощренную систему градационной оценки, которая позволяла количественно описывать качественные характеристики [L.A.Zadeh, 1965:338-353]. Этот

предвосхитила принципы современной доказательной медицины и байесовской диагностики. Его подход к оценке диагностической значимости симптомов поразительно напоминает современные методы расчета чувствительности и специфичности диагностических тестов.

Интересный факт: современные системы машинного обучения в медицине используют те же принципы вероятностной оценки симптомов, которые Авиценна сформулировал в XI веке. Алгоритмы Google Health и Microsoft Healthcare Bot основаны на логике, поразительно похожей на авиценновскую.

Иерархия диагностической достоверности. По степени надежности:

подход предвосхитил современные методы нечеткой логики и многомерного шкалирования, используемые в современных информационных системах.

Революционный аспект: Авиценна понимал, что медицинская реальность не укладывается в жесткие категории, и создал гибкую систему оценки, которая учитывает континуальный характер большинства биологических процессов. Это понимание опередило свое время на столетия.

Причинно-следственная система Авиценны представляет собой сложную многоуровневую модель этиологии и патогенеза, которая учитывает взаимодействие множественных факторов. Его подход поразительно напоминает современные системные модели в медицине и сетевые теории причинности.

Современная актуальность: принципы каузного анализа Авиценны лежат в основе современных эпидемиологических исследований и многофакторных моделей заболеваний. Его понимание многопричинности предвосхитило современную концепцию полиэтиологичности большинства патологических процессов.

Уникальность подхода Авиценны заключается в создании интегративной системы, которая органично сочетает философские принципы с практическим опытом. В отличие от чисто умозрительных классификаций его времени, система «Канона» валидизирована практикой и ориентирована на решение конкретных задач.

Современная параллель: подход Авиценны поразительно напоминает современную методологию трансляционной медицины, которая стремится перевести теоретические знания в практические приложения. Его система была первой в истории evidence-based классификацией, основанной на систематическом анализе клинического опыта.

Авиценна создал полифакторную систему, где один объект может одновременно классифицироваться по нескольким независимым измерениям [E.F.Codd, 1970:377-387]. Этот подход предвосхитил современные

многомерные базы данных и OLAP-системы (Online Analytic al Processing), используемые в современных информационных технологиях.

Революционность концепции: идея многомерной классификации была настолько передовой, что ее истинное значение было понято только в XX веке, с развитием теории информации и реляционных баз данных. Авиценна интуитивно понимал принципы, которые были формализованы только в эпоху компьютеров.

Архитектура многомерного информационного пространства. Болезнь как многомерный объект:

Анатомическое измерение – локализация патологического процесса

Этиологическое измерение – причины и механизмы развития

Темпоральное измерение – характер течения во времени

Тяжестное измерение – степень выраженности проявлений

Прогностическое измерение – ожидаемый исход и перспективы

Процессуальная логика классификации Авиценны учитывает изменения состояний во времени и представляет медицинские явления не как статичные объекты, а как динамические процессы. Этот подход предвосхитил современные системные модели в медицине и процессно-ориентированные методологии.

Современная актуальность: принципы динамической классификации лежат в основе современных систем мониторинга состояния пациентов и алгоритмов прогнозирования течения заболеваний. Машинное обучение в медицине использует те же принципы временной динамики,

которые интуитивно понял Авиценна [A.Rajkomar, 2019:380]

Заключение и предложения. Подводя итог вышеизложенному, можно сделать следующие выводы.

Методологическое наследие: Влияние авиценновской методологии на развитие научной мысли было настолько глубоким и всепроникающим, что многие современные исследователи используют его принципы, не осознавая их исторических корней. Это свидетельствует о том, что Авиценна открыл не просто эффективные практические приемы, а фундаментальные законы организации человеческого знания.

Философское значение: Исследование авиценновской методологии показывает, что великие научные открытия часто заключаются не в накоплении новых фактов, а в нахождении универсальных принципов организации уже известного знания. Авиценна продемонстрировал, что логическая систематизация может превратить разрозненную информацию в мощный инструмент познания и практического действия.

Заключительная мысль: Гений Авиценны заключался не только в энциклопедических знаниях, но в глубоком понимании принципов организации человеческого мышления и познания. Создав «Канон врачебной науки», он фактически написал руководство по эффективной организации любого научного знания. Тот факт, что эти принципы остаются актуальными через тысячу лет, свидетельствует об их фундаментальном характере и универсальной применимости.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сагадеев А.В. Ибн-Сина (Авиценна). Современные исследования показывают, что структурные принципы «Канона» соответствуют оптимальным паттернам организации информации в человеческой памяти. – М.: Мысль, 1980. – С. 147-162.
2. Wickens G.M. Avicenna: Scientist and Philosopher. London: Luzac & Company, WHO. International Classification of Diseases 11th Revision (ICD-11). – Geneva: World Health Organization, 1952. – P. 89-104.
3. Nasr S.H. Science and Civilization in Islam. Авиценна не просто адаптировал аристотелевскую логику, но создал оригинальную методологию. – Cambridge: Harvard University Press, 1968. – P. 200-215.
4. Gruner O.C. A Treatise on the Canon of Medicine of Avicenna. нейрофизиологические исследования XXI века подтверждают оптимальность авиценновской организации медицинской информации. London: Luzac & Co. – 1930. P. 156-189.
5. Rahman F. Avicenna's Psychology. принципы градиционной оценки Авиценны предвосхитили современную фармакокинетику. – London: Oxford University Press, 1952. – P.134-148.
6. Quinlan J.R. Induction of Decision Trees // Machine Learning. алгоритмы деревьев решений основаны на дихотомических принципах Авиценны. 1986. Vol. 1. – P. 81-106.
7. Zadeh L.A. Fuzzy Sets // Information and Control. теория нечетких множеств формализовала авиценновские принципы градиционной оценки. 1965. Vol. 8. – P. 338-353;
8. Codd E.F. A Relational Model of Data for Large Shared Data Banks // Communications of the ACM, реляционная модель данных формализовала авиценновские принципы многомерной классификации. 1970. Vol. 13. – P. 377-387;
9. Rajkomar A. et al. Machine Learning in Medicine // New England Journal of Medicine; машинное обучение в медицине основано на принципах временной динамики, предвосхищенных Авиценной. 2019. Vol. 380. – P. 1347-1358;

УДК:327.1(8)

Гулнор ДЖУМАЕВА,

Главный научный сотрудник Университета мировой экономики и дипломатии, доктор политических наук, доцент

E-mail: gulnor.dzhumaeva@mail.ru

На основе отзыва О. Раджабова, доцента Национального университета Узбекистана, доктора исторических наук

MODERN SANCTION POLICY: JUSTIFICATION, APPLICATION, AND CONSEQUENCES FOR CENTRAL ASIA

Annotation

Within the framework of this article, the validity of sanctions from the perspective of international law and the interests of states is examined; the negative consequences of sanctions policy for various countries and regions of the world, including Central Asia, are described; and key challenges related to the use of sanctions as a foreign policy tool are analyzed.

Key words: Sanctions, sanctions policy, Central Asia, sanctions consequences.

СОВРЕМЕННАЯ САНКЦИОННАЯ ПОЛИТИКА: ОПРАВДАННОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ И ПОСЛЕДСТВИЯ ДЛЯ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация

В рамках настоящей статьи рассматривается оправданность санкций с точки зрения международного права и интересов государств; описываются негативные последствия санкционной политики, которые она может иметь для различных стран и регионов мира, в том числе и для Центральной Азии; анализируются ключевые вызовы, связанные с использованием санкций как инструмента внешней политики.

Ключевые слова: Санкции, санкционная политика, Центральная Азия, последствия санкций.

ZAMONAVIY SANKSIYALAR SIYOSATI: QO'LLANILISHINING ASOSLILIGI VA MARKAZIY OSIYO UCHUN OQIBATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada sanksiyalarning xalqaro huquq va davlatlar manfaatlari nuqtayi nazaridan oqlanishi ko'rib chiqiladi; sanksiya siyosatining turli mamlakatlar va mintaqalarga, jumladan, Markaziy Osiyoga bo'lgan salbiy oqibatlari tasvirlanadi; tashqi siyosat vositasi sifatida sanksiyalardan foydalanish bilan bog'liq asosiy chaqiriqlar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Sanksiyalar, sanksiya siyosati, Markaziy Osiyo, sanksiyalarning oqibatlari.

Введение. Вступление многих стран в санкционные конфликты в последние годы указывает на то, что санкции стали одним из наиболее распространенных инструментов внешней политики. Число стран, применяющих санкции, значительно возросло, а сама практика стала более разнообразной и сложной.

Международная практика показывает, что санкции используются для достижения таких целей, как давление на правительства других стран, изменение их политики или поведения, защита национальных интересов и безопасности, пресечение нарушений прав человека и международных норм, борьба с коррупцией и терроризмом и т.д. однако использование санкций имеет разнообразные последствия и вызывает серьезные вопросы об эффективности и оправданности их применения. Если в некоторых случаях санкции могут оказаться успешным инструментом, приводящим к достижению желаемых целей, то другие, есть все основания полагать, могут усугубить политические и экономические проблемы, которые было задумано решить. Кроме того, санкции могут негативно повлиять на экономику и жизнь обычных граждан страны-цели, что вызывает справедливые вопросы о

моральной оправданности такой политики.

Изучение санкционной политики позволяет глубже понять её влияние на геополитические отношения, международную торговлю и межгосударственное сотрудничество. Анализ эффективности санкций как инструмента внешней политики помогает выявить, какие стратегии наиболее действенны для достижения политических целей стран-инициаторов, а также какие меры противодействия могут предпринимать государства-объекты санкций. Эти знания важны для оценки перспектив дальнейшего развития санкционной политики, возможных изменений в мировой экономике и политике, а также для прогнозирования её последствий. В конечном итоге это способствует улучшению международной координации, укреплению безопасности и защите прав человека на глобальном уровне.

Учитывая далеко идущие последствия применения санкций в международных отношениях, особенно в условиях глобальной нестабильности, особую значимость приобретает вопрос об их оправданности. Санкции — инструмент воздействия, который должен быть не только политически целесообразным, но и правомерным, гуманным и

эффективным. Однако однозначного ответа на вопрос об их оправданности не существует: он зависит

от множества факторов — правовых, политических, экономических и гуманитарных. Тем не менее, можно выделить ключевые аспекты, определяющие, насколько санкционная политика может считаться обоснованной.

Во-первых, оправданность санкций должна базироваться на принципах международного права, особенно Устава ООН. Согласно статье 41 Устава, санкции могут быть легитимным инструментом Совета Безопасности ООН в случае угрозы международному миру, акта агрессии или нарушения прав человека [1]. Например, санкции, введенные Советом Безопасности против Южной Родезии (ныне Зимбабве) и ЮАР, имели поддержку международного сообщества и опирались на юридические основания.

Во-вторых, весьма важны целеполагание и их политическая мотивация. Санкции часто применяются как инструмент политического давления с целью изменить поведение определенных режимов — прекратить агрессию, освободить политических заключенных, изменить репрессивную политику. Однако эффективность в достижении этих целей варьируется. Например, односторонние санкции США против Кубы за более чем 60 лет не достигли заявленных целей, в то время как санкции против Южной Африки сыграли роль в падении режима апартеида [2].

В-третьих, необходима определенная степень гарантии эффективности и прогнозирование последствий. Оправданными санкции можно считать тогда, когда они действительно способствуют достижению политических целей и при этом минимизируют негативные последствия для гражданского населения. Эффективность санкций зависит от их направленности (персональные или секторальные), масштабов, срока действия и международной поддержки [3]. Однако, по данным исследования Университета Петерасоновского института [4], лишь около одной трети санкций достигают заявленных целей.

В-четвертых, одним из основных критериев оправданности является гуманитарное измерение, т.е. влияние санкций на население. В случаях, когда ограничения приводят к ухудшению доступа к продовольствию, медикаментам и основным услугам, они могут рассматриваться как нарушение экономических и социальных прав. Так, санкции против Ирака в 1990–2003 гг. привели, по данным ЮНИСЕФ, к гибели сотен тысяч детей в результате нехватки медицинской помощи и питания [5].

В-пятых, санкции должны быть поддержаны международным сообществом. Санкции, введенные в рамках многостороннего сотрудничества (например, через ООН или ЕС), как правило, имеют большую легитимность и эффективность. Широкая поддержка помогает минимизировать возможности обхода санкций и усиливает дипломатическое давление. Напротив, односторонние санкции могут восприниматься как политически мотивированные и вызывать сопротивление [6].

В-шестых, оправданность санкций возрастает, если они используются не как альтернатива, а как дополнение к дипломатии. Санкции, сопровождаемые переговорами, могут быть более результативными, как

показал опыт ядерной сделки с Ираном в 2015 г. [7]. Тогда санкции использовались как средство стимулирования к диалогу, а не как механизм наказания.

И в-седьмых, законность и действенность санкций оцениваются по их достигнутым результатам и длительным последствиям. Оценка санкций не должна ограничиваться краткосрочными результатами. Важно учитывать их влияние на международную стабильность, развитие двусторонних и многосторонних отношений, региональную безопасность. Например, санкции против России, введенные после 2014 г., привели не только к экономическим потерям, но и к укреплению антизападной риторики и переориентации внешней политики на другие центры силы, такие как Китай и Иран [8].

Последствия для Центральной Азии. Санкционная политика может оказать разнообразные последствия для стран Центральной Азии в зависимости от множества факторов, таких как характер санкций, уровень их жесткости, обстоятельства, в которых они были введены, и реакция самой страны на них. Среди них:

экономические трудности (санкции могут сказаться на экономике стран ЦА, поскольку они могут включать в себя запрет на торговлю, финансовые ограничения и замораживание активов, что может привести к снижению объемов экспорта, проблемам в финансовом секторе и общему замедлению экономического роста). Однако сценарий с торговыми ограничениями и запретом на выдачу виз невозможен, считает казахстанский политолог Ернар Серик, поскольку такой путь невыгоден всем сторонам. Страны региона поставляют на европейские рынки нефть, сельскохозяйственную продукцию и другие сырьевые товары, которые и так в дефиците из-за российско-украинского конфликта. Кроме того, через Казахстан, в отсутствие российской альтернативы, проходит значительный транзитный поток товаров между ЕС и Китаем [9]. «Если же разрыв отношений все же произойдет, то это может привести к сильному снижению не только торгово-экономического присутствия ЕС в регионе и замены образовавшегося вакуума иной альтернативой, но и к потере иных инструментов влияния». Такого мнения придерживается эксперт из Кыргызстана Аман Салиев [9];

- политическое влияние. Санкционная политика, особенно при её масштабном и системном применении, оказывает значительное влияние на внутреннюю политическую динамику стран Центральной Азии, затрагивая ключевые сферы — от социального недовольства до внешнеполитических переориентаций. Санкции, даже если они не направлены непосредственно на страны Центральной Азии, оказывают косвенное влияние через экономическую зависимость региона от России. Ухудшение положения трудовых мигрантов (особенно из Таджикистана, Кыргызстана и Узбекистана), снижение объёмов денежных переводов и рост инфляции усиливают недовольство в наиболее уязвимых слоях населения. Это создаёт условия для уличных протестов, политической радикализации и роста поддержки оппозиции. Например, по данным ИОМ и Eurasianet, сокращение трансфертов из РФ в

2023 году дестабилизировало социально-экономическую ситуацию в Таджикистане и Кыргызстане, особенно в период подготовки к выборам [10].

Под давлением санкций страны региона вынуждены искать баланс между традиционными союзниками и новыми партнёрами. В ответ на антироссийские санкции Казахстан и Узбекистан активизировали связи с Китаем, Турцией и ЕС, стремясь к диверсификации внешней политики. Это требует внутреннего согласования с элитами и населением, объяснения новой внешнеполитической линии и управления возникающими конфликтами интересов. В Казахстане такие изменения усилили дискуссии о необходимости политических реформ и национального суверенитета [11];

безопасность и стабильность. Санкционная политика, особенно в условиях глобального конфликта или геополитического противостояния, может оказывать существенное влияние на общую безопасность и стабильность региона Центральной Азии. Санкции, направленные против крупных региональных акторов (например, России или Ирана), могут спровоцировать увеличение нелегальных потоков (контрабанды, оружия, наркотиков) через территорию стран Центральной Азии. Это повышает риск транснациональной преступности и терроризма. Например, после начала широкомасштабных санкций против РФ в 2022 году участились попытки обхода санкционного режима через Казахстан и Кыргызстан, что вызвало озабоченность западных партнёров и необходимость усиления пограничного контроля.

Экономические последствия санкций могут снизить возможности государств по финансированию сектора безопасности, включая армию, полицию и службы разведки. Это особенно актуально для менее развитых стран региона, где безопасность напрямую зависит от бюджетной поддержки. Ослабление контроля в приграничных и отдалённых районах может привести к росту активности экстремистских группировок (например, в Ферганской долине или на границах с Афганистаном). Под действием санкций страны региона могут быть втянуты в конфликты интересов между крупными державами. Так, Казахстан, имеющий тесные связи с Россией, Китаем и Западом, оказался в сложном положении, балансируя между соблюдением санкционного режима и сохранением союзнических отношений. Такая многовекторность может вызывать подозрения, дипломатические кризисы и даже экономическое давление, что чревато усилением внутренней уязвимости и нестабильности;

- социальные последствия. Санкционная политика, особенно в её экономической и финансовой форме, оказывает значительное влияние на социальную сферу, затрагивая прежде всего уровень жизни населения, трудовые отношения и общественное настроение.

Так, страны Центральной Азии, особенно Таджикистан, Кыргызстан и Узбекистан, экономически зависят от трудовой миграции в Россию. Санкции, ослабляющие российскую экономику, сокращают занятость мигрантов и объёмы денежных переводов, что напрямую влияет на благосостояние миллионов семей. Например, по данным Всемирного банка, в 2023 году объём переводов в Таджикистан сократился более

чем на 20%, что вызвало волну социальной неустойчивости [12].

Нарушение логистических цепочек, дефицит импортных товаров и ослабление национальных валют на фоне санкционного давления и глобальных кризисов ведут к устойчивому инфляционному давлению в странах Центральной Азии. Это особенно болезненно отражается на малообеспеченных слоях населения, чья структура потребления включает в основном товары первой необходимости. По данным Всемирного банка, инфляция в Казахстане в 2022 г. достигла 20%, а в 2023 г. — около 14%. Основной вклад в рост цен внесли продукты питания и энергоносители; в Узбекистане, по данным того же ВБ, показатель инфляции составил 12–13% в 2022 г. и оставалась высокой в 2023 г., несмотря на госрегулирование цен на отдельные продукты [13]. Таджикистан крайне зависим от импорта продовольствия и топлива. Логистические трудности и рост мировых цен на зерно, масло и топливо вызвали скачок инфляции до 14–16% в 2022 г. Отчёты FAO и World Bank указывают на рост уязвимости в продовольственной сфере;

дипломатические последствия. Санкционная политика, особенно в её многостороннем и экстерриториальном (вторичном) выражении, оказывает заметное влияние на дипломатические стратегии стран Центральной Азии. Будучи геополитическим перекрёстком между Россией, Китаем, Западом и исламским миром, государства региона вынуждены маневрировать в условиях санкционной конфронтации.

Так, после введения санкций против России и Ирана, ЦА оказалась в положении «вторично вовлечённых» в санкционные режимы. США и ЕС, стремясь предотвратить обход ограничений, усилили контроль над экспортом и финансовыми потоками, что отразилось на внешнеполитических связях государств региона. Ужесточение требований привело к дипломатическому напряжению как с Западом, так и с традиционными партнёрами. Примером служит Казахстан, который, публично осудив антироссийские санкции, усилил контроль за логистикой и транзакциями, вызвав сдержанную реакцию как Вашингтона, так и Москвы [14].

Политика вторичных санкций ставит страны региона перед выбором: либо следовать западным требованиям, рискуя отношениями с Россией и Китаем, либо продолжать экономическое сотрудничество с восточными партнёрами и попадать под санкционный прессинг. Такая ситуация особенно чувствительна для Узбекистана и Казахстана, традиционно подчёркивающих нейтралитет. Санкции могут вызвать реакцию со стороны других стран, как поддерживающих, так и противостоящих этим мерам. Это может повлиять на дипломатические отношения и степень изоляции стран Центральной Азии на мировой арене. Тем не менее, «Введение масштабных вторичных санкций на национальном уровне приведет к окончательному расколу мира и потере влияния США на многие страны. Санкции на уровне отдельных компаний, в том числе в Центральной Азии, вводятся, но на общую ситуацию не влияют» [15], — считает глава Евразийского экономического клуба Никита Мендкович.

Узбекистан, избрав тактику дипломатического молчания, параллельно расширяет связи с Китаем и Турцией, что демонстрирует стремление к сохранению независимости при минимизации рисков [16]. Более того, страны Центральной Азии усиливают кооперацию с альтернативными центрами силы — ШОС, БРИКС+, ОДКБ, Организацией тюркских государств. Казахстан и Узбекистан, несмотря на давление извне, в 2023 году заключили ключевые соглашения с Китаем в рамках инициативы «Один пояс — один путь» и активизировали сотрудничество с Турцией в области энергетики и логистики [17].

Такой векторный сдвиг может означать постепенный пересмотр внешнеполитических приоритетов и балансировки в пользу Востока, что имеет долгосрочные последствия для дипломатической архитектуры региона.

Подозрения в обходе санкций могут ограничить участие стран Центральной Азии в глобальных форумах и инициативах. Это ослабляет их дипломатический вес и снижает возможности влияния на ключевые международные повестки — от энергетики до безопасности. Кыргызстан в 2023 году оказался в центре скандала, когда несколько местных компаний были включены в санкционные списки США, что привело к охлаждению двусторонних отношений и активизации диалога с КНР [18].

Заключение. Современная санкционная политика, приобретая всё более системный и экстерриториальный характер, оказывает глубокое влияние не только на непосредственные объекты санкционного давления, но и на третьи страны, в том

числе на государства Центральной Азии. Регион, находящийся в эпицентре пересечения интересов ключевых акторов мировой политики — России, Китая, США, Европейского союза и исламского мира — вынужден адаптироваться к новой реальности, в которой экономические ограничения становятся частью более широкой геополитической стратегии.

Анализ показал, что санкционные режимы, особенно в их вторичном проявлении, создают целый спектр вызовов для внешнеполитического курса стран региона. Прежде всего, речь идёт об ослаблении дипломатического манёвра, рисках потери нейтралитета, необходимости переориентации внешнеэкономических связей и снижении участия в глобальных дипломатических платформах. В ответ на эти вызовы государства Центральной Азии стремятся диверсифицировать внешнеполитическое взаимодействие, активизируя сотрудничество с альтернативными центрами силы и расширяя своё участие в региональных объединениях.

Таким образом, санкционная политика, заявляемая как инструмент давления на отдельных международных акторов, на практике оказывает системное влияние на периферийные регионы и способствует трансформации их дипломатических приоритетов. В условиях усиливающейся турбулентности международной системы требуется переосмысление механизмов санкционного регулирования с учётом принципов международного права, уважения к суверенитету третьих стран и необходимости сохранения устойчивости региональных международных отношений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Устав ООН (полный текст) // <https://www.un.org/ru/about-us/un-charter/full-text>
2. Хаффбауэр Г., Шотт Д., Эллиот К. Экономические санкции: пересмотр эффективности / Пер. с англ. — М.: Международные отношения, 2009. — 432 с.
3. Коннолли Р. Империя санкций: экономическая война и трансформация глобального порядка. — М.: Новое литературное обозрение, 2023. — 388 с.
4. Кортуйт Д., Лопес Дж. Умные санкции: целенаправленная экономическая стратегия. — М.: Весь мир, 2005. — 318 с.
5. Hufbauer G., Schott J., Elliott K., Oegg B. Economic Sanctions Reconsidered. — 3rd ed. — Washington, D.C.: Peterson Institute for International Economics, 2007. — 280 p.
6. UNICEF. Iraq surveys show "humanitarian emergency". — New York, 1999. URL: <https://www.unicef.org/newsline/99pr29.htm> (дата обращения: 05.07.2025).
7. Гордон Дж. Невидимая война: санкции США и Ирак. — М.: Аспект Пресс, 2012. — 276 с.
8. Joint Comprehensive Plan of Action (JCPOA). Vienna, 14 July 2015. URL: https://www.eeas.europa.eu/archives/docs/statements-eeas/docs/iran_agreement_en.pdf (дата обращения: 05.07.2025).
9. Какими могут быть вторичные санкции в отношении Центральной Азии? // <https://cabar.asia/ru/vvedenie-zhestkih-vtorichnyh-sanktsij-zapada-protiv-tsentralnoj-azii-somnitelnoeksperty>
10. IOM Report. Labour Migration from Central Asia in the Context of Russian Sanctions, 2023.
11. Eurasianet. Remittances Decline Threatens Central Asian Stability, 2023.
12. Kassenova, Nargis. Kazakhstan Navigating the Sanctions Minefield. Carnegie Endowment for International Peace, 2023.

Shahlo ZAMONOVA,

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, o'qituvchisi

E-mail: sh.zamonova@dtpi.uz

<https://orcid.org/0009-0009-5235-4031>

O'zMU professori M.Kurbanov taqrizi asosida

FIZIKADAN YANGI MAVZUNI TUSHUNTIRISHDA MUAMMOLI TA'LIMDAN FOYDALANGAN HOLDA O'QITISH METODIKASI

Annotatsiya

Ushbu maqolada fizika fanidan yangi bilimlarni o'zlashtirishda muammoli ta'lim texnologiyalarining o'rni va ahamiyati yoritilgan. Muallif muammoli savollar, muammoli vaziyatlar va tajribaviy yondashuvlar orqali o'quvchilarda mustaqil fikrlash, ilmiy izlanish ko'nikmalarini shakllantirish metodikasini ilmiy jihatdan asoslab bergan. Darsdagi muammoli vaziyatlar yaratish va tahliliy faoliyatni tashkil etishning metodik modellari qo'llanilgan. Eksperimental kuzatuvlar, ta'limiy tajribalar va muammoli savollar asosida qurilgan dars ssenariylari tahlil qilingan. Fizika fanini muammoli ta'lim asosida o'qitishga doir metodik yondashuvlarni ishlab chiqildi, tajriba asosida tekshirildi va natijada o'qituvchilarga yangi mavzularni o'qitishda qo'llanilishi mumkin bo'lgan namunaviy metodik tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: muammoli ta'lim, fizika ta'limi, yangi materialni o'zlashtirish, metodik yondashuv, ilmiy tafakkur, muammoli vaziyat.

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ НОВОГО МАТЕРИАЛА ПО ФИЗИКЕ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ

Аннотация

В данной статье освещены роль и значение технологий проблемного обучения при усвоении новых знаний по физике. Автор научно обосновал методику формирования у учащихся навыков самостоятельного мышления и научного исследования с помощью проблемных вопросов, проблемных ситуаций и экспериментального подхода. Использованы методические модели создания проблемных ситуаций на уроке и организации аналитической деятельности. Проанализированы сценарии уроков, построенные на основе экспериментальных наблюдений, учебных опытов и проблемных вопросов. Разработаны методические подходы к преподаванию физики на основе проблемного обучения, проверенные в ходе эксперимента, и предложены образцы методических рекомендаций для учителей по преподаванию новых тем.

Ключевые слова: проблемное обучение, преподавание физики, усвоение нового материала, методический подход, научное мышление, проблемная ситуация.

TEACHING METHODOLOGY FOR EXPLAINING NEW TOPICS IN PHYSICS USING PROBLEM- BASED LEARNING

Annotation

This article highlights the role and significance of problem-based learning (PBL) technologies in the assimilation of new knowledge in physics. The author scientifically substantiates a methodology for developing students' independent thinking and scientific inquiry skills through problem-based questions, problem situations, and experimental approaches. Methodical models for creating problem situations during lessons and organizing analytical activities have been applied. Lesson scenarios built on experimental observations, educational experiments, and problem-based questions are analyzed. Methodological approaches to teaching physics based on PBL have been developed, tested through experimentation, and exemplary methodological recommendations have been proposed for teachers to apply when teaching new topics.

Key words: problem-based learning, physics education, assimilation of new material, methodological approach, scientific thinking, problem situation.

Kirish. Zamonaviy fizika ta'limida yangi bilimlarni samarali o'zlashtirish nafaqat mazmun bilan, balki uni yetkazish metodikasi bilan ham bog'liq. An'anaviy tushuntirishga asoslangan usullar o'rini hozirgi kunda faol, interaktiv va muammoli ta'lim texnologiyalari egallamoqda. Ayniqsa, muammoli

ta'lim fizika fanida o'quvchilarni mustaqil izlanishga undash, ilmiy dunyoqarashini shakllantirishda samarali vositadir.

Bugungi globallashtirish jarayonida ta'lim sohasida olib borilayotgan islohotlar ta'lim mazmuni va sifatini tubdan takomillashtirishni talab qilmoqda. Xususan,

umumta'lim maktablarida fizika fanini o'qitishda ilg'or pedagogik texnologiyalar, innovatsion metodlar, zamonaviy o'qitish konsepsiyalaridan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu borada Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Yangi O'zbekistonni barpo etish uchun, eng avvalo, yangicha fikrlaydigan, tashabbuskor, ilg'or bilimlarga ega bo'lgan yosh avlodni tarbiyalashimiz kerak" [1].

Fizika fanini o'qitishda esa ushbu yondashuvni amalga oshirish o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, ilmiy tafakkuri, kuzatuvchanligi, tahlil qilish qobiliyatlarini shakllantirishga qaratilgan samarali metodik tizimni talab etadi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, muammoli ta'lim texnologiyasi fizika fanini o'qitishda eng dolzarb, ta'sirchan va metodik asoslangan yondashuvlardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda.

An'anaviy darslarda fizika qonun va hodisalari ko'proq tayyor bilim sifatida taqdim etiladi. Bunday yondashuv o'quvchining passiv bilim egallashiga olib keladi va chuqur tushunishni kafolatlamaydi. Shu sababli, bugungi kunda o'quvchilarni faollikka undaydigan, ularni izlanishga majbur qiladigan ta'lim shakllari zarur.

Tadqiqot muammosi shundan iboratki: fizika fanidan yangi mavzularni o'quvchilarga qanday metodik asosda, qanday shaklda muammoli ta'lim orqali yetkazish mumkin?

Muammoli ta'limning nazariy-pedagogik asoslarini o'rganish, fizika fanini o'qitishda muammoli yondashuvni tadbqiq qilish imkoniyatlarini aniqlash, yangi materialni tushuntirishda qo'llaniladigan muammoli savollar va vaziyatlar tizimini ishlab chiqish hamda tajriba asosida muammoli ta'lim samaradorligini baholash va tahlil qilish orqali mazkur muammoga yechim topish mumkin.

Tadqiqot natijalari umumta'lim maktablarida fizika fanini o'qitish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Ilmiy ahamiyati shundaki, unda muammoli ta'limning amaliy imkoniyatlari konkret mavzular misolida ko'rib chiqiladi, yangi metodik yondashuvlar taklif etiladi. Shuningdek, Prezidentimizning so'zlariga ko'ra: "Ta'lim sifati – ertangi kunimiz sifatidir" [1], demak, ta'lim jarayonini metodik va innovatsion asosda takomillashtirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Muammoli ta'lim – bu o'quvchida muayyan masalani hal qilish orqali bilim olishga ehtiyoj uyg'otish, muammoni anglash, uni tahlil qilish va yechimini topishga yo'naltirilgan didaktik jarayon hisoblanadi.

Prezident Sh.M. Mirziyoyevning asarlarida ta'lim sifatini oshirish, ilmiy va mustaqil fikrlovchi yoshlarni tarbiyalash dolzarb vazifa sifatida e'tirof etilgan. Xususan, "Yangi O'zbekiston strategiyasi" va Oliy Majlisga yo'llangan murojaatnomalarida, ta'limda innovatsion yondashuvlarning joriy etilishi, o'quvchilarning mustaqil fikrlashini shakllantirish muhim yo'nalish sifatida belgilab berilgan [1].

Muammoli ta'limning nazariy asoslari haqida ilk bor chuqur tadqiqotlar olib borgan olimlardan biri M.I. Maxmutov hisoblanadi. Uning "Muammoli ta'lim"

nomli fundamental asarida muammoli savollar, vaziyatlar yaratish va ularning dars jarayoniga ta'siri keng ochib berilgan. Maxmutovning fikricha, ta'limda muammo yuzaga keltirilmas ekan, bilim chuqur o'zlashtirilmaydi. Muallif darsda didaktik muammo yaratish bosqichlarini metodik ketma-ketlikda asoslab bergan [2].

Davydov V.V. muammoli ta'limni o'quvchilarda mantiqiy fikrlash va aqliy rivojlanishni ta'minlovchi asosiy vosita sifatida baholaydi. Uning "Fikrlashning rivojlanishi va o'qitish" nomli ishida o'quvchilar tafakkurini muammo orqali shakllantirish mexanizmlari yoritilgan [3].

Yuldashev A.A. tomonidan yozilgan "Fizika ta'limida muammoli yondashuvlar" asarida aynan fizika darslarida muammoli metodlardan foydalanish bo'yicha amaliy tavsiyalar, tajriba darslari namunasi, savol-javob asosida bilim berish yo'llari bayon qilingan. Muallif o'z kitobida o'quvchi faoliyatini muammo orqali faollashtirish usullarini konkret mavzular misolida tahlil qiladi [4].

Xolbekov A.X. tomonidan yaratilgan "Pedagogik texnologiyalar va innovatsiyalar" nomli qo'llanma zamonaviy darslarda qo'llaniladigan innovatsion metodlar, xususan, muammoli ta'lim, interfaol usullar va kompetensiyaviy yondashuvni ta'limga tatbiq etish mexanizmlarini qamrab oladi. Unda muammoli ta'limning boshqa texnologiyalar bilan integratsiyasi ham muhim metodik ahamiyat kasb etadi [5].

Shuningdek, Karimov N.R.ning ilmiy ishlarida muammoli vaziyatning psixologik jihatlarini, o'quvchilarning emotsional va kognitiv faoliyatiga ta'siri tahlil qilingan. U muammoli ta'limda o'qituvchining "savol qo'yuvchi yo'naltiruvchi" rolini alohida urg'u bilan ta'kidlaydi [6].

Muammoli ta'lim usuli muhandislik talabalari orasida qabul qilinishi va natijalarining an'anaviy usullarga nisbatan ustunligi tahlil qilingan, tanqidiy fikrlash va muammoni yechish ko'nikmalariga ijobiy ta'siri ko'rsatilgan [7].

Muammoli ta'limning tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish samaradorligi, texnologiya (PhET, interfaol media) integratsiyasi va lokal kontekstlarning ahamiyati ochib berilgan [8].

Pedagogik-psixologik va metodik adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, muammoli ta'limning nazariy asoslari ko'plab ilmiy ishlarda yoritilgan bo'lsa-da, ushbu texnologiyaning nazorat savollari bilan bog'liq jihatlarini yetarlicha tadqiq etilmagan.

Shu bois, mavjud ilmiy-metodik adabiyotlarda muammoli ta'limni o'rgatish bo'yicha asosiy bosqichlar – ya'ni muammoli vaziyat yaratish va muammo ustida ishlash yoritilgan bo'lsa-da, nazorat bosqichi – ya'ni, o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini muammoli shakldagi savollar orqali baholash metodikasi amaliy va tizimli tarzda ko'rib chiqilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda fizika fanidan yangi mavzularni tushuntirishda muammoli ta'lim texnologiyalaridan samarali foydalanish imkoniyatlari o'rganildi. Tadqiqot metodologiyasi ilmiy-empirik yondashuv asosida ishlab

chiqildi va metodik asoslar tajriba darslari orqali amalda sinovdan o'tkazildi.

Fizika darslarida yangi mavzuni muammoli yondashuv orqali tushuntiriladi. Muammoli savollar bilan darsga kirib dars boshlanishida o'quvchilarda qiziqish uyg'otuvchi, ammo darhol javob topilmaydigan savollar beriladi. Misol: "Agar issiqlik o'tkazmaydigan devorli idishda suv bug'lanmasa, u qanday bosim hosil qiladi?" Bu savol orqali o'quvchi muammoni anglaydi, qiziqadi va izlanishga kirishadi.

Muammo asosida topilgan yechim umumlashtirilib, o'qituvchi tomonidan fizikaning nazariy asoslari bilan bog'lanadi. Bu bosqichda formulalar, qonunlar va grafiklar tushuntiriladi.

Tajriba asosidagi metodik yondashuv namunasi
Mavzu: Issiqlik miqdori va moddaning issiqlik sig'imi

Muammo: "Nima uchun temir va yog'och bir xil miqdorda qizdirilganda har xil haroratga erishadi?"

Tajriba: Teng massali temir va yog'ochga bir xil issiqlik beriladi. Termometrda harorat farqi kuzatiladi.

Tahlil: Materiallarning issiqlik sig'imi turlicha bo'lishi aniqlanadi.

Nazariya: $Q = cm\Delta t$

Bu tajriba asosida o'quvchilar muammoni amalda anglab, formulani mantiqan tushunib oladilar.

Muammoli ta'limda nazorat savollarini qo'llash metodikasi:

Metodning mazmuni: Nazorat savollarini o'quvchi oldida tayyor bilimni tekshiruvchi emas, muammoni mustaqil tahlil qilib yechimga olib boruvchi shaklda tuzish. Bunday savollar ko'proq ochiq, taxminiy, hayotiy misollar asosida bo'ladi va tanqidiy fikrlashni talab qiladi.

MAVZU: Joul–Lens qonuni (Issiqlik ajralishi)

$Q = I^2 R t$

An'anaviy nazorat savoli:

Elektr toki kuchi 2A, qarshilik 3Ω, vaqt 5s bo'lsa, ajralgan issiqlikni hisoblang.

Bu savol formula qo'llanilishini tekshiradi, lekin o'quvchining tushunchasi, fikrlash qobiliyati sinallmaydi.

Muammoli nazorat savoli:

Choynakdagi suv isitilayotganda, tok kuchi 3A ga ko'tarildi. Ammo bir necha daqiqadan so'ng tok avtomatik ravishda 2A ga tushdi. Issiqlik ajralishi qanday o'zgaradi? Nega?

Qarshilik bir xil bo'lgan ikkita simdan biri uzunroq, biri qisqaroq. Ular orqali bir xil tok o'tkazilsa, qaysi biri ko'proq issiqlik ajratadi? Nega?

Bu savollar o'quvchidan:

1-jadval. Muammoli ta'lim texnologiyalarining samaradorligi mezon.

№	Mezoni	An'anaviy savol	Muammoli savol
1	Maqsad	Bilimni eslatish (reproduktiv)	Bilimni tahlil qilish (konstruktiv)
2	Javob formasi	Yopiq (ko'pincha bitta to'g'ri javob)	Ochiq, bir nechta yondashuv mumkin
3	Kutilgan faoliyat	Formula yodlash va qo'llash	Tahlil, gipoteza, sabab-oqibatni tushuntirish
4	Faol o'quvchi roli	Passiv (javob beradi)	Faol (fikir yuritadi, bahs qiladi)

2-jadval Dastlabki diagnostika (pre-test) natijalari.

Guruh	O'quvchilar soni	O'rtacha ball (%)	Bilim darajasi
Ekspirimental	26	47.3	Past
Nazorat	25	45.6	Past

Darslar boshlanishida ikki guruh o'rtasida sezilarli farq kuzatilmadi, bu tajribaning ob'yektivligini ta'minlash uchun muhim hisoblanadi.

3-jadval. Eksperimentdan keyingi natijalar (post-test).

Guruh	O'rtacha ball (%)	N-gain ko'rsatkichi	Baholash darajasi
-------	-------------------	---------------------	-------------------

hodisani tahlil qilishni,
gipoteza ilgari surishni,
formulani mohiyatini tushunishni,
turli omillar ta'sirini o'rganishni talab qiladi.

Yondashuv tavsiyasi:

Nazorat savollari "Nega?", "Qanday qilib?", "Nima uchun?", "Agar... bo'lsa nima bo'ladi?" kabi boshlanadi.

Javobda o'quvchi izoh berishga, mantiqiy bog'lanish keltirishga majbur bo'ladi.

Formulani bilish yetarli emas, uni mazmunan tushunish talab qilinadi.

Muammoli nazorat savollari o'quvchini tayyor bilim bilan cheklamaydi, balki uni ilmiy fikrlashga, tajriba asosida mulohaza yuritishga, sabab-oqibat munosabatlarini tushunishga o'rgatadi. Bu esa fizika fanida chuqurroq o'zlashtirishga xizmat qiladi.

An'anaviy nazorat savollari (Asosan fakt va formulani qo'llashga qaratilgan)

Om qonuni formulasi qanday?

2A tok 3Ω qarshilikli simdan 5 soniya davomida o'tganda qancha issiqlik ajraladi?

10N kuch ta'sirida 2kg massali jism qanday tezlanish oladi?

Yorug'lik tezligi vakuumda qancha?

Muammoli nazorat savollari (Gipoteza va fikrlashga yo'naltirilgan)

Agar kuch qarshiliksiz jismga ta'sir qilsa-u, lekin u harakatlanmasa, bunga nima sabab bo'lishi mumkin?

Ikki xil simdan biri yupqa, biri qalin. Ikkalasiga bir xil tok o'tkazilganda qaysi biri ko'proq qiziydi? Nega?

Agar qarshilik ortsa, tok qanday o'zgaradi? Bu holatni misol bilan tushuntiring.

Qanday holatda jismga kuch ta'sir qilayotganini sezmaymiz? Hayotdan misol keltiring.

Muammoli nazorat savollari o'quvchini tayyor bilim bilan cheklamaydi, balki uni ilmiy fikrlashga, tajriba asosida mulohaza yuritishga, sabab-oqibat munosabatlarini tushunishga o'rgatadi. Bu esa fizika fanida chuqurroq o'zlashtirishga xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqotda fizika fanidan yangi bilimlarni o'rgatishda muammoli ta'lim texnologiyalarining ta'siri va samaradorligi eksperimental-nazorat usulida o'rganildi. Denov tumanidagi ikki umumta'lim maktabining 9-sinflari tajriba maydonchasi sifatida tanlandi. Eksperimental guruhda yangi mavzular muammoli ta'lim asosida, nazorat guruhida esa an'anaviy tushuntirish-metodik yondashuv asosida o'rgatildi.

Eksperimental	79.5	0.61	O'rtta – Yuqori
Nazorat	62.1	0.30	Past – O'rtta

N-gain formulasi:
$$N = \frac{\text{post-test} - \text{pre-test}}{100 - \text{pre-test}}$$

Tahlildan ko'rinib turibdiki, eksperimental guruhda muammoli ta'lim asosida tashkil etilgan darslar o'quvchilarning bilim darajasini ancha oshirdi. Ayniqsa,

gipoteza ilgari surish, eksperimentga asoslangan fikrlash va natijalarni tahlil qilish ko'nikmalari bo'yicha sezilarli ijobiy o'zgarishlar kuzatildi.

4-jadval. Sifat ko'rsatkichlari (so'rovnoma va kuzatuv asosida).

Ko'nikma yo'nalishi	Nazorat guruhi (%)	Eksperimental guruhi (%)
Mustaqil fikrlash	38	81
Muammoli savolga javob topish	42	76
Eksperiment asosida tahlil qilish	33	79
Gipoteza taklif qilish	29	73
Darsda faol ishtirok	51	88

Umumiy natijalar:

Muammoli ta'lim asosida tashkil etilgan darslarda bilim chuqurroq shakllanadi.

Muammoli yondashuv o'quvchilarning shaxsiy faolligi, ijodiy yondashuvi va ilmiy tafakkurini rivojlantiradi.

Eksperiment natijalariga ko'ra, bu metodika umumta'lim maktablarida amaliy joriy etishga tavsiya etiladi.

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqotlar, nazariy tahlillar va eksperimental sinovlar shuni ko'rsatdiki, fizika

fanidan yangi mavzularni o'qitishda muammoli ta'lim texnologiyalaridan foydalanish o'quv jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Mazkur metodika o'quvchining shunchaki bilim oluvchidan faol subyektga aylanishini ta'minlaydi, darsni interaktiv, mazmunli va motivatsiyaga boy holga keltiradi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, muammoli ta'lim metodikasidan foydalangan holda yangi materialni o'qitish o'quvchilarning bilim o'zlashtirish darajasini oshiradi va dars samaradorligini kuchaytiradi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. - Toshkent: O'zbekiston, 2021, va Oliy Majlisga murojaatnoma. - 2022-yil, dekabr. Prezident.uz.
2. Maxmutov M.I. Muammoli ta'lim. - Moskva: Pedagogika, 1981. – 216 b.
3. Davydov V.V. Fikrlashning rivojlanishi va o'qitish. - Moskva: Intellekt, 1996. – 203 b.
4. Yuldashev A.A. Fizika ta'limida muammoli yondashuvlar. - Toshkent: O'qituvchi, 2019. – 160 b.
5. Xolbekov A.X. Pedagogik texnologiyalar va innovatsiyalar. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2021. – 178 b.
6. Karimov N.R. Zamonaviy darslarda muammoli vaziyatlar yaratish texnologiyasi. - Samarqand, 2020.
7. Marcinauskas, L. et al. (2024). Problem-Based Learning versus Traditional Learning in Physics Education for Engineering Program Students. Education Sciences, 14(2):154.
8. Simangunsong, U. et al. (2025). Effectiveness and Innovation of Problem-Based Learning in Physics Education: A Systematic Literature Review. Jurnal Eduscience, 12(3):...
9. Zamonova Sh.S., Fizikadan eksperimental mashg'ulotlarni bajarishda o'quvchilarda amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirish. Science and innovation. 2024. 330-333-b

УДК: 781.65.061.2

Доно ИЛЬЯСОВА,

Старший преподаватель Института национального эстрадного искусства имени Батыр Закирова

На основе рецензии доцента З.П. Жумакулова

РОЛЬ ИМПРОВИЗАЦИИ В ДЖАЗОВОЙ ФОРТЕПИАННОЙ МУЗЫКЕ

Аннотация

В статье рассматривается значение импровизации в джазовом фортепианном исполнительстве как художественного средства выражения и неотъемлемого элемента творческого процесса. Импровизация в джазе представляет собой не только проявление технического мастерства, но и отражение индивидуального стиля, эмоционального состояния и музыкального мышления исполнителя. На основе исторического анализа, опыта выдающихся джазовых пианистов и современных подходов раскрывается творческая природа импровизации.

Ключевые слова: джаз, фортепиано, импровизация, исполнительство, музыкальное мышление, стиль, художественное выражение.

JAZZ FORTEPIANO MUSIQASIDA IMPROVIZATSIYANING O'RNI

Annotatsiya

Ushbu maqolada jazz fortepiano ijrochiligidagi improvizatsiyaning ahamiyati, uning badiiy ifoda vositasi sifatida tutgan o'рни va ijodiy jarayonning ajralmas bo'lagi ekani yoritiladi. Jazz musiqasida improvizatsiya nafaqat texnik mahoratni, balki ijrochining shaxsiy uslubi, emotsional holati va musiqiy tafakkurini ifodalashda asosiy omil hisoblanadi. Maqolada tarixiy jarayon, mashhur jazz pianinotchilar tajribasi va zamonaviy yondashuvlar asosida improvizatsiyaning ijodiy tabiatiga ilmiy tahlil beriladi.

Kalit so'zlar: jazz, fortepiano, improvizatsiya, ijro san'ati, musiqiy tafakkur, uslub, badiiy ifoda.

THE ROLE OF IMPROVISATION IN JAZZ PIANO MUSIC

Annotation

This article explores the importance of improvisation in jazz piano performance as a tool of artistic expression and an essential component of the creative process. In jazz, improvisation is not only a demonstration of technical skill but also a key to expressing the performer's individual style, emotional state and musical thinking. The article provides a scholarly analysis of the creative nature of improvisation based on historical development, the experience of renowned jazz pianists and contemporary perspectives.

Key words: jazz, piano, improvisation, performance, musical thinking, style, artistic expression.

Введение. Импровизация издавна рассматривается как один из важнейших элементов музыкального искусства. Однако именно в джазовой традиции она приобрела центральную роль, став неотъемлемой частью как исполнительской практики, так и творческого самовыражения. Джаз, в отличие от академических жанров, не ограничивает исполнителя строго фиксированным нотным текстом – напротив, он предоставляет свободу интерпретации, вариативности и спонтанности.

Фортепиано в джазе занимает особое место благодаря своей универсальности: инструмент позволяет сочетать мелодическую линию, гармонию и ритмическую структуру в одном исполнении. Это превращает пианиста в своего рода “оркестр в одном лице”, что особенно усиливает значение импровизации как средства моментального музыкального мышления.

Становление джазовой фортепианной импровизации прошло сложный исторический путь: от блюза и рэгтайма начала XX века до современных авангардных и фьюжн-стилей. Выдающиеся музыканты – Арт Тейтум, Телониус Монк, Чик Кориа, Херби Хэнкок и другие – продемонстрировали, что импровизация является не только стилистическим приёмом, но и формой философского и эмоционального высказывания.

Анализ научной литературы по теме. Импровизация в джазовой фортепианной музыке на протяжении многих десятилетий остаётся объектом междисциплинарного научного интереса. Исследования в данной области охватывают музыковедение, исполнительское искусство, музыкальную психологию и педагогические подходы. Анализ научной литературы позволяет выявить ключевые тенденции и подходы к пониманию роли импровизации в джазовом исполнительстве.

Одним из основополагающих трудов считается работа Пола Беркмана "The Art of Jazz Improvisation", где автор раскрывает импровизацию как особый язык коммуникации между музыкантом и слушателем. Беркман подчёркивает, что успешная импровизация требует не только технической базы, но и глубокого внутреннего слуха, музыкального мышления и мгновенной реакции.

Исследования Марка Левина, в частности его книга "The Jazz Piano Book", служат методологической основой для анализа импровизационных техник в джазе. В книге детально рассматриваются аккордовые структуры, ладовая теория и ритмические особенности, которые формируют основу импровизационного мышления джазового пианиста.

Труды немецкого теоретика музыки Г.Римана и советских музыковедов — особенно А.Сохора и И.Барса — вносят вклад в осмысление импровизации как формы музыкального творчества, опосредованной культурно-историческим контекстом. Импровизация рассматривается не только как проявление свободы, но и как процесс, подчинённый определённым законам музыкального языка.

В последние годы всё больше внимания уделяется психологическим аспектам джазовой импровизации. Так, в работах Кенета Кенделла и Чарльза Лимба подчёркивается нейрофизиологическая активность мозга музыканта в процессе импровизации и связь между импровизацией и состоянием «потока» (flow-state).

Кроме того, современные педагогические исследования, например, труд Дэвида Бейкера "How to Play Bebop", ориентированы на формирование у студентов импровизационного мышления через систематическое изучение стилевых и гармонических шаблонов.

Таким образом, научная литература по теме подтверждает, что импровизация в джазовой фортепианной музыке — это сложный и многослойный феномен, включающий в себя как технико-исполнительские, так и когнитивно-креативные аспекты. Комплексный подход к изучению данного явления позволяет глубже понять специфику джазового мышления и особенности взаимодействия исполнителя с музыкальным материалом в реальном времени.

Методология исследования. В данном исследовании роль импровизации в джазовой фортепианной музыке рассматривается с позиций комплексного методологического подхода, объединяющего теоретический, аналитический, сравнительный и эмпирический уровни анализа. Методология включает следующие ключевые направления:

Теоретико-аналитический подход. Были изучены научные и методические источники, освещающие эстетические и функциональные особенности джазовой импровизации, а также произведения и исполнительская практика выдающихся джазовых пианистов.

Метод сравнения. Сопоставлены импровизационные стили, аккордовые построения, ритмические и мелодические особенности исполнителей разных эпох и направлений. Также проведён сравнительный анализ между классической и джазовой импровизацией с точки зрения выразительности.

Эмпирическое наблюдение и аудиовизуальный анализ. Анализировались аудио- и видеозаписи джазовых концертов, в которых были зафиксированы импровизационные эпизоды. Особое внимание уделено спонтанным музыкальным идеям и решениям, возникающим в процессе исполнения.

Креативно-психологический подход. Рассматривались психологические состояния исполнителя в момент импровизации, включая феномен потока (flow-state), особенности музыкального сознания и эмоционального восприятия, связанные с творческим процессом.

Педагогический анализ. Были проанализированы современные учебные пособия и методики, направленные на обучение джазовой импровизации. Изучались подходы к формированию у молодых музыкантов навыков импровизационного мышления и выразительности.

Совокупность данных методологических подходов позволила всесторонне осветить сложную многогранную природу джазовой фортепианной импровизации, раскрыть её эстетическое, креативное и психологическое значение в контексте современного музыкального исполнительства.

Анализ и результаты. Проведённый теоретический и эмпирический анализ позволил выявить несколько ключевых аспектов роли импровизации в джазовой фортепианной музыке:

Импровизация как средство самовыражения. Анализ исполнительской практики показал, что импровизация служит важнейшим каналом самовыражения джазового пианиста. В отличие от строго фиксированных текстов академической музыки, джазовая импровизация позволяет мгновенно передавать эмоциональное состояние исполнителя, его музыкальное мышление и индивидуальность.

Модель музыкального мышления в импровизации. Исследования импровизационных техник показали, что успешная импровизация базируется на сформированном внутреннем слухе, знании ладо-гармонической системы и способности к быстрой музыкальной реакции. Джазовые пианисты используют заранее усвоенные шаблоны (licks), но адаптируют их в реальном времени, создавая новые музыкальные структуры.

Психологическое состояние исполнителя. Во время импровизации у музыкантов часто наблюдается состояние потока (flow), при котором происходит полное погружение в процесс, временное отключение от внешнего мира и максимальная концентрация на звучании. Это подтверждает, что импровизация не просто результат репетиции, а глубоко личностный и психоэмоциональный процесс.

Педагогическая значимость импровизации. Эмпирические наблюдения в учебной практике показали, что внедрение импровизационных заданий способствует развитию музыкальной памяти, слуха, креативности и уверенности у студентов. Импровизация стимулирует активное музыкальное мышление и помогает формировать самостоятельный стиль исполнения.

Творческий потенциал и свобода. Импровизация в джазе даёт исполнителю ощущение свободы и соавторства. Это делает каждое исполнение уникальным и неповторимым, укрепляя связь между музыкантом и слушателем.

Обобщённый результат анализа показывает, что импровизация в джазовом фортепианном искусстве выступает не просто как украшение исполнения, а как его структурообразующий элемент, определяющий стиль, содержание и эмоциональную глубину произведения.

Заключение и рекомендации. На основе изученных теоретических источников, анализа исполнительской практики и эмпирических наблюдений были сформулированы следующие выводы:

Импровизация является центральным элементом джазового фортепианного исполнительства, обеспечивающим выражение эмоционального состояния, индивидуального стиля и музыкального мышления исполнителя. Именно это отличает джаз от других музыкальных жанров.

Импровизационное исполнение предполагает синтез креативности, мгновенного принятия решений, развитого слуха и технического мастерства, что делает этот процесс сложной и

высокохудожественной формой музыкального творчества.

Состояние “потока” (flow), наблюдаемое у джазовых исполнителей во время импровизации, обеспечивает глубокую внутреннюю концентрацию и полное погружение в музыкальный процесс, что способствует гармонии между внутренним миром музыканта и моментом творчества.

С педагогической точки зрения, импровизация является эффективным средством развития музыкального мышления, формирования собственного исполнительского стиля и раскрытия творческого потенциала студентов.

Рекомендации:

В учебных программах по музыкальному образованию следует уделить особое внимание обучению джазовой импровизации, особенно в фортепианном направлении, рассматривая её как инструмент развития творческого мышления.

Необходимо разработать комплексные методики, сочетающие академические и практические подходы для формирования у студентов импровизационных навыков.

Эффект импровизации на психоэмоциональное состояние исполнителя должен стать объектом междисциплинарных исследований, включая музыкальную терапию и психологию творчества.

Следует активизировать научные исследования, направленные на изучение национальных особенностей импровизационных стилей в джазовой исполнительской практике, в том числе в контексте локальных музыкальных школ.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бергман П. Искусство джазовой импровизации. – Москва: Музыка, 2002. — 176 с.
2. Левин М. The Jazz Piano Book. – Petaluma, CA: Sher Music Co., 1989. — 312 p.
3. Риман Г. Музыкальный словарь. – Ленинград: Музыка, 1989. — 452 с.
4. Сохор А.Н. Импровизация как форма музыкального мышления. // Вопросы музыкальной эстетики. — М.: Музыка, 1973. — С. 101–117.
5. Бейкер Д. How to Play Bebop. Vol. 1. - Van Nuys, CA: Alfred Publishing, 1980. — 56 p.
6. Лимб Ч., Браун Т. Neural Substrates of Spontaneous Musical Performance: An fMRI Study of Jazz Improvisation // PLoS ONE. — 2008. - №3(2). - <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0001679>
7. Обухова Л.Ф. Психология музыкального исполнительства. — Москва: Владос, 2006. — 224 с.
8. Тараканов Б.М. Основы джазового исполнительства на фортепиано. — М.: Музыка, 1995. — 160 с.
9. Кендалл К. Импровизация в джазе: психология и восприятие. // Современная музыка. — 2011. — №2. — С. 45–52.
10. Хэнкок Х. Jazz: A Music of the Spirit. — New York: Blue Note, 1998.

UDK: 37.1174

Gulbaxor ISHMURADOVA,

Qarshi davlat universiteti Texnologik ta'lim kafedrası dotsenti, p.f.n

Email: gulbaxorishmuradova@gmail.com

Elnur MIRZAYEV,

O'zbekiston milliy pedagogika universiteti tadqiqotchisi

E-mail: elnurmirzayev1@gmail.com

Qarshi davlat universiteti professori N.Oripova taqrizi asosida

METHODOLOGY FOR IMPROVING CONSTRUCTIVE COMPETENCE BASED ON THE TRIZ METHOD

Annotation

This article describes the role and importance of the TRIZ method in improving design competencies in future technology teachers, the history of the TRIZ method, its founders, basic principles, and the methods used to find solutions when using the TRIZ method. It also shows ways to solve problems in the classroom.

Key words: TRIZ, method, inventiveness, principle, technical problem, engineers, technology.

МЕТОДОЛОГИЯ ПОВЫШЕНИЯ КОНСТРУКТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ НА ОСНОВЕ МЕТОДА ТРИЗ

Аннотация

В статье описывается роль и значение метода ТРИЗ в повышении проектных компетенций будущих учителей технологий, история метода ТРИЗ, его основатели, основные принципы, а также методы поиска решений при использовании метода ТРИЗ. Показаны способы решения проблем в классе

Ключевые слова: ТРИЗ, метод, изобретательство, принцип, техническая проблема, инженеры, технология.

TRIZ METODI ASOSIDA KONSTRUKTIV KOMPETENTLIKNI TAKOMILLASHTIRISH METODIKASI

Annotasiya

Mazkur maqolada bo'lajak texnologiya o'qituvchilarida konstruktorlik kompetensiyalarni takomillashtirishda TRIZ metodining o'rni va ahamiyati, TRIZ metodining kelib chiqish tarixi, asoschilari, asosiy tamoyillari va TRIZ metodi qo'llanilganda yechim izlashda qo'llaniladigan metodlar haqida bayon qilingan. Shuningdek, dars mashg'ulotlarida muammolarni yechish yo'llari ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: TRIZ, metod, ixtirochilik, prinsip, texnik muammo, muhandislar, texnologiya.

Kirish. Bo'lajak texnologiya o'qituvchilarida konstruktorlik kompetensiyalarini shakllantirishda ta'lim jarayonini tashkil etishning zamonaviy shakllari, metodlari va vositalarning o'z o'rnini bor: Ma'lumki, texnologiya darslari ko'proq amaliy shaklda o'tkazilishini va o'ziga xos bir qator xususiyatlari bilan farqlanadi va amaliy mashg'ulotlarda mukammal harakat modeli metodi, texnik yechimlarning morfologik tahlili va sintezi, loyiha va ARIZ-TRIZ metodi va boshqa ko'pgina metodlarning qo'llash imkoniyati bor. Bizga ma'lumki, TRIZ metodi (ixtirochilik muammolarini hal qilish nazariyasi) - bu ijodiy fikrlashni rivojlantirishga va muammolarni hal qilishni o'rgatishga qaratilgan, ayniqsa texnik sohalarida, lekin pedagogikada ham qo'llaniladigan usul hisoblanadi.. O'qitishda TRIZ metodidan foydalanish o'quvchilarda ijodkorlik, fikrlashning moslashuvchanligi va nostandart yechimlarni topish qobiliyatini shakllantirish va texnik muammolarni yechishga o'rgatishni rivojlantirishga yordam beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. TRIZ metodi haqida o'zbek olimlaridan Avlayev O.U[3], S.N. Jurayeva, S.R.[3], Mirzayeva[3] "Ta'lim metodlari" nomli qo'llanmasida, X.A. Nabiyeva[4] va boshqalarning ilmiy-tadqiqot ishlarida keltirib o'tilgan.

TRIZ dastlab Altshuller muhandislar uchun texnik muammolarni hal qilishda yordam beradigan metodologiyani ishlab chiqdi. 1946-yildan 1971-yilgacha Geynrix Saulovich ixtiro mantig'ini tushunish uchun qirq mingdan ortiq patentlarni o'rganib chiqdi. Natijada, u har qanday ixtiro asosidagi qirq texnikani aniqladi. Ixtirochi muammolarni hal qilish nazariyasi (TRIZ) shunday paydo bo'ldi. Keyinchalik uning asosida universal o'quv tizimi ishlab chiqildi. Montessori pedagogikasi: bu nima va kimga mos keladi? Bu nazariya sobiq ittifoqda keyin yesa butun dunyoda tan olindi. Xalqaro TRIZ assotsiatsiyasi 1989 yilda tashkil etilgan. O'shandan beri bu usul IBM, Intel, Samsung, Boeing, Toyota, General Electric va NASA kabi kompaniyalar tomonidan qo'llanilgan. Ammo

bizning mamlakatimizda sobiq ittifoq davrida TRIZ pedagogikasi deyarli qo'llanilmadi [1].

XXI asrning boshidan boshlab Rossiya va boshqa ko'pgina rivojlangan mamlakatlarda, shu qatorda O'zbekistonda ham TRIZ pedagogikasiga bo'lgan qiziqish kuchaymoqda: o'quvchilar va kattalar uchun markazlar ochilmoqda, o'quv qo'llanmalari nashr etilmoqda, ilg'or maktab va universitetlarda TRIZ usullari yana qo'llanilmoqda. TRIZning birinchi versiyasi sobiq ittifoq muhandis-ixtirochisi Geynrix Altshuller tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, u patent idorasida ishlagan va muhandislik muammolarini hal qilish va yangi g'oyalarning paydo bo'lishi jarayonidagi elementlarni topish uchun u yerda 40 000 ta patentni tahlil qilgan. «ARIZ - TRIZ» metodi G.S. Altshuller va uning izdoshlari tomonidan ishlab chiqilgan. Bu metodlar sinov va kamchiliklar hamda boshqa ularning modifikatsiyalaridan sezilarli farq qiladi. Ular ko'r-ko'rona qidirishdan ko'ra texnik tizimlarni rivojlantirish qonuniyatlariga bo'ysungan mantiqiy operatsiyalar tizimi asosiga qurilgan. Nazariyaning asosiy goyasi: texnik tizimlar o'z xolicha emas, balki yaratuvchilik vazifalarini ongli va maqsadga muvofiq yechishda foydalanish mumkin bo'lgan muayyan qonunlar asosida yuzaga keladi va rivojlanadi, degan goyadan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi TRIZ metodologiyasida quyidagilar mavjud: Qarama-qarshiliklarni hal qilishning 40 ta asosiy va 10 ta qo'shimcha usuli; 76 ixtirochilik muammolarini hal qilish standartlari; ixtirochilik muammolarini hal qilish algoritmi (ARIZ); texnik tizimlarning rivojlanish qonunlari; ta'sir ko'rsatkichlari (fizik, kimyoviy, geometrik, biologik); maxsus yaratilgan tahlil va yana ko'p narsalar. TRIZ haqida aqliy hujum va morfologik tahlil usullaridan foydalanadigan texnika sifatida gapirish noto'g'ri bo'lishi aniq. Shu bilan birga, o'quvchilar guruhlar uchun yechimlarni topishning algoritmik bo'lmagan usullarini o'rganish bilan birga TRIZni amaliyotda qo'llash qiziqarli va ijodiy xarakterda bo'lishi bilan xarakterlidir.

Tahlil va natijalar. Bo'lajak texnologiya o'qituvchilarida konstruktorlik kompetentlikni takomillashtirishda TRIZ nazariyasining asosiy goyasi: texnik tizimlar o'z holicha emas, balki yaratuvchilik vazifalarini ongli va maqsadga muvofiq yechishda foydalanish mumkin bo'lgan muayyan qonunlar asosida yuzaga keladi va rivojlanadi, degan g'oyadan iborat. Bu vazifalarni yechish jarayonini mavjud texnik ziddiyatlarni aniqlash, tahlil etish va yechish deb qarash lozim bo'ladi. Belgilangan vazifalarni qo'llash metodikasi esa, texnika va texnologiyani yaratishsagi ilmiy-texnik ziddiyatlarni ajratib olish, aniqlash va hal qilish bo'yicha muntazam ravishda muayyan harakatlarni bajarishdir. Tizim o'z ichiga bunday ziddiyatlarni hal qilishga yordam beruvchi o'ziga xos yangilovchi operatorlarning 40 ta ish usullarini qamrab oladi. Ulardan ayrimlari quyidagilar:

1.«Taqsim qilish»: a) obyektни mustaqil qismlarga bo'lish; b) obyektни bo'laklarga bo'lib bajarish; v) taqsimlash darajasini kengaytirish.

2.«Butlash»: ayni yoki yondosh operatsiyalar uchun mo'ljallangan obyektlarni birlashtirish; b) ayni va yondosh operatsiyalarni birlashtirish.

3. «Onalik»: a) bir obyektни ikkinchi obyekt ichiga va o'z -navbatida uning ichiga uchinchi obyektни joylashtirish; b) bir obyektни to'g'ridan-to'g'ri ikkinchi obyekt orasidan o'tkazish.

4. «Chappalik»: a) obyektning harakatdagi qismini yoki tashqi muhitni qo'zg'almas holatga olib kelish, aksincha, muhim holatni harakatdagi holatga keltirish; b) vazifa shartlari talab qilgan harakatlar o'rniga teskari harakatni amalga oshirish; v) obyektning "oyog'ini osmonga qilib qo'yish" va uni o'nglash.

5. «Zararni foydaga aylantirish»: a) zararli faktorlardan (masalan, muhitga zarar yetkazadigan) ijobiy samara berishda foydalanish; b) zararli faktorlarni boshqa zararli faktorlar bilan ko'shish asosida uni bartaraf etish; v) zararli faktorlarni ortiq darajada kuchaytirish asosida uni bezarar qilish.

TRIZ-bu ahamiyatsiz bo'lmagan vazifalarga tezda yechim topishga yordam beradigan fikrlash tizimi. Talabalarga olimlar, muhandislar va tadbirkorlar duch keladigan haqiqiy muammolar beriladi. TRIZ pedagogikasi bo'yicha mutaxassis Anatoliy Gin ta'limning beshta tamoyilini belgilaydi:

Tanlash erkinligi prinsipi: O'quvchilarga o'z vazifalari va ularni hal qilish yo'llarini tanlash imkoniyati beriladi.

Ochiqlik prinsipi: O'qituvchi usullarni ko'rsatadi, lekin o'quvchilarning o'zlari yechim izlaydilar.

Faoliyat prinsipi: Amaliyot va muammolarni hal qilish yangi yechimlarni topish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Qayta aloqa prinsipi: O'qituvchidan tezkor yordam va ko'mak.

Motivatsiya prinsipi: O'rganish qiziqarli bo'lishi va talabalarni rag'batlantirishi kerak.

Ideal samaradorlikka intiling-minimal xarajat bilan maksimal foyda.

TRIZda muammolarni qanday hal qilish kerak? TRIZ pedagogikasidagi vazifalarga to'g'ri javob yo'q har qanday variant bo'lishi mumkin. Ammo amal qilish kerak bo'lgan ma'lum bir usul mavjud. Muammoning yechimini izlash resurs tanlashdan boshlanadi. Ixtirochilik vazifalarini hal qilish uchun allaqachon mavjud bo'lgan resurslardan foydalanish juda muhim, chunki ideal yechim tashqi tomondan hech narsa qo'shmaydi.

TRIZda resurslar quyidagi toifalarga bo'linadi: moddiy (moddalar, obyektlar, pul, tovarlar, texnika, va hokazo); axborot (axborot tashuvchilar va uni tarqatish usullari); inson (odamlarning o'zi, motivatsiya, ko'rish, eshitish, ta'm, hid, teginish, stereotipik fikrlash); vaqt; bo'sh joy; energiya (issiqlik, elektromagnit, elektr, atom va boshqalar); boshqa manbalar (madaniyat, tarix). Misol: konteyner yuklangan avtomobili ko'pri ostidan o'ta olmaydi, chunki u ko'prikan bir santimetr balandroq. Ushbu muammoni hal qilish uchun biz quyidagi usuldan foydalanamiz. Avtomobil shinalarida havo bor. Agar siz uni biroz bo'shatsak, mashina

ko'prik ostidan o'tadi.. TRIZ bir necha tamoyillardan foydalanishni o'z ichiga oladi.

Birlashtirish prinsipi bir hil obyektlar yoki operatsiyalarni ulash, bir obyekt boshqasiga joylashtirishdir. Misol: hozirgi yasalayotgan ko'pgina mebel va jihozlar bir-birini ichiga kirib birlashtirilmoqda va bir necha maqsadlarda foydalaniladi hamda ko'p joyni egallamaydigan qilib yasalamoqda.

Bo'linish prinsipi shundaki, agar bitta obyekt bilan ishlash qiyin bo'lsa, uni mustaqil qismlarga bo'lish yoki yig'iladigan qilib qo'yish mumkin. Misol: mebel devorini alohida qismlarga bo'lish transportda tashishni osonlashtiradi va kerak vaqtda mebelni turli yo'llar bilan birlashtirishga imkon beradi.

Dinamizm prinsipi shundaki, agar obyekt bilan ishlashning iloji bo'lmasa yoki u joylashgan muhit unga xalaqit bersa, siz obyekt yoki muhitni o'zgartirishingiz kerak. Misol: V kontakte foydalanuvchilari saytda ko'proq vaqt o'tkazishlari uchun ishlab chiquvchilar yangiliklar chiqishini shaxsiylashtirishga imkon beradigan algoritim yaratdilar.

TRIZ usuli yordamida muammoni echishga misol. Muammo: talabalar amaliy mashg'ulotlarda chizmalar asosida buyumlarni yasashga va elektrlashtirishga qiynalayotganliklaridan o'qituvchiga murojaat qilishadi.

1. Biz qarama-qarshilikni va vazifaning maqsadini shakllantiramiz. Qarama-qarshilik: talabalar buyum yasash jarayonini o'z vaqtida tugatishlari lozim. Lekin ular hali ham buyumlarni o'z vaqtida tayyorlay olmaydilar. O'qituvchi talabalarni baholay olmaydi. Vazifaning maqsadi: talabalar muammoni hal qilishlari uchun o'qituvchi kompyuter texnologiyasidan va multemediya taqdimotidan foydalanib bu jarayonni tushuntirishi mumkin va muammoni yechiladi.

2. Resurslarni o'rganing. Resurslar-bu yechim uchun foydali bo'lishi mumkin. Biz allaqachon vaziyatda bo'lgan narsadan foydalanishimiz mumkin va minimal xarajat bilan qo'llanilishi mumkin. Resurslar: multemediya taqdimoti materiallari kompyuter texnikasi.

3. Yechim prinsipini tanlang. Biz TRIZ pedagogikasining qirq texnikasidan foydalanamiz. Muammo tirik mavjudotlar bilan bog'liq bo'lganligi sababli, idrok kanallariga ta'sir qilish prinsipi mos keladi: talabalarni kompyuter va internet tarmog'i bilan ishlashga qiziqishlaridan foydalanib bu muammoni yechamiz. Yechim: buyum yasashda qo'llanilgan saytlardan foydalanish.

4. Yechimni tahlil qiling. Endi biz savollarga javob berishimiz kerak: G'oyani amalga oshirish qanchalik qiyin va qimmat? Manba resurslari ishtirok etadimi? Kiruvchi effektlar mumkinmi? Multimediyali o'rganish: atama ortida nima yashiringan

TRIZni o'rganish usullari. Trizda o'quvchi bilan o'qish uchun maxsus ma'lumotga ega bo'lishi shart emas. Tizim tamoyillarini tushunish va har qanday mumkin bo'lgan yechimlarga imkon beradigan vazifalarga ijodiy yondashish kifoya. Har qanday kundalik muammoni TRIZ vazifasiga aylantirish mumkin, masalan: O'lchash asbobisiz buyumlarni

uzunligini qanday o'lchash mumkin? Shakarsiz pirogni qanday tayyorlash mumkin? Agar bolg'a bo'lmasa, mixni qanday qilib qoqish mumkin? Texnologik xaritasiz buyumni qanday yasash mumkin?

Algoritmik va algoritmik bo'lmagan muammolarni hal qilish usullari:

Aqliy hujum. Muammoni hal qilishning eng taniqli usuli. U inson faoliyatining barcha sohalarida va yo'nalishlarida qo'llaniladi hamda yangi g'oyalarni yaratishga qaratiladi.

Morfologik tahlil. Usul muammoning mumkin bo'lgan yechimlarini qamrab oladigan jadval tuzishga asoslangan. Masalan, jadvalning birinchi ustunida turli xil materiallar (yog'och, metall, plastmassa, qog'oz), birinchi gorizontal ustunda esa turli xil narsalar yoki mexanizmlar (avtomobil, uy, kema, raketa, telefon, kompyuter) mavjud. Belgilangan ustunlar va qatorlar kesishmasida joylashgan jadvaldagi grafikalar eng xilma-xil va qiziqarli kombinatsiyalarni hosil qiladi. Masalan, yog'och kompyuter. O'quvchilar bunday hodisa prinsipial jihatdan mumkinmi yoki yo'qligini o'z fikrlarini bildirishlari kerak. Shu bilan birga, ma'lum bo'lishicha, yog'och kompyuter yaxshi bo'lishi mumkin — bu o'yinchoq bo'lishi mumkin yoki, masalan, kompyuterda yog'och quti bo'lishi mumkin. Asosiysi, o'quvchilar hali ham yomon yoki to'liq o'qiy olmasligi mumkinligini hisobga olish, shuning uchun o'qituvchi so'zlarni yozish o'rniga materiallar va ko'rsatilgan narsalar tasvirlangan rasmlardan foydalanishi mumkin. Bunday o'yinning ko'plab variantlari bo'lishi mumkin. Masalan, buyum yasashda ularning asosiy xususiyatlari yoki qanday materiallar kerak bo'lishini va hokazolarni yaratishimiz mumkin.

Analogiya usuli (sinektika). Ushbu usuldan foydalanganda muammo allaqachon hal qilingan muammoga o'xshashlik bilan hal qilinadi. O'quvchilarga muammo taklif etiladi, shundan so'ng ular buni allaqachon bilgan boshqa yechimlar asosida hal qilishga harakat qilishadi.. Masalan, kungaboqar guli quyoshga qarab buriladi (o'sadi) va uning barglarini ochadi. Issiqxona oynalari belgilangan temperatura rejimida avtomatik ravishda ochiladi va issiqxona shamollatiladi.

Fokal obyektlar usuli. Biz yaxshilanishi kerak bo'lgan narsani tanlaymiz. Biz tasodifiy bir nechta boshqa elementlarni tanlaymiz va keyin ularning xususiyatlarini belgilangan elementga o'tkazishga harakat qilamiz. Masalan, o'quvchilarga biz yaxshilamoqchi bo'lgan obyekt-bu stol deb aytish mumkin. O'quvchilar navbat bilan xayoliga kelgan birinchi so'zlarni aytadilar — qush, bolg'a, skuter. Ishlamaydigan variantlarni tashlab, skuter kabi g'ildiraklarni stolga yopishtirish mumkin degan xulosaga kelishimiz mumkin, shunda uni osonroq ko'chirish mumkin. Yuqoridagi barcha usullarni faqat TRIZ ostonasi deb atash mumkin. Bundan tashqari, Altshuller va Shapiro ularning ixtirochilari emas. O'z nazariyasini yanada rivojlantirib, ular shunchaki variantlardan o'tish to'g'ri javob topilishiga kafolat emas degan xulosaga kelishdi. Bundan tashqari, variantlarni saralash va rad etish subyektiv omillarga bog'liq: noto'g'ri qarashlar, stereotiplar va

mutaxassislar tomonidan sog'lom fikrni noto'g'ri idrok etish. Ha, aql-idrok ko'pincha nostandart yechimlarni topishga xalaqit beradi!

Ixtirochilik vazifalari TRIZ yondashuvi ixtirochilik vazifasi konsepsiyasiga asoslanadi. Quyi darajadagi vazifalar elementar yoki bir nechta variantlardan o'tish orqali hal qilinadi. Eng yuqori darajalarda ko'plab variantlardan o'tish, bitta ilmiy intizomdan tashqariga chiqish kerak yoki yechim hozirgi ilmiy bilimlardan tashqarida.:

1-daraja — ular bitta ma'lum obyekt yordamida hal qilinadi, obyektning tanlash imkoniyati yo'q yoki u bir nechta variantlarga to'g'ri keladi;

2-daraja-tanlangan obyektga kichik o'zgartirishlar kiritish mumkin bo'lganda, bir nechta obyektlardan birini tanlash orqali hal qilinadi;

3-daraja-asl obyektning kuchli o'zgartirish orqali hal qilinadi;

4-daraja-asl obyektning butunlay o'zgartirish orqali hal qilinadi;

5-daraja-ular asl obyektning o'z ichiga olgan butun tizimni o'zgartirish yoki yangi ilmiy kashfiyot qilish orqali hal qilinadi[2].

1 va 2 darajadagi vazifalar bir xil kasb va sanoat doirasida hal qilinadi. 3-darajali vazifa bitta ilmiy fan (elektrotexnika, mexanika, kimyo va boshqalar) doirasida hal qilinadi. 4-darajali vazifalarni hal qilish uchun asl variantdan tashqariga chiqish kerak. Masalan, mexanik muammoni kimyoviy yo'l bilan, kimyoviy muammoni fizik yo'l bilan hal qilish mumkin va hokazo. 5-darajali muammolarni hal qilish uchun hozirda mavjud bo'lmagan yangi texnologiyalarni topish kerak. Har bir muammoning yechimi uni 1-darajali vazifa doirasida hal qilish mumkin degan taxmindan boshlanadi. Agar 1-darajada echim topilmasa, ular 2-darajaga o'tadi va hokazo. TRIZning asosiy g'oyasi yuqori darajadagi vazifalarni quyi darajalarga o'tkazish yo'llarini topishdir. Shu bilan birga, ko'pincha ixtirochilik vazifasi deb atash kerak bo'lgan tushunmovchilik bo'lishi mumkin. TRIZda ixtirochilik ishlaridan tashqari, boshqa turdagi vazifalar ham ko'rib chiqiladi: texnik - tayyor ko'rsatmalarga muvofiq mavjud materiallardan obyekt yaratish kerak

(masalan, zavodda avtomobilni tayyor chizmalar bo'yicha mavjud qismlardan yig'ish); dizayn-tayyor ishlanmalar yordamida obyektning loyihalash (masalan, turli xil konfiguratsiyalarda avtomobilni loyihalash); muhandislik-tayyor formulalar yordamida obyektning xususiyatlarini hisoblang (masalan, ma'lum dvigatel parametrlari asosida yoqilg'i sarfini va avtomobil tezligini hisoblang).

Qarama-qarshiliklar. Muammo, agar uni hal qilish uchun biron bir qarama-qarshilikni bartaraf etish zarur bo'lsa, ixtirochi bo'ladi. Masalan, LCD televizor ekranlarini yaratishda yorug'lik elektrodlarining joylashuvi bilan bog'liq muammo paydo bo'ldi. Ularning orasidagi bo'shliqni oshirish ekranning yoritilishining ko'payishiga olib keldi, ammo shu bilan birga qabul qilinishi mumkin emas edi. Bu holat odatiy TRIZ muammosidir. Yechim makon va zamonda qarama-qarshi bo'lgan ikkita quyi tizimni ajratish yedi.

Tizimga qo'shimcha yonish elektrodleri kiritildi, ularning ishlashi o'z vaqtida ekran yoritish elektrodlarining ishlashidan ajralib, ikkita quyi tizimni yaratdi. Kontakt elektrodleri ekranning yoritish elektrodlariga qaraganda bir-biriga yaqinroq joylashgan. Yoritish elektrodleri soni ikki baravar kamaydi, shuning uchun tushirish kuchlanishining qiymati tanqidiy bo'lishni to'xtatdi. Shu bilan birga, qo'shimcha o't o'chirgichlarning kiritilishi ekranning yoritilishini bir xil quvvat manbai kuchlanishida oshirishga imkon berdi.

Qarama-qarshiliklar uch turga bo'linadi: texnik; jismoniy (ixtirochi oxir-oqibat texnik qarama-qarshiliklarni hal qilish orqali erishadigan qarama-qarshiliklar); ma'muriy-manfaatlar to'qnashuvi yoki tizimga o'zgartirish kiritish uchun huquqlar etarli bo'lmaganda paydo bo'ladigan qarama-qarshiliklar.

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, bo'lajak texnologiya o'qituvchilarida konstruktorlik kompetensiyalarini shakllantirishda TRIZ metodidan ham foydalanish alohida ahamiyatga ega bo'lib o'quvchi va talabalarda ijodkorlikni, yangi texnik ixtirolarni yechishga yo'rdam beradi, ularning konstruktorlik kompetensiyalarini takomillashtirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Никита Погодин. ТРИЗ-педагогика: как воспитать ребёнка изобретателем. <https://externat.foxford.ru/polezno-znat/triz-pedagogika-anatoliya-gina>
2. ТРИЗ: что это за технология, методика, принципы. <https://nadpo.ru/academy/blog/triz-cto-eto-za-tekhnologiya-metodika-principy>
3. Авлаев О.У., С.Н. Жураева, С.Р. Мирзаева. "Таълим методлари". Ўқув-услугий қўлланма. Тошкент: - «Наврўз»нашриёти. 2017 й. 208 бет.
4. Набиева Х.А. Умумтаълим мактабларида «технология» фани дарс машғулотларини ташкил этишда «триз» методини қўллаш самарадорлиги. Мактаб таълими.2018№6 43-48 бет.

UDK:327.3(549.1+540+510)

Mutalib KASIMOV,

*"Federal Davlat byudjeti oliy ta'lim muassasasi "MEI" Milliy tadqiqot universitetining
Toshkent shahridagi filiali dotsenti v.b., PhD*

TDSHU professori, tarix fanlari doktori D.Sayfullayev tahriri ostida

POKISTON – HINDISTON–XITOIY "UCHBURCHAGI" DAGI MAMLAKATLAR FAOLIYATIGA TA'SIR KO'RSATUVCHI OMILLAR

Annotatsiya

Maqolada tarixiy, geosiyosiy va iqtisodiy omillar tufayli Pokiston, Hindiston va Xitoy o'rtasidagi munosabatlarda murakkab xavf va muvozanatlar mavjudligi, asosiy xavflar hududiy nizolar (Kashmir mojarosi), Hindiston va Pokiston o'rtasidagi o'zaro ishonchsizlik hamda harbiy qarama-qarshilik, shuningdek, Xitoyning mintaqadagi ta'sirining kuchayishi bilan bog'liqligi, Pokistonga esa har ikki davlat manfaatlariga ta'sir qiluvchi hamda o'z ehtiyojlariga ega bo'lgan bo'g'in vazifasini bajarishi haqida so'z yuritilgan. Qarama-qarshiliklarni iqtisodiy o'zaro ta'sirlar va keskinlikni kamaytirish va hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan diplomatik sa'y-harakatlarda topish mumkin mumkinligi borasidagi fikrlar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: uchburchak, hamkorlik, xalqaro munosabatlar, mojaro, to'qnashuv, omil, diniy ekstremizm, xatar, qarshi muvozanatlar, tiyib turuvchi omillar.

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СТРАН «ТРЕУГОЛЬНИКА» ПАКИСТАН–ИНДИЯ–КИТАЙ

Аннотация

В статье речь идет о том, что в силу исторических, геополитических и экономических факторов в отношениях между Пакистаном, Индией и Китаем существуют сложные риски и дисбалансы, основными из которых являются территориальные споры (Кашмирский конфликт), взаимное недоверие между Индией и Пакистаном, а также военная конфронтация, связь двух стран, Китая с Пакистаном. Изложены мнения о том, что только дипломатические переговоры, направленные на урегулирование конфликта и обострение напряженности в отношениях между государствами, могут способствовать снижению напряженности в отношениях между государствами.

Ключевые слова: треугольник, сотрудничество, международные отношения, конфликт, фактор, религиозный экстремизм, риск, противорессы, сдерживающие факторы.

FACTORS INFLUENCING THE ACTIVITIES OF THE «TRIANGLE» COUNTRIES PAKISTAN–INDIA–CHINA

Annotation

The article says that due to historical, geopolitical and economic factors, there are complex risks and imbalances in relations between Pakistan, India and China, the main of which are territorial disputes (Kashmir conflict), mutual distrust between India and Pakistan, as well as military confrontation, the connection between the two countries, China with Pakistan. The opinions are expressed that only diplomatic negotiations aimed at resolving the conflict and exacerbating tensions between countries can help reduce tensions between countries.

Key words: triangle, cooperation, international relations, conflict, factor, religious extremism, risk, counterbalances, deterrents.

Kirish. Xalqaro munosabatlar, ulardagi turli kelishmovchiliklar, to'qnashuvlar, mojarolar muammosi, bularni to'xtatib turadigan omillar va ularni tinch yo'l bilan hal qilish yo'llari zamonaviy siyosatshunoslikning eng muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda. Ushbu masalaning dolzarbligi Janubiy Osiyo davlatlarining global tizimdagi xalqaro siyosiy ahamiyatining keskin o'sishi bilan bog'liq bo'lib, bugungi kunda xalqaro xavfsizlik va barqarorlik masalalari ayniqsa O'zbekiston uchun ham muhim bo'lib qolmoqda. Bundan tashqari, alohida ishtirokchilarning, ayniqsa Xitoyning faollashishi ushbu mintaqada sodir bo'layotgan jarayonlarning o'ziga xos xususiyatlariga kiradi, bu vaziyatni ko'p jihatdan murakkablashtiradi, yadro omili esa Hindiston-Pokiston munosabatlarini nafaqat mintaqaviy, balki global xavfsizlik muammosiga aylantiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Pokiston–Hindiston–Xitoy "uchburchagi" dagi xatarlar va qarshi muvozanatlar munosabatining asosiy mezonlarini tahlil qilish, ular rivojlanishining asosiy yo'nalishlarini aniqlash O'zbekiston xavfsizligi uchun ham dolzarblashtirib bormoqda. Chunki Hindiston, Pokiston va Xitoy yadroviy qurolga ega bo'lgan bevosita qo'shni davlatlardir, bularning dastlabki ikkita –

Hindiston va Pokiston rasman yadro klubiga a'zo emas, biroq harbiy va yadroviy imkoniyatlarini kengaytirishda davom etmoqda. Radikal diniy ekstremizm va terrorchilik kuchlarining faollashishi va ko'rib chiqilayotgan davlatlarning beqarorlik nuqtalari – Afg'oniston hamda Yaqin Sharqqa yaqinligi hisobga olinsa, Islomiy jangarilarning ommaviy qirg'in qurollariga ega bo'lish ehtimoli xalqaro xavfsizlikka katta xavf tug'dirmoqda.

Pokiston–Hindiston–Xitoy "uchburchagi" dagi mamlakatlarning xatti-harakati va ularning ziddiyatli o'zaro ta'siriga bu mamlakatlarning o'zida sodir bo'layotgan ichki jarayonlar (OAVdagi targ'ibot, hukumat vakillari o'rtasidagi munosabatlarning rivojlanishi, xalq harakatlari va boshqalar) ta'sir qiladi. Ammo tashqi omillar eng katta ta'sir o'tkazadi. Boshqa davlatlar, davlatlar guruhlari, shuningdek tashkilotlar bilan munosabatlar ana shunday omillar bo'lishi mumkin. O'zbekiston qaror topgan Markaziy Osiyo mintaqasi ham yuqoridagi "uchburchak"ka ta'sir o'tkazuvchi omillardan biridir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Hindistonning SHHTga kirishi mintaqadagi dushman va raqobatchi bo'lgan Xitoyni qisib chiqarish va shu bilan birga Markaziy Osiyoda

o'zining iqtisodiy tashabbus hamda loyihalarini amalga oshirish istagi sifatida qaralishi mumkin. Bundan tashqari, Hindistonning SHHTga qo'shilish jarayoni AQSH va Hindistonning Osiyo-tinch okeani mintaqasi hamda Hind okeani mintaqasi uchun strategik yondashuv bo'yicha qo'shma kommunikatsiyasining chiqarilishi bilan bir vaqtga to'g'ri keldi. Ushbu hujjatda muhokama qilingan xavfsizlik maqsadlari Xitoyni tiyib turish istagi shunchaki bayonot yemasligini ko'rsatmoqda [1].

Terrorchi guruhlarining rolini ham ta'kidlash muhimdir. Terrorchilik tahdidi uch davlat o'rtasidagi munosabatlarga ayniqsa jiddiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, chunki mamlakatlar ichidagi beqarorlik va ularda tashqaridan qo'llab-quvvatlanadigan, shuningdek ularga yaqin separatistik yoki terrorchi guruhlarining mavjudligi hech kimga sir emas. Bu Afg'onistonda davom etayotgan zo'ravonlik va Tolibon hamda Al-qoida jangarilari muhim rol o'ynaydigan "Islom Davlati" xalqaro terrorchilik tashkilotining ta'siri ortib borayotgani bilan bog'liqdir.

Hindiston va Afg'oniston chegarasi 106 kilometr uzunlikka ega. Bu chegara asosan Ladakxning bahsli hududi orqali o'tadi. Ilgari, 1947 yilgacha bu chegara Hindiston va Afg'oniston o'rtasida bo'lgan, ammo Britaniya Hindistoni bo'linishidan keyin bu hudud Pokiston nazorati ostiga o'tgan, keyin esa 1963 yilda Xitoyga o'tkazilgan. Shunday qilib, Hindistonning Afg'oniston bilan chegarasi 106 kilometrni tashkil qiladi. Kezi kelganda O'zbekistonning Afg'oniston bilan chegaralari uzunligi 144 kilometr bo'lib, Turkmaniston bilan chegara punktidan Amudaryo daryosi bo'ylab Tojikiston bilan chegara punktigacha borishini aytib o'tish o'rinlidir.

Janubiy Osiyoda yangi ishtirokchilar faollashmoqda va bu ishtirokchilarning har biri o'z manfaatlarini ko'zlaydi. Iqtisodiy omil davlatlarning o'sib borayotgan kuchi bilan aloqaning afzalliklariga qarab shakllanadigan aloqalarga ta'sir qiladi. Hindiston tomonidan yetakchi roliga da'volarning shakllanishi jahon sahnasida kuchli o'yinchilarni tashvishga solmoqda [2, 104].

Hindiston o'z atrofidagi qo'shni davlatlar bilan hamkorlikka tayanadi. Bu uning tashqi siyosatining asosiy ustuvor yo'nalishidir [3].

Xitoyning Janubiy Osiyodagi boshqa mamlakatlar – Nepal, Bangladesh va Shri - Lankada iqtisodiy, harbiy, siyosiy va madaniy ta'sirining yuksalib borishi Hindistonning ushbu mamlakatlar bilan munosabatlarini murakkablashtirmoqda. Janubiy Osiyoning kichik mamlakatlarida Xitoy ta'sirining tarqalishi ularga Hindistonga o'ziga xos ta'sir o'tkazish imkonini beradi. Xitoyning mintaqadagi ta'siriga qarshi turish Hindistonning imkoniyatlarining ko'rsatkichidir. Hindiston Janubiy Osiyo bilan o'zaro aloqada bo'lganida, mintaqada Janubiy Osiyo mamlakatlari sifatida qabul qilinadigan ikkita strategik muhim chekka davlat – Afg'oniston va Myanmaga "tibor qaratdi. Ularning ikkalasi ham nafaqat Hindistonda, balki butun mintaqada xavfsizlikni ta'minlash uchun dolzarbdir, chunki Afg'oniston ham, Myanma (Birma) ham yaqin o'tmishda isyonchi va terrorchi guruhlar uchun xavfsiz boshpana bergan.

Afg'oniston va Myanmaning ahamiyati xavfsizlik masalalaridan ham tashqariga chiqadi, chunki ikkala davlat ham aslida Janub tomondan Markaziy, G'arbiy va Janubi-Sharqiy Osiyoga "darvozalar"dir. Hindistonning mintaqadan tashqarida tashqi aloqalarini kengaytirish imkoniyati asosan Afg'oniston va Myanmadagi munosabatlar hamda barqarorlikka bog'liq. Bundan tashqari, ular Janubiy Osiyo va boshqa mintaqalar o'rtasidagi tashqi iqtisodiy aloqalar tarmog'ini kengaytirish uchun muhimdir.

Xitoyga keladigan bo'lsak, u o'z ta'sirini kengaytira borib, mintaqada sheriklar tarmog'ini yaratishni va Janubiy Osiyodagi ishtirokini kuchaytirishni maqsad qilib qilgan. Xitoyning asosiy manfaatlari ikki sohaga: xavfsizlik va

energetika sohasiga asoslangan. Xitoyning maqsadi o'z atrofida tinchlikni ta'minlash hamda buzg'unchi omillarni bartaraf etishdir.

Xitoy bo'yicha mutaxassis V.A.Korsun ta'kidlaganidek, XX asr 90-yillarining ikkinchi yarmida Markaziy Osiyoda ham, Shinjonda ham terroristik guruhlar faoliyati kuchaygan bir davrda, Xitoy Markaziy Osiyo mintaqasini (xususan, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston va O'zbekiston) Xitoydan tashqarida Uyg'ur separatistik kuchlarining uyasiga va ularni xalqaro terrorchilik bilan bog'lash vositasiga aylanishiga yo'l qo'ymaslik uchun katta sa'y-harakatlarni amalga oshirgan [4, 402]. Bundan tashqari, Xitoy "iqtisodiyot xavfsizlikning yangi valyutasi" tamoyiliga amal qilmoqda va shuning uchun mintaqani iqtisodiy jihatdan qulay platformaga aylantirishdan manfaatdordir [5, 18].

Suv zahiralari Xitoy va Hindistonning Janubiy Osiyo mintaqasidagi yana bir qiziqish obyekti. Ikkala davlatning ham tabiiy zahiralarga bo'lgan ehtiyoji oshib bormoqda va bu nafaqat energiya manbalariga, balki chuchuk suvga ham tegishlidir. Xitoy ham, Hindiston ham Himolaydagi suv manbalariga, birinchi navbatda Janubiy Osiyodagi eng yirik suv yo'llaridan biri Brahmaputra daryosiga kirishni ta'minlashga harakat qilmoqda.

Xalqaro huquqda hanuzgacha chuchuk suvdan foydalanish bo'yicha aniq belgilangan qoidalar mavjud bo'lmaganligi bois, Himolaydagi loyihalar bo'yicha muvofiqlashtirilgan harakatlar ehtimoli uncha katta emas. Xitoy ham, Hindiston ham Nepal va Butan gidroyenergetika loyihalari uchun zarur bo'lgan investitsiyalarni taqdim etishga qodir, ammo ularning takliflari hamkorlik qilish imkoniyatlarini yo'qqa chiqargan holda odatda yakka hukmronlik qilish tusiga egadir.

Kezi kelganda, Nepal haqida ham bir oz to'xtalib o'tishga to'g'ri keladi

Hindiston va Xitoy o'rtasidagi Nepal atrofida kechayotgan manfaatlar to'qnashuvi alohida e'tiborga loyiqdir. Uning geosiyosiy maqomi Hindiston va Xitoy manfaatlariga ta'sir ko'rsatib kelmoqda. Asrlar davomida Nepal Hindiston va Xitoy o'rtasidagi bufer zonasi deb hisoblangan. Bundan tashqari, Xitoy va Hindiston o'rtasidagi bahsli hududlar uning yonida joylashgan.

Nepal Hindiston bilan siyosiy, iqtisodiy, diniy va madaniy aloqalarga ega. Hindistonda 3 millionga yaqin nepalliklar ishlaydi. Mamlakatlar o'rtasida bojsiz savdo zonasi mavjud. Hindiston va Nepal o'rtasidagi ijobiy aloqalar Hindistonning yaxshi qo'shnichilik siyosati tufayli shakllangan [6, 196].

Ayni vaqtda, Janubiy Osiyoda Hindistonga muqobil turgan Xitoy bilan yaqin munosabatlarni bir vaqtning o'zida yo'lga qo'yish, asta-sekin Nepal tashqi siyosatining yo'nalishini o'zgartirmoqda [7].

Nepal yangi Ipak yo'li loyihasining bir qismidir. Xitoy Nepal uchun eng yirik investor va muhim importyorga aylandi (garchi bu ko'rsatkich bo'yicha u Hindistondan to'rt baravar past bo'lsa ham) va 2015 yilgi zilziladan keyin bu mamlakatda infratuzilmani tiklash tashabbusi bilan chiqdi [8]. Iqtisodiy ta'sirdan tashqari, Xitoy o'ziga qo'shni yashovchi tibetliklarni Tibet mustaqilligini qo'llab-quvvatlash uchun tartibsizliklarni qo'zg'atishdan himoya qilishdan manfaatdor. Nepal Tibetdan 20 000 dan ortiq qochqinlarni qabul qilganligi bois Tibet mojarosining bir qismiga aylandi.

Hindistonda ham muammolar mavjud. U o'zining xavfsizlik tizimini, xususan, islomchilikning shakllanishi, bu esa radikallikning o'sishiga olib kelishidan xavotirda, chunki ular Nepaldagi beqarorlikdan foydalanib, Hindistonga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu munosabat bilan Hindiston Nepal hukumati bilan Nepalda panoh izlayotgan jangarilarni ekstraditsiya qilish va to'xtatib turish to'g'risida shartnoma tuzishni rejalashtirmoqda [8].

Pokistonga ta'sir o'tkazuvchi omillarga kelganda esa, Pokistonning yaqin Sharq mamlakatlari bilan munosabatlari diniy, strategik, siyosiy va iqtisodiy tusga egadir. Pokistonning tashqi siyosati savdo hajmini oshirish orqali yaqin Sharq bilan aloqalarni mustahkamlashga yordam berdi. Bundan tashqari, fors ko'rfazi davlatlari, Liviya va Eronida ishlaydigan pokistonlik ishchilar Pokistonni valyuta tushumining asosiy manbai bo'lgan pul o'tkazmalari bilan ta'minlab turadi.

Pokiston aksariyat Arab davlatlari bilan do'stona tarafdori, ammo Saudiya Arabistoni va Birlashgan Arab Amirliklari bilan eng yaqin munosabatlarga ega. Mazkur ikkala mamlakat ham 1970-yillarda neft narxi oshganidan keyin Pokistonga yordam ko'rsatuvchi donorlariga aylanishdi. Shuningdek, ular ko'plab pokistonlik ishchilarni ish bilan ta'minladilar. Pokistonning Saudiya Arabistoni bilan munosabatlari ularning Afg'onistondagi hamkorligi bilan mustahkamlandi.

Bugungi kunda Pokiston va Saudiya Arabistoni bir qator mintaqaviy va global tashkilotlar, jumladan, Islom hamkorlik tashkiloti doirasida xalqaro miqyosda faol ish olib bormoqda. Bundan tashqari, Qirollik Pokistonga neft va neft mahsulotlarining eng yirik eksportchisi, Saudiya Arabistoni esa Pokiston tovarlari va xizmatlari uchun asosiy bozor hisoblanadi.

Pokiston va Saudiya Arabistoni o'rtasidagi ikki tomonlama munosabatlar Pokiston 2015 yil dekabr oyida Qirollik tomonidan terrorchi guruhlariga qarshi kurashish uchun tuzilgan Islomiy harbiy uyushmaga qo'shilganidan keyin yangi burilish yasadi. Bu qadam ikki mamlakat rahbarlari va yuqori lavozimli amaldorlari o'rtasida tez-tez bo'lib turadigan siyosiy maslahatlashuvlar natijasi bo'ldi.

2017 yil mart oyida Pokiston hukumati sobiq armiya boshlig'i, Raheyel Sharifni Islomiy harbiy uyushma rahbari sifatida tayinlanishini ma'qulladi. Tasdiqlanmagan xabarlariga ko'ra, Pokistonlik 7,000 harbiy xizmatchilar uyushmaga qo'shilishadi, ular tezkor javob qaytarish uchun o'qitiladi va tayyorganlikdan o'tadi.

Pokiston elchixonasi tomonidan e'lon qilingan hisobotda aytilishicha Saudiya Arabistoni va Pokiston Islomiy hamkorlik tashkilotning yetakchi a'zolaridir. "Saudiya Arabistoni yillar davomida Pokistonning eng kuchli tarafdorlari biri edi" [9] deyiladi hisobotda.

Xavfsizlik nuqtayi nazaridan Pokistonning yaqin Sharqdagi siyosati asosan Saudiya Arabistoni va Eron o'rtasidagi raqobat tufayli yuzaga kelgan diniy ziddiyatlarning ichki ta'sirini cheklashga qaratilgan. Pokiston aholisining ko'pchiligini sunniylar tashkil etadi, ammo shialar umumiy aholining taxminan 20% dan ko'proqdir. Mamlakat shia aholisi dunyoda Eronidan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Janubiy Osiyo terrorchilik portali ma'lumotlariga ko'ra, 2003 yildan beri 21,900 dan ortiq tinch aholi diniy zo'ravonlikdan vafot etgan.

Shunday qilib, Pokistonning yaqin Sharq mamlakatlari bilan aloqalari o'z o'rnini asosli izlash va tomonlarning mutlaq pragmatizmini aks ettiruvchi munosabatlar majmuida aks etadi. Yaqin Sharq bilan savdo aloqalari Pokiston uchun juda muhimdir, chunki uning iqtisodiyoti sarmoyaga muhtoj. Xitoyda bo'lgani kabi, Pokiston ham foyda va qo'llab-quvvatlashni imkon qadar oshirish uchun Saudiya Arabistoni bilan munosabatlarda muvozanatni saqlab qoladi.

Xulosa va takliflar. Ittifoq yoki tashkilotga qo'shilish orqali davlat faqat o'zi uchun foydali bo'lishi mumkin bo'lgan muayyan maqsadlarni ko'zlaydi. Harbiy va iqtisodiy sohalarida o'z kuchini oshirayotgan va o'zini global ishtirokchi aktyor deb da'vo qilayotgan Hindiston va Xitoy boshqa yirik davlatlar bilan munosabatlarni umumbashariy manfaatlarga asoslangan holda qurishdan boshqa iloji yo'q.

Ular birinchi navbatda o'zlarining siyosiy va iqtisodiy manfaatlariga asoslanadi. Pokiston, Hindiston va Xitoy siyosatiga Janubiy Osiyoda joylashgan ikkala mamlakat va AQSH va Rossiya kabi mintaqadan tashqaridagi davlatlar ta'sir ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR

1. U.S.-India Joint Strategic Vision for the Asia-Pacific and Indian Ocean Region // The White House Office of the Press Secretary. – Режим доступа: <https://www.whitehouse.gov/the-press-office/2015/01/25/us-india-jointstrategic-vision-asia-pacific-and-indian-ocean-region>
2. Aron R. Paix et Guerre entre les nations. – 2e éd. – Paris: Calmann-Lévy, 1984. – p. 406.
3. Narendra Modi's push for strong relations with neighbours // The Economic Times. – 03.07.2014. – Режим доступа: <http://economictimes.indiatimes.com/news/politics-and-nation/narendra-modis-push-for-strong-relationships-with-neighbours/articleshow/37672918.cms?inttarget=no>; India, Modi and the neighbourhood // Gateway House.
4. Корсун В.А. Дипломатия КНР в борьбе за постсоветское наследство в Центральной Азии / В.А. Корсун // Северо-Восточная и Центральная Азия: динамика международных и межрегиональных взаимодействий: учебное пособие / под ред. А.Д. Воскресенского; отв. сост. А.Д. Воскресенский, К.П. Боришполец. – М.: МГУ; Рос. политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – С. 402.
5. Siddique Q. Deeper than the Indian Ocean? An Analysis of Pakistan-China Relations // SISA Report. – No.16. – Centre for International and Strategic Analysis, 2014. – p. 18.
6. Лунев С.И. Дипломатия в Южной Азии: монография / С.И. Лунев; Рос. акад. наук. Ин-т востоковедения. – М.: Наука, 1993. – 196 с.
7. Why China's influence on Nepal worries India // BBC. – 08.05.2013. – Режим доступа: <http://www.bbc.com/news/world-asia-22365488>
8. Miglani S., Sharma G. India bids to reassert influence in Nepal with power pact // Business Insider. – 12.05.2016. – Режим доступа: <http://www.businessinsider.com/r-india-bids-to-reassert-influence-in-nepal-with-power-pact2014-23>
9. Pakistan-Saudi Arabia Relations // Embassy of The Islamic Republic of Pakistan Kingdom of Saudi Arabia. – Режим доступа: <http://pakembassyksa.com/PakSRel.aspxSouth Asia Fatalities 2005–2017 // South Asia Terrorism Portal. – 20.09.2017. – Режим http://www.satp.org/satporgtp/southasia/datasheets/Fatalities.html>

UDK:371.2

Qahramon KUNNAZOV,
Toshkent Amaliy fanlar universiteti tadqiqotchisi
E-mail: qkunnazov@gmail.com

PhD G'. Hamroyev taqrizi asosida

O'QUVCHILARDA KO'RIB TUSHUNISH KO'NIKMASINI RIVOJLANTIRUVCHI O'QUV TOPZHIRIQLARI USTIDA ISHLASH TAMOYILLARI

Annotatsiya

Boshlang'ich ta'lim jarayonida qo'llanilayotgan yangi pedagogik texnologiyalar hayot uchun zarur bo'lgan ko'nikma va malakalarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Inson tinglash qatorida o'qib tushunishdan oldin ko'rib tushunish jarayonlarini bosib o'tadi. Pedagogikada ko'rish orqali ko'proq ma'lumot o'zlashtirish mumkinligi ilmiy asoslangan, ammo ta'limda ko'rib tushunish masalasi ko'nikma yoki malaka darajasida tadqiq qilinmay kelinadi.

Kalit so'zlar: ko'rib tushunish, ko'nikma, malaka, kompetensiya, idrok qilish, analitik tafakkur, tinglab tushunish, so'zlash, kuzatish, qarash, solishtirish, taxmin qilish, o'quv topshiriqlari, savol, didaktika, metodika, umumiylik, xususiylik, mohiyat, hodisa, pragmatik yondashuv, baholash.

ПРИНЦИПЫ РАБОТЫ НАД УЧЕБНЫМИ ЗАДАНИЯМИ, РАЗВИВАЮЩИМИ У УЧАЩИХСЯ УМЕНИЕ ПОНИМАТЬ

Аннотация

Новые педагогические технологии, применяемые в начальном образовании, служат для развития навыков и умений, необходимых для жизни. Человек проходит через процессы понимания, прежде чем читать и понимать на слух. В педагогике научно обосновано, что с помощью зрения можно усвоить больше информации, но в образовании вопрос о понимании зрения не изучается на уровне навыков или компетенций.

Ключевые слова: видение, умение, компетентность, компетентность, восприятие, аналитическое мышление, понимание на слух, речь, наблюдение, взгляд, сравнение, предположение, учебные задания, вопрос, дидактика, методика, общность, особенность, сущность, явление, прагматический подход, оценка.

PRINCIPLES OF WORKING ON EDUCATIONAL TOPICS THAT DEVELOP THE SKILLS OF UNDERSTANDING SEEN IN STUDENTS

Annotation

New pedagogical technologies used in the process of primary education serve to develop the skills and abilities necessary for life. A person goes through the processes of visual comprehension before reading and understanding in the listening series. In pedagogy, it is scientifically established that more information can be mastered through vision, but the question of understanding seen in education is not researched at the skill or skill level.

Key words: visual comprehension, skills, competence, competence, perception, analytical thinking, listening comprehension, eloquence, observation, vision, comparison, prediction, study assignments, question, didactics, methodology, generality, specificity, essence, phenomenon, pragmatic approach, assessment.

Kirish. Jahon pedagogikasi amaliyotida ko'rib tushunish ko'nikma yoki malaka sifatida ajratilmaydi. Uning bir qismi til ta'limidagi o'qib tushunish ko'nikmasi tarkibida baholab ketiladi. Unda, asosan, rasm, video hamda audiovizual materiallarni tushunishga e'tibor qaratiladi. Xalqaro pedagogikada vizual tushunish (understanding vision) alohida kompetensiya sifatida mavjud emas. Shu bilan birga, ma'lumotni vizualizatsiya qilish, vizual ma'lumotlarni tahlil qilish va tushunish, axborotni uzatish uchun vizual vositalar va usullardan foydalanish qo'shimcha mahorat yoki ko'nikma sifatida qaralishi mumkin. Bu dizayn, marketing, ma'lumotlar tahlili va taqdimot tayyorlash kabi sohalarda foydalaniladi. Vizual tushunish – rasmlar, diagrammalar, grafiklar va boshqalar kabi vizual tarzda taqdim etilgan ma'lumotlarni tahlil qilish va sharhlash qobiliyatidir. Vizual idrok etish qobiliyati yuqori bo'lgan odamlar taqdim etilgan ma'lumotlar bo'yicha vizual elementlarni tan olish va tahlil

qilish, munosabatlarni aniqlash, shuningdek, ma'lumot olish va xulosalar chiqarish qobiliyatiga ega. Ushbu kompetensiya dizayn, mediya, marketing, reklama va san'at kabi sohalarda ayniqsa muhimdir. Shu o'rinda vizual savodxonlik tushunchasiga ham oydinlik kiritsak: Vizual savodxonlik – bu vizual ma'lumotlarning butun majmuasini tushunish qobiliyati– aslida vizual elementlarni "o'qish", baholash va savollar berish yoki so'zma-so'z va mo'ljallangan ma'noni tahlil qilishdir. Bu ma'noni yetkazish uchun tasvirlardan samarali foydalanishga ham tegishli. Og'zaki va yozma nutqda retseptiv va ekspresiv elementlar bo'lgani kabi, vizual til ham shunday xususiyatlarga ega, biroq ko'rib tushunish uzluksiz ta'lim tizimida ko'nikma sifatida rivojlantirilmaydi va baholanmaydi. Vizual savodxonlik verbal ma'lumotlar bilan aralash bo'lgan video vizual kontekstni ham o'rganadi. Ko'rib tushunish malakasi esa, inson ijtimoiy hayotida uchraydigan faqat ko'rib tushunish mumkin

bo'lgan narsa-predmet, holat, jarayon va faoliyatni anglashni, to'g'ri tahlil va tavsif qilishni o'rgatadi.

Ko'rib tushunish kompetensiyasi – ta'lim oluvchida holatni, predmetni, jarayonni ko'rib tushunish, tahlil qilish va o'z xulosasini bayon qilish faoliyatidir. Bunda faqat rasm, video materiallar emas, butun o'quvchi yoki talabning kelajak hayotida duch keladigan predmetlar, holat, jarayon va faoliyatni ko'rib tushunish nazarda tutiladi. Shuningdek, talablarni kasbga tayyorlashga yo'naltirilgan dual ta'lim tizimida ularning dars-mashg'ulotlar bilan birga ishlab chiqarish jarayonlarini ham borib ko'rib o'rganish asosidagi ko'nikma va malakalarini baholash imkoni bo'ladi. Ko'rib tushunish ko'nikmasining malaka va kompetensiyaga aylanish mexanizmi ishlab chiqilishi bugun muhim, hal qilishi lozim bo'lgan pedagogik, metodik muammolardan biridir.

Ko'rib tushunish malakasi jahon pedagogikasida vizual savodxonlik bilan bog'liq holda o'rganiladi. Jamal Raynning fikriga ko'ra "Vizual formatlardan ma'lumotlarni assimilyatsiya qilish vizual o'rganish sifatida belgilanadi. O'quvchilar sinfdagi ma'lumotlarni yaxshiroq tushunishadi, chunki ular buni ko'rishadi. Vizual ma'lumotlar tasvirlar, oqim sxemalari, diagrammalar, simulyatsiyalar, grafikalar, multfilmlar, rangli kitoblari, slayd-shoular/ taqdimotlar, plakatlar, filmlar, o'yinlar va videolar kabi turli formatlarda taqdim etiladi[1]. O'qituvchi katta hajmdagi ma'lumotlarni ko'rsatish uchun yuqoridagi formatlardan foydalanishi mumkin. tadqiqotlarga ko'ra, o'quvchilar ma'lumotni vizual va og'zaki taqdim etilganda yaxshiroq eshlashadi. O'quv topshiriqlarni yaxshiroq bajaradi va akademik muvaffaqiyatga erishishda barcha yoshdagi o'quvchilarga vizual o'rganish, shuningdek, o'quvchilarga vizual fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi, bu esa g'oyalar, so'zlar va tushunchalarni bog'lash orqali ma'lumotni yaxshiroq tushunish va eslab qolish imkonini beradi.

G'.Hamroyev o'z tadqiqotlarida "ko'rib tushunish masalasi ko'nikma yoki malaka darajasida tadqiq qilinmay kelinadi. Aslida insonlar borliqni, vaziyatni, predmetni, jarayonni bir xilda, yetarli darajada ko'rib tushuna olmaydi. Buning uchun maxsus tayyorgarlik jarayonini o'tashi, ta'lim olishi zarur"[2], deb ta'kidlaydi.

Ko'rib tushunish (Visual comprehension) — bu o'quvchilarning matn yoki tasvirlarni va ularning kontekstini tushunish qobiliyatidir. Bu ko'nikma faqat matn bilan cheklanmay, shuningdek tasvirlar, diagrammalar, grafiklar, jadvallar va boshqa vizual ma'lumotlarni ham tushunishni o'z ichiga oladi.

O'qib tushunish (Reading comprehension) esa faqat matnni o'qish va tushunish bilan bog'liq bo'ladi. Bu jarayon, o'quvchilarning matndan ma'lumot olish, fikrlarni izohlash, sabab-natija munosabatlarini aniqlash va o'qilgan matnni tahlil qilishni o'z ichiga oladi.

Siz so'ragan "Ko'rib tushunish ko'nikmalarini rivojlantiruvchi o'quv topshiriqlari ustida ishlash tamoyillari" mavzusida, asosan, ko'rib tushunishni rivojlantirishga qaratilgan tamoyillar haqida gaplashishimiz kerak.

Ko'rib tushunish ko'nikmalarini rivojlantirish tamoyillari

Matn va Tasvirlarni tahlil qilish. Ko'rib tushunishni rivojlantirish uchun o'quvchilarni tasvirlar, jadvallar, diagrammalar va boshqa vizual materiallar bilan ishlashga o'rgatish kerak. O'quvchilar nafaqat matnni o'qib tushunishlari, balki tasvirlar va diagrammalarning ma'nosini ham to'g'ri anglashlari zarur.

Topshiriq Misoli:

O'quvchilarga rasm yoki diagramma berib, uning mazmuni haqida qisqacha hikoya yozish yoki izoh berishni so'rash.

O'quvchilarga matndan tasvirlar yoki jadvallarni olib, ulardagi ma'lumotlarni tushunib, ularni qanday bog'lash mumkinligini so'rash.

Matnni mavzular bo'yicha tahlil qilish Matnni o'qib, uning asosiy mavzularini, xabarlarini va tasvirlangan obrazlarni aniqlashda o'quvchilarning faolligi juda muhim.

Topshiriq Misoli:

O'quvchilarga matndan mavzuni topish va uning asosiy g'oyasini qisqacha izohlashni so'rash.

O'quvchilarni matnni o'qib chiqqandan so'ng, tasvirlangan voqealar o'rtasidagi bog'lanishni tushuntirishga undash.

Kontekstual tushunish. O'quvchilarni matnni yoki tasvirni o'qib tushunish jarayonida, uning kontekstini hisobga olishga o'rgatish kerak. Matn yoki tasvir o'zining vaqtini, joyini, holatini ko'rsatadigan barcha qo'shimcha ma'lumotlarni tushunish ko'nikmasi rivojlanadi.

Topshiriq Misoli:

O'quvchilarga matnni o'qib, uning ijtimoiy yoki madaniy kontekstini aniqlashni so'rash.

Tasvir yoki matndagi jamiyatdagi holatni, kishi xatti-harakatini tahlil qilish.

Vizual tafakkurni rivojlantirish. Ko'rib tushunish faqat tasvirni faqat ko'rishdan iborat emas, balki uning ma'nosini tushunish va idrok qilish ham zarur. O'quvchilarni tasvirlardan yoki grafiklardan olingan ma'lumotlarni tahlil qilishga o'rgatish kerak.

Topshiriq Misoli:

O'quvchilarga tasvir yoki grafik berib, uning nima haqida ekanligini va qanday xulosalar chiqarish mumkinligini so'rash.

O'quvchilarga tasvirni o'qib, uning yordamida matnni tushunishga yordam beradigan savollarni yaratishni so'rashingiz mumkin.

Savol-javob yondashuvi. Ko'rib tushunish jarayonida savol-javoblar o'quvchilarning materialni tushunish va tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu yondashuv orqali o'quvchilarga vizual materiallardan qanday ma'lumot olish kerakligini ko'rsatish mumkin.

Topshiriq misoli:

Tasvirga asoslangan savollar tuzish. Masalan, rasimga qarab "Bu tasvirdagi kishilar qanday holatda?", "Ular qanday maqsadda harakat qilishmoqda?" kabi savollarni berish.

Shuningdek, muammoli ta'limda ham yuqori darajadagi fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga olib keladi va talabalarda jamoaviy ishlash qobiliyatlarini hosil qiladi. Aslida muammolarni hal qilish uchun ikki xil ko'nikma kerak: analitik va ijodiy. Analitik yoki mantiqiy fikrlash qobiliyatlari tanqidiy fikrlashdan foydalanadi va fikrlovchiga eng yaxshisini tanlashga yordam beradi. Umuman, mazkur yondashuv axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan vizual o'quv muhiti o'quvchilarning amaliy ko'nikmalarini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi."[3]. O'Neil: "Illyustratsiyali kitoblarda so'zlarni ham, rasmlarni ham hikoya qiladi. Surat so'z bilan o'zaro aloqada bo'lib, illyustratsiyaning texnik elementlari – rang, chiziq, shakl va kompozitsiya – hikoyani yaratish va takomillashtirish uchun ishlaydi. Ba'zan shunchaki belgilar va sozlamalarning tavsiflarini qo'shish orqali, ba'zan esa matnning to'g'riligini kinoya yoki qo'shimcha ma'lumotlar bilan tushuntirish orqali

rasmli kitoblardagi suratlarni anglash uchun muhim maslahatlar beradi”, deya ta’kidlaydi[4]. Audio, video materiallar, illyustratsiyali kitob albomlar ham verbal tushuntirish, izohlash elementlariga eg bo’lsa, ko’rib tushunish obo’kti bo’la olmaydi. Ta’lim o’quvchini o’qib, tinglab bo’lmaydigan narsa, holat, jarayon va faoliyatlarni ko’rib tushunishga o’rgatishi va hosil bo’lgan bilim, ko’nikma va malakalarni baholay olish tizimini ishlab chiqishi, davlat ta’lim standartlarida inobatga olishi lozim.

F.I.Buslayev shunday yozadi: “birinchi va eng muhimi, nutq shakllari bilan ifodalanadigan narsalarni tushunish va ularni to’g’ri yo’l bilan ishlatishdan iborat amaliy qobiliyatni rivojlantirishdir, ya’ni o’qimishli odamlar aytganidek, og’zaki va yozma mashqlar orqali o’quvchida suhbat va yozuvga xos nutq shakllarini osonlik bilan tushunish ko’nikmasini hosil qilamiz”[5]. “Asrlar davomida insoniyat tomonidan to’plangan barcha til ilmini o’rta maktab o’quvchisiga o’rgatishning iloji va zarurati yo’q. Demak, ona tilidan eng zarur bilimlarni tanlash asosiy masalalardan biridir. Zarur bilimlar qanday o’zlashtirilishi masalasida ham bir to’xtamga kelib olinishi lozim. O’quvchi borliqni, bilimni tinglab, o’qib shuningdek, ko’rib o’zlashtiradi.

Ona tilidan bilimlarni tanlashning bosh mezonini uning foydalilik va amalda qo’llanila olish darajasidir. Biz ona tilidan foydali bilimlar deb bolalarning savodli yozish, ijodiy fikrlash, fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda og’zaki va yozma shakllarda to’g’ri, ravon ifodalash ko’nikmalarini shakllantirish uchun xizmat qiladigan, uni yuksak insoniy fazilatlar ruhida tarbiyalash va rivojlantirishni ta’minlaydigan bilimlarni tushunamiz”[6].

O’quv topshiriqlarini tuzishga asos bo’luvchi o’quv materiallarini tanlash, ta’kidlash kerakki, ona tili ta’limi maqsadini, mazmunini belgilash borasida mustaqillikning dastlabki yillarida tizimli tadqiqotlar olib borildi. Ayniqsa, pedagogika fanlari doktori, professor R.Safarovning kommunikativ ko’nikma va malakalarni rivojlantirish ona tili ta’limining asosiy vazifasi ekanligiga 90-yillardayoq urg’u bergani, xususan, o’quv topshiriqlari, shuningdek baholash masalasi, o’zbek tilining O’zbekistonda milliy tiklanish sharoitida ham ona tili, ham davlat tili sifatida o’qitilishi[7] bilan bog’liq muhim masalalarni tadqiq etganini alohida ta’kidlash lozim. Bunda ko’rib tushunish ko’nikmasini shakllantirish va ko’rib o’rganish malakasini rivojlantirishga ham e’tibor qaratish maqsadga muvofiq bo’ladi.

Sh.Yusupova o’zining doktorlik dissertatsiyasi[8] da hozirgi o’zbek adabiy tili darslarida o’quvchilar tafakkurini o’stirishning ilmiy-metodik asoslari mavzusida tadqiqot olib boradi, ona tili ta’limida o’quvchilar tafakkurini rivojlantirishning ilmiy-metodik asosini ishlab chiqish bilan birga tafakkurni rivojlantiruvchi o’quv topshiriqlariga ham alohida e’tibor qaratadi. Ko’rib tushunish ko’nikmasini shakllantirishda o’quvchida o’z-o’zidan mantiqiy tafakkur ham rivojlanib boradi.

X.Muhiddinova o’zbek tilining davlat tili sifatidagi ta’limini tizimlashtirish, uzviyligi va uzluksizligini ta’minlash borasida salmoqli ishlarni amalga oshirgan. Jumladan, o’quv topshiriqlarni ham uzluksiz ta’lim tizimi uchun uzviylik tamoyili asosida takomillashtirib kelmoqda[9]. Q.Husanboyevaning ta’limda mustaqil fikrlashga o’rgatish, tafakkurni rivojlantirishga asosiy e’tiborni qaratiga doir fikrlari[10] nihoyatda to’g’ri yondashuv. Chunki ona tili ta’limida, ayniqsa, sinfda bajariladigan mashqlarni nazorat qilishda, zarur o’rinlarda o’quvchilar adabiy talaffuz ko’nikmasini rivojlantirishda

bevosita o’qituvchi dastlab namuna ko’rsatishi muhim ahamiyatga egadir. Qolaversa, olimning adabiy ta’lim uchun ishlab chiqqan mustaqil fikrlash va muammoli ta’lim bo’yicha yondashuvlari ona tili ta’limida o’quv topshiriqlarini to’g’ri shakllantirishga yordam beradi.

Xalqaro pedagogika, xususan, lingvodidaktika sohasida o’quv topshiriqlarning metodik, psixologik-pedagogik tadqiqi bilan Avstraliyalik olim Jak Richards maxsus shug’illangan[11]. Shuni ta’kidlash joizki, o’z davrida g’arb pedagogikasi amaliylikka asosiy e’tiborni qaratgan. Dastlabki pragmatik g’oyalar amerikalik faylasuf va pedagog D. Dyui[12] tomonidan ishlab chiqilgan.

N.Mahmudovning quyidagi fikrlari ayniqsa diqqatga sazovor: “Har qanday til ta’limida tilning uslublari haqidagi bilimlarni chetlab o’tish mumkin emas. Tilni o’zlashtirishda til qurilishini bilish shart, bu boradagi bilimlar asosdir. Ammo ayni qurilish birliklaridan qanday foydalanish, ularni nutqda bevosita qanday qo’llash malakasi shakllanmagan bo’lsa, tilni bilishni tugal deyish mushkul”[13].

Darhaqiqat, ona tili, milliy so’zlar aqliy rivojlanish hamda dunyoni anglashning asosidir. O’quvchi nutqining o’z vaqtida rivojlanishiga g’amxo’rlik qilish, savodxonligiga e’tibor berish juda muhimdir. O’quvchining nutqi qanchalik boy va mantiqli bo’lsa, uning o’z fikrlarini ifodalashi shunchalik oson kechadi, olamni, borliqni anglash qobiliyati qanchalik keng bo’lsa, o’quvchilar turli nutq vaziyatlarida tengdoshlar yoki kattalar bilan mazmunli va to’laqonli muloqotga kirisha oladi, tafakkuri ham shunchalik faol rivojlanishda bo’ladi.

Bugungi kunning eng muhim masalasi – ta’limni hayotga yaqinlashtirish, amaliy ahamiyatini kuchaytirishdir. Ona tili orqali o’quvchi tafakkurida olamning lisoniy manzarasi, milliy madaniyatlar shakllanadi. Agar ona tili oddiy o’quv predmeti emas, qadriyat sifatida o’qitilsa, o’quvchilarda o’z-o’zidan teran tafakkur va milliy g’urur shakllanadi. Shunda ona tilini o’rganishga o’quvchilarda katta qiziqish uyg’onadi. Ona tili orqali o’quvchilar milliy mentalitetni, hayotni, xalqning madaniy merosini o’rganishlari kerak. Albatta, bu pragmatik xarakterdagi o’quv topshiriqlari ishlab chiqish orqali amalga oshadi. Ona tili mashg’ulotlarida o’quvchilar savol va topshiriqlar asosida tilning amal qilish qoidalarini o’rganadilar. Mashq tarkibida berilgan gaplar, matnlar o’quvchining lug’at boyligini oshirishga xizmat qiladi, biroq ular ustida qanday ish olib borish hali muammoligicha qolmoqda. Ona tili darslarida anglash, fahmlash, nutq so’zlash, insho yozishni o’rgatibgina qolmay, balki ko’rib tushunish ko’nikmasini rivojlantiruvchi topshiriqlar orqali o’quv adabiyotlariga yo’naltirilsa, ona tilining jonli va tabiiy til ekanligiga ham ishonch hosil qilishadi.

Nutqiy ko’nikmalar nutq faoliyatining 4 asosiy turi: o’qish, tinglab tushunish, gapirish va yozuvni egallash orqali yuzaga keladi va o’quvchilarning ikkinchi tilni o’rganish davrida olgan bilimlarini amaliy nutqiy faoliyatda sobitqadamlik bilan mustaqil ravishda qo’llay olish qobiliyati - nutqiy malakani hosil qilishga yordam beradi. I.A.Zimnyaya ta’rificha, “malaka mashqlar natijasida harakatlarning yuqori mukammallikka erishuvi va nutqiy jarayonlarning avtomatlashuvidir”[14]. Shu ma’noda, ko’rib tushunish masalasida ham mashqlardan samarali foydalanish zarur. Zero, har qanday ko’nikma va malaka takrorga asoslangan mashqlar orqali o’zlashtiriladi.

Ona tilida o’z-o’zidan, tabiiy ko’nikmalar asosida hosil bo’ladigan ushbu nutqiy jarayon ikkinchi tilni

egallashda ancha qiyin kechadi, chunki o'quvchi-talabalar o'zga til leksikasini o'rganar ekanlar, ularda so'z uyg'otadigan assotsiatsiyalar tizimi to'g'risida nutqiy fikrlash malakasi ham shakllanishi kerak[15]. bunda faqat o'qib tushunishning o'zi yetarli bo'lmaydi, albatta, ko'rib tushuniladigan ma'lumotlar ham mavjud.

G'.Hamroyev ko'rib tushunish ko'nikmasining ahamiyatini tizimli tavsiflaydi[16], biz uni boshlang'ich sinf o'quvchining muayyan kasbiy kompetensiyaga ega bo'lishida ham muhim vazifani bajaradi, deb hisoblaymiz:

t/r	Ta'lim mazmuni	Ko'nikma malakalar	va	Natija
1.	O'quv adabiyotlarni	o'qib tushunadi		Ma'lumotga ega bo'ladi
2.	O'qituvchilarni	tinglab tushunadi		Ma'lumotga ega bo'ladi
3.	Holatni	Ko'rib tushunadi		Malakaga ega bo'ladi
	Predmetni	Ko'rib o'rganish		Malakaga ega bo'ladi
	Jarayonni	Ko'rib o'rganish		Malakaga ega bo'ladi
	Faoliyatni	Ko'rib o'rganish		Malakaga ega bo'ladi
	Boshqa davlat xizmatlari	Ko'rib o'rganish		Malakaga ega bo'ladi

Ko'rib tushunish ko'nikmasini sinab ko'rish uchun predmet, jarayon, holat va faoliyatni aks ettirgan rasm va video material berildi va erkin tayyorlanib kelish uchun savollar va topshiriqlar berildi. Natijada 10-sinfda 24 kishidan iborat o'quvchidan tajriba boshida 3 nafar o'quvchi ko'rib tushunish ko'nikmasiga ega ekanini aniqlab olindi.

Xullas, ko'rib tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishda o'quvchilarga tasvirlar, diagrammalar, jadvallar va boshqa vizual materiallarni tahlil qilishni o'rgatish juda muhim. Bu tamoyillar orqali o'quvchilar nafaqat matnni to'g'ri tushunish, balki uni vizual materiallar bilan bog'lab ko'rish va tushunish ko'nikmalarini ham rivojlantiradilar.

ADABIYOTLAR

1. Rodger et.al. (2009). Engaging Middle School Teachers and Students with Alice in a Diverse Set of Subjects. SIGCSE09, March 3-7, 2009.
2. Hamroyev G'. Ko'rib tushunish – kasbiy malakani rivojlantiruvchi muhim ko'nikma//Til va adabiyot ta'limi. –Toshkent. 2023. 12-son 20-23-betlar.
3. Raiyn J. (2016) The Role of Visual Learning in Improving Students' High-Order Thinking Skills Journal of Education and Practice
4. O'Neil, K. E. (2011). Reading pictures: Developing visual literacy for greater comprehension. The Reading Teacher, 65(3), 214-223.
5. Бусласев Ф.И О преподавании отечественного языка. 2-е изд. М., 1867. (переизд.: Л., 1941).
6. Ғуломов А., Нейматов Х. Она тили таълими мазмуни. Ўқитувчилар учун методик қўлланма. – Т.: Ўқитувчи. 1996. 9-б.
7. Сафарова Р. Миллий тикланиш шароитида Ўзбекистон мактабларида она тили таълими назарияси ва амалиёти. Педагогика фанлари доктори илм. даражасини олиш учун ёзилган дисс. –Тошкент, 1995. –242 б.
8. Юсупова Ш.Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили дарсларида ўқувчилар тафаккурини ўстиришнинг илмий-методик асослари: Пед. фан. доктори... дисс. – Тошкент: ТДПИ, 2005. – 270 б.
9. Муҳиддинова Х. Таълим босқичларида ўзбек тили ўқитилиши узлуксизлигини таъминлашнинг илмий-методик асосларини такомиллаштириш пед. фан. ном-ди дисс. ТДПИ –Тошкент, 2011. -270 б
10. Хусанбоева Қ. Адабий таълим жараёнида ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатишнинг илмий-методик асослари: пед. фан. док-ри дисс. автореф. –Т.: ТДПУ, 2006. – 262 б.
11. <https://www.professorjackrichards.com/mother-tongue-teaching-vs-foreign-language-teaching/>
12. Джон Дьюи. Общество и его проблемы John Dewey. The Public and its Problems. Denver, 1927. / Дж. Дьюи. Общество и его проблемы. — Перевод с английского: И. И. Мюрберг, А. Б. Толстов, Е. Н. Косилова. — М., 2002.
13. Махмудов Н. Тил таълими ва стилистика // Ж. Тил ва адабиёт таълими.—Тошкент, 2009. — 1-сон. —Б. 3–9.
14. Зимняя И. А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. –Москва: МГУ, 1998. –268 с.
15. Султонова О. Ўзбек тили дарсларида қорақалпоқ тилидан ўрганиладиган билимлардан фойдаланиш // Ўзбек тили таълими жараёнида фанлараро боғланиш масалалари: Ўзбек тили доимий 8-анжумани мат-ллари. –Тошкент, 2005. –Б. 131.
16. Hamroyev G'. Ta'limda ko'rib tushunish – analitik tafakkurni rivojlantiruvchi muhim konikma sifatida// Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar. –Buxoro, 2023.11-son, 333-339.

UDK: 533.9:378.1

Mirzaahmad KURBANOV,
O'zbekiston Milliy universiteti professori
E-mail: kurbanov1949@bk.ru
Hayotjon KURBANOV,
Toshkent davlat transport universiteti dotsenti(PhD)

Toshkent davlat transport universiteti professori, f.-m.f.d. A.Umarov taqrizi asosida

INNOVASION TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA “JISMLARNING SUYUQLIKLAR VA GAZLARDAGI HARAKATI”GA OID NAMOYISH TAJRIBALARINI KO‘RSATISH

Annotatsiya

Maqolada jism va suyuqlikning o‘zaro ta’sirlashishida vujudga keluvchi kuchlar qo‘zg‘almas qattiq suyuqlik ichida qattiq jism harakatlanganda ham yoki suyuqlik harakatlanib qattiq jism esa qo‘zg‘almas bo‘lganda ham bir xil bo‘lishini, shuningdek, shar shakldagi qattiq jismlarning qovushoq muhitdagi harakati vaqtida ta’sir qiladigan kuchlarning innovasion texnologiyalar tahlili asosida suyuqlikning qovushoqlik koeffitsiyentini Stoks usulida aniqlash ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: innovatsiya, texnologiya, qattiq jism, suyuq jism, qovushoq, tezlik, kuch, Arximed kuchi, og‘irlik kuchi, Stoks kuchi, Reynolds soni, zichlik.

DEMONSTRATION OF EXPERIMENTS ON “MOTION OF BODIES IN LIQUIDS AND GASES” BASED ON INNOVATIVE TECHNOLOGIES

Annotation

The article shows that the forces arising from the interaction of a body and a fluid are the same whether a solid body moves in a stationary solid fluid or when the fluid moves and the solid body is stationary, and also shows how to determine the viscosity coefficient of a fluid using the Stokes method based on innovative technological analysis of the forces acting during the movement of spherical solid bodies in a viscous medium.

Key words: innovation, technology, solid, liquid, viscous, speed, force, Archimedes' force, gravity, Stokes force, Reynolds number, density.

ПОКАЗ ДЕМОНСТРАЦИОННЫХ ЭКСПЕРИМЕНТОВ ПО «ДВИЖЕНИЮ ТЕЛ В ЖИДКОСТЯХ И ГАЗАХ» НА ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация

В статье рассматриваются силы, возникающие при взаимодействии тела и жидкости, одинаковы при движении твердого тела в неподвижной твердой жидкости или при движении жидкости, а твердое тело остается неподвижным, а также сферические на основе анализ инновационных технологий сил, действующих на движение твердых тел в вязкой среде, показано, как определить коэффициент вязкости жидкости методом Стокса.

Ключевые слова: инновации, технология, твердое тело, жидкость, вязкость, скорость, сила, сила Архимеда, гравитация, сила Стокса, число Рейнольдса, плотность.

Kirish. Jahonning nufuzli xalqaro tashkilotlaridan YUNESKO va rivojlangan davlatlar ta’lim tizimiga alohida e’tibor berib, hamkorlikda 2030-yilgacha ta’lim konseptsiasini qabul qildi. Bu konseptsiyada “Ta’lim jarayoni har qanday mamlakat taraqqiyotining asosiy harakatlantiruvchi kuchi, manbai va strategiyasini belgilovchi faoliyat” deb ta’kidlangan. Ta’limni jahon andozalari darajasida sifatli tashkil etish uchun ta’lim oluvchilarni zamonaviy talablar asosida ta’lim resurslar bilan ta’minlash, globallashtirish ta’lim muhiti sharoitida bimalol faoliyat ko‘rsata olishga yo‘naltirishdan iborat bo‘ladi.

Bu boradagi ilmiy tahlillarga ko‘ra Finlyandiya, Rossiya, AQSH, Janubiy Koreya, Yaponiya, Xitoy, Germaniya kabi mamlakatlari tajribasida yuqori sinf

o‘quvchilariga fizika o‘qitishda namoyish tajribalar yaratish uchun o‘quv jarayoniga interfaol metodlarni qo‘llash, muammoli masalalardan moslarini tanlash, virtual laboratoriya ishlarini bajarishga oid o‘quv resurslarini yaratish va ularni amaliyotga tatbiq qilishning o‘quv-metodik ta’minotini takomillashtirish bo‘yicha tizimli ishlar olib borilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 25-yanvardagi PF-5313-son “Umumiy o‘rta, o‘rta maxsus va kasb-hunar ta’limi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi farmoni, 2021-yil 19-martdagi PQ-5032-son “Fizika sohasidagi ta’lim sifatini oshirish va ilmiy – tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi qarori, shuningdek, mazkur faoliyatga tegishli boshqa

me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalar ijrosini ta'minlash va amalga oshirishda mazkur tadqiqot ishi muayyan darajada xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

Mamlakatimizda B.Mirzaxmedov, Yu.Mahmudov, E.Turdiqulov, M.Djorayev, Yu.Po'latov, S.Qahharov, Sh.Kamolxo'jayev, X.Jo'rayev, J.Usarov, G.Karlibayeva, Q.T.Olimov, A.Abduqodirov, E.N.Nazirov, P.Q.Habibullayev O.Axmadjonov, M.Qurbonov, A.Boydedayev va boshqa fizik va metodist olimlar tomonidan amalga oshirilgan tadqiqot ishlarida namoyish tajribalar yaratish samaradorligini oshirishga doir masalalar batafsil o'rganilgan.

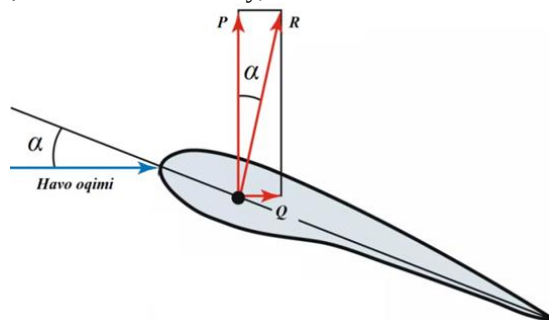
MDH davlatlarida M.I.Maxmutov, A.N.Matyushkin, M.M.Balashov, I.Ya.Lerner, L.A.Medvetskiy, P.O.Kudryavtsev, G.K.Selevko, V.G.Razumovskiy, G.A.Tsukerman, D.I.Zverev, V.I.Lerner, R.I.Malafeyev, P.I.Medvetskiy,

M.M.Terentev, L.I.Ansiferov, B.B.Mayer va boshqa olimlarning «Mexanika», «Molekulyar fizika», «Optika» bo'limlarga oid namoyish tajribalar yaratishga doir ilmiy izlanishlar olib borishgan.

Xorijlik olimlardan L.John, R.K.Thornton, R.R.Hake, F.Reif, R.Bryant va boshqalar maktablarda fizikadan namoyish tajribalar yaratishga oid tadqiqot ishlari olib borganlar.

Bugungi kunda fizikaning bo'limlariga oid namoyish tajribalarini yaratish alohida tadqiqot obyekti sifatida o'rganilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Jismlarning suyuqliklar va gazlardagi harakatiniko'ribchiqamiz. Jism suyuqlik va gazlarda harakatlanganda unga ma'lum F kuch ta'sir ko'rsatadi. F kuchning Q va P tashkil etuvchilari, mos ravishda, peshona qarshilik kuchi va ko'taruvchi kuch deb ataladi(1-rasm).

1- rasm.

Ravshanki, harakat yo'nalishiga nisbatan simmetrik bo'lgan jismga faqat peshona qarshilik ta'sir ko'rsatishi mumkin, ko'taruvchi kuch esa bu holda nolga teng. Nima uchun? Jism qovushoq suyuqliklarda harakatlanganda esa boshqacharoq hodisa kuzatiladi. Bu holda juda yupqa suyuqlik qatlami jismning sirtiga yopishib va u bilan birga harakatlanib yonidagi qatlamlarni ishqalanish tufayli ergashtirib ketadi. Jismning sirtidan uzoqlasha borgan sari qatlamlarning tezligi kamaya boradi va nihoyat, sirtidan biror masofada suyuqlik jismning harakati ta'sirida to'qlinlanmaydi.

Shunday qilib, jism tezlik gradiyentiga ega bo'lgan suyuqlik qatlami bilan o'ralib qolar ekan. Bu qatlamni chegara qatlam deyiladi. Unda ishqalanish kuchlari mavjud bo'lib, natijada peshona qarshilikni vujudga keltiradi. Ammo hodisa bu bilangina chegaralanib qolmaydi. Chegara qatlamning mavjudligi jismning suyuqlik tomonidan saqlanib oqim harakatini o'zgartirib yuboradi.

Tahlil va natijalar. Nima uchun jismning orqasida uyurmalar hosil bo'ladi? Sirtidagi qatlamda ishqalanish kuchlarini ta'siri, oqimning jismning sirtidan ajralib chiqishiga va natijada jismning orqasida uyurmalar hosil bo'lishiga olib keladi. Bu uyurmalarini oqim olib keladi va u ishqalanish ta'sirida asta-sekin so'nadi, bunda uyurmalarining energiyasi suyuqlikni isitishga sarflanadi. Jism orqasida hosil bo'lgan uyurma sohasida bosim pasayadi, shuning uchun bosim kuchlarining teng ta'sir etuvchisi noldan farqli bo'lib, peshona qarshiligini yuzaga keltiradi. Shunday qilib, peshona qarshilik ishqalanish qarshiligi bilan bosim qarshiligidan iborat ekan. P va Q- kuchlarning miqdori harakatlanuvchi jismning shakliga, suyiriliga,

o'lchamlariga, jismlarning havo oqimiga nisbatan joylashuviga (1-rasm, α - burchagiga) bog'liq. Bu kuchlarni o'lchash, hisoblash aerodinamikaning asosiy vazifalariga kiradi. Bu sohada buyuk tadqiqotlar rus olimlari N.Ye. Jukovskiy, S.A.Chaplinlar nomi bilan bog'liqdir.

Ishqalanish qarshiligi bilan bosim qarshiligi orasidagi munosabat Reynolds soni bilan aniqlanadi. Nima uchun bosim qarshiligini hisobga olmasa ham bo'ladi? Reynolds sonining kichik qiymatlarida asosiy rolni ishqalanish qarshiligi o'ynaydi, shuning uchun bosim qarshiligini hisobga olmasa ham bo'ladi.

Reynolds soni ortishi bilan bosim qarshilikning roli ortadi, bu sonning katta qiymatlarida peshona qarshilikda bosim kuchlari asosiy rol o'ynaydi. Bundan tashqari, Reynolds soni oqimda jismga ta'sir etayotgan kuchlar xarakterini aniqlab berib, bu holda ham hodisalarning o'xshashligini aniqlovchi o'lchov bo'lishi mumkin. Bu hol modellashirishda ishlatiladi. Masalan, agar samolyotning o'zi bilan modeli orasidagi geometrik o'xshashlikdan tashqari, yana ular uchun Reynolds soni teng bo'lishi sharti bajarilgan bo'lsa, samolyot modeli o'zini gaz oqimida aynan samolyotning asl nusxasi kabi tutadi.

I.Nyuton suyuqliklar qatlamlari orasidagi ichki ishqalanish kuchi:

$$F_{ichki} = \eta \frac{\Delta \theta}{\Delta t} S \quad (1)$$

ekanini kashf etdi. Bu formulada η - qovushoqlik koeffitsiyenti (yoki dinamik qovushoqlik), $\Delta \theta$ - tezlik, ΔS - suyuqlik qatlamlarining yuzi. Demak, suyuqliklar qatlamlari orasidagi ichki ishqalanish kuchi qatlamlar yuziga to'g'ri proporsionaldir. Agar (1) da $\frac{\Delta \theta}{\Delta t} = 1$,

$s=1\text{bo'lsan} \eta = F_{\text{ichki}}$ bo'ladi - dinamik yopishqoqlik ichki ishqalanish kuchiga teng bo'lib qoladi.

SI sistemasida qovushoqlik birligi:

$$[\eta] = \frac{F_i}{\left[\frac{\Delta\vartheta}{\Delta t}\right] \cdot [s]} = \frac{N}{m/c \cdot m^2} = N \frac{s}{m^2} = Pa \cdot s$$

$$= 10 \Pi \text{ (Puaz)}$$

(Π -puaz, birinchi marta suyuqliklar qovushoqligini o'rgangan fransuz olimi J. Puazeyl nomi bilan atalgan).

Suyuqlikva gazlar mexanikasida $\vartheta = \frac{\eta}{\rho}$ kinematik qovushoqlik birligi SI da $1 \frac{m^2}{s}$; SGS da $\frac{sm^2}{s}$. Bu birlikstoks (St) deyiladi. Puazeyl radiusir bo'lgan trubadan, trubaoxirlaridabosimlar farqi $\Delta P = P_1 - P_2$ bo'lganda, laminar oqimning o'rtacha tezligi:

$$\vartheta = -\frac{\Delta P}{\Delta x} \frac{r^2}{8\eta} \quad (2)$$

bo'lishini topdi.

Bu yerda $\frac{\Delta P}{\Delta x}$ trubabo'ylab bosim gradiyenti.

Stoks qonuni. Radiusi r bo'lgan shar qovushoqligi η bo'lgan suyuqlikda qarakat qilsa, suyuqlikning sharga ko'rsatgan qarshilik kuchi F_q dinamik qovushoqlik koeffitsiyentiga, sharning suyuqlikka nisbatan harakat tezligiga va sharning radiusiga to'g'ri proporsional:

$$F_q = -6\pi\eta r \vartheta \quad (3)$$

Bu qonun Stoks qonuni deb ataladi.

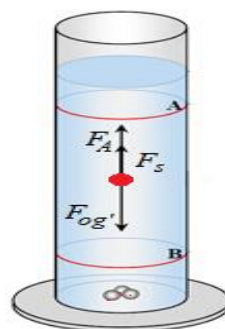
Umuman olganda sharchaning suyuqlik ichidagi harakatini ikki bosqichga ajratish mumkin:

1-bosqichda sharcha tezlanuvchan harakat qilib, buharakat davomida ta'sir qiluvchi yig'indikuch kamayib boradi. Nihoyat, sharcha tezligining muayyan qiymatidagi yig'indikuch nolga teng bo'lib qoladi.

2-bosqichda sharcha doimiy tezlik bilan harakatlanadi. Tajribada sharcha

$$\frac{4}{3}\pi r^3 \rho g = \frac{4}{3}\pi r^3 \rho_0 g + 6\pi\eta r \vartheta_0$$

bundan

$$\vartheta_0 = \frac{2(\rho - \rho_0)gr^2}{9\eta} \quad (4)$$

Demak, sharchaning qovushoq muhitda tekis ushish tezligi uning radiusi kvadratiga to'g'ri va suyuqlikning qovushoqligiga teskari proporsional bo'lar ekan. Bu formuladan foydalanib suyuqliklarning qovushoqligini eksperimental usulda o'lchash mumkin.

$$\eta = \frac{2(\rho - \rho_0)gr^2}{9\vartheta_0} \quad (5), \quad \vartheta = \text{const}, \vartheta = \frac{l}{t}$$

Yuqoridagi (5) ifoda sharcha harakatlanadigan muhitning chegaralari cheksiz uzoqlashgan hollar uchunгина o'rinalidir. Biroq laboratoriyada jarayonida

ning tezlanuvchan harakat vaqtinivademak, shunday harakatda bosib o'tilganyo'lni bilish muhimdir.

1-bosqichdagi harakat tenglamasi Nyutonning II qonuniasosida quyidagicha yoziladi:

$mg - F_A - F_S = m \cdot a$ bu yerdan $a = \rho V$ ni o'rni qo'yib,

$$\rho g V = \rho_1 g V - 6\pi\eta r \vartheta = \rho V \frac{d\vartheta}{dt}$$

1) pastga qarab yunalgan og'irlik kuchi,

yanishar boshlang'ich bosqichda $\frac{d\vartheta}{dt} > 0$, tezligi oshadi.

Nihoyat shunday holat yuz beradiki, og'irlik kuchi

$$\vec{P} = m\vec{g} = \frac{4}{3}\pi r^3 \rho \vec{g}$$

(r - sharchaning radiusi, ρ - uning zichligi);

2) yuqoriga qarab yo'nalgan ko'taruvchi kuch (Arximed kuchi):

$$F_{A_0} = \frac{4}{3}\pi r^3 \rho_0 g$$

(ρ_0 - suyuqlikning zichligi);

3) sharchaning harakatiga teskari, ya'ni yuqoriga qarab yo'nalgan qarshilik kuchi F_q ta'sir qiladi (2-rasm).

$$F_q = -6\pi\eta r \vartheta$$

Bu

kuchlarning teng ta'sir etuvchisi nolga teng bo'ladi. Ya'ni

$$\rho g V - \rho_1 g V - 6\pi\eta r \vartheta = 0$$

buyerdan $V = \frac{4}{3}\pi r^3$ - sharning hajmi.

Qanday shart bajarilganda sharcha o'zgarmas tezlik bilan harakatlanadi? Og'irlik kuchi va ko'taruvchi kuch tezlikka bog'liq emas, qarshilik kuchi tezlikka bog'liq. Shu sababli ma'lum ϑ_0 tezlikka erishilgach ko'tarish kuchi bilan qarshilik kuchi qo'shilib og'irlik kuchini muvozanatlaydi. Natijada sharcha tezlanishsiz tekis harakatlanib boshlaydi. Tekis harakatning ϑ_0 tezligini quyidagicha topish mumkin:

bunday sharoitni yaratib bo'lmaydi va sharcha harakatiga idish devorlarining ta'siri seziladi. Bunday hollarda quyidagi

$$\eta = \frac{2}{9}gr^2 \frac{(\rho - \rho_0)}{(1 + 2.4 \frac{r}{R}) \vartheta_0} \quad (6)$$

aniqroq ifodadan foydalanish lozim. Bu yerda R - suyuqlik solingan silindrik idishning radiusi. (6) ifodadan ko'rinishicha, kichik diametrli sharchalar olinganda yuqoridagi ta'sir kamayadi.

Stoks formulasi sharcha bilan harakatlanuvchi qatlamning laminar ko'chishi uchungina o'rinlidir. Eksperimentda aniqlanadigan ϑ_0, r, η -kattaliklar sharchaning harakat xarakterini tekshirish imkonini beradi.

Haqiqatan ham, Reynolds soni

$$Re = \frac{\rho_0 r \vartheta_0}{\eta} < 10$$

bo'lsa, suyuqlik qatlamlarining harakatini laminar harakat deb atash mumkin. Eksperimentda bunga ishonch hosil qilish lozim.

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, suyuqliklarda ham gazlardagi kabi qovushoqlik hodisasi kuzatiladi. Lekin ularda bu jarayon gazlardagidan

boshqacharoq yuz beradi. Suyuqlikning qovushoqligi, ya'ni impulsning qatlamdan qatlamga ko'chishi asosan molekulalar tufayli sodir bo'ladi. Suyuqlik molekulalari gaz molekulalari kabi erkin harakat qilolmaydi, ular tebranma harakat qilib, vaqt-vaqti bilan ko'chadi, bunday siljish masofasi ularning o'lchamlari tartibida bo'ladi. Suyuqlik zichligi katta bo'lgani sababli unda molekulalarning ilgarilanma harakati juda cheklangandir. Past temperaturalarda suyuqlik molekulalarining sakrab ko'chishlari siyrak bo'lib, suyuqlikning qovushoqligi gazlarnikiga nisbatan juda ham kattadir. Suyuqlik qovushoqligining temperaturaga bog'lanishi kuchli: u temperatura ortishi bilan tez kamayadi.

ADABIYOTLAR

1. "Fizika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 19 martdagi № PQ - 5032 Qarori.
2. Nazirov E.N. vaboshq. (2001) Mehanika va molekulyar fizikadan amaliy mashg'ulotlar. O'quv qo'llanma. –T.: O'zbekiston nashriyoti. -286 b.
3. Abdullayev G'.A. (1989) Fizika. Darslik. –T.: O'qituvchi. -295 b.
4. SodikovaSh.M., Sayfulloyev Sh., Kurbanov X.M.(2024)Umumiy fizika fanidan laboratoriya mashg'ulotlari.
5. Begmatova D.A., Qurbonov M., Sodiqova Sh. va boshq. (2021). Fizika o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. –Toshkent. "Ninnovatsiya-Ziyo".-300 b.
6. Raymond A. Serway and John W. Jewett, Jr. Physics for Scientists and engineers with Modern Physics, Ninth edition. Library of Congress Control Number: 2012947242 ISBN-13: 978-1-133-95405-7 ISBN-10: 1-133-95405-7
7. Kurbanov M., Kurbanov X.(2023). Fizikadan fundamental qonunlarni o'rganiladigan laboratoriya mashg'ulotlarini tashkilotishvao'tkazish metodikasi.ERUS, Impact Factor-5.564,Vol 1No,5.-Pp. 4-8.
8. Kurbanov M., Kurbanov X. (2023). Texnik-muhandislik oliy ta'lim muassasalarida fizika faniga oid kompetensiyalarni rivojlantirish metodikasi. Educational Research in Universal Sciences, Impact Factor-5.564,Vol 2 No,10. -Pp. 210-217.
9. SodikovaSh.M. (2018). Method of developing and lecturing special courses in physics // Eastern European Scientific Journal. – Germany, №1, -P.170-176.
10. Курбанов М., Соди́кова Ш.М. (2022). Методика разработки спецкурсов по физике //Gospodarka i Innowacje. – С. 299-302.
11. Kurbanov M., Kurbanov K.(2023). Oliy ta'lim tizimini o'quv laboratoriya ishlarini modernizatsiyalashning ustuvor yo'nalishlari //Educational Research in Universal Sciences.– T. 2. –№. 10. –B.4-8.
12. Kurbanov M., Kurbanov K. (2023). Fizikadan fundamental qonunlarni o'rganiladigan laboratoriya mashg'ulotlarini tashkil etish va o'tkazish metodikasi //Educational Research in Universal Sciences. – T. 2. – №. 5. –B. 4-8.
13. Kurbanov M., Kurbanov K. (2023).Oliy ta'lim tizimini o'quv laboratoriya ishlarini modernizatsiyalashning ustuvor yo'nalishlari //Educational Research in Universal Sciences. – T. 2. – №. 10. – B. 4-8.
14. Kurbanov X.M. To'xtamishev J. Integration of sciences in the study of the theoretical foundations of acoustics. "Science and Innovation" International Scientific Journal Series A, Vol 3 Issue 4, April 2024. - B.347-354

UDK: 101.1

Ural KURBONALIYEV,
ISFT instituti mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: bek-bek-88@mail.ru

Falsafa fanlari doktori, M.Xujayev taqrizi asosida

QADRIYATLAR KATEGORIYASINING FALSAFIY MAZMUNI VA ULARNING JAMIYAT RIVOJLANISHIDAGI DINAMIKASI

Annotatsiya

Mazkur maqolada qadriyatlar kategoriyasining ijtimoiy-falsafiy mohiyati, uning funksional ko'lamlari va jamiyat rivojlanishidagi o'rni tahlil qilinadi. Qadriyatlarining tarixiy shakllanish jarayonlari, ularning zamonaviy sivilizatsion kontekstda dinamik transformatsiyasi va globallashuv ta'sirida yuzaga kelgan semantik yangilanish xususiyatlari ochib berilgan. Shuningdek, qadriyatlarining me'yoriy, integratsion va motivatsion funksiyalari hamda shaxs va ijtimoiy ongda aks etishi izohlangan.

Kalit so'zlar: Qadriyatlar, falsafa, ijtimoiy ong, funksiyalar, jamiyat rivojlanishi, dinamik transformatsiya, globallashuv.

ФИЛОСОФСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ КАТЕГОРИИ ЦЕННОСТЕЙ И ИХ ДИНАМИКА В РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА

Аннотация

В статье раскрывается философское содержание категории ценностей, их историческое становление и динамическая трансформация в условиях глобализации и цивилизационных изменений. Рассмотрены нормативные, интеграционные и мотивационные функции ценностей, а также их роль в формировании идентичности и отражении в индивидуальном и социальном сознании. Особое внимание уделено универсальным и изменчивым аспектам ценностей.

Ключевые слова: Ценности, философия, социальное сознание, функции, развитие общества, динамическая трансформация, глобализация.

THE PHILOSOPHICAL CONTENT OF THE CATEGORY OF VALUES AND THEIR DYNAMICS IN SOCIAL DEVELOPMENT

Annotation

This article reveals the philosophical content of the category of values, their historical formation, and dynamic transformation in the context of globalization and civilizational changes. It discusses the normative, integrative, and motivational functions of values, their role in shaping identity, and their reflection in individual and social consciousness. Special attention is given to the universal and variable aspects of values.

Key words: Values, philosophy, social consciousness, functions, social development, dynamic transformation, globalization.

Kirish. Qadriyatlar insoniyat tarixida eng muhim ijtimoiy-falsafiy tushunchalardan biri sifatida shakllangan bo'lib, u jamiyatning mazmuni, maqsadi va istiqbolini belgilab beradi. Har bir sivilizatsiya qadriyatlar tizimiga tayangan holda o'z ideallarini yaratgan, ijtimoiy ongni shakllantirgan va madaniy identitetni mustahkamlagan. Shu bois qadriyatlar nafaqat axloqiy me'zon sifatida, balki jamiyatni barqarorlashtiruvchi va birlashtiruvchi konseptual asos sifatida alohida ahamiyatga ega. Qadriyatlarining falsafiy mazmuni ularning normativ-aksiologik tabiatida, ya'ni shaxs va jamiyatning ichki meyorlari hamda ideallarini ifodalashida namoyon bo'ladi. Bugungi globallashuv va axborotlashgan jamiyat sharoitida qadriyatlar tizimi yanada murakkablashib, ko'p qirrali dinamik o'zgarishlarga yuz tutmoqda. Zamonaviy tadqiqotlar qadriyatlarni faqat ma'naviy konstruksiya emas, balki jamiyat taraqqiyotining strategik va gumanistik negizi sifatida tahlil qilmoqda. Shu sababli qadriyatlar mazmuni va ularning ijtimoiy funksiyalari, shuningdek,

ularning tarixiy o'zgaruvchanligi va transformatsiya jarayonlari chuqur falsafiy tahlilni talab etadi.

Qadriyatlar tushunchasi ijtimoiy-falsafiy tafakkurda jamiyatning eng muhim kategoriyalaridan biri sifatida shakllangan. Ular inson hayotining ma'no manbai, faoliyatining motivatsion asosi va jamiyatning ijtimoiy muvozanatini ta'minlovchi g'oyaviy-aksiologik poydevor sifatida qaraladi. Qadriyatlarining mohiyati ularning normativ funksiyasida – inson va jamoaning axloqiy, huquqiy, estetik tanlovlarini boshqarish va yo'naltirish xususiyatida yaqqol namoyon bo'ladi[1].

Ijtimoiy-falsafiy yondashuvda qadriyatlar jamiyatning tarixiy taraqqiyoti davomida shakllangan universal va milliy g'oyalarning sintezi sifatida talqin etiladi. Har bir davr, madaniyat va sivilizatsiya qadriyatlarining o'ziga xos konfiguratsiyasini yaratadi. Masalan, o'zbek xalqining qadriyatlar tizimi tarixiy jarayonlar, islomiy ma'naviyat, milliy an'analar va global jarayonlar ta'sirida boyigan murakkab mazmunga ega. Shu

bois qadriyatlarini tahlil qilishda ularning tarixiy dinamikasini chuqurroq anglash muhim.

Qadriyatlarining meyoriy roli jamiyatdagi axloqiy va huquqiy mezonlarni shakllantirish orqali ijtimoiy tartibot va barqarorlikni ta'minlaydi. Masalan, adolat, erkinlik, inson sha'ni kabi qadriyatlar demokratik jamiyatning asosiy tamoyillari sifatida e'tirof etiladi. Shu bilan birga, integratsion funktsiya – turli ijtimoiy qatlamlarni umumiy ma'naviy mezonlar atrofida birlashtiradi. Bu jarayon milliy birlik va madaniy uyg'unlikni mustahkamlashga xizmat qiladi. Motivatsion funktsiya esa shaxsni faoliyatga undovchi ichki ma'naviy kuch sifatida namoyon bo'ladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bugungi globallashuv jarayoni qadriyatlar tizimining yangilanishiga sabab bo'ldi. Ommaviy madaniyat va raqamli texnologiyalar "individual erkinlik", "texnologik avtonomiya" kabi yangi qadriyatlarni keltirib chiqardi. Shu bilan birga, milliy va umuminsoniy qadriyatlar o'rtasida dialektik ziddiyatlar kuchaymoqda. Bir tomondan, globallashuv universal ideallarni tarqatadi, ikkinchi tomondan esa milliy identitet va madaniy merosni saqlashga bo'lgan ehtiyojni oshiradi. Natijada, qadriyatlar dinamik transformatsiya jarayonida turli qiyofalarni kasb etadi[3].

Shu bilan birga, qadriyatlarining shakllanishida ta'lim, ommaviy axborot vositalari va global axborot tarmoqlari ta'siri tobora ortib bormoqda. Masalan, zamonaviy raqamli kommunikatsiya makoni qadriyatlarni tezkor tarqatish va transformatsiya qilishning kuchli vositasi sifatida namoyon bo'ldi. Mediatsiyalashgan madaniyat maydonida qadriyatlarining "vizual obrazlari" va "simvolik reprezentatsiyasi" ularni nafaqat tushunchaviy, balki hissiy-hayotiy darajada qabul qilinishiga sabab bo'lmoqda. Shu jihatdan M. Castellsning axborot davri nazariyasi qadriyatlar tizimining global tarmoq jamiyatida shakllanish mexanizmlarini tushuntirishda muhim metodologik asos yaratadi [1].

Qadriyatlarining ijtimoiy legitimatsiyasi – ularni jamiyat ongida qabul qilinishi va ichki motivatsiya manbaiga aylanishi jarayonidir. Bu jarayon ko'p hollarda rasmiy ideologiyalar, madaniy diskurslar va ijtimoiy institutlar orqali mustahkamlanadi. Zamonaviy jamiyatlarda pluralistik qadriyatlar maydonining kengayishi natijasida qadriyatlar ierarxiyasi ko'proq shaxsiy tanlov va avtonomiya omillari bilan belgilanmoqda. A. Giddensning "kech modernlik" kontsepsiyasi ham qadriyatlarining doimiy refleksiv shakllanishini va individlarning o'z identitetini yaratishda ular bilan faol muloqotini alohida ta'kidlaydi [2].

Shuningdek, qadriyatlar tizimining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, siyosiy barqarorlik va madaniy yangilanishdagi o'rni tobora kuchaymoqda. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, jamiyatning ijtimoiy kapitali va institutsional ishonch darajasi ham qadriyatlar tizimining yuksakligi bilan bevosita bog'liqdir [3]. Shu sababli qadriyatlar nafaqat individual ma'naviy-axloqiy rivojlanishning omili, balki ijtimoiy taraqqiyotning resursi sifatida ham tadqiq etilishi lozim.

Tadqiqot metodologiyasi. Qadriyatlarining tarixiy o'zgaruvchanligi ham ularning mazmunida doimiy rivojlanish va yangilanish tendentsiyasini yuzaga chiqaradi. Masalan, "erk" qadriyati sobiq davrlarda ijtimoiy tenglik va ozodlik tushunchalari bilan bog'liq bo'lsa, bugungi kunda u shaxsiy huquqlar, axborot erkinligi va tanlov

mustaqilligi bilan uyg'unlashgan. Shu bois qadriyatlar doimiy evolyutsion jarayon sifatida o'rganiladi.

Zamonaviy tadqiqotlar qadriyatlarini semantik va kommunikativ maydon sifatida talqin etadi. YA'ni ular nafaqat ideallar tizimi, balki ijtimoiy muloqotni tashkil etuvchi umumiy ma'naviy til sifatida ham faoliyat yuritadi. Bu yondashuv qadriyatlarini madaniy kod, identitet asosiy unsuri va jamiyatning semiosferasini shakllantiruvchi element sifatida tushunishga yordam beradi.

Tahlil va natijalar. Qadriyatlar tizimining shakllanishida ijtimoiy institutlar, oilaviy tarbiya va ta'lim tizimining roli ham alohida ahamiyat kasb etadi. Masalan, P. Berger va T. Lukmanning ijtimoiy konstruktivizm nazariyasida qadriyatlar "haqiqatning ijtimoiy konstruksiyasi" sifatida talqin qilinadi. YA'ni insonlar va guruhlar o'zaro muloqot jarayonida umumiy ma'no yaratadi, shu jarayon natijasida qadriyatlar legitim va haqiqiy sifatida qabul qilinadi [4].

Bundan tashqari, qadriyatlarining barqarorligi ko'p hollarda madaniy xotira va tarixiy merosni saqlashga qaratilgan mexanizmlar bilan ta'minlanadi. J. Assmannning madaniy xotira konsepsiyasi qadriyatlarni uzviy ravishda jamiyatning kollektiv identitetini shakllantiruvchi omil sifatida izohlaydi [5]. Shu sababli qadriyatlarni o'rganishda ularning tarixiy ildizlari va simbolik ifodalarini chuqur tahlil qilish muhim hisoblanadi.

Xulosa va takliflar. Ayni paytda, globallashuv jarayonlari bilan birga postindustrial jamiyatda yangi qadriyatlar shakllanmoqda. Innovatsiya, ijodkorlik, axborot almashinuvi va ekologik mas'uliyat kabi tushunchalar zamonaviy qadriyatlar ierarxiyasida muhim o'rin egallay boshladi. Ulrich Beckning xavf jamiyati nazariyasida qadriyatlar tizimi tobora ko'proq global tahdidlar – ekologik inqiroz, texnogen xatarlarga javoban shakllanishi ta'kidlanadi [6].

Zamonaviy sharoitda qadriyatlar inson hayotining barcha jabhalarida – iqtisodiy faoliyatda, siyosiy qarorlarda, madaniy iste'molda va shaxsiy o'zini anglash jarayonida doimiy ravishda yangilanib, ma'naviy va g'oyaviy poydevorni mustahkamlashga xizmat qilmoqda. Qadriyatlar tizimi ierarxik tuzilishga ega. Unda yadro qadriyatlar – hayot, adolat, erkinlik, haqiqat – eng yuqori darajadagi universal tamoyillar sifatida tan olinadi. Sirtqi qatlam esa davrning ehtiyojlariga mos ravishda shakllanuvchi o'zgaruvchan qadriyatlarni o'z ichiga oladi. Shu sababli, qadriyatlar ijtimoiy ong va amaliyotning doimiy harakatdagi semantik konstruksiyasi sifatida qaraladi [6].

Qadriyatlarining falsafiy mazmuni va ularning jamiyat rivojlanishidagi dinamikasi – bu o'zaro bog'liq, murakkab jarayon bo'lib, har bir davrda yangi ma'no kasb etadi. Ular tarixiy, madaniy va sivilizatsiyaviy kontekstlarda ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlash, madaniy uyg'unlikni ta'minlash va shaxsning ma'naviy kamolotini rag'batlantirish vazifalarini bajaradi.

Diniy institutlar esa qadriyatlar tizimining metafizik, absolyut va ma'naviy barqarorlik negizini tashkil etadi. Ular faqat marosim va an'analar emas, balki jamiyat axloqiy iqlimini boshqaruvchi ruhiy kodlarni ishlab chiqaruvchi manbadir. M.Kamolov bu jihatni quyidagicha izohlaydi: "Diniy institutlar tarbiyaning ruhiy zaminidir. Bu zamin bo'lmasa, boshqa institutlar bergan qadriyatlar muqaddaslik kasb etmaydi va uzoq yashamaydi" [7].

Ushbu institutlar o'rtasida integratsiya shunchaki hamkorlik emas, balki har bir institut o'z funksiyasini

boshqa institut faoliyati bilan uyg'unlashtira oladigan, bir-birini takrorlamasdan to'ldiradigan, barqaror axloqiy manzara yaratishga xizmat qiladigan tizimni anglatadi. Bu tizimda ta'lim — mantiq, OAV — muhit, din esa ruhiy asos rolini bajaradi. Bularning har biri tarbiya modelida markaziy emas, balki muvozanatli uchlikda ishlaydi.

Qadriyatlar dialektikasiga asoslangan tarbiya modeli — bu shaxs ongining shakllanishida ijtimoiy institutlarning izchil, uzviy va bir-birini to'ldiruvchi faoliyati orqali ijtimoiy ongning axloqiy va ma'naviy mezonlarga asoslangan holda tiklanishini nazarda tutuvchi murakkab ijtimoiy-falsafiy konstruksiyadir. Qadriyatlar dialektikasi deganda, qadriyatlarning tarixiy rivojlanishidagi o'zaro ziddiyatlar, o'zgarishlar, yangilanishlar va uyg'unliklar tizimi tushuniladi. Bu jarayon shunchaki abstrakt hodisa emas, balki u doimo ijtimoiy ong, shaxsiy tafakkur va institutsional faoliyat maydonida kechadi. Aynan shu jihatdan qaraganda, ta'lim, OAV va diniy institutlarning integratsion modelga asoslangan tarbiyaviy harakati muayyan avlodga axloqiy o'zlik, tanqidiy fikrlash va ijtimoiy mas'uliyatni uyg'otishga xizmat qiladi.

Bunday yondashuvda qadriyatlar faqat axloqiy meyorlar majmui sifatida emas, balki jamiyatning ijtimoiy-madaniy barqarorligini ta'minlovchi energiya manbai sifatida talqin etiladi. S.Salomov bu haqda quyidagicha ta'kidlaydi: "Qadriyat — bu axloqiy meyor emas, balki ijtimoiy harakatga ma'naviy motiv beruvchi kuchdir. Shu bois tarbiya qadriyatlar bilan boshlanadi, lekin ongli tanlov bilan yakunlanadi" [8].

Tarbiya modeli doirasida ta'lim institutlari shaxsga ijtimoiy tajribani tizimli va ilmiy asosda uzatish orqali axloqiy idrokni shakllantiradi. Ammo bu jarayon faqat fanlar o'quv dasturiga kiritilgan axloqiy mavzular orqali emas, balki pedagogik muhit, muloqot madaniyati, muassasa ichidagi qadriyatlar iqlimi orqali ham ro'yobga chiqadi. Shuning uchun S.Yusupova fikricha: "Ta'lim tizimi tarbiya institutiga aylanishi uchun u, avvalo, o'zi ichida qadriyatga asoslangan meyoriy muhit yaratmog'i darkor" [9].

Zamonaviy axborot jamiyatida ijtimoiy qadriyatlar OAV orqali standartlashtiriladi, normalashtiriladi va

ommaviy ongda qabul qilinadi. Shuning uchun axborot vositalari har bir xabar, kontent yoki ijtimoiy media materiali orqali yoshlar ongiga axloqiy xabar uzatayotganini anglab harakat qilishi zarur. N.Abdullayeva bu borada quyidagicha yozadi: "OAV jamiyatga haqiqatni emas, qadriyatli haqiqatni etkazmog'i kerak. Chunki ommaviy ongda muhokamaga sabab bo'lgan har bir xabar ijtimoiy pozitsiyani shakllantiradi" [10].

Diniy institutlar esa tarbiya modelining ma'naviy, ruhiy va ontologik asosini tashkil etadi. Bu institutlar qadriyatlar vertikalining — ya'ni eng oliy ma'naviy mezonlarning uzviy tashuvchisidir. Tarbiya faqat muomala, didaktika, baholash, axborot vositalari orqali emas, balki qalbga ta'sir qiluvchi ruhiy mehvar orqali ham amalga oshiriladi. Din esa ushbu mehvarning eng barqaror, eng chuqur qatlamidir. Shu boisdan M.Sharipovning quyidagi fikri dolzarb: "Agar ta'lim ongga, OAV muhitga, din esa yurakka murojaat qilsa, u holda tarbiya tizimi mukammal bo'ladi. Shaxs nafaqat biladi, balki his qiladi va tanlaydi" [11].

Xulosa qilib aytganda, qadriyatlar dialektikasiga asoslangan tarbiya modeli — bu jamiyatdagi asosiy ma'naviy institutlar o'rtasidagi izchil integratsiyaga asoslangan, murakkab va tizimli yondashuvdir. Bu model orqali inson shunchaki "biluvchi" emas, balki "his qiluvchi", "mas'uliyat sezuvchi" va "axloqiy tanlov qiluvchi" mavjudot sifatida shakllanadi. Bu esa jamiyatda barqarorlik, uyg'unlik va axloqiy yetuklikni ta'minlovchi eng asosiy ijtimoiy-falsafiy vositadir.

Xulosa. Qadriyatlar kategoriyasi insoniyatning ma'naviy va ijtimoiy taraqqiyotida asosiy strategik resurs sifatida namoyon bo'ladi. Ular jamiyat hayotida nafaqat ideallar tizimi, balki meyoriy, motivatsion va integratsion mexanizm sifatida faoliyat yuritadi. Zamonaviy globallashuv sharoitida qadriyatlar tizimining dinamik transformatsiyasi nafaqat yangi ma'nolarni yuzaga chiqaradi, balki milliy identitet va tarixiy xotirani saqlash zaruratini kuchaytiradi. Shu bois, qadriyatlar ijtimoiy-falsafiy tafakkurda doimiy tahlil va yangilanishga muhtoj murakkab aksiologik tizimdir.

ADABIYOTLAR

1. Xidoyatov Y. Qadriyatlar falsafasi. — T.: Ma'naviyat, 2018. — 160 b.
2. Qodirov G'. Falsafa asoslari. — T.: O'zbekiston, 2014. — 256 b.
3. Nosirova Sh. Aksiologiya va zamonaviylik. — T.: Innovatsiya ziyo, 2020. — 144 b.
4. Axmedov V. Falsafa va qadriyatlar. — T.: Ilm Ziyo, 2022. — 192 b.
5. Torg'ayev V. Falsafa va qadriyatlar olami. — T.: Ilm Ziyo, 2022. — 180 b.
6. Mardanov A. Qadriyatlar evolyutsiyasi va jamiyat falsafasi. — T.: O'zbekiston, 2020. — 200 b.
7. Kamolov M. Din va ma'naviy uyg'unlik asoslari, T., 2019, 74-bet.
8. Salomov S. Qadriyatlar va ijtimoiy ong paradigmaları, T., 2020, 83-bet.
9. Yusupova S. Ta'lim madaniyati va axloqiy me'yorlar, T., 2021, 76-bet.
10. Abdullayeva N. Media va axloqiy ong, T., 2020, 88-bet.
11. Sharipov M. Din va tarbiya uyg'unligi, T., 2019, 94-bet.

UDK: 323.1(470).173.341

Malohat MANSUROVA,
Navoiy davlat universiteti o'qituvchisi, PhD
E-mail: malohat1992@gmail.com

NavDU professori, f.f.d N.Safarova taqrizi asosida

MA'NAVIYAT VA IJTIMOIIY BOSHQARUVDA HUQUQIY-AXLOQIY MUVOZANAT

Annotatsiya

Ushbu maqola ma'naviyat va ijtimoiy boshqaruv jarayonlarida huquqiy va axloqiy tamoyillar o'rtasidagi muvozanatning ahamiyati tahlil qilingan. Maqolada huquqiy meyorlar va axloqiy qadriyatlar jamiyatda tartib va barqarorlikni ta'minlashdagi o'ziga xos o'rnini ko'rsatib, ularning bir-birini to'ldiruvchi va qo'llab-quvvatlovchi funksiyalariga e'tibor qaratadi. Maqolada ijtimoiy boshqaruvning samarali ishlashi uchun huquqiy qonunchilik va ma'naviy-axloqiy prinsiplar uyg'unligi zarurligi, bu esa jamiyatda adolat, tartib-intizom va inson huquqlarining himoyasini ta'minlashda muhim rol o'ynashi ta'kidlanadi. Shuningdek, maqolada hozirgi zamon ijtimoiy muammolarini hal qilishda huquqiy-axloqiy muvozanatni mustahkamlash yo'llari ham ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Ma'naviyat, ijtimoiy boshqaruv, huquqiy muvozanat, axloqiy muvozanat, huquqiy-axloqiy tamoyillar, jamiyat, adolat, tartib-intizom, axloqiy qadriyatlar, ijtimoiy barqarorlik.

ПРАВОВО-ПРАВСТВЕННЫЙ БАЛАНС В ДУХОВНОСТИ И СОЦИАЛЬНОМ УПРАВЛЕНИИ

Аннотация

В данной статье проанализирована значимость баланса между правовыми и нравственными принципами в процессах духовности и социального управления. В статье показано особое место правовых норм и нравственных ценностей в обеспечении порядка и стабильности в обществе, а также внимание уделено их взаимодополняющим и поддерживающим функциям. Подчеркивается необходимость согласованности правового законодательства и духовно-нравственных принципов для эффективного функционирования социального управления, что играет важную роль в обеспечении справедливости, порядка и защиты прав человека в обществе. Кроме того, в статье рассматриваются пути укрепления правово-нравственного баланса для решения современных социальных проблем.

Ключевые слова: Духовность, социальное управление, правовой баланс, нравственный баланс, правово-нравственные принципы, общество, справедливость, порядок и дисциплина, нравственные ценности, социальная стабильность.

THE LEGAL AND ETHICAL BALANCE IN SPIRITUALITY AND SOCIAL GOVERNANCE

Annotation

This article analyzes the importance of the balance between legal and moral principles in the processes of spirituality and social governance. It highlights the unique role of legal norms and moral values in ensuring order and stability in society, emphasizing their complementary and supportive functions. The article stresses the necessity of harmonizing legal legislation and spiritual-moral principles for the effective functioning of social governance, which plays a crucial role in ensuring justice, order, discipline, and the protection of human rights in society. Additionally, the article examines ways to strengthen the legal-moral balance to address contemporary social issues.

Key words: Spirituality, social governance, legal balance, moral balance, legal-moral principles, society, justice, order and discipline, moral values, social stability.

Kirish. Bugungi kunda jamiyatda ijtimoiy boshqaruv samaradorligini ta'minlash uchun nafaqat huquqiy meyorlar, balki axloqiy qadriyatlar ham muhim omil hisoblanadi. Ma'naviyat va ijtimoiy boshqaruv jarayonlarida huquqiy va axloqiy tamoyillar o'rtasidagi muvozanat jamiyatda barqarorlik, adolat va tartib-intizomni mustahkamlashda asosiy rol o'ynaydi. Hozirgi jarayonlarda ijtimoiy rivojlanishining murakkabligi, global o'zgarishlar va yangi muammolar jamiyat boshqaruvida nafaqat qat'iy huquqiy asoslarni, balki chuqur ma'naviy-axloqiy tamoyillarni ham talab qilmoqda. Ma'naviyat va ijtimoiy boshqaruv jarayonlarida huquqiy va axloqiy

tamoyillar o'rtasidagi muvozanat – bu jamiyatda barqarorlik, adolat, insoniylik va tartib-intizomni ta'minlash uchun zaruriy shartdir.

Falsafada muvozanat — bu inson tafakkuri, jamiyat, axloq, haqiqat, erkinlik va boshqa tushunchalar o'rtasidagi barqarorlik, moslik yoki o'zaro uyg'unlik holatini bildiradi. Bu tushuncha falsafaning turli sohalarida va yo'nalishlarida turlicha talqin qilinadi, lekin har doim ichki yoki tashqi qarama-qarshiliklar orasida uyg'unlikka erishish g'oyasi bilan bog'liq.

Bu jarayonda huquqiy meyorlar esa bu jamiyatda harakatlar tartibini belgilovchi qonun va qoidalar bo'lib,

ular jismoniy va yuridik shaxslarning huquq va majburiyatlarini aniqlaydi. Shu bilan birga, axloqiy qadriyatlar esa insonlarning ichki dunyosini boshqaruvchi, ularning yaxshi va yomon haqidagi tushunchalarini shakllantiruvchi meyorlardir. Ushbu ikki omil birgalikda jamiyatda ijtimoiy tartibni saqlash va odamlarning o'zaro munosabatlarini sog'lomlashtirish uchun xizmat qiladi. Shuningdek, Huquqiy meyorlar jamiyatdagi harakatlarni tartibga soluvchi qonun va qoidalaridir. Ular jismoniy va yuridik shaxslarning huquq va majburiyatlarini belgilaydi, qonun oldida tenglikni ta'minlaydi va ijtimoiy nizolarni hal qilish vositasi sifatida xizmat qiladi. Huquqiy tizim – bu jamiyatdagi tartib-intizomning asosi bo'lib, u insonlarning huquqiy kafolatlari va erkinliklarini ta'minlaydi.

Ijtimoiy boshqaruvning samarali ishlashi uchun huquqiy qonunchilik va ma'naviy-axloqiy prinsiplar uyg'un bo'lishi zarur. Bu muvozanat jamiyatda inson huquqlarining hurmat qilinishi, adolatning ta'minlanishi va umumiy tartib-intizomning mustahkamlanishiga xizmat qiladi. Agar faqat huquqiy meyorlarga tayanilsa, ba'zida insoniylik va ma'naviylik qadriyatlari e'tibordan chetda qolishi mumkin, aksincha, faqat axloqiy tamoyillarga asoslanish esa huquqiy tartibni buzilishiga olib kelishi mumkin.

Shu bois, huquqiy va axloqiy tamoyillarni uyg'unlashtirish orqali ijtimoiy boshqaruv jarayonlarida yanada samarali natijalarga erishish mumkin. Hozirgi zamon ijtimoiy muammolarini hal qilishda ham aynan shu muvozanatni mustahkamlash yo'llarini izlash zarur. Axloqiy qadriyatlar esa insonning ichki dunyosini, uning ijtimoiy munosabatlarda tutgan o'rini belgilaydi. Axloqiy meyorlar odamlarning yaxshi-yomon, to'g'ri-noto'g'ri haqidagi tushunchalarini shakllantiradi, ularga mehr-oqibat, halollik, adolat kabi xislatlarni o'rgatadi. Ma'naviy qadriyatlar jamiyatda insoniylik, hamjihatlik va ijobiy munosabatlarni rivojlantirishda katta rol o'ynaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bu mavzu ko'plab mutaxassislar – falsafiy-etika, pedagogika, huquqshunoslik, dinshunoslik, ijtimoiy ish va huquqiy pluralizm bo'yicha mutaxassislar tomonidan keng ko'lamda o'rganilgan. Ularning yondashuvlari global etika ("Towards a Global Ethic"), yoshlar tarbiyasi, ijtimoiy roli, diniy pluralizm va demokratik boshqaruv kabi nuqtalarda kesishadi. Jumladan: Boris A. Takhokhov – ruhiy-axloqiy tarbiya va ijtimoiy boshqaruvdagi muvozanat masalalarini maktab va universitet kontekstida tahlil qilgan bo'lsa, Nigora Rahimbabayeva – O'zbekistonda yoshlar ongida ruhiy-axloqiy tarbiya va ijtimoiy qadriyatlarni o'rganib, "spiritual-perfectni" tarbiyalash nazariyasini ilgari surgan. Chet ellik olimlardan Sergey F. Anisimov – huquq, din, etika va jamiyat masalalarini kompleks tarzda tahlil qilgan. Iain Benson – huquqiy falsafa va pluralizm yuzasidan ilmiy ishlarni qilgan, diniy huquq va etika, ijtimoiy boshqaruvda huquq-axloqiy balans masalalarini o'rgangan.

Jamiyatimizda huquqiy meyorlarga tayanib boshqaruv qilish jamiyatda qattiq tartibni ta'minlashi mumkin, ammo bu holatda insoniylik va axloqiy qadriyatlar yetarli darajada himoyalanganligi mumkin. Aksincha, faqat axloqiy tamoyillar asosida boshqaruv ijtimoiy tartibni buzish, qonuniylikni chetlab o'tish kabi holatlarga olib kelishi mumkin. Shuning uchun huquqiy-axloqiy muvozanat – bu ikki tomonning bir-birini to'ldiruvchi, qo'llab-quvvatlovchi va uyg'unlashgan tizimini tashkil etadi.

Ijtimoiy boshqaruvning samarali bo'lishi uchun huquqiy qonunchilik va ma'naviy-axloqiy prinsiplar

uyg'un bo'lishi, bir-birini qo'llab-quvvatlashi kerak. Bu holatda jamiyatda adolat, tartib-intizom, inson huquqlarining himoyasi mustahkamlanadi. Muvozanat ijtimoiy barqarorlikka erishish, ijtimoiy nizolarni kamaytirish va fuqarolar o'rtasida o'zaro ishonchni oshirishga xizmat qiladi.

Zamonaviy dunyoda tezkor ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy o'zgarishlar yangi muammolarni yuzaga keltirmoqda. Bunday sharoitda faqat qonuniy choralar yetarli bo'lmasligi mumkin. Axloqiy-ruhaniy qadriyatlarni mustahkamlash, insonlarning ma'naviy ongini oshirish orqali huquqiy meyorlarning yanada samarali ijrosini ta'minlash mumkin. Shu bois, davlat va jamiyat idoralari, ta'lim muassasalari, ommaviy axborot vositalari ma'naviy-axloqiy muvozanatni mustahkamlashda faol rol o'ynashi zarur.

Tadqiqot metodologiyasi. Ma'naviyat va ijtimoiy boshqaruvda huquqiy-axloqiy muvozanat jamiyatning barqaror rivojlanishi, adolatli boshqaruv va inson huquqlarining ta'minlanishi uchun muhim asos hisoblanadi. Huquqiy meyorlar va axloqiy qadriyatlar bir-birini to'ldirgan holda jamiyatda ijtimoiy tartib va barqarorlikni saqlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shuning uchun bu muvozanatni saqlash va rivojlantirishga doimiy e'tibor qaratish zarur.

Bu jarayonda "ma'naviyat tarkibiy qismlaridan eng muhimi – axloq va odobdir. Axloq - jamiyat, zamon, insoniyat tarixi uchun namuna bo'la oladigan ijobiy hatti-harakatlar yig'indisidir. Odob - inson haqida yoqimli taassurot uyg'otadigan, lekin jamoa, jamiyat va insoniyat hayotida u qadar muhim ahamiyatga ega bo'lmaydigan, milliy urf-odatlariga asoslangan chiroqli hatti-harakatlarni o'z ichiga oladi.

O'tmishda yashab ijod etgan allomalarimiz Farg'oniy, Xorazmiy, Farobiy, Ibn Sino, Ulug'bek, Buxoriy, Termiziy, Marg'iloniy, Motrudiy, Zamaxshariy va boshqa allomalar nafaqat ilm cho'qqilarini egallabgina qolmay, uni – ya'ni ma'rifatni keng targ'ib etganlar, o'rgatganlar, shogirdlarni tarbiyalaganlar. Turkiston ma'rifatchilik maktabi boy o'tmish va ulkan merosga ega. Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvar Qori Abdurashidxon o'g'li, Ashurali Zohiriy, Saidrasul Saidaziziy, Ishoqxon Ibrat, Ahmad Donish va boshqalar mamlakatni, xalqni milliy zulm va ma'rifiy qoloqlikdan xalos etishning yagona yo'li ma'rifatda deb bildilar. Ma'rifatparvarlik harakatining yorqin siymolaridan biri Abdulla Avloniyning «Ilm insonlarning madori, hayoti, rahbari, najotidir», - degan g'oyasi ma'rifatparvarlik harakatining dasturini tashkil etgan».

Tahlil va natijalar. Yuqorida sanab o'tgan mutafakkirlarimizning fikrlari hozirgi davrimiz uchun ham ijtimoiy-siyosiy ahamiyati shundaki, bag'rikenglik, hamjihatlik, ma'naviy axloqiy tamoyillari ustuvor bo'lgan jamiyatda har tomonlama mustahkam ijtimoiy-siyosiy barqarorlik vujudga keladi. Bunday sharoitning vujudga kelishi esa jamiyatning iqtisodiy va ma'naviy ravnaqiga yo'l ochadi.

"Xalqimiz va umuminsoniyat tomonidan yaratilgan ilmiy-falsafiy qarashlar, tarixiy, badiiy san'at asarlari va diniy amollar; urf-odatlar, an'analar, bayramlar, marosimlar; insonparvarlik, vatanparvarlik, mehnatsevarlik, yaxshilik, burch, vijdon, to'g'rilik, halollik kabi axloqiy meyorlar insonni ma'naviy kamolotga eltuvchi ma'naviy-axloqiy qadriyatlar sanaladi. Ma'naviy barkamol insonni tarbiyalashda milliy ma'naviy meros va qadriyatlarni, diniy axloq mezonlarini yoshlarimiz ongiga

singdirish, ularning amaliy faoliyatlariga aylantirish muhim ahamiyatga egadir. Xususan, IX-XII va XIV-XV asrlarda yashab o'tgan buyuk mutafakkirlarning ilmiy-falsafiy bilimlar va islom ilmi va madaniyati rivojiga qo'shgan hissalarini o'rganish yoshlarimizda ma'naviy barkamollikning muhim belgilaridan biri milliy g'urur va milliy o'zlikni anglab yetishda muhim ahamiyatga egadir".

Yuqoridagi fikrlardan ko'rinib turibdiki, ijtimoiy boshqaruv jarayonida ma'naviy-axloqiy, huquqiy tamoyillar muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki "Ma'naviyat – insonning ruhiyatini, uning o'z-o'zini anglashi, didi, farosati, aql va zakovati bilan o'z oldiga yuksak maqsad va g'oyalarni qo'ya bilishi, ularni amalga oshirish uchun harakat qilish va intilish salohiyatidir". Muhtaram Yurtboshimiz tomonidan biz yoshlarga "Uchinchi Renessans vakili" deb berilgan maqom, nafaqat, ajdodlarga munosib avlod bo'lish balki, hozirgi raqamli texnologilarni boshqarish jarayonida ma'naviy merosimiz, qadriyatlarimizni chuqur o'zlashtirish, milliy ma'naviy salohiyatimizning jahon sivilizatsiyasidagi o'rini tiklash va bugungi kunda fan, texnika, texnologiya yutuqlarini chuqur o'zlashtirish asosida hozirgi zamon umumjahon ma'naviyati tizimi rivojida hissa qo'shishdan iboratdir.

Mamlakatimizda demokratik islohotlardan ko'zlangan maqsad ham har bir shaxsning yuksak ma'naviy madaniyatga erishuvini ta'minlash, sog'lom avlodni tarbiyalab voyaga yetkazish, axloqan jihatdan pok hamda yetuk shaxsni kamol toptirishdan iboratdir. Ana shu maqsadda "Hayotimizning barcha sohalarida amalga oshirilayotgan keng ko'lami islohotlarimizning samaradorligini avvalo xalq ma'naviyatining tiklanishi, boy tarixiy merosimizning chuqur o'rganilishi, an'ana va urf-odatlarimizning saqlanishi, madaniyat va san'at, fan va ta'lim rivoji, eng muhimi, jamiyat tafakkurining o'zgarishi va yuksalishi bilan uzviy bog'liqdir".

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, ma'naviyat va ijtimoiy boshqaruv zamonaviy jamiyatning barqarorligi va taraqqiyoti uchun muhim omillardir. Ularning o'zaro uyg'unligi, ayniqsa huquqiy va axloqiy tamoyillar asosida shakllanishi, jamiyatda adolat, tartib va insoniy qadriyatlarining mustahkamlanishiga xizmat qiladi. Huquqiy tizimning qat'iyligi va aniq belgilangan qoidalar jamiyatdagi nizolarni hal qilishda, tartib-intizomni

ta'minlashda muhim bo'lsa, axloqiy qadriyatlar esa insonlar o'rtasidagi hurmat, vijdon va mas'uliyat hissini kuchaytiradi. Shu sababli, ijtimoiy boshqaruvda faqat qonunlarga tayanish emas, balki axloqiy meyorlarga ham rioya qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bejizga mavzuimizni ma'naviyat va ijtimoiy boshqaruvda huquqiy axloqiy muvozanat deb tanlamadik. Chunki har bir narsaning boshlanishi bevosita ma'naviyatga borib tarqaladi. Biz uchun ma'naviyat Muhtaram Yurtboshim aytganlaridek: "...ma'naviyat – insonlar o'rtasidagi o'zaro ishonch, hurmat va e'tibor, xalq va davlat kelajagini birgalikda qurish yo'lidagi ezgu intilishlar, ibratli fazilatlar majmuasidir".

Boshqacha aytganda, ma'naviyat – jamiyatdagi barcha siyosiy-ijtimoiy munosabatlarning mazmuni va sifatini belgilaydigan poydevoridir".

Huquqiy-axloqiy muvozanat jamiyatda ijtimoiy adolatni ta'minlashda, inson huquqlarini hurmat qilishda va o'zaro munosabatlarda ishonch muhitini yaratishda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Agar faqat qonuniy tartiblar kuchaytirilsa, bu ba'zan insoniylikdan uzoqlashishga olib kelishi mumkin, aksincha faqat axloqiy meyorlarga tayangan boshqaruvda esa qonunlarning kuchi susayadi. Shu bois, huquq va axloqning uyg'unligi ijtimoiy boshqaruvning samaradorligini oshiradi va ma'naviy taraqqiyotga turtki beradi. Yana bir muhim jihat shundaki, ma'naviyatni yuksaltirish yo'lida davlat va jamiyat birgalikda ishlashi lozim. Ta'lim, madaniyat, ma'rifat kabi sohalar orqali aholining huquqiy va axloqiy ongini oshirish, ijtimoiy boshqaruvning sifatini yaxshilashga xizmat qiladi. Bunda har bir fuqaroning ham o'ziga xos mas'uliyati bor — huquqiy bilimlarga ega bo'lib, axloqiy qadriyatlarga rioya qilish orqali jamiyat taraqqiyotiga hissa qo'shishlari zarur. Ma'naviyat va ijtimoiy boshqaruvda huquqiy-axloqiy muvozanatni saqlash zamonaviy jamiyatda barqarorlik, taraqqiyot va adolatning asosiy omili hisoblanadi. Bu muvozanatni ta'minlash uchun huquqiy institutlar va axloqiy qadriyatlarni rivojlantirish, ularni uyg'unlashtirishga doimiy e'tibor berish talab etiladi. Natijada, jamiyatda insonparvarlik tamoyillari asosida ijtimoiy hayot yanada poklanib, kelajak avlodlar uchun munosib yashash sharoitlari yaratiladi.

ADABIYOTLAR

1. Masharipova G., Xo'janova T. "Ma'naviyatshunoslik" – Toshkent: "Fan ziyosi nashriyoti" 2022.-B.7
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch.-Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
3. Mirziyoyev Sh. Yangi O'zbekiston strategiyasi. "O'zbekiston" nashriyoti.-T; 2021. -B.267.
4. en.wikipedia.org
5. dicccat.com

UDK:255 M 26

Erkin MARDONOV,
Termiz davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi
E-mail:erkinmardanov@mail.com

TerDU dotsenti O.Eshmuradov taqrizi asosida

THE IMPORTANCE OF THE TYPE OF THINKING IN THE FORMATION OF STUDENTS THINKING

Annotation

Thinking, logical type, sezgiga asoslangan type, strength type thinking, strength type thinking, successful motivation intuition.

Key words: Mental abilities, visual-figurative thinking, student thinking, breadth of thought.

ПОКАЗАНА ВАЖНОСТЬ ТИПИ МЫШЛЕНИЯ В В ФОРМИРОВАНИИ МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ

Аннотация

Типы мышления, логический тип, интуитивный тип, унифицированный тип мышления, унифицированный тип мышления, мотивация к стремлению к успеху.

Ключевые слова: Умственные способности, наглядно-образное мышление, мышление учащихся, широта мышления.

O'QUVCHILARNING TAFAKKURINI SHAKLLANISHIDA TAFAKKUR TIPINING AHAMIYATI

Annotatsiya

Tafakkur tiplari, mantiqiy tip, sezgiga asoslangan tip, tafakkurning qo'shma tipi, muvaffiqiyatga intilish motivatsiyasi, tafakkur sifatlari.

Kalit so'zlar: Aqliy qobiliyatlar, ko'rgazmali-obrazli tafakkur, o'quvchilar tafakkuri, fikr kengligi.

Kirish. Muayyan ijtimoiy muhitda faoliyat yuritadigan insonlarning ehtiyoji, hatti – harakati, uning motivlari, narsa va podimalarga qiziqishi, intilishi, mayllari, aqliy qobiliyatlari, turmush tarzi ham turlichadir. Shuning uchun ham ularning tafakkuri ham turli holat va vaziyatlarda turlicha tarzda namoyon bo'ladi. Shuningdek, bilish jarayonida, amaliy va nazariy vazifalarni bajarishda, boshqalarning, nutq orqali ifodalangan fikrlarini o'qib

olishda, boshqalar bilan muloqotga kirishishda, ularning fikrlarini tushunib olishga inson fikr yuritadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Psixologik fanida tafakkur shakliga vazifa xarakteriga, fikrning kengligi yoki torligicha, fikrning aniqlik darajasiga qarab tafakkur turlari quyidagicha shartli ravishda tavsiflanadi. (E.G'oziyev bo'yicha). V.Karimova, Z.Nishonova.

1 – rasm. Tafakkur turlarining shartli tavsiflanishi (E.G'oziyev bo'yicha)

E.G'oziyevning fikri va yondoshuviga ko'ra, ko'rgazmali harakat tafakkuri tarixiy taraqqiyot bosqichida odamlar ijtimoiy turmushda sodir bo'lgan muammolarni asosan amaliy yo'l bilan hal qilganlar, shuningdek, ularga nisbatan munosabat ham amaliy faoliyatdan kelib chiqqan holda amalga oshirilgan. Ko'rgazmali-obrazli tafakkurni u quyidagicha ta'riflaydi: "Inson tomonidan bevosita idrok qilinayotgan predmetlar emas, balki faqat tasavvur

qilinayotgan narsa va hodisalar haqida fikrlashdan iborat tafakkur turi ko'rgazmali-obrazli tafakkur deb ataladi".

Tafakkurning intuitiv va analitik turlari haqida u shunday deydi: "Tafakkurning faolligiga qarab, uni ixtiyorsiz (intuitiv) va ixtiyoriy (analitik) turlariga ajratish mumkin. Intuitiv tafakkur deb mantiqiy tafakkur yordamida ko'p vaqtlar davomida hal qilinmagan aqliy vazifalarning to'satdan, kutilmaganda hal qilinish jarayoniga aytiladi. Ixtiyoriy tafakkur jarayoni esa

mulohaza, muhokama, isbotlash, faraz qilish kabi shakllarda namoyon bo'ladi"[E.G'oziyev].

Shuningdek, E.G'oziyev tafakkurning umumlashgan darajasiga ko'ra uning aniq va abstrakt, yo'nalishiga ko'ra esa nazariy va amaliy turlarini ta'kidlaydi. Demak, yuqoridagi fikr-mulohazalarga asoslangan holda tafakkurni tadqiq qilishda uning turlarini inobatga olish muhim hisoblanadi.

1-jadval

Tafakkur tipi metodikasi bo'yicha tadqiqot, natijalari (Styudent mezon bo'yicha) n=220

Tafakkur tipi	Hudud	%	O'rtacha qiymat	Standart o'g'ish	t	p
Mantiqiy tipi	Jizzax	42,0	25,3333	3,53451	-	,026
	Termiz	44,0	27,8846	4,24572	2,299	
Sezgiga asoslangan tipi	Jizzax	34,0	25,5833	3,78690	,939	,352
	Termiz	36,0	24,6923	2,89509		
Qo'shima tipi	Jizzax	24,0	23,5833	3,88885	,755	,454
	Termiz	20,0	21,7692	3,73425		

Tadqiqot ishimizni biz Jizzax shahri hamda Termiz shahri umumta'lim maktablarining 9-sinf o'quvchilari bilan olib bordik, tadqiqotda jami 220 nafar o'quvchilar ishtirok etdilar.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). O'tkazilgan tadqiqot natijalarini tahlil qilishda tadqiqotda qo'llanilgan metodika xususiyatidan kelib chiqib tafakkurni har bir tipini alohida izohlashga harakat qildik.

1.Tafakkurning mantiqiy tipi. Tafakkurning ushbu tipidagi odamlar asosan faoliyati jarayonida yuzaga keladigan holat va muammolarni faol tarzda mantiqiy fikrlash yondashuvida hal qiladilar, sezgiga asoslangan strategiyadan esa juda zarur bo'lgan holatda foydalanadilar. Ular muammoning mayda tafsilotlariga, nazoratga va javobgarlikni his qilishga ko'p e'tibor qaratadilar, biron bir ishni bajarishda ular harakat rejasini o'ylab oladilar, aniq vazifalarni bajarishni afzal ko'radilar.

O'quvchilar tafakkurini shakllanishining tadqiqot natijalari shundan dalolat bermoqdaki, tafakkurning mantiqiy tipi natijalari Termiz shahri o'quvchilarida 27,8846 ballni, Jizzax shahri o'quvchilarida esa 25,333 natijani ko'rsatmoqda. Tadqiqot natijalari asosida aytish mumkinki, Termiz shahri maktab o'quvchilari bilimlarni o'zlashtirish jarayonida qabul qilayotgan ma'lumotlarni, o'qitayotgan fan materiallarini mantiqiy yondashuv asosida tahlil qilishga moyilliklari, dars jarayoniga ma'suliyat bilan yondashishlari, o'qituvchi tomonidan berilayotgan ma'lumotlarni mayda tafsilotlariga e'tibor qaratishlari, masalani yechishda uning qoidalariga rioya qilishlari, vazifani aniq bajarishga harakat qilishlari namoyon bo'ldi. Jizzax shahri o'quvchilarining natijalari asosida aytish lozimki, ular ham dars jarayonida qabul qilayotgan ma'lumotlarni, fan bo'yicha berilayotgan ma'lumotlarni ma'suliyat bilan qabul qilishlari, ularni mantiqan tahlil qilishlari, berilayotgan dars materiallarini mazmun-mohiyatiga e'tibor qaratishlari, vazifalarni mohiyati asosida aniq bajarishga harakat qilishlarini ko'rish mumkin. Xulosa sifatida Jizzax va Termiz shahri o'quvchilarining tadqiqot natijalari o'rtasida katta tafovut ko'rinmadi, ularda tafakkurning mantiqiy tipi yuqori bo'lib, dominanta ekanligi aniqlandi.

2.Tafakkurning sezgiga asoslangan tipi. Fikrlashning ushbu tipidagi odamlar muammoni birlashgan (ya'ni, o'zaro harakat asosida) holda va sezgilariga yondoshgan holda hal qilishni afzal ko'radilar. Ular mantiqiy strategiyadan juda zarur hollarda foydalanadilar. Ular o'z oldilariga idealistik va gumanitar maqsadlarni

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot ishimizda biz o'quvchilarning tafakkurini shakllanishini o'rganish jarayonida "Tafakkur tipi" metodikasidan foydalandik. Mazkur metodika yordamida o'quvchilarning qanday fikrlashi, fikrlarning qaysi tipidan ko'proq foydalanishlarini aniqlash mumkin bo'ladi. Tadqiqot natijalari quyidagi 1-jadvalda keltirilgan.

qo'yadilar. Ularni odamlar bilan bog'liq bo'lgan keng faoliyat o'ziga jalb qiladi.

Tadqiqot jarayonida o'quvchilarda tafakkurning sezgiga asoslangan tipi bo'yicha olingan natijalari Termiz shahri o'quvchilarida 24,6923 Jizzax shahri o'quvchilarida esa 25,5833 ballni tashkil etdi. Ushbu natijalar qo'llanilgan metodikaning sezgiga asoslangan tafakkur tipiga qo'yilgan talablari asosidagi normadan yuqori natijani ko'rsatmoqda, metodika talabi esa 17,0 ball va undan ortiq natijani tashkil etadi. Ushbu natijalar asosida aytish joizki, sezgiga asoslangan tafakkur tipidagi o'quvchilar bilimlarni o'zlashtirish jarayonida birgalikda harakat qilishlari, dars mashg'ulotlarini o'zlashtirishda o'zaro fikr almashishga moyillik borligi, darsdagi vazifalarni sezgilariga yondoshgan holda hal qilishga ko'proq e'tibor qaratishlari tadqiqot natijalaridan ma'lum bo'ldi. Har ikkala viloyat o'quvchilari individual yondoshib vazifani hal qilishdan ko'ra, o'zaro fikr almashgan holda vazifani yechishni afzal ko'rishlari, o'zlarining ichki tuyg'ulariga ko'proq tayanishlari tadqiqot natijalarida namoyon bo'ldi. Bu holat esa ba'zan ularning bilimlarni o'zlashtirishlari jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin ekan.

3.Tafakkurning qo'shma tipi. Mazkur tipdagi fikrlaydigan odamlar bir vaqtning o'zida chap va o'ng sharlaridan foydalanadilar, bu jarayon esa anglanilmagan bo'ladi. YA'ni ularida mantiq va sezgi tiplari qo'shilgan holatda bo'ladi.

O'tkazilgan tadqiqot natijalari asosida aytish mumkinki, tafakkurning qo'shma tipi bo'yicha olingan tadqiqot ko'rsatkichlari Jizzax shahri o'quvchilarida 24,5833 ballni, Termiz shahri o'quvchilarida esa 21,7692 ballni tashkil qildi. Mazkur natijalar tajribada qo'llanilgan metodikaning ushbu tipiga qo'yilgan talablariga mos keladi, chunki metodika talabida esa 17,0 va undan yuqori ball belgilangan. Aytish joizki, ushbu natijalar o'quvchilarda tafakkurning qo'shma tipi ularning bilimlarni o'zlashtirishda sezgilaridan yoki mantiqiy yondoshuvga tayanishlaridan dalolat beradi, ya'ni, ular bilimlarni o'zlashtirish jarayonida vazifalarni bajarishda o'zlarining vaziyatlaridan kelib chiqqan holda strategiyani o'zgartirishlari mumkin ekan. Bu holat o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirishda mavhumlikni tug'dirishiga olib kelish ehtimoli yuqori bo'lishi mumkin, chunki o'quvchilar agar sezgiga asoslangan holda vazifani bajarsalar, vazifa mohiyatini to'liq anglab yetmasliklari, mantiqqa asoslangan holda vazifaga yondoshsalar, ulardagi sezgi hislari mantiqni inkor qilishi mumkin.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, o'quvchilarning 42-44 %i tafakkurning mantiqiy tipiga, 34-36%i sezgiga asoslangan tipiga va 20-24% esa tafakkurning qo'shma tipiga mansubligi ma'lum bo'ldi. O'quvchilar va maktab o'qituvchilari bilan o'tkazilgan qo'shimcha suhbat jarayonida ma'lum bo'ldiki, tafakkurning mantiqiy tipi shakllangan (42-44%) o'quvchilar qolgan ikki tipdagi o'quvchilarga nisbatan o'quv jarayonida hamda vazifalarni bajarishda faolroq, qiziqishlari yuqoriroq va mas'uliyatliroq ekan.

Shuningdek, biz tadqiqotimiz jarayonida foydalangan metodikalar bo'yicha olingan natijalarini o'zaro korrelyatsion aloqadorligini ham tahlil qilishga harakat qildik. Korreksion aloqadorlik natijalarini tahlil qilishda biz Jizax va Termiz shahar o'quvchilarining ko'rsatkichlarini alohida tahlil qildik, ularning natijalari 2 va 3- jadvallari keltirilgan. Quyidagi 2-jadvalda Jizzax shahar o'quvchilarining tafakkur tipi metodikasi natijalarining o'zaro va muvaffaqiyatga intilish metodikasi bo'yicha olingan natijalarining korreksion aloqadorligi tahlili keltirilgan.

2 -jadval

Tafakkur tipi metodikasi va muvaffaqiyatga intilish metodikasi natijalarining korreksion aloqadorligi tahlili (Jizzax shahri)

Tafakkur tipi	Mantiqiy tipi	Sezgiga asoslangan tipi	Qo'shma tipi	Muvaffaqiyatga intilish motivatsiyasi
Mantiqiy tipi	1	-,064	,058	,282
Sezgiga asoslangan tipi		1	,076	-,171
Qo'shma tipi			1	,025
Muvaffaqiyatga intilish motivatsiyasi				1

Tadqiqotda qo'llanilgan metodika natijalarining korrelyatsion tahlili asosida shunday ko'rsatkichlarga ega bo'ldik. Jumladan, tafakkurning mantiqiy tipi bilan sezgiga asoslangan tipi o'rtasidagi korrelyatsion aloqadorlik manfiy, ya'ni teskari natijani ko'rsatmoqda (-,064). Mazkur ko'rsatkich asosida aytish mumkinki, Jizzax shahri o'quvchilarining mantiqiy fikrlashi jarayoni sezgiga asoslangan tipiga nisbatan fikr yuritishidan ustunlik qilar ekan, o'quvchilar biron bir masala yoki vazifani hal qilishda, uni yechish jarayonida masalani, vazifani qo'yilishi va yechimi borasida qilinadigan harakatlarini mayda tafsilotlariga ham e'tibor qaratir ekanlar. Tafakkurning mantiqiy tipi bilan qo'shma tipi o'rtasida esa musbat natijani tipi bilan qo'shma tipi o'rtasida esa musbat natijani ko'rsatmoqda, bunday tiplarga mansub o'quvchilar vazifani bajarishda, muammoni hal qilishda vaziyatga qarab ish tutishlaridan dalolat beradi, biroq aytish joizki, mazkur vaziyatlarda muammoni hal qilishda va vazifani bajarishda o'quvchilarda anglanilmagan qarorlar, xulosalar chiqarishlari mumkin.

Xulosa va takliflar. Xulosa qiladigan bo'lsak tafakkurning mantiqiy tipi natijasi bilan muvaffaqiyatlar intilish ko'rsatkichi o'rtasidagi korrelyatsion aloqadorlik ham musbat natijani ko'rsatmoqda. Demak, o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirishda ularning mantiqiy fikrlashlari, vazifani to'g'ri bajarishlari muvaffaqiyatga erishishlarida muhim ahamiyat kasb etar ekan.

Tafakkurning sezgiga asoslangan tipi ko'rsatkichi bilan qo'shma tipi natijalari o'rtasidagi korrelyatsion aloqadorlik katta ahamiyatga ega bo'lmagan darajada musbat natijani ko'rsatmoqda, bu natija esa o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirishda vaziyatga qarab ba'zida mantiqiy, goho esa sezgiga asoslangan tip asosida fikr yuritishlaridan foydalanishlaridan dalolat beradi, bu tarzda fikrlash ularning to'g'ri xulosaga kelishlarida biroz qiyinchiliklarni keltirib chiqarishiga sabab bo'lishi mumkin. Shuningdek, sezgiga asoslangan fikrlash tipi bilan muvaffaqiyatga intilish darajasi o'rtasidagi korrelyatsion bog'liqlik natijasi o'rtasidagi manfiy natija ham shundan dalolat bermoqda.

ADABIYOTLAR

1. Abdurasulov R.A. Sharq yakkakurashi va shaxs takomili. Monografiya.-Toshkent: Fan. 2008. 7,25 b.t.
2. Abdurasulov R.A. O'quvchi shaxsini shakllantirishda sport mashg'ulotlarining o'rni. Monografiya. -Toshkent.: Fan va texnologiya. 2013. 12,7 b.t.
3. Абдуллаева Ш.А. Ўспиринларнинг тарбияланганлик даражасини диагностика қилиш ва хулқини коррекциялаш. –Т.: Фан, 2005. -194 б.
4. Каримова В.М. Ижтимоий психология. –Т.: 2012.
5. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. –СПб.: Питер. 2000. - 288
6. Андреева Г.М. Психология социального познания: Учебное пособие. М., «МОДЕК», 1997. С.342.
7. Гальперин П.Я. Психологии творческого мышления // Вопросы психологии. 1982 № 5.

Kamronjon MAXSUDJONOV,

Qarshi xalqaro universiteti Yoshlar masalalari va ma'naviy-Ma'rifiy ishlar boshqarma boshlig'i

E-mail: kmaqsdjonov@gmail.com

QarDU dotsenti, PhD D.Xudoyberdiyev taqrizi asosida

“GLOBALLASHUV SHAROITIDA SHAXS MA'NAVİY MADANIYATINING SHAKLLANISHI”

Annotatsiya

Mazkur maqolada ma'rifiy tashkilotlar tizimining shaxs ma'naviy madaniyatini shakllantirishdagi o'rni va funksional imkoniyatlari falsafiy-aksiologik nuqtai nazardan tahlil etilgan. Maqolada ma'naviy inqiroz sharoitida shaxsning axloqiy identifikatsiyasini shakllantirishda kutubxonalar, madaniyat markazlari, ta'lim muassasalari kabi ma'rifiy institutlarning vazifalari aniqlashtiriladi. Tadqiqot davomida aksiologik, tarixiy-falsafiy va konseptual yondashuvlardan foydalanilgan. Ma'rifiy tashkilotlarning ijtimoiy ong va qadriyatlar tizimiga ta'siri, ularning madaniy o'zlikni mustahkamlashdagi roli ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: Ma'naviy madaniyat, ma'rifiy tashkilotlar, shaxs, qadriyat, falsafiy tahlil, aksiologiya, axloqiy identifikatsiya, madaniy o'zlik.

ФОРМИРОВАНИЕ ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ ЛИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Аннотация

В данной статье анализируется роль системы просветительских организаций в формировании духовной культуры личности с философско-aksiologicheskoy точки зрения. Рассматриваются функции библиотек, культурных центров и образовательных учреждений в процессе воспитания моральной идентичности личности в условиях духовного кризиса. В исследовании применены aksiologicheskii, istoriko-filosofskii i konceptualnyi podkhody. Показано воздействие просветительских институтов на общественное сознание и систему ценностей, а также их значение в укреплении культурной идентичности.

Ключевые слова: Духовная культура, просветительские организации, личность, ценности, философский анализ, aksiologiya, moral'naya identichnost', kulturnoe svoeobrazie.

FORMATION OF PERSONAL SPIRITUAL CULTURE IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Annotation

This article analyzes the role of the system of educational organizations in shaping the spiritual culture of the individual from a philosophical and axiological perspective. It explores the functions of libraries, cultural centers, and educational institutions in cultivating moral identity amidst a global spiritual crisis. The study employs axiological, historical-philosophical, and conceptual approaches. It highlights the impact of educational institutions on social consciousness and the value system, emphasizing their role in preserving cultural identity.

Key words: Spiritual culture, educational institutions, individual, values, philosophical analysis, axiology, moral identity, cultural selfhood.

Kirish. Ko'plab mutaxassislar tomonidan “axborot asri”, “yuksak texnologiyalar davri”, “tafakkur sivilizatsiyasi” “globallashuv davri” kabi sifatlar bilan tavsiflanayotgan bugungi davr insoniyat taraqqiyotining ilgari kuzatilmagan murakkabliklari va qarama-qarshiliklariga to'la bo'lib, bizninch, har bir atama zamonaviy sivilizatsion bosqichga xos o'ziga xos bo'lgan jihatlarni ochib beradi. Biroq, shunday bo'lsa-da, bunda eng keng qamrovli, mantiqan chuqurlashtirilgan tushunchalardan biri bu – globallashuv fenomenidir.

Globallashuv – bu iqtisodiy, siyosiy, madaniy va axboriy tizimlarning tobora integratsiyalashuvi natijasida dunyoning yagona tizim sifatida shakllanish jarayonidir. U shunchaki texnologik yutuqlar bilan emas, balki qadriyatlar tizimi, madaniy xotira va shaxsiy identifikatsiya kabi murakkab ijtimoiy-falsafiy muammolar bilan ham chambarchas bog'liq. Ayniqsa, globallashuv sharoitida shaxsning ma'naviy madaniyati va uni shakllantirish

omillari dolzarb tadqiqot obyektiga aylanishini alohida qayd etish o'rinlidir.

Zamonaviy sivilizatsion o'zgarishlar fonida ma'naviy inqiroz, ommaviy madaniyatning bosimi, madaniy yodgorliklar va qadriyatlarining deformatsiyasi jamiyatda shaxsning o'zligini anglashiga, axloqiy qarorlar qabul qilishiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bu sharoitda ma'rifiy tashkilotlar tizimi – kutubxonalar, madaniyat uylari, maktab va oliy ta'lim muassasalari – shaxsda barqaror ma'naviy madaniyatni shakllantiruvchi asosiy ijtimoiy institutlar sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Globallashuv zamonaviy taraqqiyotning bosh tendensiyasidir. U butun yer kurrasiga oid bo'lib, taraqqiyot darajasi, qaysi qit'ada joylashuvidan qat'iy nazar barcha mamlakatlar, xalqlar hayotiga ta'sir ko'rsatuvchi umumiy omillar, yo'nalishlar, qonuniyatlariga ega. Atamaning o'zagi yer kurrasini anglatuvchi globus so'zi bilan bevosita bog'liq. XX asrning oxirgi choragi – XXI asr boshlarida globallashuv

jarayonlarining nihoyatda tezlashib, jamiyat hayotining barcha sohalarini qamrab oldi.

Globallashuv fenomeni haqida gapirganda, bu atama bugungi kunda ilmiy falsafiy, hayotiy tushunsha sifatida juda keng ma'noni anglatishini ta'kidlash lozim. Umumiy ma'noda, bu jarayon mutlaqo yangisha ma'no-mazmundagi xo'jalik, ijtimoiy-siyosiy, tabiiy-biologik global muhitning shakllanishini va shu bilan birga, mavjud milliy va mintaqaviy muammolarning jahon miqyosidagi muammolarga aylanib borishini ifoda etmoqda.

Megatendensiyaga aylanib ulgurgan globallashuv jamiyatda tub o'zgarishlarni keltirib shiqarayotganligi bilan ko'zga yaqqol tashlanmoqqa. Ijtimoiy hayotning barsha sohalarida tez va juda shuqur o'zgarishlarga olib kelyapti. Ijtimoiy sohadagi o'zgarishlar esa alohida ahamiyatga ega, shunki ular har bir insonning kundalik hayotidan tortib butun ijtimoiy hayotigacha ta'sir qiladi, jamiyatning ijtimoiy tuzilishini, hayot va makonni tashkil etish usullarini o'zgartiradi. Globallashuv jamiyatning ijtimoiy-madaniy rivojlanishining yangi paradigmasiga o'tishni boshlaydi, ijtimoiy munosabatlar shakllanadigan va rivojlanadigan tubdan boshqasha sharoitlar bilan bog'liq yangi qadriyatlarini, o'zaro ta'moyillarini keltirib shiqaradi va pirovard oqibatda davrimizda sodir bo'layotgan ijtimoiy o'zgarishlarning yetakshi omillaridan biriga aylanadi.

Globallashuv jarayoni bugungi kunda har qaysi davlatning taraqqiyoti va ravnaqi nafaqat yaqin va uzoq qo'shnilar, balki jahon miqyosida boshqa mintaq va xududlar bilan shunday shambarshas bog'lanib boryaptiki, biron mamlakatning bu jarayondan shetda turishi ijobiy natijalarga olib kelmasligini tushunish, anglash qiyin emas. Shu ma'noda, "Globallashuv bu avvalo hayot sur'atlarining beqiyos darajada tezlashuvi demakdir".

XXI asrning yutug'i ham tafakkurda, ham texnikada afsonaviy tezlik va tezlanishlarning boshqara olish, sun'iy materiallarni yarata olish imkoniyatlarini yaratilishidir. Kompyuter texnikasi, robot texnikasi, avtomatik boshqarish tizimlari, global internet va boshqa hodisalar darhaqiqat XXI asr mo'jizalaridir. XXI asrda nafaqat mamlakatlar, hattoki qit'alar o'rtasidagi masofalar ham keskin qisqardi, bir nisha daqiqa ishida jahonning xohlagan nuqtasidan ma'lumot olish yoki ma'lumot uzatish muammo bo'lmay qoldi.

Endi esa "Globallashuv" tushunishasining istilohiy ma'nosini izohlashga harakat qilamiz. Zero, o'z davrida fransuz faylasufi Rene Dekart "Tushunshalar ma'nosini aniqlashtiring va bu insoniyatning yarmini adashishdan saqlaydi" - deb yozgan edi. "Globallashuv" atamasi dastlab amerikalik olim T.Levitt tomonidan 1983- yili "Garvard biznes revyu" jurnalida shop qilgan maqolasida qo'llangan. T.Levitt yirik transmilliy korporatsiyalar ishlab shiqaradigan turli-tuman mahsulot bozorlarining birlashuv jarayonlarini "Globallashuv" deb atagan[1]. Mazkur ta'rifda Globallashuv jarayonining iqtisodiy tamonlariga e'tibor berilgan. Vaholanki, Globallashuv yaxlit jarayonlarni o'z ishiga qamrab oladi. A.Oshildievning ta'kidlashisha, "...eng umumiy ma'noda, Globallashuv, bir tomondan, muayyan hodisa, jarayonning barsha mintaqalar, davlatlar va butun yer yuzini qamrab olganini, ikkinshi tomondan, ularning insoniyat taqdiriga daxldor ekanini anglatadi"[2]. V.I.Danilov-Danil'yan esa "Globallashuv ko'proq mantiqdan emas, balki tarixiy paradigmadan kelib shiqqan so'zdir. Globallashuv jihatlarning o'zaro aloqadorligini aniq va ravshan tahlili mavjud emas"[3], - deb yozgan edi. Yuqoridagi ta'riflardan ko'rinadiki, Globallashuv jarayoni o'zining murakkabligi

va serqirraligi bilan alohida ajralib turadi. Shuning ushun ham S.Otamuratov "...Globallashuv tushunishasi haqidagi qarashlar turli-tumanligisha davom etib kelmoqda. Bu tabiiy hol. Shunki uning makon va zamonda sodir bo'lish xususiyatlari turlisha bo'lib dunyoning o'zgarishiga o'tkazayotgan ta'sirida ham yangi-yangi imkoniyatlari namoyon bo'lmoqda"[4]. Dunyoni manfaat boshqaradi, degan gap bor. Shu nuqtai nazardan Globallashuv jarayonlarining asos-mohiyatini foyda va daromad tashkil etgani kapitalistik munosabatlarining takomillashtiruvizis tasavvur etib bo'lmaydi...". Keltirilgan fikrdan ma'lum bo'ladiki, muallif Globallashuvni ma'lum tarixiy davr bilan bog'lamay, balki uni barsha davr ushun uzluksiz jarayon sifatida qaraydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda globallashuv jarayonining shaxs ma'naviy madaniyatiga va ijtimoiy qadriyatlar tizimiga ko'rsatgan ta'siri falsafiy-aksiologik, sivilizatsion hamda madaniyatlararo yondashuvlar asosida o'rganildi.

Tadqiqotning asosiy nazariy karkasi sifatida aksiologik tahlil tanlandi. Bu yondashuv orqali qadriyatlar tizimining shakllanishi, ularning globallashuv ta'siridagi transformatsiyasi, milliy identitet va shaxs axloqiy-madaniy qiyofasiga bo'lgan ta'siri chuqur o'rganildi. Ayniqsa, milliy ma'naviyat, milliy madaniyat va umuminsoniy qadriyatlarining o'zaro munosabati tahlil markazida turdi.

Globallashuv sivilizatsiyalar o'zaro munosabatining yangi bosqichi sifatida tahlil qilindi. Bu yondashuv doirasida S. Huntington, A. Toynbi, E. Moren kabi mualliflarning konsepsiyalari nazariy asos sifatida o'rganildi. Shuningdek, madaniyatlararo muloqot va assimilyatsiya, identitet inqirozi kabi muammolar tahlil qilindi.

Globallashuvga ijobiy baho berish bilan bir qatorda, uning neo-mustamlakachilik xususiyatlari, ma'naviy tahdidlar, madaniy hegemoniya holatlari ham tahlil qilindi. Bu metod orqali dominant global madaniyatning zaif madaniyatlar ustidan mafkuraviy va axboriy bosim o'tkazish mexanizmlari ochib berildi.

Shaxs ma'naviy madaniyatini shakllantirishda ishtirok etayotgan ijtimoiy institutlar — kutubxonalar, ta'lim muassasalari, axborot vositalari, madaniyat markazlari va diniy-ma'rifiy tashkilotlar bir-biri bilan bog'langan tizim sifatida ko'rib chiqildi. Bu institutlar orqali qadriyatlar translyatsiyasi, axborot seleksiyasi va ma'naviy immunitet shakllanishi tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar. Bugungi kunda zamonaviy axborot maydonidagi harakatlar shu qadar tig'iz, shu qadar tezkorki, endilikda biron bir voqeaning bizdan juda olisda yuz berganligi bois uning bizga aloqasi yo'q deb beparvo qarab bo'lmaydi. Ana shunday kayfiyatga berilgan xalq yoki millat hoh siyosiy, hoh iqtisodiy yoki ma'naviy-ma'rifiy rivojlanish yo'lidan orqada qolib zamonaviy dunyodan ortda qolib ketishi hesh gap emas.

Globallashuv jarayonining yana bir o'ziga xos jihati hozirgi sharoitda uning mafkuraviy ta'sir o'tkazishning nihoyatda o'tkir quroliga aylanib, har xil siyosiy kushlar va markazlarning manfaatlariga xizmat qilayotgani bilan izohlanadi.

Bugungi kunda internet tarmoqlarining jadallik bilan rivojlanib axborot oqimi bir nisha marotaba ortib ketishi o'ziga xos "yagona maydon"ni yaratmoqda. Hayot suratlari shunshalik shiddat bilan o'zgarib ketyaptiki, biz bu voqealar markazida bo'lganligimiz sababli ham bu

jarayonlarning salbiy yoki ijobiy ekanligiga javob berishga qiyinlab qolamiz gohida.

Globallashuv fenomeni aslida nimani anglatadi: birlashishnimi yoki tarqoqlikni?

Globallashuv nafaqat ishlab chiqarish texnologiyalari, uy-ro'zg'or buyumlari, tovarlari va axborotlar tarqalishiga, shuningdek, madaniy mahsulotlar iste'moliga ham ulkan ta'sir ko'rsatadi. Televideniye, radio, video, audio-kompakt disklar, internet orqali adabiyot va san'at asarlari, muzeylardagi asoru atiqalar, kutubxonalardagi badiiy va ilmiy asarlar bilan tanishish, ulardan bahramand bo'lish, masofadan turib bilim olish imkoni vujudga keldi. Ammo ularga nisbatan yanada ko'proq turli estrada konsert dasturlari, shou-tomoshalar, ijtimoiy tarmoqlar orqali virtual muloqotlar, har xil elektron uyinlar va ommaviy madaniyatning boshqa standartlashgan, mazmunan sayoz, ba'zan odamlarni chalg'ituvchi, ma'naviyatga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi mahsulotlari keng tarqalmoqda. Axborot texnologiyalari har 3-5 yilda yangilanmoqda. Bular globallashuvni nihoyatda tezlashtirib yubordi[5].

Madaniy-ma'rifiy globallashuv dunyoning turli mamlakatlari o'rtasida madaniyatlarning yaqinlashishi va har tomonlama xalqaro aloqalarning o'sishi bilan tavsiflanadi. Globallashuv davlatlar va xalqlarga bir-biri bilan ko'proq muloqot qilish va bir birlari haqida bilish imkonini beradi. Muloqot va bilish xalqlarning har tomonlama ham, ham iqtisodiy va madaniy-ma'rifiy jihatdan yaqinlashishiga yordam beradi. Aloqalarning mustahkamligi va kengligi dunyoqarashning ijobiy tomonga o'zgarishiga hamda qadriyatlarning integratsiyasiga olib keladi hamda taraqqiyotga intilayotgan zamonaviy jamiyatga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Globallashuvning ko'plab sohaga aloqasi yoki bevosita ta'siri haqida fikr yuritarkanmiz, mazkur soha ta'sir doirasidan hatto din ham shetda qolmayotganligini ham ta'kidlash zarur. Xususan, diniy bag'rikenglikning va tolerantlikning umuminsoniy qadriyatga aylanishida va keng yoyilishida globallashuvning o'rni beqiyos. Qolaversa, ma'lum bir dindagi yaxshi fazilatlarining keng yoyilishida globallashuv muhim rol o'ynaydi.

Globallashuv – bu insoniyat jamiyatining barsha sohalarini asta sekin qamrab olayotgan murakkab integratsion jarayonlar majmui. O'z-o'zidan, bu jarayon insoniyat sivilizatsiyasining butun rivojlanishi bilan tarixan shartlangan hodisadir. Boshqa tomondan, uning zamonaviy bosqishi asosan ba'zi mamlakatlar va transmilliy korporatsiyalarning subyektiv manfaatlar bilan belgilanadi. Ushbu jarayonlar majmuasining kushayishi bilan ularning rivojlanishini boshqarish va nazorat qilish, globallashuv jarayonlarini oqilona tashkil etish, uning etnik guruhlar madaniyatlari va davlatlarga mutlaqo noaniq ta'siri tufayli turli savollar tug'iladi.

So'nggi o'n yillikda eng ko'p muhokamalarga sabab bo'layotgan jarayonlardan biri bu globallashuv va uning mamlakatlarning ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy sohalariga ta'siri bo'lmoqda. Yuqorida biz globallashuvning ijobiy funksiyalari haqida so'z yuritdik. Bugungi kunda globallashuvning zamonaviy jamiyatga salbiy oqibatlari ham yaqqol tashlanmoqda. Jumladan, rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasida iqtisodiy tafovutlarning kushayishi, ayniqsa, zamonaviy telekommunikatsiya, kompyuter, internet vositalari orqali biron bir hududga xos milliy-ma'naviy qadriyatlarni o'ziga xalqlarga singdirish va shu yo'l bilan jahonda nafaqat iqtisodiy, balki milliy-ma'naviy hukmronlikni o'rnatish

uchun urinish hollari ham kuzatilmoqda. Bu jarayon XXI asrga kelib XX asrga qaraganda ham kengroq qamrov kasb etdi, ta'sir imkoniyatini oshirdi, eng yomoni, ko'pgina rivojlangan mamlakatlar jahonda iqtisodiy integratsiyani kushaytirish, fan-texnika, texnologiya, ta'lim sohasida rivojlanayotgan mamlakatlarga yordam berish, demokratik qadriyatlarni keng yoyish bahonasida milliy-ma'naviy ta'sir o'tkazishga harakat qilmoqda. Shu jihatdan qaraganda, globallashuv jarayoni endigina rivojlanish yo'liga kirgan yoki rivojlanayotgan mamlakatlardan ko'ra yuksak taraqqiy etgan mamlakatlarning moddiy resurslarini ham o'zlashtirmoqda, bozorlarini egallamoqda. Bu esa iqtisodiy zaif mamlakatlarning taraqqiyoti borasida mustaqil yo'l tutish imkoniyatlarini sheklab qo'ymoqda. Shunki ishlab shiqarishni tashkil qilish va amalga oshirish ushun zarur texnika, texnologiya hamda ilmiy ishlanmalar rivojlanayotgan mamlakatlarning o'zida tayyorlanmay, shetdan olib kelinayotganligi ularning taraqqiy etgan mamlakatlarga bog'lanib qolishiga, yana ham aniqrog'i qaramlikka mahkum etmoqda. Boshqasha aytgdanda, globallashuv bosqinshilikning yangi bir shaklini boshlab bermoqda.

Hozirgi vatqda sivilizatsiya jarayonlarining o'ziga xos semantik yadrosini tashkil etuvshi globallashuv jarayonining rivojlanishi tadqiqotshilarni nafaqat ijimoiy-madaniy o'ziga xoslikni yo'qotishga moyil bo'lgan mintaqaviy madaniyatlarga e'tibor berishga, balki globallashuvni ko'plaab etnik guruhlarining madaniy merosini umuminsoniy madaniy paradigmaga integratsiya qilish shakli sifatida ko'rishga majbur qiladi. Globallashuv davrimizning eng muhim muammolaridan biriga aylanib, jahon hamjamiyati rivojlanishining asosiy yo'nalishini va XXI asrning asosiy qarama-qarshiligini ifodalaydi. Agar XX asrning ikkinshi yarmidagi asosiy muammo ikki dunyo tizimining qarama-qarshiligi bo'lsa, endi globallashuvning tezlashib borish jarayonlari fonida sivilizatsiyalarning o'zaro ta'siri asosiy muammoga aylanmoqda. Ular har bir inson hayotiga, har bir mintaq va umuman dunyo hayotiga jiddiy ta'sir o'tkaza oladi va nafaqat ijobiy, balki salbiy oqibatlarga ham olib keladi, ularni minimallashtirish yo'llari hali yetarlisha ishlab shiqilmagan. Ushbu ikki tomonlama hodisaning mexanizmlari chuqur falsafiy tahlil va jiddiy o'rganishni taqozo etadi.

Globallashuvning to'gridan-to'g'ri madaniy-ma'rifiy sohani ham qamrab olishi birinshi navbatda tilga bog'liq. Borgan sari qizg'in bo'lib borayotgan davlatlar o'rtasidagi xalqaro munosabatlar umumiy tilni talab qiladi. Bugungi kunda bunday global aloqa vositasi ingliz tili bo'lib, u turizm, fan, kompyuter texnologiyalari, muhandislik, biznes va boshqa sohalarida qo'llaniladi. Yurtimizda ham ingliz tilini o'rganish universal ta'lim talabiga aylanib bormoqda. Uniformizatsiya asosan moddiy madaniyat, iste'mol bozori, moda va turmush tarzi kabi sohalarini qamrab oladi. Odamlar bir xil kitoblarni o'qiydilar, bir xil filmlarni tomosha qiladilar, bir xil musiqani tinglaydilar va hokazo. Globallashuv insonni boshqa odamlardan begonalashtiradi va o'zidan uzoqlashtiradi.

Hozirgi kunda dunyoda ildam qadamlar bilan o'zgarib borayotgan, tobora insoniyat olamini o'z domiga tortib, ularning hayotiga shuqurroq kirib, milliy madaniyatni va ma'naviy-ma'rifiy hayotning transformatsiyasiga ta'sir etayotgan globallashuv jarayoni yuz bermoqda. Bu jarayon natijasi o'laroq, turli sivilizatsiyalar, madaniyatlar to'qnashuvi sodir bo'lib, bir qansha dolzarb muammolarni keltirib shiqarishi oqibatida

milliy ma'naviy qadriyatlarga tahdid solishiga sabab bo'lmoqda. Bu jarayonning ijobiy va salbiy mohiyatini teran anglagan Birinshi Prizedentimiz Islom Karimov o'zining "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kush" asarida alohida to'xtalib o'tar ekan: "bu jarayon mutlaqo yangisha ma'no-mazmundagi xo'jalik, ijtimoiy-siyosiy, tabiiy-biologik global muhitning shakllanishi va shu bilan birga, mavjud milliy va mintaqaviy muammolarning jahon miqyosidagi muammolarga aylanib borishini ifoda etmoqda"[6] deya ta'kidlab o'tishgan edi.

Bizningcha, ma'rifat aslida jamiyatning deyarli barsha sohalarini qamrab olsa-da, lekin asosiy urg'u baribir ilm-fan ma'naviyat va madaniyat masalalariga borib taqaladi. Ta'lim, ilm-fan, ma'naviyat sohalarida olib borlayotgan o'zgarishlarning barshasi ma'rifat sohasining isloh qilishga qaratilgan jarayonlar hisoblanadi. Ma'rifat tizimini transformatsiya qilish ta'lim, ilm-fan doirasidan iborat tor sohani tushunishni anglatmaydi. Balki yuqorida ham qayd etib o'tganimizdek, sud-huquq, diniy, soliq, tibbiyot, sport, san'at va shunga o'xshash boshqa sohalarining barshasi ma'rifat tizimining tarkibiy qismlari hisoblanadi.

Globallashuv dunyo miqyosida geosiyosiy raqobatning kuchayishiga, milliy davlatchilik va milliy manfaatlar ikkinchi darajali deb qaralishiga, milliy identiklik, milliy adabiyotlar, san'at, boshqa ma'naviy qadriyatlar inkor bo'lishiga sabab bo'lmoqda. Keyingi tendensiya, ayniqsa, g'arb mamlakatlarida yaqqol namoyon bo'lmoqda. Hatto adabiyot, san'at, madaniyat "o'limi" haqida bahslar yuritilmoqda. Milliy madaniyatlar, adabiyot, san'at o'rniga g'oyaviy mazmunga ko'ra ularga ko'p jihatdan qarshi turadigan, mumtoz va an'anaviy qadriyatlarni tan olmaydigan ommaviy madaniyat yoki ijodkorning o'ta subyektiv idrokini, ongosti intilishlarini ifodalaydigan "asarlar" yoyilib bormoqda. Shu sababdan milliy identligini, mentaliteti va qadriyatlarini, davlat mustaqilligini saqlab qolish, boshqa ma'naviy tahdidlarga qarshilik ko'rsatish, milliy iqtisodiyotni rivojlantirish zarurati g'arb mamlakatlari aholisi o'rtasida globallashuvga nisbatan salbiy kayfiyatni, norozilikni tug'dirmoqda. Antiglobalistlar harakati avj olmoqda, radikal millatchilik jonlanmoqda. Ayniqsa, bunday kayfiyat "arab bahori"dan keyin Yevropaga son-sanoqsiz muhojirlarning oqib kelishi tufayli yanada oshdi.

Xulosa va takliflar. Globallashuv, yuqorida ta'kidlangandek, obyektiv tendensiya. Uni bekor qilish imkonsiz. Ammo uning keskin ziddiyatlarini yumshatish,

ijobiy jihatlaridan oqilona foydalanish mumkin. Buning uchun xalqaro munosabatlarni huquqiy sivilizatsion asoslarda qayta tashkil etish, geosiyosiy qarama-qarshiliklarni xalqaro huquq meyorlari yordamida tinchlik va oz'aro foydali hamkorlik bilan hal qilish zarur.

Globallashuvning milliy o'ziga xoslik, milliy madaniyatlarga, tillarga solayotgan xavfi, inson axloqi, ma'naviyati, qadriyatlar tizimining zamonaviy sivilizatsiya va ommaviy madaniyat ta'sirida deformatsiyaga uchrashi, demokratiyani olg'a siljitish niqobida neomustamlakachilik, geosiyosiy manfaatlar to'qnashuvi va shu kabi noxush tendensiyalar, yuqorida ta'kidlanganidek, jahonda antiglobalistik harakat vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Antiglobalistlarning ko'pgina konkret masalalar bo'yicha haqligini ta'kidlagan holda, umumiy yondashuvi va pozitsiyasi noto'g'ri ekanligini ham e'tirof etish lozim. Chunki globallashuvga qarshi emas, undan g'arazli niyatlarda foydalanayotganlarga qarshi kurashish kerak.

Shaxs ma'naviy madaniyati — bu insonning axloqiy, estetik, g'oyaviy qadriyatlar asosida shakllangan ichki dunyosining madaniy ifodasidir. U jamiyatdagi ijtimoiy ong, tarixiy xotira va milliy o'zlik bilan uzviy bog'liq holda rivojlanadi.

Ma'rifiy tashkilotlar tizimi zamonaviy globallashuv sharoitida shaxsda barqaror ma'naviy asoslarni shakllantirishda muhim strategik vosita sifatida namoyon bo'lmoqda. Bu tizim faqat bilim uzatuvchi emas, balki g'oyaviy immunitetni mustahkamllovchi ijtimoiy institut sifatida o'z faoliyatini olib boradi.

Falsafiy-aksiologik tahlil shuni ko'rsatadiki, shaxsning ma'naviy shakllanishida qadriyatlar tizimi va ularni translyatsiya qiluvchi institutlar o'rtasidagi bog'liqlik hal qiluvchi omil hisoblanadi. Ayniqsa, kutubxonalar, madaniyat markazlari va ta'lim muassasalari bu jarayonda ko'p funksiyali, madaniyatni uzluksiz davom ettiruvchi tuzilmalar sifatida harakat qiladi.

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, globallashuv sharoitida shaxsning milliy identifikatsiyasi va ma'naviy madaniyatini saqlab qolish uchun ma'rifiy tashkilotlar o'z faoliyatini yangilangan metodologik asosda olib borishi zarur.

Ma'rifiy tashkilotlar shaxsiy, milliy va umuminsoniy qadriyatlar o'rtasida uyg'unlikka erishishda vositachilik qiluvchi g'oyaviy-madaniy maydon sifatida shakllanishi lozim. Bu esa ijtimoiy barqarorlik, madaniy izchillik va ma'naviy immunitetning negizidir.

ADABIYOTLAR

1. Umarov B. Globallashuv ziddiyatlari. – T.: Ma'naviyat, 2006. 8-b.
2. Ochiliev A. Globallashuv va mafkuraviy jarayonlar. – T.: Muharrir nashriyoti, 2009. 64-b.
3. Danilov-Danilyan V.I. Ustoychivoe razvitiye-problema vijivaniya cheloveka//Nauka.Obshestvo.CHelovek. – M.,2004. -143b.
4. Otamuratov S. Globallashuv va millat. – T., Yangi asr avlodi, 2008. – 13-b.
5. Abdirahim Erkayev. Ma'naviyatshunoslik. – T.: "Ma'naviyat", 2018. 247-b.
6. Karimov I. Yuksak ma'naviyat-engilmas kuch. –T.: Ma'naviyat, 2008 yil. 111- b.

UDK: 42:371.3

Munisa MIRGIYAZOVA,
PhD student at Uzbekistan national pedagogical university
E-mail: munisa.mirgiyazova@mail.ru

Reviewed by PhD S.Akobirolva, professor at Department of Foreign Languages, TSUL

ENHANCING LAW STUDENTS' ORAL PROFICIENCY THROUGH DISCURSIVE COMPETENCE IN ENGLISH

Annotation

The article is about the most commonly used English legal phrases, their lexical meaning and usage features are given. Discursive competence makes a significant part of the professional vocabulary, demonstrates the rich, original and unique character of the language, therefore, one of the aim of the article is the knowledge of stable expressions contributes to a significant increase in the vocabulary of law students, thereby contributing to the formation of their secondary linguistic personality. Furthermore, the article depicts to classify the most popular English legal languages according to their subject, which makes it much easier for students to find the necessary lexical units for successful and productive foreign language communication.

Key words: discursive competence, idiom, phraseological unit, legal English language, English language law students, oral speech, discourse analysis.

РАЗВИТИЕ УСТНОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ ЮРИДИЧЕСКИХ ВУЗОВ ЧЕРЕЗ ДИСКУРСИВНУЮ КОМПЕТЕНЦИЮ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Статья посвящена актуализации и значению дискурсивной компетенции в формировании устной речи студентов-юристов на основе английского языка. Автор отмечает, что дискурсивная компетенция и знание устойчивых английских выражений помогают студентам-юристам развивать устную речь, навыки анализа, для успешной и продуктивной коммуникации на иностранном языке.

Ключевые слова: дискурсивная компетенция, идиома, фразеологическая единица, юридический английский язык, студенты-юристы, устная речь, дискурсивный анализ.

YURIDIK YO'NALISH TALABALARINING INGLIZ TILIDAGI OG'ZAKI NUTQINI DISKURSIV KOMPETENSIYA ORQALI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya

Ushbu ilmiy maqolada eng keng tarqalgan inglizcha huquqiy iboralar o'rganilgan bo'lib, ularning leksik ma'nosi va qo'llanilish xususiyatlari keltirilgan. Diskursiv kompetensiya kasbiy lug'atning muhim qismini tashkil etadi, tilning boyligi, o'ziga xosligi va noyobligini namoyon etadi. Shu sababli, maqolaning maqsadlaridan biri — barqaror ifodalarni o'rganish orqali huquqshunoslik yo'nalishidagi talabalar lug'at boyligini sezilarli darajada oshirish va ularning ikkilamchi lingvistik shaxsini shakllantirishga hissa qo'shishdir. Bundan tashqari, maqolada eng mashhur inglizcha huquqiy iboralarni mavzulariga ko'ra tasniflashga harakat qilingan, bu esa talabalarga kerakli leksik birliklarni topishni ancha osonlashtiradi va samarali xorijiy tilda muloqot qilishlariga yordam beradi.

Kalit so'zlar: diskursiv kompetensiya, idiom, frazeologik birlik, ingliz huquqiy tili, huquqshunos talabalar, og'zaki nutq, huquqiy leksik birliklar.

Introduction. In the context of modern education, the development of legal awareness within the learning process serves as a foundation for enhancing public legal consciousness. Therefore, preparing well-qualified legal specialists has become a pressing priority in higher education. There is high demand for professionals who have an ability not only gaining their professional skills but also can communicate in foreign language. In case of legal professionals especially who work in international law it is essential to gain knowledge in compiling legal proceedings that involve usage of linguistic competences both in written and in oral forms and in plethora activities that involve using foreign language.

Literature review. Discursive competence in legal English is particularly noteworthy due to the diversity and richness of legal idioms, making their study both engaging

and essential. This article aims to identify commonly used legal idiomatic expressions, explain their meanings and origins, and demonstrate their relevance for learners and educators in the field of legal English. Mastering these stable phrases enhances fluency, expressiveness, and linguistic sophistication, which are indicators of high proficiency and creative thinking among law students [1]. The theoretical framework is based on multiple sources, including Phraseology of the English Language by L.P. Smith, A.V. Kunin's Phraseology of Modern English, Steven Collins' Advanced Everyday English, the Oxford Dictionary of Idioms, and works by Linda and Roger Flavell. From this analysis, it is evident that legal idioms are abundant in English.

From the author's perspective, discursive competence involves the encoding of information using

appropriate lexical, syntactic, and grammatical conventions, while also considering genre, stylistic, cultural, psychological, and emotional dimensions. Conversely, from the recipient's viewpoint, it entails decoding that information with sensitivity to the same parameters, relying on cohesion and coherence to achieve communicative intent [2, 3, 7].

The theoretical foundation of discursive competence defined communicative competence as comprising four components: grammatical competence, sociolinguistic competence, strategic competence, and discourse competence. Discourse competence—later refined into the broader concept of discursive competence—deals with the ability to produce connected speech that is meaningful and appropriate in a given context.

Legal English presents unique challenges and characteristics that require specialized forms of discourse. Legal language is distinguished by its formality, ritualism, and reliance on precedent.

Further studies explore the rhetorical dimensions of professional language use, asserting that discursive competence involves more than fluency - it encompasses the speaker's ability to manipulate discourse structures to assert authority, present arguments, and navigate power relations. In the legal domain, this skill becomes crucial for lawyers and law students who must engage in persuasive argumentation, cross-examinations, and negotiations.

Some researchers have also discussed the pedagogical implications of teaching legal discourse. They argue that traditional language instruction often overlooks genre-specific discourse features, thereby failing to prepare students for authentic legal communication.

Research methodology. Viewing discourse as a two-way communicative process, discursive competence can be understood as the capacity to navigate this process effectively. For law students, this includes the ability to convey and interpret information in a foreign language while adhering to its structural and socio-pragmatic rules. Thus, our focus extends beyond basic speech practice to include discourse-oriented communication. Competence, in this context, comprises both knowledge and the application of skills.

To specify the knowledge base within discursive competence for legal education, one must explore its components. These include:

Identifying the participants in discourse (e.g., speaker/listener, sender/receiver),

Defining the communication context (medium, domain),

Recognizing discourse styles and genres,

Determining temporal and spatial conditions,

Understanding planning and strategic components,

Ensuring internal coherence and cohesion of discourse.

Of particular interest is the final aspect – coherence - which reflects not just grammatical continuity (cohesion), but also deeper semantic and thematic unity across the discourse [1].

Key components of discursive competence for law students include:

Employing appropriate vocabulary to construct and interpret legal texts;

Using genre- and style-specific language appropriately;

Anticipating communicative suitability of expressions;

Structuring information clearly and logically;
Contextual behavior aligning with cultural norms;
Articulating opinions and arguments effectively;
Managing the flow and relevance of communication;

Drawing inferences and understanding subtleties within discourse [7, 8, 10].

Discursive competence supports efficient oral communication and is vital in achieving communicative objectives within culturally appropriate frameworks. Its success fosters clear messaging, maintains interlocutor rapport, and ensures the effective use of verbal and non-verbal signals. Communication, whether to initiate, maintain, or end interactions, depends heavily on these competencies.

For example, expressions like "to make a killing" (gain a substantial profit), or "to have one's day in court" (have the chance to be heard), reflect figurative language often encountered in legal contexts. Other idioms, such as "face the music", rooted in military tradition, underscore the cultural-historical depth of legal English. Similarly, phrases like "to feel someone's collar" metaphorically imply arrest and law enforcement.

Analysis and results.

Numerous legal idioms reveal shared etymological roots across English and other languages, indicating cross-cultural conceptual transfer. For example:

"The law of the jungle" – a metaphor for lawlessness and survival of the fittest;

"Letter of the law" – strict adherence to legal wording over broader interpretations;

"Take the law into your own hands" – private justice outside institutional frameworks;

"Murphy's Law" – the expectation that anything that can go wrong, will;

"Devil's advocate" – a role assumed to test arguments by presenting opposing views.

The devil's advocate approach, in fact, is pedagogically valuable in language instruction, where a teacher intentionally adopts a contrary opinion to stimulate student debate and critical thinking.

Students benefit from learning idioms like: to cover one's tracks, get caught red-handed, white-collar crime, keep one's nose clean, and have a run-in with the law, all of which enrich their ability to discuss criminal law in an engaging and accurate way.

In foreign language instruction for legal purposes, selecting exercises that develop independent text production, argumentation, and cohesive structuring is essential. Emphasis should be placed on speech tasks that teach students how to formulate main ideas clearly, reason effectively, and conclude logically. These skills are best introduced early in language acquisition, through preparatory and motivational exercises that address vocabulary, grammar, and discourse strategies [3, 4].

Notably, a superficial understanding of legal English vocabulary without discursive competence is insufficient in formal legal communication. A deep mastery requires knowledge of fixed expressions and an ability to use language dynamically and contextually. Discursive competence empowers learners to act appropriately in diverse scenarios and adapt to communicative shifts, ensuring nuanced participation in foreign language environments [9].

Key strategies for mastering legal discursive competence include:

Learning idioms contextually, paying attention to usage situations;

Investigating the historical background of expressions for better retention;

Memorizing entire expressions rather than isolated words [7].

Conclusion. The development of discursive competence plays a pivotal role in shaping the oral English speech of law students. It enables them not only to speak fluently but to engage meaningfully in legal discourse communities. Through structured discourse-oriented instruction, students gain the ability to construct, interpret, and respond to spoken texts with logical coherence, contextual appropriateness, and rhetorical sophistication.

Given the increasingly global nature of legal practice, law schools must prioritize the integration of discourse-based pedagogy into English for Legal Purposes (ELP) programs. This includes incorporating authentic legal genres, idiomatic expressions, role-based simulations, and reflective discourse training. Teachers should also

emphasize metadiscursive awareness, encouraging students to think critically about how they organize and present their speech in legal contexts.

By cultivating discursive competence, legal educators can prepare students not only for academic success but also for professional excellence in a multilingual legal environment. It is through the mastery of discourse - rather than vocabulary alone - that law students become competent legal communicators, capable of navigating complex legal interactions with clarity, confidence, and cultural sensitivity.

To conclude, discursive competence is vital in enriching spoken legal English, lending it nuance, expressiveness, and clarity. These stable expressions serve not only as vehicles of information but also as markers of speaker attitude, professionalism, and cultural intelligence. For law students, mastering legal discursive competence is essential to developing full proficiency in the language and participating effectively in global legal exchanges.

REFERENCES

1. Almazova N.I. Cognitive aspects of the formation of intercultural competence in teaching a foreign language in a non-linguistic university: author. dis. ... Dr. ped. Sciences. SPb., 2003.
2. Gural S.K., Shaturnaya E.A. The Bologna process: The role of discursive competence in teaching foreign languages // *Successes of modern natural sciences*. 2008. No. 7.
3. Gural S.K., Mitchell P. Formation of a professional discourse based on the principles of interactive language learning developed by Harvard University professor Vilga M. Rivers for non-linguistic specialties (the experience of Tomsky State University) // *Language and Culture*. 2008. No. 4. P. 5–10.
4. Ishchenko V. G. Guidelines: etymology of legal idioms in English // *East-West: theoretical and applied aspects of Teaching European and Oriental Languages: Proceedings of the III International Scientific and Practical Conference*. - Novosibirsk, 2020. - P. 90-95.
5. Kalinovskaya V. V. Legal terminology: borrowing and translation // *Bulletin of the University named after O.E. Kutafin (MSUA)*. - 2017. - No. 11. -P. 68-73.
6. Kuzmina D. Yu., Prokofieva S. S. Discursive competence and their implementation in a foreign language lesson as a reflection of a foreign-language picture of the world // *St. Petersburg Educational messenger*. - 2017. - No. 1 (5). - P. 28-33.
7. Milrud R. P., Maksimova I. R. Communicative competence as readiness of students to communicate in a foreign language // *Language and Culture*. - 2017. No. 38. - P. 250-268.
8. Morozov I. K. Features of legal globalization in the modern world // *Concept. Scientific and methodical electronic journal*. - 2018. - No. 9. - P. 1-5
9. Pikalova V.V. Textbook on English in the field of intellectual property law as a means of increasing the level of professional communicative competence of lawyers-translators // *Bulletin of the O.E. Kutafin (MSUA)*. - 2017. - No. 11. - P. 106-112.
10. Skoruk N. I. Etymology of English idioms and phraseological units: their meaning and origin // *Bulletin of the Moscow Information Technology University - Moscow University of Architecture and Civil Engineering*. - 2018. - No. 1. - P. 95-97.
11. Yesayan A. Ya. The role of learning English idioms in expanding vocabulary // *Lingvoculturology*. - 2016. - No. 10. - P. 136-142

UDK: 159.9(572.8)

Dilobar MIRZALIYEVA,
Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: mirzaliyevadilobar21@gmail.com

GulDPI professori, PhD D.Samatova taqrizi asosida

DEVELOPING PROFESSIONAL MATURITY IN FUTURE TEACHERS: A METHODOLOGICAL APPROACH BASED ON THE AKMEOLOGICAL PERSPECTIVE

Annotation

This article examines the role and significance of the akmeological approach in developing the professional maturity of future primary school teachers. It proposes effective methodological strategies for teacher preparation and explores their practical implementation. The findings demonstrate the effectiveness of the akmeological approach in fostering the personal and professional competencies of prospective educators.

Key words: akmeological approach, professional maturity, future teacher, pedagogical preparation, methodology.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ЗРЕЛОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ: МЕТОДИЧЕСКИЙ ПОДХОД, ОСНОВАННЫЙ НА АКМЕОЛОГИЧЕСКОМ ПОДХОДЕ

Аннотация

В статье рассматривается значение акмеологического подхода в процессе формирования профессиональной зрелости будущих учителей начальных классов. Разрабатываются эффективные методические подходы к подготовке педагогов и анализируются пути их практического применения. Результаты исследования показывают эффективность акмеологического подхода в развитии личностных и профессиональных компетенций будущих педагогов.

Ключевые слова: акмеологический подход, профессиональная зрелость, будущий учитель, педагогическая подготовка, методика.

BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA KASBIY YETUKLIKNI SHAKLLANTIRISH: AKMEOLOGIK YONDASHUVGA ASOSLANGAN METODIK YONDASHUV

Annotatsiya

Mazkur maqolada bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy yetukligini shakllantirish jarayonida akmeologik yondashuvning o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Pedagogik faoliyatga tayyorlashda samarali metodik yondashuvlar ishlab chiqilib, ularning amaliyotdagi tatbiq etish yo'llari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari, bo'lajak o'qituvchilarning shaxsiy va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda akmeologik yondashuvning samaradorligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: akmeologik yondashuv, kasbiy yetuklik, bo'lajak o'qituvchi, pedagogik tayyorgarlik, metodika.

Kirish. Zamonaviy ta'lim jarayoni chuqur islohotlar va yangilanishlar davrini boshdan kechirmoqda. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichida sifatli ta'lim berish zamonaviy o'qituvchidan nafaqat puxta bilim va ko'nikmalarni, balki yuksak kasbiy madaniyat va shaxsiy yetuklikni ham talab qiladi. Shu boisdan bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy yetukligini shakllantirish masalasi bugungi kunda ta'lim sohasida ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida e'tirof etilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-sonli Farmonida pedagog kadrlar tayyorlashning sifatini oshirish, ularning kasbiy salohiyatini muntazam rivojlantirish, amaliyotga yo'naltirilgan ta'lim metodologiyalarini keng joriy etish belgilab berilgan[1]. Shuningdek, 2023-yil 12-iyundagi PQ-188-sonli qarorda pedagogik ta'limning barcha bosqichlarida zamonaviy yondashuvlar, jumladan, kompetensiyaviy, shaxsga yo'naltirilgan, va akmeologik yondashuvlarni joriy etish vazifasi ilgari surilgan[2].

Akmeologiya insonning rivojlanishidagi eng yuqori bosqich – "akme holati"ga erishishning nazariy va amaliy asoslarini o'rganadigan fan hisoblanadi. U ilk bor B.G. Ananyev maktabi doirasida shakllangan bo'lib, keyinchalik A.A. Derkach, V.G. Zazykin kabi olimlar tomonidan rivojlantirildi. Akmeologik yondashuvga ko'ra, har bir shaxs – ayniqsa o'qituvchi – o'zining yuqori rivojlanish cho'qqisiga yetishi uchun tashqi va ichki imkoniyatlarni uyg'unlashtirgan holda doimiy o'sishda bo'lishi kerak[3]. Shunday ekan, bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda akmeologik yondashuvdan foydalanish, ularning kasbiy o'zligini anglash, mustaqil qaror qabul qilish, innovatsion faoliyat yuritish va o'z ustida ishlash kabi sifatlarni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Ayni paytda oliy ta'lim muassasalarida qo'llanilayotgan an'anaviy yondashuvlar bu jarayonda yetarli natija bermayotgani kuzatilmoqda. Shu boisdan, yangi, samarali va ilmiy asoslangan metodik yondashuvlarga ehtiyoj ortmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Ta'lim sifati nazorati davlat inspeksiyasining 2023-yilgi hisobotiga ko'ra, pedagogik yo'nalishda tahsil olayotgan talabalarning 43 foizi kasbiy faoliyatga to'liq tayyor emasligi aniqlangan,

ularning asosiy muammolari sifatida - mustaqil qaror qabul qila olmaslik, dars jarayonini to'g'ri tashkil eta olmaslik, o'ziga ishonch yetishmasligi va pedagogik refleksiya yetarli darajada shakllanmaganligi ko'rsatilgan[4]. Bu esa akmeologik yondashuv asosida pedagogik tayyorgarlikni tubdan isloh qilish zarurligini ko'rsatadi. Ushbu maqolada bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlashda akmeologik yondashuvning ilmiy-nazariy asoslari yoritiladi, metodik yondashuvlar tahlil qilinadi va ularning samaradorligini oshirish bo'yicha takliflar ishlab chiqiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

Akmeologiya – inson shaxsining eng yuqori rivojlanish darajasini o'rganadigan fan sifatida 20-asrning ikkinchi yarmida shakllandi. Bu sohaning nazariy asoslari dastlab 1-Jadval

Akmeologiya fanining yetakchi olimlari va ularning asosiy g'oyalari

Olim (yil)	Asosiy g'oyalari	Asar nomi yoki manba
B.G. Ananyev (1977)	Inson psixofiziologik rivojining bosqichlari va ularning ijtimoiy omillar bilan bog'liqligi	“Chelovek kak predmet poznaniya”
A.A. Derkach (1996)	Akmeologik yondashuv orqali kasbiy mukammallikka erishish	“Akmeologicheskaya teoriya razvitiya professionalizma”
V.G. Zazykin (2000)	Akme holatga yetishish uchun shaxsiy xususiyatlar va tashqi omillarning o'zaro ta'siri	“Psikhologicheskie usloviya dostijeniya professional'nogo akme”

O'zbek olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarga to'xtaladigan bo'lsak, so'nggi yillarda O'zbekiston ilmiy muhitida ham akmeologik yondashuvga qiziqish ortib bormoqda. Xususan:

G'.Yoqubov o'qituvchi shaxsida axloqiy va kasbiy qadriyatlarining uyg'unlashuvini asoslagan.

R.J. Mamatov kasbiy rivojlanishda o'qituvchining o'zini anglash darajasining ahamiyatini tahlil qilgan. 2-Jadval.

O'zbekiston olimlarining akmeologik yondashuvga oid tadqiqotlari

Olim	Tadqiqot yo'nalishi	Muhim xulosalar
G'. Yoqubov	O'qituvchi shaxsining axloqiy-kompetensiyaviy rivoji	Akme holatga erishishda kasbiy qadriyatlar yetakchi rol o'ynaydi
R.J. Mamatov	O'zini anglash va kasbiy refleksivlik	Akmeologik yondashuvda refleksivlik muhim omil ekanligi ko'rsatilgan
X. Usmonboeva	Refleksiya va akme holat uyg'unligi	Boshlang'ich ta'limda samarali akmeologik model taklif etilgan
Z. Quronboyeva	Ichki motivatsiya va kasbiy kamolot	Ichki turtki kuchi yuqori bo'lgan o'qituvchilar tezroq rivojlanadi

Yuqoridagi ilmiy manbalarining tahlili shuni ko'rsatadiki, akmeologik yondashuv bo'lajak o'qituvchilarda:

Shaxsiy mustaqillik;

O'zini baholash va anglash qobiliyati;

Yangi sharoitlarda faoliyat yuritish ko'nikmasi;

Hayotiy va kasbiy refleksiyaga tayyorlik; kabi muhim jihatlarni shakllantirishga yordam beradi. Shu bilan birga, bu yondashuvni pedagogik metodikalarga integratsiya qilish, o'quv rejalari va amaliy mashg'ulotlarga singdirish bo'yicha maxsus tizimli metodikalar hali to'liq ishlab chiqilmagan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 11-iyuldagi PQ-415-sonli qarorida pedagoglar kasbiy rivojlanishining uzluksizligini ta'minlash, ular uchun shaxsga yo'naltirilgan metodikalar ishlab chiqish belgilab berilgan bo'lib, bu akmeologik yondashuvga asoslangan metodikani joriy qilish zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini pedagogik faoliyatga tayyorlashda akmeologik yondashuvning samaradorligini aniqlashga yo'naltirilgan bir qator ilmiy metodlardan foydalanildi. Metodlar tadqiqot maqsadi va vazifalariga muvofiq tanlandi va ularning har biri turli bosqichlarda tatbiq etildi.

psixologik tadqiqotlar zaminida vujudga kelib, keyinchalik mustaqil ilmiy yo'nalishga aylandi. Uning asoschilari sifatida B.G. Ananyev, A.A. Derkach, V.G. Zazykin kabi rus olimlari e'tirof etiladi. Akmeologiya fanining asosiy maqsadi – shaxsiy va kasbiy jihatdan mukammallikka intilish, insonning imkoniyatlarini maksimal darajada ochib berish va o'sish nuqtalarini aniqlashdan iborat. A.A. Derkach ta'rificha, “Akmeologiya – bu yuqori darajadagi kasbiy mahorat va shaxsiy mukammallikni shakllantirish jarayonidir”[5]. Quyida fikrlarimizning uzviy davomi sifatida jadval orqali akmeologiya fanini o'rganishda o'zining ulkan hissalarini qo'shgan yetakchi olimlar va ular ta'limotining asosiy g'oyalari aks ettirilgan ro'yxat bilan tanishib chiqamiz va ilmiy tahlil qilamiz.

X. Usmonboeva boshlang'ich ta'lim pedagoglari uchun refleksiv yondashuv bilan akmeologiyani uyg'unlashtirish g'oyasini ilgari surgan.

Z. Quronboyeva pedagogik faoliyatda ichki motivatsiyaning akme holatga ta'sirini o'rgangan.

Shunga qaramay, mavjud tadqiqotlarning aksariyati nazariy yo'nalishda bo'lib, ularni amaliyotga tatbiq etish masalasi yetarli darajada chuqur yoritilmagan.

1. Tahliliy metod (Analytical Method) Mazkur metod yordamida mavjud ilmiy-nazariy adabiyotlar, monografiyalar, maqolalar, doktorlik dissertatsiyalari, shuningdek, xorijiy pedagogik tajribalar chuqur tahlil qilindi. Xususan, B.A. Ananyev, A.A. Derkach, V.G. Zazykin, G'.Yoqubov, R.J. Mamatov, X. Usmonboeva, Z. Quronboyeva kabi olimlarning akmeologiya va kasbiy yetuklik bo'yicha ishlari asos sifatida tanlandi. Tahlil jarayonida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tegishli qaror va farmonlari ham normativ-huquqiy manba sifatida o'rganildi.

2. Eksperimental metod. Eksperimental metod asosida akmeologik yondashuvga tayangan mashg'ulotlar dasturi ishlab chiqildi va amalda sinovdan o'tkazildi. Bu mashg'ulotlarda: kasbiy o'zini anglashni shakllantirish; shaxsiy o'sish strategiyalarini rejalashtirish; qaror qabul qilish muammolari ustida ishlash kabi maqsadlar ko'zda tutilgan edi. Har bir mashg'ulotdan so'ng refleksiv muhokamarlar o'tkazilib, talabalar faoliyatining sifat o'zgarishlari baholandi. Natijalar nazorat guruh bilan solishtirildi.

3. Sotsiologik so'rov. Mazkur metod orqali 2-bosqichda tahsil olayotgan 100 nafar talabaga maxsus tuzilgan anketalar tarqatildi. Anketalar quyidagi yo'nalishlarga qaratilgan edi: kasbiy o'zini anglash

darajasi, motivatsiya manbalari, o'z ustida ishlashga bo'lgan ehtiyoj, o'qituvchilik kasbiga nisbatan shaxsiy munosabat. So'rov natijalari akmeologik yondashuv asosidagi tayyorgarlik modelining talabalarda qanday o'zgarishlar keltirganini aniqlashda asos bo'ldi.

4. Taqqoslama tahlil. Eksperimental guruh (50 nafar) va nazorat guruhi (50 nafar) o'rtasidagi farqni aniqlash uchun taqqoslama tahlil metodi qo'llandi. Taqqoslash quyidagi ko'rsatkichlar asosida amalga oshirildi:

Motivatsiya darajasi;
Kasbiy refleksiya;
Qaror qabul qilish qobiliyati;
O'zini baholash va tahlil qilish layoqati.

Tadqiqotda qo'llangan metodlar orqali akmeologik yondashuvning samaradorligi ilmiy asosda baholandi. Ayniqsa, eksperimental mashg'ulotlar va sotsiologik so'rovlar o'zgarishlarni aniq ko'rsatib berdi. Taqqoslama tahlil esa an'anaviy va innovatsion yondashuvlar o'rtasidagi sifat farqini yoritdi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Tadqiqot pedagogika institutlari qoshidagi boshlang'ich ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan 100 nafar talabalar ishtirokida o'tkazildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – akmeologik yondashuv asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlashda qanday o'zgarishlar ro'y berishini aniqlashdan iborat bo'ldi. Ushbu 3-Jadval.

Eksperimental va nazorat guruhlar natijalarining solishtirma tahlili

Ko'rsatkichlar	Eksperimental guruh (%)	Nazorat guruh (%)	Farq (%)
Shaxsiy o'sish motivatsiyasi	78%	53%	+25%
Kasbiy o'zini anglash	82%	58%	+24%
O'z ustida ishlash ko'nikmalari	65%	40%	+25%
Kasbiy vaziyatlarda qaror qabul qilish	70%	46%	+24%

Reflektiv intervyular orqali aniqlanishicha, eksperimental guruhdagi talabalar quyidagi ijobiy fikrlarni bildirishgan:

“Menga bu mashg'ulotlar kasbimni jiddiyoq anglashga yordam berdi.”

“Har bir darsda o'z ustimda ishlashga turtki oldim.”

“Simulyatsiya qilingan vaziyatlarda qaror qabul qilishni o'rganishim amaliyotda juda foydali bo'lyapti.”

Shuningdek, o'qituvchilar va metodistlar tomonidan olib borilgan kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, eksperimental guruhda: tashabbuskorlik va ijtimoiy faollik oshgan, o'z fikrini asoslab ifoda etish qobiliyati kuchaygan; o'zini baholay olish va tahliliy yondashuv rivojlangan. Akmeologik yondashuv asosida olib borilgan pedagogik tayyorgarlikda: talabalarda motivatsiyani oshiradi, kasbiy refleksiyani kuchaytiradi, qaror qabul qilish va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi, shaxsiy o'sishga intilish kabi sifatlarni shakllantiradi. Bu esa, Prezidentning 2023-yil 8-dekabrda PQ-415-son qarorida belgilanganidek, zamonaviy o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). O'tkazilgan tadqiqotlar natijasi shuni ko'rsatadiki, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy yetukligini shakllantirishda akmeologik yondashuv asosidagi metodik yondashuv yuqori samaradorlikka ega. Mazkur yondashuv orqali pedagog shaxsining intellektual, axloqiy, reflektiv, ijtimoiy-psixologik va kasbiy kompetensiyalari bir butun tizimda rivojlanadi. Akmeologik yondashuv – bu nafaqat

maqsadda 2024–2025 o'quv yilida pedagogika yo'nalishida tahsil olayotgan 2-bosqich talabalar orasida eksperimental tadqiqot o'tkazildi.

Eksperimental guruh: 50 nafar talaba (akmeologik yondashuv asosida tayyorlangan mashg'ulotlarda ishtirok etdi)

Nazorat guruhi: 50 nafar talaba (an'anaviy pedagogik usullar asosida o'qitildi)

Davr: 1 semestr (14 hafta)

Usullar: kuzatuv, diagnostik testlar, reflektiv intervyular, anketalar

Natijalar tahlilida: shaxsiy o'sish motivatsiyasi; Eksperimental guruhda 78% talabalarda o'z ustida ishlash va kasbiy o'sish istagi kuchli shakllangani aniqlandi. Nazorat guruhida bu ko'rsatkich 53% bo'ldi. Kasbiy o'zini anglash darajasi; eksperimental guruhda o'zini kasbiy rovida anglash darajasi 24% ga yuqori bo'lib, talabalar o'zlarini bo'lajak o'qituvchi sifatida tasavvur qilish, o'z kuchli va zaif tomonlarini tahlil qilishga moyil bo'ldi. O'z ustida ishlash ko'nikmalari; Akmeologik yondashuv asosida o'tkazilgan mashg'ulotlarda 65% talabada o'z ustida muntazam ishlash, shaxsiy reja tuzish va o'zini nazorat qilish ko'nikmalari shakllandi. Kasbiy vaziyatlarda qaror qabul qilish; Simulyatsiya va muammoli vaziyatlar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar natijasida 70% talabalar kasbiy qaror qabul qilishda to'g'ri yo'l tutdi. Nazorat guruhida bu ko'rsatkich 46% ni tashkil etdi.

bilim berish, balki o'qituvchilik kasbiga bo'lgan munosabatni tubdan qayta ko'rib chiqish, shaxsiy o'sish strategiyalarini ongli ravishda shakllantirish, o'z-o'zini baholash va boshqarish mexanizmlarini faoliyatga tatbiq etishga yo'naltirilgan samarali metodik asosdir. Bu yondashuv orqali talabalarda:

kasbiy o'zini anglash va mas'uliyat hissi mustahkamlanadi;

qaror qabul qilish, tashabbus ko'rsatish va refleksiya qilish layoqlari rivojlanadi;

o'z ustida ishlashga doimiy ehtiyoj paydo bo'ladi.

Shunday qilib, akmeologik yondashuv o'qituvchi shaxsining yetuklik bosqichiga bosqichma-bosqich erishishini ta'minlovchi muhim pedagogik vosita hisoblanadi.

Takliflar:

Tadqiqot asosida quyidagi amaliy takliflar ishlab chiqildi:

1. Oliy ta'lim tizimi o'quv rejasiga akmeologik yondashuv asosidagi maxsus modullarni joriy etish:

Bugungi kunda pedagogik ta'limda faqat nazariy kurslarga tayanish o'rniga, kasbiy shakllanishga xizmat qiluvchi interaktiv, reflektiv va amaliy mashg'ulotlarni o'z ichiga olgan “Akmeologiya va kasbiy o'sish psixologiyasi”, “O'qituvchining shaxsiy taraqqiyoti” kabi modullar ishlab chiqilishi zarur. Bu taklif O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 8-dekabrda PQ-415-sonli qarorida belgilangan “ta'lim sifati va kadrlar malakasi uchun yangi kompetensiya asosli yondashuvni joriy etish” tamoyillariga to'g'ri keladi.

2. Kasbiy kompetensiyalarni baholash mezonlarini akmeologik ko'rsatkichlar asosida takomillashtirish:

Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy yetukligini baholashda quyidagi ko'rsatkichlar inobatga olinishi zarur:

- kasbiy o'zini anglash darajasi;
- refleksiya va o'zini baholash layoqati;
- shaxsiy o'sish motivatsiyasi;
- o'quv faoliyatida mustaqillik darajasi.

Ushbu mezonlar asosida baholovchi testlar, portfoliolar, diagnostik savolnomalar ishlab chiqilishi mumkin.

3. Ilmiy-metodik markazlar tomonidan akmeologik yondashuvga oid qo'llanmalar, metodik majmualar va dars ishlanmalari yaratish:

O'quv darsliklaridan tashqari, amaliy mashg'ulotlar, muammoli vaziyatlar, o'zini rivojlantirishga doir topshiriqlar to'plamini o'z ichiga olgan metodik majmualar tayyorlash va ularni ommalashtirish ta'lim jarayonida akmeologik yondashuvni samarali joriy etishga xizmat qiladi.

4. Ustoz-pedagoglar va trenerlar uchun akmeologik treninglar tashkil etish:

Bo'lajak o'qituvchilar bilan ishlayotgan pedagoglarga zamonaviy akmeologik metodlarni amaliy qo'llash ko'nikmalarini berish lozim. Buning uchun:

akmeologik mashg'ulotlar bo'yicha maxsus trening dasturlari;

seminar-treninglar, "ustoz-shogird" modeli asosida tajriba almashish;

diagnostika va konsultatsiya bo'yicha amaliy mashg'ulotlar tashkil etilishi lozim.

Ushbu treninglar o'qituvchining mas'uliyat, o'zgarishlarga ochiqlik, barqaror o'sishga intilish kabi sifatlarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Taklif etilgan chora-tadbirlar pedagogik oliy ta'lim muassasalarida innovatsion, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim muhitini yaratish, shuningdek, kasbiy tayyorgarlik jarayonini yanada takomillashtirish imkonini beradi. Akmeologik yondashuv asosida tayyorlangan o'qituvchi esa zamonaviy maktabga mos, ilg'or fikrlovchi, o'zini va boshqalarni rivojlantira oladigan mutaxassis sifatida shakllanadi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-60-sonli Farmoni, 2022-yil 28-yanvar. "Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi".
2. PQ-188-sonli qaror, 2023-yil 12-iyun. "Oliy pedagogik ta'lim tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida".
3. Деркач А.А., Зазыкин В.Г. Акмеология: Личностное и профессиональное развитие. — М.: ПАГС, 2003.
4. O'zbekiston Respublikasi Ta'lim sifati nazorati davlat inspeksiyasi. 2023-yilgi ta'lim sifati monitoringi hisobotlari. Toshkent: 2023.
5. Деркач А.А. Акмеология: личностное и профессиональное развитие. — М.: ПАГС, 2003.
6. PQ-415-sonli qaror, 2023-yil 8-dekabr. "Pedagog kadrlar malakasini oshirish va qayta tayyorlash tizimini takomillashtirish to'g'risida".

Mirkomil ATAVULLAYEV,
O'zbekiston Milliy universiteti dotsenti, PhD
E-mail: atavullaev_m@nuu.uz
Dilnoza NABIYEV,
O'zbekiston Milliy universiteti magistranti

Dotsent D.Bozorov taqrizi asosida

THE IMPACT OF SPIRITUAL AND MORAL PROGRESS ON THE STATE'S DOMESTIC AND FOREIGN POLICIES

Annotation

In every period of society, its development and stability depend not only on economic achievements but also on the spiritual and moral maturity of its citizens. Spirituality and moral education manifest themselves as the primary force governing society and forming its solid foundation. This article analyzes the impact of spiritual and moral development on Uzbekistan's domestic and foreign policies. It is emphasized that in domestic policy, attention is given to the rule of law, the fight against corruption, and moral principles in youth education. In foreign policy, the main focus is on developing harmonious neighborly relations, religious tolerance, and international cooperation.

Keywords: Moral values, social protection, education and upbringing, corruption, domestic policy, spirituality, national identity, rule of law, foreign policy, international cooperation.

ВЛИЯНИЕ ДУХОВНОГО И НРАВСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ НА ВНУТРЕНнюю И ВНЕШнюю ПОЛИТИКУ ГОСУДАРСТВА

Аннотация

Развитие и стабильность общества в каждый период зависят не только от экономических достижений, но и от духовного и нравственного совершенствования его граждан. Духовность и нравственное воспитание проявляются как основная сила, управляющая обществом и составляющая его прочный фундамент. В данной статье анализируется влияние духовного и нравственного развития на внутреннюю и внешнюю политику Узбекистана. Отмечается, что во внутренней политике уделяется внимание верховенству закона, борьбе с коррупцией и нравственным принципам в воспитании молодежи. Во внешней политике основной акцент делается на развитии добрососедских отношений, религиозной толерантности и международного сотрудничества.

Ключевые слова: Нравственные ценности, социальная защита, образование и воспитание, коррупция, внутренняя политика, духовность, национальная идентичность, верховенство закона, внешняя политика, международное сотрудничество.

MA'NAVIIY VA AXLOQIY TARAQQIYOTNING DAVLATNING ICHKI VA TASHQI SIYOSATIGA TA'SIRI

Annotatsiya

Jamiyatning har bir davrida uning taraqqiyoti va barqarorligi nafaqat iqtisodiy yutuqlar, balki fuqarolarining ma'naviy va axloqiy kamolotiga ham bog'liqdir. Ma'naviyat va axloqiy tarbiya jamiyatni boshqaruvchi va jamiyatning mustahkam poydevorini tashkil etuvchi asosiy kuch sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur maqolada ma'naviy va axloqiy taraqqiyotning O'zbekistonning ichki va tashqi siyosatiga ta'siri tahlil etilgan. Ichki siyosatda qonun ustuvorligi, korrupsiyaga qarshi kurash va yoshlar tarbiyasida axloqiy tamoyillarga e'tibor berilgani ta'kidlangan. Tashqi siyosatda esa ahil qo'shnichilik munosabatlari, diniy bag'rikenglik va xalqaro hamkorlikni rivojlantirishga asosiy e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: Axloqiy qadriyatlar, ijtimoiy himoya, korrupsiya, ichki siyosat, ma'naviyat, milliy o'zlik, qonun ustuvorligi, ta'lim va tarbiya, tashqi siyosat, xalqaro hamkorlik.

Kirish. So'nggi yillarda O'zbekistonning ichki va tashqi siyosatida millatlararo hamjihatlik, iqtisodiy barqarorlik, ijtimoiy adolatni ta'minlash, mamlakatimizning xalqaro maydondagi nufuzini oshirish, qo'shni davlatlar bilan munosabatlarni yaxshilash va davlatlararo hamkorlikni rivojlantirish borasida bir qator islohotlar amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, mazkur yo'nalishlarda jamiyatning ma'naviy va axloqiy taraqqiyotini ta'minlash masalalariga alohida e'tibor qaratilishi natijasida davlatning ichki va tashqi siyosatda sezilarli o'zgarishlarga erishildi. Mazkur amalga oshirilayotgan jarayonlar davlat boshqaruvini yaxshilash, jamiyatda o'zaro ishonchni mustahkamlash va milliy qadriyatlarni rivojlantirishda muhim rol o'ynamoqda.

Ayni paytda yurtimizda qonun ustuvorligini ta'minlash hamda fuqarolarning shaxsiy mas'uliyatini oshirish borasida olib borilayotgan siyosat fuqarolarda qonunga hurmat

va mas'uliyat tuyg'usini shakllantirishga xizmat qilmoqda. 2017-yilda boshlangan "Xalq bilan muloqot" tashabbusi davlat rahbariyati va xalq o'rtasida ochiq munosabatlarni o'rnatdi. Mazkur jarayonni ta'minlashda adolat, halollik va o'zaro hurmat kabi axloqiy me'yorlar asos qilib olindi [1].

Shu bilan birga, "Mahalla" institutining faoliyatini qayta tiklash va uni ma'naviy tarbiya markaziga aylantirish ham qonun ustuvorligini ta'minlashda muhim rol o'ynamoqda. Mahallada yoshlarni vatanparvarlik, mehr-oqibat va qonunga rioya qilish ruhida tarbiyalashga qaratilgan tadbirlar jamiyatda ijtimoiy tartibni saqlashga yordam berishi bilan birga, hududlarda jinoyatchilik darajasining pasayishiga hamda fuqarolarning davlat siyosatidagi faol ishtirokini oshirmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ma'naviy va axloqiy qadriyatlarni targ'ib qilish O'zbekistonning ichki siyosatida korrupsiyaga qarshi kurashda muhim omil bo'ldi.

So'nggi yillarda davlat rahbariyati tomonidan korrupsiyaga qarshi keskin kurash siyosati olib borilmoqda. Bu esa o'z navbatida xalqqa xizmat qilishni axloqiy burch deb biladigan yangi boshqaruv tizimini shakllantirdi. Bu borada davlat xizmatchilarining ochiq tanlov asosida ishga qabul qilinishi va ularning faoliyatini doimiy monitoring qilish tizimini joriy etishda halollik va adolat kabi ma'naviy me'yorlarga tayanildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Xalqning davlatga ishonchini ortishi esa iqtisodiy islohotlar va infratuzilma loyihalarini amalga oshirishda ijobiy natijalar berdi.

Ta'kidlash o'rinliki, barcha sohalar singari O'zbekiston ichki siyosatida ta'lim va tarbiyaga katta e'tibor qaratilmoqda. Bunda ma'naviy qadriyatlarga asoslangan tamoyillar asosiy yo'naltiruvchi kuch bo'lmoqda. 2019- yilda qabul qilingan "Ma'naviyat va ma'rifat to'g'risida"gi qonun yosh avlodni vatanparvarlik, axloq normalari va milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalashni davlat siyosatining asosiy tamoyillariga aylantirdi. Jumladan, maktablarda "Ma'naviyat soatlari" joriy etilib, unda o'quvchilarga o'zbek xalqining tarixiy qahramonlari – Amir Temur, Jaloliddin Manguberdi va boshqa shaxslar misolida vatanparvarlik, shaxsiy mas'uliyat va adolat tuyg'usi singdirilmoqda.

Bundan tashqari, "Yoshlar siyosati" doirasida millionlab yoshlarni ish bilan ta'minlash va ularni ma'naviy jihatdan yetuk shaxs sifatida shakllantirishga qaratilgan loyihalar amalga oshirildi. 2024- yilda "Yoshlar – kelajak bunyodkorlari" dasturi orqali 500 mingdan ortiq yoshlar munosib ish o'rinlari bilan ta'minlandi. Bu dastur nafaqat iqtisodiy barqarorlikni oshirdi, balki yoshlarda vatan oldidagi mas'uliyat tuyg'usini ham kuchaytiradi [3]. Shu bilan birga, aholisining deyarli yarmi yosh avlod vakillari bo'lgan Markaziy Osiyo uchun yoshlar va ularning salohiyatini ro'yobga chiqarish masalasi ayniqsa dolzarb ahamiyatga ega ekani prezidentimiz tomonidan xalqaro maydonlarda ko'p bora ta'kidlandi. Shu munosabat bilan, O'zbekiston Prezidenti tashabbusi bilan ushbu sohada hamkorlikni kuchaytirish maqsadida yaqinda Markaziy Osiyo davlatlari tomonidan Yoshlar siyosatining umumiy yo'nalishlari haqidagi bitim imzolandi. Bu sohada Birlashgan Millatlar Tashkiloti va uning ixtisoslashgan tuzilmalari bilan samarali hamkorlik o'rnatish maqsadida prezidentimiz tomonidan Markaziy Osiyo yoshlarini rivojlantirishga ko'maklashish bo'yicha ishchi guruh tashkil etish va uning doirasida "Markaziy Osiyo yoshlarining kun tartibi – 2030" dasturini ishlab chiqish taklif etildi [4].

Qayd etish joizki, ijtimoiy himoya tizimini takomillashtirish dasturlari doirasida ma'naviy taraqqiyot O'zbekiston ichki siyosatida ijtimoiy adolatni ta'minlashda ham muhim rol o'ynamoqda. Bu borada "Obod qishloq" va "Obod mahalla" dasturlari orqali qishloq hududlarida infratuzilmalarni yaxshilash, aholining yashash sharoitlarini yaxshilash borasida bir qator islohotlar amalga oshirildi. Mazkur dasturlar xalqimizning axloqiy me'yorlaridan biri bo'lgan aholining ijtimoiy zaif qatlamiga yordam berish va jamiyatda ijtimoiy tenglikni ta'minlashga asoslandi [5]. Dastur doirasida, 2022- yilda ushbu dasturlar doirasida 4 mingdan ortiq qishloq va mahallalarda suv, elektr va gaz

Buning natijasida O'zbekiston Transparency International reytingining "Korrupsiyani qabul qilish indeksi"da o'z o'rnini muntazam yaxshilab bormoqda. Natijada mamlakatimiz 180 ta davlat orasida 2016-yilda 156-o'rinni egallagan bo'lsa, 2024-yilda 121-o'ringa ko'tarildi. Bu esa ma'naviy qadriyatlarga asoslangan siyosatning davlat boshqaruvidagi samarasini ko'rsatmoqda [2].

ta'minoti yaxshilanishi natijasida millionlab fuqarolarning hayot kechirish darajasi yaxshilandi. Shuningdek, "Temir daftar" tizimi joriy etilib, ijtimoiy himoyaga muhtoj oilalar davlat tomonidan qo'llab-quvvatlandi. Bu tashabbus davlatning xalqqa xizmat qilishdagi ma'naviy mas'uliyatini aks ettirishi bilan birga, jamiyatda birdamlikni mustahkamladi. Natijada, aholi orasida ijtimoiy noroziliklar kamayib, ularning davlat siyosatining qo'llab-quvvatlash darajasi ortdi.

Shu bilan birga, O'zbekiston ichki siyosatida ma'naviy taraqqiyot milliy o'zlikni saqlash va madaniyatni targ'ib qilishda ham muhim omillardan biri sanaladi. So'nggi yillarda davlat tomonidan o'zbek tili, adabiyoti va san'atini targ'ib qilishga katta e'tibor qaratilmoqda. Bu borada, Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur asarlarini o'qish va targ'ib qilish bo'yicha milliy dasturlar joriy etildi. Bu jarayon yoshlarda o'z xalqining boy ma'naviy merosiga hurmatni oshirish bilan birga ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga o'z hissasini qo'shmoqda. Shu o'rinda, bir qator omillar ma'naviy va axloqiy taraqqiyotni ta'minlashda O'zbekiston tashqi siyosatiga o'z ta'sirini ko'rsatmoqda.

Xususan, O'zbekistonning tashqi siyosati mamlakatning mustaqillikdan keyingi davrda o'z rivojlanish yo'lini tanlash, milliy manfaatlar va xalqaro hamjamiyatda o'z o'rniga ega bo'lishga asoslandi. So'nggi yillarda ma'naviy va axloqiy taraqqiyotga qaratilgan e'tibor O'zbekistonning tashqi siyosatida ham o'z aksini topmoqda. Bu jarayon mamlakatning xalqaro maydondagi pozitsiyasini mustahkamlash, qo'shnilar bilan munosabatlarni yaxshilash va global hamkorlikni rivojlantirishda muhim rol o'ynadi.

Markaziy Osiyo davlatlari bilan ahil qo'shnichilik va o'zaro hamkorlik siyosati doirasida O'zbekistonning ma'naviy taraqqiyotga qaratilgan islohotlar, xususan, adolat, o'zaro hurmat va milliy birdamlikka urg'u berishi tashqi siyosatda qo'shni davlatlar bilan munosabatlarni yaxshilashga asos bo'ldi. 2016-yildan keyin davlat rahbari tomonidan amalga oshirilayotgan pragmatik siyosatga ko'ra, Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan do'stona aloqalarni rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida belgilandi. Davlatimiz rahbari O'zbekiston bundan buyon ham Markaziy Osiyoda yaxshi qo'shnichilik, barqarorlik, o'zaro hamkorlik va rivojlanish muhitini mustahkamlash yo'lidan qat'iy borishini qayd etdi.

Mazkur yondashuv o'zbek xalqining qadimiy ma'naviy qadriyatlari bo'lgan mehmondo'stlik, ahil qo'shnichilik va tinchliksevarlikka asoslandi. Bu borada O'zbekiston Qirg'iziston va Tojikiston bilan chegaraviy nizolarni hal qilishda faol diplomatiya yuritdi. 2017-2018 yillarda Qirg'iziston bilan davlat chegaralarini delimitatsiya qilish bo'yicha kelishuvlarga erishildi, shuningdek, Tojikiston bilan suv resurslari va chegara masalalarida muzokaralar muvaffaqiyatli yakunlandi [6]. Bu jarayonda O'zbekistonning

axloqiy pozitsiyasining ilgari surilishi natijasida o'z manfaatlarini qo'shnilarining farovonligi bilan muvozanatlashtirishda muhim rol o'ynadi. Natijada, mintaqa davlatlari orasida o'zaro ishonch oshdi va Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasida maslahatlashuv uchrashuvlari doirasida muntazam ravishda sammitlar, uchrashuvlar tashkil etildi.

Ma'lumki, Markaziy Osiyo mintaqasi jahon ilm-fani rivojiga beqiyos hissa qo'shgan, islomni ilm-ma'rifat va tinchlik dini sifatida namoyon etgan. Al-Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, Imom Buxoriy, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy singari ulug' alloma va mutafakkirlar vatani sanaladi. Shunday buyuk olimlarning boy merosini o'rganish, islomning asl insonparvarlik mohiyatini chuqur ochib berish maqsadida 2024- yil O'zbekistonda "Islom – tinchlik va ezgulik dini" mavzusida xalqaro konferensiya o'tkazish tashabbusi davlat rahbari tomonidan ilgari surildi [7].

Shu bilan birga, jahon miqyosida dinlararo bag'rikenglik va hamjihatlik g'oyalarini keng targ'ib etish maqsadida O'zbekistonda YUNESKO shafeligida Dinlararo mulotot va bag'rikenglik xalqaro markazini tashkil etishni taklif qilindi. Ta'kidlash joizki, islom dini bizni ezgulik va tinchlikka, asl insoniy fazilatlarni asrab-avaylashga da'vat etadi. Markaziy Osiyo Uyg'onish davrining ko'plab yorqin namoyandalarning islom va jahon sivilizatsiyasiga bebaho hissa qo'shgan. Ana shunday buyuk allomalardan biri Imom Buxoriy o'z ahamiyatiga ko'ra islom dinida Qur'oni karimdan keyingi muqaddas kitob hisoblangan "Sahihi Buxoriy"ning muallifi sifatida butun dunyoda tan olingan. Bu ulug' zotning g'oyat boy merosini asrab-avaylash va o'rganish, ma'rifatli islom to'g'risidagi ta'limotini keng yoyish maqsadida Samarqand shahrida Imom Buxoriy nomidagi Xalqaro ilmiy-tadqiqot markazini tashkil etish rejalashtirilgan.

- **Tahlil va natijalar.** Yuqorida amalga oshirilgan ishlarning mantiqiy davomi sifatida, prezidentimiz tomonidan BMT Bosh Assambleyasining "Ma'rifat va diniy bag'rikenglik" deb nomlangan maxsus rezolyutsiyasini qabul qilish taklif etildi. Mazkur hujjatning asosiy maqsadi barchaning ta'lim olish huquqini ta'minlashga, savodsizlik va jaholatga barham berishga ko'maklashishdan iborat. Ushbu rezolyutsiya bag'rikenglik va o'zaro hurmatni qaror toptirish, diniy erkinlikni ta'minlash, e'tiqod qiluvchilarning huquqini himoya qilish, ularning kamsitilishiga yo'l qo'ymaslikka ko'maklashishga qaratilgan. Ushbu rezolyutsiya xalqaro

hamjamiyat tomonidan qo'llab-quvvatlandi va O'zbekistonning tinchliksevar imijini mustahkamladi [8].

Ma'naviy va axloqiy qadriyatlar O'zbekistonning tashqi iqtisodiy faoliyatida ham o'z aksini topmoqda. Mamlakat o'z sheriklari bilan adolatli va o'zaro manfaatli hamkorlikni rivojlantirishga e'tibor qaratmoqda. Bu borada, Xitoyning "Bir makon, bir yo'l" tashabbusi doirasida hamkorlik qilishda mamlakatimiz nafaqat o'z iqtisodiy manfaatlarini ko'zlab, balki mintaqadagi boshqa davlatlar uchun ham tranzit yo'laklari va infratuzilma imkoniyatlarini ochmoqda. Bu kabi axloqiy yondashuv natijasida hamkorlikda umumiy manfaat ko'rish bilan birga, Xitoy, Rossiya va Yevropa Ittifoqi kabi yirik davlatlar va ittifoqlar bilan munosabatlarni mustahkamlashga yordam beradi.

Bundan tashqari, O'zbekistonning Turkiya va Ozarbayjon bilan iqtisodiy va madaniy aloqalarni rivojlantirishi ham ma'naviy asosga ega. Ikki xalq o'rtasidagi umumiy tarixiy va ma'naviy meros, turkiy xalqlarning birligi, islomiy qadriyatlar tashqi siyosatda mustahkam zamin bo'lmoqda. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, oxirgi besh yilda uch davlat o'rtasidagi tovar ayirboshlash hajmi qariyb 45 foizga o'sdi va 2024- yilda 3,2 mlrd. AQSh dollarini tashkil qildi. Investitsion hamkorlik ham muvaffaqiyatli rivojlanmoqda. O'zbekistonda Turkiya va Ozarbayjon kapitali ishtirokidagi 2100 ta korxona faoliyat ko'rsatmoqda, bu 2020-yilga nisbatan

2,5 barobar ko'pdir. Ayni paytda Turkiya va Ozarbayjonda O'zbekiston sarmoyasi ishtirokidagi 577 ta qo'shma korxona muvaffaqiyatli faoliyat yuritmoqda [9].

- **Xulosa va takliflar.** Xulosa qilib aytganda, O'zbekistonning qonun ustuvorligini ta'minlash, korrupsiyaga qarshi kurashish, ta'lim jarayonlarida ma'naviy-axloqiy tarbiya usullarini qo'llash, ijtimoiy tengsizlikni kamaytirish, milliy o'zlikni anglash, shu bilan birga, ahil qo'shnichilik munosabatlari, xalqaro maydonda davlatning imijini oshirish borasidagi sa'y-harakatlari, iqtisodiy hamkorlikda adolatli yondashuv, madaniy diplomatiya bularning barchasi mamlakatning ma'naviy qadriyatlariga asoslanadi. O'zbekistonning so'nggi yillardagi tashqi siyosatdagi muvaffaqiyatlari shuni ko'rsatadiki, axloqiy me'yorlarga tayangan davlat xalqaro maydonda ishonchli sherik va barqaror hamkor sifatida tan olindi.

ADABIYOTLAR

1. Artiqlbayev O.S., Turdimuratov Y.A. Yangi O'zbekiston tarixi (o'quv qo'llanma). Toshkent. "Zamon poligraf". 2023 y. B-85.
2. O'zbekiston Korrupsiyani qabul qilish indeksida 121-o'rinni egalladi. Gazeta. URL: <https://www.gazeta.uz/oz/2025/02/11/transparency-international/>.
3. Zokirjon Ergashevich Suyarov Z.E., Axmedov A.O., Ijtimoiy himoya tizimini takomillashtirish va gumanizatsiyalashtirish dolzarb muammo sifatida. Impact factor journal. 2025. B-15.
4. O'zbekiston Prezidenti BMT Bosh Assambleyasining 78-sessiyasida nutq so'zladi. URL: <https://president.uz/oz/lists/view/6679>.
5. "Aholining ijtimoiy zaif qatlami bandligini ta'minlashni rag'batlantirishning tashkiliy chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 11-iyundagi PQ-3782-son qarori.
6. Qirg'iziston bilan chegarani delimitatsiya va demarkatsiya qilish masalasi muhokama qilindi. URL: <https://kun.uz/40829508?q=%2F40829508#1>.
7. Islom – tinchlik va ezgulik dini. URL: https://uza.uz/oz/posts/islom-tinchlik-va-ezgulik-dini_657760.
8. O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida nutq so'zladi. URL: <https://president.uz/oz/lists/view/1063>.
9. O'zbekiston, Turkiya va Ozarbayjon hamkorlik formatini butunlay yangi bosqichga ko'tarmoqda. URL: <https://gov.uz/oz/news/view/34528>.

UO•K: 316.334-053.81

Nilufar NAZAROVA,
Toshkent davlat transport universiteti dotsent v.b., PhD
E-mail: nazarovanilufar79@gmail.com

TAFU dotsenti, PhD D.Rahmonov taqrizi asosida

EDUCATION AND COMPETITIVENESS: MODERN TRENDS IN YOUTH DEVELOPMENT

Annotation

This article analyzes crucial issues concerning youth, including education and vocational guidance, social engagement, employment and unemployment, social protection, and educational processes. It is substantiated that the level of competitiveness among young people is closely linked not only to territorial-geographical factors and socio-economic conditions but also to state youth policy and its implementation mechanisms. The article examines existing problems in these areas and develops proposals and recommendations for their resolution. The synergy between education and social policy is highlighted as a key factor in enhancing the competitiveness of young people.

Key words: education system, youth development, competitiveness qualities, human capital, labor market, strategic and international studies, youth well-being, professional competitiveness.

ОБРАЗОВАНИЕ И КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ: СОВРЕМЕННЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ В РАЗВИТИИ МОЛОДЕЖИ

Аннотация

В данной статье анализируются такие важные вопросы, как образование и профессиональная ориентация молодежи, их социальная активность, занятость и безработица, социальная защита, а также процессы образования и воспитания. Также обосновано, что уровень формирования конкурентоспособности молодежи тесно связан не только с территориально-географическими факторами и социально-экономическими условиями, но и с государственной молодежной политикой и механизмами ее реализации. В статье проанализированы существующие проблемы в этих направлениях и разработаны предложения и рекомендации по их устранению. Гармоничное сочетание образовательной и социальной политики представлено как важный фактор повышения конкурентоспособности молодежи.

Ключевые слова: система образования, развитие молодежи, качества конкурентоспособности, человеческий капитал, рынок труда, стратегические и международные исследования, благосостояние молодежи, профессиональная конкурентоспособность.

TA'LIM VA RAQOBATBARDOSHLIK: YOSHLAR RIVOJLANISHIDAGI ZAMONAVIY YO'NALISHLAR

Annotatsiya

Mazkur maqolada yoshlarni ta'lim va kasbga yo'naltirish, ularning ijtimoiy faolligi, bandligi va ishsizligi, ijtimoiy himoyasi, ta'lim-tarbiya jarayonlari kabi muhim masalalar tahlil etilgan. Shuningdek, yoshlarda raqobatbardoshlik sifati shakllanish darajasi nafaqat hududiy-geografik omillar va ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar, balki yoshlarga oid davlat siyosati va uni amalga oshirish mexanizmlari bilan chambarchas bog'liq ekani asoslab berilgan. Maqolada ushbu yo'nalishlardagi mavjud muammolar tahlil qilinib, ularni bartaraf etish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan. Ta'lim va ijtimoiy siyosatning uyg'unligi yoshlarning raqobatbardoshligini oshirishda muhim omil sifatida ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim tizimi, yoshlarning rivojlanishi, raqobatbardoshlik sifatleri, inson kapitali, mehnat bozori, strategik va xalqaro tadqiqotlar, yoshlar farovonligi, kasbiy raqobatbardoshlik.

Kirish. Yangilanayotgan O'zbekistonda yoshlarga doir davlat siyosati samarali amalga oshirish mexanizmlari ishlab chiqilib, bunda yoshlardagi raqobatbardoshlik sifatlarini shakllantirishga alohida e'tibor qaratib kelinmoqda. "Dunyoda globallashtirish va raqobat tobora kuchayib borayotgan bugungi vaziyatda barcha sohalarida yuksak bilimli kadrlarni tayyorlamasak, taraqqiyotdan ortda qolib ketishimiz mumkin"[22]. Oilaviy muhit barqarorligini ta'minlashga e'tibor qaratish, ta'limning barcha bosqichlarida sifat ko'rsatkichlariga erishish, qobiliyatli va iqtidorli yoshlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash, mazkur yo'nalishda olib borilayotgan islohotlar samaradorligini oshirish uchun tizimli tadqiqotlar olib borish ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ko'pchilik yoshlar "raqobatbardoshlik"ni muvaffaqiyat, ya'ni hayotdagi muvaffaqiyat, deb tushunadilar. Biroq, bu bir-biriga o'xshash tushunchalar emas. Muvaffaqiyat, ko'pincha, baxt va hayotdan

qoniqish haqida shaxsiy tushunchadir. Ammo, raqobatdosh bo'lish istagi shaxsiy rivojlanish konsepsiyasini talab qiladi. Zamonaviy yosh mutaxassislar mehnat bozorida raqobatdoshlikni mehnatkashlarning bozor talablariga muvofiqligi, ma'lum bir ishchi yoki mehnatkashlarning ayrim guruhlarining mehnat bozorida mavqeini belgilab beradigan, ularga ma'lum vakansiyalarga murojaat qilishga imkon beradigan belgilar to'plami sifatida tushunishlari kerak. Tadqiqotchi A.G. Abdullayevning yozishicha, "Ko'p sonli yoshlarning mamlakatda mavjud bo'lishi davlatning siyosiy, iqtisodiy, va ijtimoiy sohalariga katta ta'sir ko'rsatadi. Yoshlar tomonidan ko'rsatilgan bu ta'sir ijobiy yoki salbiy bo'lishi davlatning yoshlarga berayotgan e'tiboriga, yoshlarning o'z hayotini qurishlari uchun yaratilayotgan sharoitlarga, ularning huquq va manfaatleri qay darajada himoya qilinayotganiga, iqtidor va qobiliyatlari orqali o'z imkoniyatlarini amalga oshirish uchun berilayotgan imtiyozlarga bog'liq bo'ladi"[11].

Shu nuqtai nazardan mamlakat kelajagi va istiqbolini o'ylagan holda sohalarida samarali islohotlar amalga oshirilib kelinmoqdaki, albatta bu chora-tadbirlar va loyihalar muvaffaqiyati ko'p jihatdan raqobatbardosh yoshlarga bog'liq. Uchinchi Renessans uchun intilayotgan mamlakatimiz yoshlari yangi davrga qadam qo'ymoqda. Bu taraqqiyot uchun 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi ishlab chiqilib, uning to'rtinchi ustuvor yo'nalishi sifatida "Adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish"[23] deya belgilandiki, unda inson kapitalini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish orqali yoshlardagi raqobatbardoshlik sifatlarini tarbiyalashga tizimli tarzda yondashilganligini ko'rish mumkin. Bu xususida Prezident Shavkat Mirziyoyev ta'lim tizimini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish lozimligini ta'kidlab, "... bizga sifatli ta'lim tizimi, zamon talablariga javob beradigan va barcha shart-sharoitlarga ega maktablar, ularda malakali pedagog-kadrlar, boshqaruvchilik va liderlik qobiliyatiga ega maktab direktorlari kerak"[18] deb qayd etadilar. Demak, ta'lim sohasida olib borilayotgan islohotlar qanchalik darajada o'z samaradorligini ko'rsatishi yoshlarning jamiyatda o'z munosib o'rinlarini egallashi va mamlakat taraqqiyotiga o'z hissasini qo'shishiga bog'liq bo'lib qoladi. I. Konning fikriga ko'ra, "... rivojlanishning ushbu bosqichida davom etadigan ta'lim shaxsning shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Maxsus kasbiy va oliy ta'lim olish ular mehnat faoliyatining boshlanish davri sifatida qaraladi"[16]. Shu sababdan ham mamlakatimizda ta'lim tizimining jamiyat va inson hayotidagi o'rni munosib baho berilib, izchil islohotlar amalga oshirilib kelinmoqdaki, bularning barchasining zamirida yoshlar raqobatbardoshlik sifatlarini shakllantirish ifodalangandir.

Bugungi kunda mehnat bozoriga kirib kelayotgan yoshlarning raqobatbardoshligi pastligini belgilovchi bir qator obyektiv sabablar mavjudligini tadqiqotchi M.Ye. Berdimuratov quyidagicha izohlaydi: "ish stajining yo'qligi, kasbiy tayyorgarlikning kamligi, qobiliyatlariga ishonchning yo'qligi, mehnat sharoiti va ish haqiga ortiqcha talablar. Bunday sabablar ish beruvchini yosh mutaxassislar xizmatidan voz kechishga undaydi, uning intellektual salohiyati esa talab qilinmay qoladi"[12]. Shu sababli ham mehnat bozoriga kirib kelayotgan yoshlarning raqobatbardoshligini o'rganish dolzarb ahamiyat kasb etib, ko'plab sotsiolog olim va tadqiqotchilarni o'ziga jalb etib kelmoqda.

Yoshlar raqobatbardoshlikni o'rganish borasida tadqiqotlar olib borgan tadqiqotchi sotsiologlar M.K. Gorshkov va F.E. Sheregilar shunday ilmiy xulosani ilgari surishgan: "Zamonaviy yoshlar, keksa avlod vakillari bilan solishtirganda, ko'proq muvaffaqiyat motivatsiyasini rivojlantirdilar, bu shaxsiy xavf-xatarga tayyor shaxs turiga mos keladi"[14] deb munosabat bildirishgan. Demak, bugungi kun yoshlari muvaffaqiyatga erishish va xavf-xatarlarga nisbatan tayyorligi bilan keksa avlod vakillaridan ajralib turadi. Professorlar A. Xolbekov va U. Idivrovlar esa yoshlarga xos bo'lgan bu xususiyat to'g'risida shunday munosabat bildirishgan: "Yoshlarning alohida ijtimoiy-ruhiy qiyofasi jamiyatning umumiy holati, ijtimoiylashuv xususiyatlari, ta'lim-tarbiya imkoniyatlari bilan belgilanadi"[24] deb qayd etishgan. Sotsiologiya fanlari doktori S.S. Otamurodov qayd etishicha, esa "yoshlar - mamlakatning asosiy mehnat resurslari, yoshlar oilaning muhim a'zosi sifatida jamiyat hayotida alohida mavqega ega. yoshlar - millatni turli tahdidlar va yovuz kuchlardan saqlab qolishning qo'riqchisi vazifasini o'taydi, yoshlar - mamlakat harbiy qudratining tayanchi, yoshlar - millatning bardavomligini ta'minlaydigan kuch"dir[19].

Tadqiqotchi N.Q. Zaretdinova fikricha, "bugungi kunda respublikamiz mehnat bozorida quyidagi tendensiya ko'zga tashlanmoqda: 1) oliy o'quv yurtlari bitiruvchilarining

ko'payishi; 2) professional ta'lim muassasalari bitiruvchilarining soni sezilarli darajada kamayganligi; 3) ko'plab yoshlarning oliy ma'lumot olishni afzal ko'rish, lekin kelajakda o'z mutaxassisligi bo'yicha ishlamasligi, hatto oliy ma'lumotni talab qilmaydigan lavozimni egallashayotgani"[15] qayd etib o'tadi. Bundan ko'rinib turibdiki, mamlakatimiz yoshlari o'rtasida kasbiy raqobatbardoshlik sifatlarini shakllantirish masalasi yanada dolzarblashib borayotganligini ko'rsatadi. R. Samarov va S. Sadriddinovlar yoshlar kasbiy raqobatbardoshligini beshta darajaga ajratgan holda o'rganishni taklif etadi. Bular:

"funktional daraja (kasbiy bilimdonlik, kasbiy mahoratni yuqori darajada ifodalash, istiqbolda kasbiy o'sishini aniq tasavvurlash);

intellektual daraja (kasbiy vazifalariga majmuaviy tarzda yondashish, turli kasbiy muammolarni yechishda aqliy salohiyati);

vaziyatli daraja (kasbiy tizim doirasida yuzaga keladigan standart va nostonad vaziyatlardan kelib chiqqan holda maqsadli yechim topish);

ijtimoiy daraja (kasbiy tizim doirasida kommunikativ va integratsion qobiliyatlarni namoyon etish);

individual daraja (mutaxassisning o'z ustida ishlash, kasbiy pog'onalarda o'sishga tayyor turishda ko'rinib, uni rivojlanishida ustoz - shogird tizimi amaliy ahamiyat kasb etadi)"[21] deb ko'rsatib o'tishgan.

Mualliflar tomonidan taklif etilgan mazkur kasbiy raqobatbardoshlik darajalar bevosita yoshlarda raqobatbardoshlik sifatlarini shakllanganlik darajasini aniqlash uchun muhim sanaladi. Bu borada ilmiy tadqiqot olib borgan, sotsiologiya fanlari doktori S.S. Otamurodovning fikricha, "Yoshlarning ijtimoiy-innovatsion faolligini oshirishda fan, texnika va texnologiya sohalarida yangilik, ixtiro hamda kashfiyotlarni amalga oshirish bilan bir qatorda, ularni raqobatbardoshligini ta'minlash talab etiladi. Bu maqsadlarga erishishda ta'lim tizimi islohini kuchaytirish, ilmning rolini yangi bosqichga ko'tarish va ziyolilarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash kutilgan samara beradi"[19]. Demak, raqobatbardoshlik sifatleri ta'lim, ilm-fan va ustoz-shogird munosabatlari kabi murakkab korrelyatsiyaviy xususiyatlarni o'zida mujassamlashtiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda yoshlar rivojlanishida ta'lim va raqobatbardoshlikning zamonaviy yo'nalishlarini o'rganish, ularning ta'lim tizimiga integratsiyalashuvi va mehnat bozori talablariga moslashuv jarayonini tahlil qilish asosiy maqsad qilib belgilandi. Tadqiqotning metodologik asosi sifatida ilmiy tahlil, solishtirma tahlil, statistik ma'lumotlarni tahlil qilish, ekspert so'rovlari, normativ-huquqiy hujjatlar tahlili va strategik hamda xalqaro tadqiqotlar natijalaridan foydalanish metodlari qo'llanildi.

Mazkur metodologik yondashuvlar asosida yoshlar raqobatbardoshligini ta'minlashda ta'lim va ijtimoiy siyosat uyg'unligini ta'minlovchi asosiy omillar aniqlanib, mavjud muammolar hamda ularni bartaraf etish mexanizmlari ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar. XXI asrda kasbning o'rni va mazmunida ma'lum o'zgarishlar ro'y berdi. Texnologiya, innovatsiya avlodlarining tez sur'at bilan almashinishi insonni kasbini o'zgartirishi, umr bo'yi bir necha marotaba qayta tayyorgarlikdan o'tishi, o'zidagi bilim va ko'nikmalarini bir xil yo'nalishda o'zlashtirish va kengaytirishga undaydi. Shuningdek, jamiyatdagi u yoki bu kasblarni egallagan ko'plab kasb egalarining zarur talablari va shu jamiyat vakillarining o'z niyatlari muhim emas, ammo oliy ta'lim muassasalarida keng tavsiya etilgan va xalq orasida keng tarqalgan kasbni egallash orasida tengsizlik paydo bo'ladi[15]. Ayniqsa, dunyoda ro'y bergan COVID-19 pandemiyasi oqibatlari kasblar holati va istiqboli, shuningdek rivojlanish

tendensiyalariga nisbatan yangicha munosabat shakllanishiga olib keldi. Shu sababli ham jahonda mamlakatlarning taraqqiyot darajasiga qarab yangi kasblarning vujudga kelayotganligi, ularning jamiyat va insonlar ehtiyojiga ko'ra mavqei o'zgarib borayotganligi kuzatilmoqda[7]. Bu esa turli davlatlarda turli xil ko'rinishlarda, u yoki bu kasb doirasida namoyon bo'lmoqda. Bu haqida tadqiqotchi N.H. Xolyigitova Rossiya Federatsiyasi va Buyuk Britaniyadagi kasblarni qiyosiy tahlilini amalga oshirgan holda quyidagi ma'lumotlarni taqdim etadi: "Rossiya bilan Buyuk Britaniyadagi eng yuqori talab va nufuzga ega bo'lgan kasblar qiyoslanganda, Buyuk Britaniyada birinchi o'rinda axborot texnologiyalari (20%), ikkinchi o'rinda texnik-muhandis (15%), uchinchi o'rinda – menedjerlar, bank ishi (10%), eng prestijli mutaxassislar sifatida moliya ishi (27%), so'ngra dizaynerlar (18%) va dasturchilar (14%), Rossiyada esa yuqori ehtiyojtalab kasblar – tarjimon va yuristlar, menedjer, dasturchi (8%) e'tirof etilmoqda. Shuningdek, jahon miqyosida 18-24 yoshlilarning miqdori 1,5 milliarddan oshib ketayotganligi va ularning miqdori yil sayin o'sib borayotganligi esa ta'lim olish va ma'lum kasblarni egallashlari bilan bog'liq muammolarning kelib chiqishiga sabab bo'lmoqda"[25]. Demak, ta'lim olishga va ma'lum bir kasbni chuqur egallashga intilish, bu raqobatbardoshlikning belgisi sifatida baholash imkonini beradi. Manbalarning kontekstli tahlili shundan dalolat beradiki, yoshlarni bilimli, kasb-hunar egasi qilib tarbiyalash masalasi insoniyatni hamisha tashvishlantirib kelgan.

A. Kravchenko yoshlarning raqobatbardoshligini: "mehnatsevarlik, ijtimoiy ong va faolligi, burch tuyg'usi, qonunga bo'ysunish, javobgarlik va boshqa shu kabi ijtimoiy va axloqiy fazilatlarining rivojlanishi"[17] bilan belgilaydi. Shu o'rinda, yoshlardagi raqobatbardoshlik sifatlarini tavsiflovchi o'lchov birligi mavjudmi? degan tabiiy bir savol paydo bo'ladi. Garchi yoshlar raqobatbardoshligi sifatlarining korrelyativligini tadqiq etish bir qadar murakkab jarayon sanalsada, bugungi kunga kelib dunyoda yoshlar muammolari va raqobatbardoshligini o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar o'tkazilib kelinmoqda.

Ayniqsa, bu borada XX asr oxiriga kelib, yoshlar muammolarini tadqiq etishga qaratilgan bir qator xalqaro tashkilotlar tuzilib, ular tomonidan dunyo bo'ylab yoshlarning holati va rivojlanish darajasini baholashga qaratilgan xalqaro va milliy darajadagi turli indekslar ishlab chiqilib, amaliyotga joriy etib kelinmoqda. Masalan, Yoshlar rivojlanishi indeksi (The Commonwealth Youth Development Index), Global yoshlar indeksi (Global Youth Index), Global yoshlar farovonligi indeksi (Global Youth Wellbeing Index) va boshqa shu kabi xalqaro va milliy darajadagi indekslar doirasida yoshlardagi raqobatbardoshlik sifatlarining shakllanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy omillar tadqiq etib kelinmoqda.

Dunyo bo'ylab yoshlarning holati va rivojlanish darajasini baholashga qaratilgan xalqaro va milliy darajadagi turli indekslar mavjud. Xususan, Buyuk Britaniya va AQSH davlatlari Yoshlar rivojlanishi indeksi (The Commonwealth Youth Development Index) shular jumlasidan bo'lib, bunda yoshlar raqobatbardoshligi beshta indikator bilan o'lchanadi: "ta'lim darajasi", "sog'liq" va "farovonlik", "ish bilan ta'minlash va imkoniyatlar", "fuqarolar faolligi". Bugungi kunga qadar ushbu indeks yordamida yoshlarning rivojlanishi ikki marotaba monitoring qilingan, xususan, 2013-yilda 170 ta davlatda Yoshlarning rivojlanish ko'rsatkichlari o'rganilgan bo'lsa, 2016-yilda 183 ta davlatda Yoshlar rivojlanish (Global Youth Index) indeksi doirasida o'rganilgan. Unda yoshlarning rivojlanish darajasi 0 dan 1 gacha bo'lgan shkala bo'yicha hisoblangan (bu yerda 1 - rivojlanishning eng yuqori darajasi). Jahon mamlakatlari reytingida yoshlar rivojlanishi indeksi qiymati bo'yicha birinchi o'rinda Avstraliya (0,856), keyingi

o'rinlarda Kanada (0,820) va Janubiy Koreya (0,809) egallangan bo'lib, demak bu davlatlarda yoshlardagi raqobatbardoshlik darajasi yuqori ekanligi ko'rsatib o'tilgan bo'lsa, Kot-divuar (0,229), Markaziy Afrika Respublikasi (0,228) va Kongo Demokratik Respublikasi (0,173) singari davlatlar yoshlar rivojlanish indeksi bo'yicha eng past ballarga egaligi qayd etilgan[9]. Bunda yoshlarga oid siyosatini ishlab chiqish, amalga oshirish va baholash ham hisobga olingan[13]. Bundan ko'rinib turibdiki, yoshlardagi raqobatbardoshlik sifatining shakllanish darajasi hududiy-geografik omillar, ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar bilan bir qatorda, yoshlarga oid siyosat va uni amalga oshirish mexanizmlariga ham bog'liq.

Strategik va xalqaro tadqiqotlar (Center for strategic and international studies) markazi (AQSH)[1], Xalqaro yoshlar jamg'armasi (International youth foundation)[3] va Hilton Worldwide[2] tashkilotlarining o'zaro hamkorligi asosida 2014 va 2017 yillarda Global yoshlar farovonligi indeksi (Global Youth Wellbeing Index) bo'yicha amalga oshirilgan tadqiqotlarda 7 ta indikator hisobga olingan bo'lib, bunda asosiy indikatorlar sifatida "gender tengligi", "iqtisodiy imkoniyat", "ta'lim", "sog'liqni saqlash", "fuqarolik ishtiroki", "xavfsizlik va barqarorlik", "axborot-kommunikatsiya texnologiyalari"ga e'tibor qaratilgan. Tadqiqot doirasida 30 ta mamlakat qamrab olingan bo'lib, bunda ular iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari va statistik ma'lumotlarning transparentligi asosida tanlangan.

Indeks 40 ta indikatoridan tashkil topgan bo'lib, unda yoshlar farovonligini baholashning quyidagi oltita mezonlari hisobga olingan:

1. Fuqarolik ishtiroki; 2. Iqtisodiy imkoniyatlar; 3. Ta'lim; 4. Salomatlik; 5. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari; 6. Xavfsizlik va barqarorlik.

O'z navbatida mazkur indikatorlar shartli ravishda 32 ta obyektiv va 8 ta subyektiv ko'rsatkichlarga bo'lingan. Indeks mualliflarining fikricha, subyektiv ko'rsatkichlarning kiritilishi obyektiv statistik ma'lumotlar bilan solishtirganda yoshlarning munosabatini yaxshiroq tushunish imkonini beradi. Obyektiv va subyektiv ko'rsatkichlarning kombinatsiyasi yoshlar farovonligining "ko'p o'lchovli" portretini yaratishga imkon beradi[4]. Professor R.S. Samarovning fikricha, yoshlardagi raqobatbardoshlik sifatlarini tadqiq etishda "etnik xarakter, etnik temperament, etnik urf-odat, etnik qiziqish hamda etnik ong masalalari"ni[20] ham e'tiborga olish lozim. Bizningcha, aynan etnik xarakter, etnik temperament, etnik urf-odat, etnik qiziqishlar, etnik ong yoshlardagi raqobatbardoshlik sifatlarining shakllanishiga ta'sir etuvchi asosiy omillar sirasiga kiradi.

2018-yil sentabr oyidan boshlab, BMT o'zining Yoshlar strategiyasi bo'yicha "Yoshlar – 2030" dasturini ishlab chiqdi. Bu dastur butun dunyo bo'ylab yoshlar raqobatbardoshligini rivojlantirishning istiqbol rejasiga aylandi. Masalan, Singapur o'z yoshlarini uchun o'z mamlakatlarida yaxshiroq kelajakni shakllantirish uchun birgalikda ishlashga undovchi "Yoshlar harakat rejasini" ishlab chiqqan bo'lsa, Germaniya Federativ Respublikasida esa "Yoshlarga oid milliy strategiya" ishlab chiqilib, unda yoshlar manfaatlarini himoya qilishga mo'ljallangan qonunlar qayta ko'rib chiqildi va takomillashtirildi. Indoneziyada esa yoshlar rivojlanishini kafolatlash uchun "Yoshlar to'g'risida"gi qonunni qabul qildi[6]. Bu borada O'zbekistonda ham yoshlarga oid davlat siyosati izchillik bilan amalga oshirilib kelinmoqda. Buning natijasini yuqoridagi tadqiqot ko'rsatkichlari orqali ham ko'rdik.

Xulosa va takliflar. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar samarasi ularoq 2020-yilda Jahon yoshlar taraqqiyoti indeksining umumiy reytingida O'zbekiston 181 davlat ichida 0.681 ball bilan 98 o'rinni

egallagan[5] bo'lsa, 2021 yilda olib borilgan tahlil natijalariga ko'ra esa O'zbekiston 150 davlat ichida 64.87 ball bilan 82-o'rinni egallagan[10]. Yoshlar taraqqiyoti indeksi (Youth progress Index) – 12 komponent va 60 xil ko'rsatkichdan iborat 3 ta indikator asosida o'lchanadi: "yoshlarning ehtiyojlari", "farovonlik" va "imkoniyatlar". Yoshlar taraqqiyoti indeksi bugungi kunda iqtisodiy ko'rsatkichlardan qat'iy nazar, yoshlar hayotining darajasi to'g'risida to'liq ma'lumot beradigan birinchi vositadir[8]. Demak, yoshlarga oid davlat siyosatining izchil amalga oshirilishi natijasida, jamiyatimiz hayotida yoshlar faol ishtiroki oshib, raqobatbardoshlik ko'rsatkichlari yaxshilanib, rivojlanib bormoqda degan xulosani ilgari surish uchun asos bo'ladi.

Yoshlardagi raqobatbardoshlik sifatlarini rivojlanish korrelyativligini quyidagi indikatorlar orqali o'rganish maqsadga muvofiq:

"ta'lim darajasi"ga, "sog'liq va farovonlik" darajasiga, "ish bilan ta'minlanganlik va imkoniyatlar"dan qay darajada yoshlarning foydalanayotganligiga, "yoshlar faolligi"ga; "gender tenglik"ning ta'minlanganligiga, "iqtisodiy

imkoniyat"larning mavjudligiga, "ta'lim" sifati va samaradorligiga, "sog'liqni saqlash"ga berilayotgan e'tiborga, amalga oshirilayotgan islohotlar jarayonida yoshlarning o'rni va roliga, "xavfsizlik va barqarorlik"ni ta'minlanganligiga, "axborot-kommunikatsiya texnologiyalari"ning rivojlanganligiga bog'liq;

yoshlardagi raqobatbardoshlik sifatlarining shakllanish korrelyativligining nazariy modeli sifatida: "ta'lim sifati darajasi ↔ sog'liq va farovonlik darajasi ↔ ish bilan ta'minlangan darajasi ↔ yuqori ish haqi ↔ yoshlar uchun yaratilgan shart-sharoit va imkoniyatlar darajasi ↔ fuqarolik pozitsiyasi ↔ yoshlarning mobillik darajasi ↔ gender tenglikning ta'minlanganlik darajasi ↔ xavfsizlik va barqarorlik ta'minlanganlik darajasi ↔ axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining qo'llanilish darajasi ↔ yoshlar ehtiyojlarining qondirilganlik darajasi = Raqobatbardoshlik sifatlarining korrelyativligi" ishlab chiqildi.

ADABIYOTLAR

1. <http://csis.org/>
2. <http://hiltonworldwide.com/>
3. <http://www.iyfnet.org/>
4. <https://iyfglobal.org/sites/default/files/library/Index2017-ExSumm-FINAL-RU-web.pdf>
5. <https://production-new-commonwealth-files.s3.eu-west-2.amazonaws.com/migrated/inline/2020>
6. International Youth Sustainable Development Index (YSDI) Report 2021. // Beijing review. 2021-12-28. https://www.bjreview.com/Documents/202112/t20211228_800271137.html
7. Richard Johnston, Gillian McCausland & Karen Bonner. The Competitiveness Scorecard for Northern Ireland A framework for measuring economic, social and environmental progress. / Ulster University Economic Policy Centre, 2020. – pp. 24-25.
8. Xalqaro yoshlar indeklari: tahlil. <https://yomi.uz/2021/07/03/indekslar-tahlil/>
9. Youth Development Index, YDI. <http://www.iyfnet.org/>
10. Youth progress index 2021. <https://youthprogressindex.org/wp-content/uploads/2021/06/YPI-report-10062021.pdf>
11. Абдуллаев А.Г. Жамиятни модернизациялаш шароитида ёшларнинг социал мобиллигини такомиллаштириш механизмлари. Соц.ф.б. фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2021. – 56 б.
12. Бердимуратов М.Е. Меҳнат бозорида ёшларнинг ижтимоий мослашуви муаммолари. Ижтимоий тадқиқотлар журнали. 2020, №5/3, - Б. 15-26. <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9556-2020-5-2>
13. Глобальный Индекс благополучия Молодежи (2014). <http://www.youthindex.org/full-report/>
14. Горшков М. К., Шереги Ф. Э. Молодёжь России: социологический портрет. Изд. 2-е, доп. и испр. - М.: ЦСПиМ, 2010. – С. 182.
15. Заретдинова Н.Қ. Оиладаги ёшларнинг касб танлашини социометрия усули билан тартибга солиш (Қорақалпоғистон Республикаси мисолида) / Соц.ф.б.ф.д. (PhD) дис. автореферати. – Тошкент, 2020. – Б. 18.
16. Кон И.С. Психология старшеклассника. - Москва: 1980. - С. 45.
17. Кравченко А.И. Социология: словарь. - Москва: «Академия», 1997. -С. 234.
18. Мирзиёев Ш. Президент раислигида 2022 йилнинг 28 январь куни мактаб таълимини ривожлантириш масалалари бўйича ўтказилган видеоселектор йиғилишидаги нуткидан. <https://president.uz/uz/lists/view/4945>
19. Отамуратов С.С. Янги Ўзбекистон ёшларининг ижтимоий-инновацион жараёнлардаги трансформациялашуви: социологик таҳлил / Соц.ф.д. (DSc) дис. автореферати. – Тошкент, 2021. – Б. 16-17.
20. Самаров Р. Шахсда миллий хусусиятларни камол топтиришда "homo ethnicos" феномени: ижтимоий ва этнопсихологик талқин // Шахсда илмий дунёқараш ривожланишининг психологик имкониятлари ва тарбиявий жиҳатлари. Илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2019. – Б.23-25.
21. Самаров Р., Садриддинов С. Баркамоллик тизимида касбий лаёқатлилиқ.//«Замонавий таълим»,2013, 6-сон.–Б.10-14.
22. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Ёшлар форумида сўзлаган нутқи. <https://yuz.uz/news/vstuplenie-prezidenta-respubliki-uzbekistan-shavkata-mirziyoeva-na-forume-molodeji-uzbekistana>
23. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисидаги Фармони. Халқ сўзи газетаси. 2022 йил 27 январь, 18 (8080).
24. Холбеков А., Идилов У. Социология. (изоҳли луғат маълумотнома) - Тошкент: ибн Сино, 1994. - Б. 46.
25. Холйигитова Н.Н. Ўқувчилардаги касб мотивлари барқарорлигига гуруҳий жипислиқнинг таъсири / Психол. фанлари бўйича фалс. д-ри (PhD) дисс. автореферати. – Тошкент, 2019. – Б. 5.

UDK: 32:316.774

Qahramon NARIMANOV,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti dotsenti v.b, PhD
E-mail: boboevamohim@gmail.uz

TDTTrU professori, s.f.d. H.Rajabov taqrizi asosida

MEDIASAVODXONLIK VA AXBOROT MADANIYATI BORASIDAGI SIYOSIY YONDASHUV

Annotatsiya

Respublikamizda so'nggi yillarda ta'lim sohasining barcha bosqichlarini ilg'or tajribalar va zamonaviy talablar asosida tashkil etish, oliy ta'limdan keyingi ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, umumiy o'rta ta'lim muassasalari va oliy ta'lim o'rtasidagi bog'liqlikni mustahkamlash, ta'lim mazmunini raqamli metodlar talablariga mos yangilash hamda ta'lim jarayonlari samaradorligini oshirishning me'yoriy asoslari yaratilmoqda. «Media sohasini tizimli isloh qilish, axborot yetkazish samaradorligini oshirish hamda mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga mos yuqori malakali kadrlar tayyorlash» ustuvor yo'nalish etib belgilandi. Bu borada oliy ta'lim muassasalari talabalarida mediasavodxonlik va 3 axborot madaniyatini rivojlantirish samaradorligiga erishishning pedagogik imkoniyatlari kengayadi.

Kalit so'zlar: axborot, siyosiy, media savodxonligi, ijtimoiy, tarixiy manbalar, media texnologiyalar, raqamli platormalar, mediakontent.

ПОЛИТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К МЕДИАГРАМОТНОСТИ И ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЕ

Аннотация

В последние годы в нашей республике формируется нормативная база для организации всех ступеней образования на основе передового опыта и современных требований, дальнейшего совершенствования системы послевузовского образования, укрепления связи учреждений общего среднего образования с высшим образованием, обновления содержания образования в соответствии с требованиями цифровых методов, повышения эффективности образовательных процессов. В качестве приоритетного направления определено «Системное реформирование сферы СМИ, повышение эффективности доставки информации и подготовка высококвалифицированных кадров в соответствии с современными потребностями рынка труда». В этой связи расширяются педагогические возможности для достижения эффективности формирования медиаграмотности и информационной культуры у студентов высших учебных заведений.

Ключевые слова: информация, политическая, медиаграмотность, социальные, исторические источники, медиатехнологии, цифровые платформы, медиаконтент.

POLITICAL APPROACH TO MEDIA LITERACY AND INFORMATION CULTURE

Annotation

In recent years, our republic has been creating a normative framework for organizing all stages of education based on best practices and modern requirements, further improving the post-higher education system, strengthening the connection between general secondary educational institutions and higher education, updating the content of education in accordance with the requirements of digital methods, and increasing the efficiency of educational processes. "Systematic reform of the media sector, increasing the efficiency of information delivery, and training highly qualified personnel in accordance with the modern needs of the labor market" has been identified as a priority area. In this regard, pedagogical opportunities for achieving the effectiveness of developing media literacy and 3 information culture among students of higher educational institutions are expanding.

Key words: information, political, media literacy, social, historical sources, media technologies, digital platforms, media content.

Kirish. Dunyoning yirik ilmiy tadqiqot muassasalarida mediasavodxonlik va axborot madaniyati borasidagi tahliliy yondashuv, uni tanqidiy qabul qilish va media vositasida o'zini ifoda etish, mediakontentni ijodiy jihatdan anglash, yaratish, talqin qilish va bu orqali talabalarda ko'nikmalarni shakllantirish, interfaollik, tanqidiy tahdid va havfsizlik ko'nikmalarini ta'lim va amaliyot doirasida

rivojlantirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Oliy ta'lim muassasalari talabalarida mediasavodxonlik va axborot madaniyatini rivojlantirish zamonaviy ilmiy texnikaviy taraqqiyot talablariga mos holda talabalarning media borasidagi bilimlarini media texnologiyalarni rivojlantirish asosida takomillashtirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlarga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Tabiat va jamiyatdagi har bir evolyutsion jarayon insoniyat tarixining muhim qismi sifatida insoniyatni o'zi haqidagi tarixiy haqiqatni topishga yaqinlashtiradi. Shu ma'noda u urning yaratilish tarixi, hayvonot olami va o'simlik dunyosining o'zaro bog'liqligidan dunyoning yaratilishi bilan bog'liq muhim yangilikni tadqiq qiladi. Mediasavodxonlik va axborot madaniyatining hayotimizga chuqur kirib borishi tufayli axborot hajmi ham oshdi va bunday global jarayonda ommaviy demokratik muloqotning eng yaxshi kafolati hisoblanadi. Muloqotning bu turi inson huquqlarini amalga oshirishning asosiy omili hisoblanadi. Media savodxonlik va axborot madaniyati insonlarga turli media shakllarini va xabarlarni tahlil qilish, baholash va yaratishga imkon beradigan ko'nikmalar to'plamidir. Qaysi manba ishonchli, qaysi manbada noto'g'ri xabarlar tarqalishi mumkinligini media savodxonligi yuqori bo'lgan odam osongina sezishi mumkin bo'ladi.

Metod va metodologiya. Ushbu tadqiqotda mediasavodxonlik va axborot madaniyati masalalariga siyosiy yondashuv nuqtai nazaridan tahlil olib borildi. Mazunning siyosiy mazmunini ochib berish, uni zamonaviy siyosiy jarayonlar bilan bog'liq holda o'rganish va amaliy ahamiyatini aniqlash maqsadida quyidagi ilmiy metodlar va metodologik yondashuvlar qo'llanildi. Tadqiqot quyidagi metodologik yondashuvlarga tayandi: 1.) Siyosiy-institutsional yondashuv – mediasavodxonlikni siyosiy institutlar (davlat, OAV, fuqarolik jamiyati) faoliyati orqali tahlil qilish; 2.) G'oyaviy-nazariy yondashuv – axborot madaniyati va mediasavodxonlik tushunchalarini siyosiy mafkura va g'oyaviy ta'sirlar orqali tahlil qilish; 3.) Sistemali yondashuv – axborot makoni va siyosiy tuzilmalarning o'zaro aloqadorligi kompleks o'rganildi; 4.) Tarixiy-analitik yondashuv – mediasavodxonlik va siyosiy kommunikatsiyaning rivojlanish bosqichlari tarixiy asosda tahlil qilindi.

Media savodxonlik - insonlarga turli media shakllarini va xabarlarni tahlil qilish, baholash va yaratishga imkon beradigan ko'nikmalar to'plamidir. Qaysi manba ishonchli, qaysi manbada noto'g'ri xabarlar tarqalishi mumkinligini media savodxonligi yuqori bo'lgan odam osongina sezishi mumkin bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, media savodxonlik - bu tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini ommaviy axborot vositalari orqali uzatiladigan xabarlar va belgilarga qo'llash qobiliyati. Binobarin, dunyodagi barcha voqea va hodisalar u yoki bu tarixiy manbaga o'ziga xos tarzda oydinlik kiritishi va ayni paytda muhim tarixiy ma'lumotlarning ochilishi uchun sabab bo'lishi mumkin. O'tmish tarixi, ijtimoiy va gumanitar fanlarni o'rganishda falsafa, madaniyatshunoslik, etnologiya, etnografiya, san'atshunoslik, sotsiologiya va boshqa shu kabi fanlar yetakchilik qilmoqda. Biroq, mohiyatiga ko'ra, bu fan tarixining muhim tarkibiy qismidir. Tarixiy manbalarga murojaat qiladigan bo'lsak, ibtidoiy odam o'z fikrini o'zi o'ylab topgan turli belgilar va tasvirlar yordamida ifodalashga harakat qilganligini bilib olamiz. Inson hayotida muhim 5 ahamiyatga ega bo'lgan til, yozuv va muloqot shakli shu tarzda paydo bo'lgan degan argument bor. Agar biz tilning tarixi va evolyutsiyasi haqida fikr yuritmoqchi bo'lsak, uni ilmiy

jihatdan o'rganishimiz kerak. Ommaviy axborot vositalari yoshlar hayotidagi katta ta'sirga ega kuchdir. Musiqa, televizor, video o'yinlar, jurnallar va boshqa ommaviy axborot vositalari dunyoni qanday ko'rishimizga kuchli ta'sir ko'rsatadi, bu ta'sir ko'pincha bolalik davridan boshlanadi. Ommaviy axborot vositalarini iste'molchilar tanqidiy tahlil qila olishlari uchun ularda media savodxonlik ko'nikmalari va odatlarini bolalikdan rivojlantirish kerak bo'ladi. Bu ko'nikmalarga ommaviy axborot vositalariga bazaviy darajada kirish, uni muayyan tushunchalar asosida tanqidiy tahlil qilish, shu tahlil asosida baholash va nihoyat, ommaviy axborot vositalarini o'zi ishlab chiqarish kiradi. Media savodxonligi ko'nikmalarini o'rganishning ushbu jarayoni media ta'lim deb ataladi. UNESCO tashkiloti tomonidan XXI asrda media ta'limni targ'ib qilish madaniy-ma'rifiy rivojlanishning ustuvor yo'nalishi sifatida e'tirof etildi hamda aynan shu yo'l bilan media savodxonlikni oshirish mumkinligi ta'kidlandi. UNESCO odamlarning tanqidiy fikrlash va to'g'ri qaror qabul qilish darajasini yaxshilash uchun ommaviy axborot vositalari va media savodxonlikni rivojlantirishni qo'llab quvvatlaydi.

Natijalar. Davlat organlarining ijtimoiy tarmoqlarda o'z akkauntlarini ochayotgani, tarqatilayotgan axborotlarga tezkor munosabati, bir qarashda tartibga solish mushkuldek ko'ringan yoshlarning raqamli siyosiy ishtiroki jarayoniga ijobiy ta'sirini ko'rsatadi. Bu borada "raqamli tengsizlik" – turli ijtimoiy toifalar o'rtasida internetdan, raqamli texnologiyalardan foydalanish borasidagi ko'nikmalarning turlicha shakllangani, axborot-kommunikatsiya infrastrukturasi qamrovi darajasidagi farqlar, raqamli siyosiy ishtirok darajasiga ta'sir qilmay qolmaydi.

Adabiyotlar tahlili. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrda qabul qilingan "Raqamli O'zbekiston-2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni bilan tasdiqlangan strategiya hududlarni va tarmoqlarni raqamli transformatsiya qilish dasturlarini o'z ichiga olib, raqamli siyosiy ishtirok imkoniyatlarining miqdor va sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarishni nazarda tutadi. Jumladan, strategiya doirasida "Xalq nazorati" elektron portali va mobil ilovasi, "Bir million dasturchi" loyihasining joriy qilinishi yoshlarning raqamli siyosiy ishtiroki ko'lamini kengaytiradi. Bugungi kunda fuqarolarning e-ishtirokini amalga oshirish imkonini beradigan online platpormalar quyidagilardan iborat: "pm.gov.uz (Prezidentining virtual qabulxonasi), regulation.gov.uz (Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini muhokama qilish), xalqnazorati.uz (Xalq nazorati), meningfikrim.uz (Jamoatchilik tashabbuslari platformasi), president.uz (Prezidentning rasmiy sayti), gov.uz (Hukumat portali), jamoatfikri.uz (Jamoatchilik fikri), project.gov.uz (Normativ huquqiy hujjatlar loyihalarini ishlab chiqish va tasdiqlash), openbudget.uz (O'zbekiston Respublikasining "Ochiq budjet", business.gov.uz (Tadbirkor virtual ofisi)". Raqamli siyosiy ishtirok fuqarolar siyosiy ishtirokining barcha shakllarini yangi bosqichga ko'tarib, bu jarayonda yoshlarning raqamli

texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari kengligi nuqtayi nazaridan istiqbolli siyosiy ishtirok shakli hisoblanadi. Mazkur xulosa hamda yuqorida keltirilgan tahliliy ma'lumotlar asosida:

- milliy qonunchiligimizda davlat va fuqarolik jamiyati institutlari faoliyati jarayonida raqamli siyosiy ishtirokning barcha shakllariga oid me'yoriy-huquqiy asoslarni yaratish va joriy etish;

- institutsional va noinstitutsonal, oflayn va onlayn siyosiy ishtirok shakllarini muvofiqlashtirish bilan bog'liq dasturiy ta'minot masalalarni hal etish;

- yoshlarning bu boradagi ko'nikmalarini orttirib borish bo'yicha tizimli targ'ibot ishlarini amalga oshirish yoshlar siyosiy faolligini oshirish uchun katta imkoniyatlar yaratadi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, raqamli siyosiy ishtirokning takomillashtirilishi quyidagi natijalarga olib keladi:

- Fuqarolar ishtirokining oshishi, (Raqamli platformalar fuqarolarni siyosiy jarayonlarga kengroq jalb qilish imkonini beradi, bu esa demokratik ishtirokni kuchaytiradi).

- Axborotga kirishning osonlashuvi, Onlayn manbalar orqali siyosiy ma'lumotlarga oson kirish,

fuqarolarni xabardor qilish va ularning qaror qabul qilish jarayonlarida faol ishtirokini ta'minlaydi.

- Siyosiy jarayonlarning shaffofligi, Raqamli texnologiyalar orqali siyosiy jarayonlar shaffofligini oshirish, fuqarolarni siyosatchilar va davlat organlari oldida hisobdor qilish imkonini beradi.

- Yosh avlodning jalb etilishi, Raqamli texnologiyalar yosh avlodni siyosiy jarayonlarga jalb qilishda muhim rol o'ynaydi, bu esa kelajakdagi fuqarolik faoliyatini oshiradi.

- Innovatsion yondashuvlar, Raqamli siyosiy ishtirok orqali yangi innovatsiyalar va texnologiyalarni joriy etish, siyosiy jarayonlarni yanada soddalashtirish va samarali qilish imkoniyatlarini beradi.

- Ijtimoiy adolat va tenglik, Raqamli siyosiy ishtirok orqali ijtimoiy adolatni ta'minlash va turli ijtimoiy guruhlarining ishtirokini oshirishga erishish imkonini beradi. Ushbu tendensiyalar raqamli siyosiy ishtirokni yanada rivojlantirish va demokratik jarayonlarda fuqarolar o'rtasidagi aloqalarni kuchaytirishga xizmat qiladi. Raqamli siyosiy ishtirokning kelajagi innovatsion yondashuvlar, ta'lim va xabardorlik, shaffoflik va hisobdorlikni ta'minlashga bog'liq.

ADABIYOT

1. Ro'ziyev Y.Z., Abdullayeva B.S. Mediasavodxonlik va axborot madaniyati: Oliy o'quv yurtlarining barcha yo'nalishlari talabalari uchun darslik. T.: O'zbekiston, 2024. – 6 bet.
2. Жеребин В.М., Алексеева О. А., Ермакова Н.А. Цифровой раскол как новый фактор социальной стратификации. Вопросы статистики, 2015. №5 (35)
3. <https://my.gov.uz/uz>
4. Расторгуев С.П. Информационное оружие и проблема алгоритмической неразрешимости перспективности для информационных самообучающихся систем. <http://evartist.narod.ru/text4/58.htm>.
5. Д.С. Черешкин, Г.Л. Смолян, В.Н. Цыгичко. Реалии информационной войны.//Защита информации. «Конфидент». №4, 1996.
6. <https://www.currenttime.tv/a/hakery-anonymous-vzлом-bank/31771690.html>
7. Мельникова Ольга Андреевна. Информационное обеспечение внешнеполитической деятельности современных государств (политологический анализ). Диссертация на соискание ученой степени кандидата политологических наук. Москва 2020. С-82.
8. М. Симоньян: «Ни одна война в последние годы не начиналась без поддержки прессы» // URL: <https://russian.rt.com>.

UO'K:37

Ro'za NIYOZMETOVA,
Mustaqil tadqiqotchi
E-mail: ruzaniyozmetova09@gmail.com

PhD N.O'ktamova taqrizi asosida

A COMPETENCY-BASED MODULAR MODEL FOR TEACHING PLURICULTURALISM IN TEACHER EDUCATION

Annotation

This paper presents a competency-based modular model aimed at integrating pluriculturalism into teacher education. With the increasing diversity in educational environments, future teachers must develop the skills, knowledge, and attitudes necessary to respond effectively to cultural plurality. The model is structured around clearly defined competencies, including intercultural awareness, communicative flexibility, and inclusive teaching strategies.

Key words: pluriculturalism, teacher education, modular model, competence, diversity, pedagogy, integration.

КОМПЕТЕНТНОСТНАЯ МОДУЛЬНАЯ МОДЕЛЬ ПРЕПОДАВАНИЯ ПОЛИКУЛЬТУРАЛИЗМА В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

В данной работе представлена компетентностная модульная модель, направленная на интеграцию поликультурности в педагогическое образование. В связи с растущим разнообразием образовательных сред будущим учителям необходимо развивать навыки, знания и установки, требуемые для эффективного взаимодействия с культурным многообразием. Модель структурирована вокруг четко определенных компетенций, включая межкультурную осведомленность, коммуникативную гибкость и инклюзивные стратегии обучения.

Ключевые слова: поликультурность, педагогическое образование, модульная модель, компетенция, разнообразие, педагогика, интеграция.

O'QITUVCHILAR TA'LIMIDA KO'PMADANIYATLILIKNI O'RGATISHNING KOMPETENSIYAGA ASOSLANGAN MODULLI MODEL

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'qituvchilar ta'limiga ko'pmadaniyatlilikni singdirishga qaratilgan kompetensiyaviy modulli model taqdim etilgan. Ta'lim muhitidagi xilma-xillikning ortib borishi bilan kelajakdagi o'qituvchilar madaniy rang-baranglikka samarali munosabat bildirish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalar, bilimlar va munosabatlarni shakllantirishi lozim. Model aniq belgilangan kompetensiyalar, jumladan, madaniyatlararo onglik, muloqot moslashuvchanligi va inklyuziv o'qitish usullari atrofida qurilgan. **Kalit so'zlar:** ko'p madaniyatlilik, o'qituvchilar tayyorlash, modulli model, kompetensiya, xilma-xillik, pedagogika, integratsiya.

Introduction. In today's increasingly interconnected and multicultural world, the role of educators extends beyond subject-specific instruction to include fostering intercultural understanding and promoting inclusive values. Pluriculturalism the ability to interact effectively with people from diverse cultural backgrounds while drawing on multiple cultural references is an essential competence for modern teachers. As classrooms become more culturally diverse, teacher education programs must evolve to equip future educators with the knowledge, skills, and attitudes necessary to thrive in such settings. However, traditional approaches to teacher training often fall short in addressing the dynamic and multifaceted nature of cultural diversity in education.

To address this gap, a competency-based modular model for teaching pluriculturalism is proposed

in this study. This model is grounded in the principles of competency-based education, emphasizing the development of measurable skills and dispositions, and organized through flexible, context-sensitive modules. Each module is designed to gradually build teacher candidates' pluricultural competencies through a combination of theoretical input, practical engagement, and reflective practice. The goal is to enable future teachers to understand cultural differences, apply inclusive pedagogical strategies, and create respectful learning environments for all students. By incorporating pluricultural training into teacher education, the model contributes to the development of educators who are not only subject experts, but also culturally responsive and globally minded professionals.

In an increasingly interconnected world, the ability to navigate cultural diversity has become a

fundamental skill for educators. Pluricultural competence, the capacity to interact effectively with individuals from multiple cultural backgrounds, is no longer optional but essential in modern teacher education. As educational settings grow more diverse, future teachers must be equipped with the knowledge, attitudes, and skills necessary to promote inclusivity, empathy, and intercultural understanding in their classrooms [2]. Traditional approaches to cultural education often lack the structure and flexibility needed to address this evolving demand. Therefore, there is a growing need for pedagogical frameworks that embed cultural learning within the core of teacher preparation programs.

This article introduces a competency-based modular model specifically designed for teaching pluriculturalism in pre-service teacher education. The model integrates theoretical principles with practical, student-centered activities, enabling prospective teachers to build and demonstrate their pluricultural competence in real-life scenarios. It combines interdisciplinary content, experiential learning methods, and reflective practices to create a holistic developmental path [5]. By aligning with international frameworks such as the CEFR and adopting a modular structure, this approach ensures adaptability across different educational systems. Ultimately, the model aims to cultivate educators who are not only culturally aware but also capable of fostering inclusive environments for diverse learners.

A literature review. Research on pluricultural competence emphasizes its role in fostering inclusive education and intercultural dialogue. Byram introduced intercultural communicative competence as a foundational framework [1], further expanded by Deardorff, who highlighted the importance of attitudes, knowledge, and skills in diverse contexts [3]. The CEFR integrates pluriculturalism into language teaching standards, encouraging cross-cultural engagement. Scholars such as Liddicoat and Scarino advocate for intercultural language learning through reflective pedagogy [7]. Recent models by Fantini and Porto & Zembylas focus on modular and experimental approaches within teacher education [6, 8]. Together, these studies support a shift toward structured,

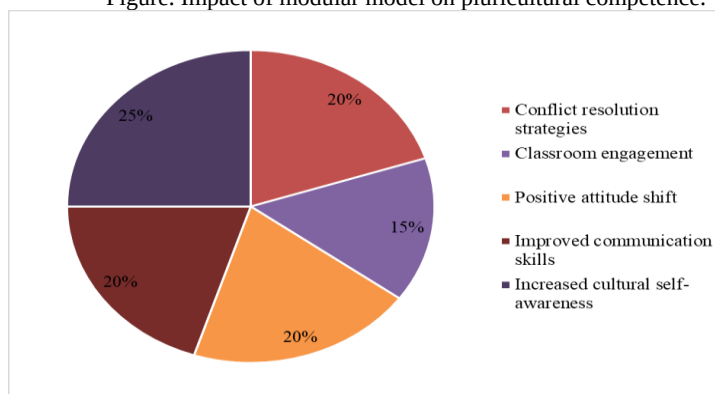
competency-based frameworks for pluricultural teacher training.

Research methodology. This study employed a qualitative research design based on case study methodology to evaluate the effectiveness of a competency-based modular model in teaching pluriculturalism. Participants included 30 pre-service teachers enrolled in a teacher education program. Data were collected through classroom observations, reflective journals, and semi-structured interviews. Thematic analysis was used to identify patterns in participants' development of pluricultural competence [4]. The model was implemented over one academic semester, integrating modules on intercultural communication, identity awareness, and cultural conflict resolution. The approach emphasized experiential learning, collaborative tasks, and reflective self-assessment.

Results and discussion. The implementation of a competency-based modular model demonstrated a significant improvement in pre-service teachers' awareness, attitudes, and skills related to pluriculturalism. Reflective journals revealed increased self-awareness regarding cultural identity and biases. Participants reported feeling more confident in managing diverse classroom situations and fostering inclusive learning environments. Interviews indicated a positive shift in attitudes toward intercultural communication, with many expressing a deeper understanding of the importance of empathy and openness in teaching. Classroom observations confirmed active engagement with the model's experiential tasks, such as role-plays and intercultural simulations.

Furthermore, students exhibited improved ability to analyze cultural misunderstandings and apply strategies to resolve them constructively. The modular structure was noted as particularly effective, allowing for focused development of competencies in stages. Moreover, the findings suggest that the model successfully supports the integration of pluricultural education within teacher training, equipping future educators with the tools necessary for working in culturally diverse settings.

Figure. Impact of modular model on pluricultural competence.

The pie chart illustrates the varied impact areas of the modular model. Increased cultural self-awareness (25%) and improved communication skills (20%) were

the most frequently observed outcomes, followed by positive attitude shifts and conflict resolution strategies. High classroom engagement (15%) further confirmed

the model's success in fostering active, culturally responsive teaching.

The results underscore the value of a competency-based modular approach in teacher education, particularly for developing pluricultural skills. Participants not only acquired theoretical knowledge but also demonstrated growth in reflective thinking and intercultural sensitivity. The modular format allowed for incremental learning and meaningful application through experiential activities. This aligns with current educational trends emphasizing inclusive, student-centered pedagogy. Moreover, the model's adaptability makes it suitable for diverse educational contexts, encouraging institutions to embed pluriculturalism systematically into teacher training programs.

Conclusion. This study affirms that a competency-based modular model is an effective framework for fostering pluricultural competence in pre-service teacher education. By integrating theoretical

instruction with reflective and experiential components, the model promotes critical awareness, intercultural communication skills, and inclusive teaching practices. Participants developed a deeper understanding of their cultural identities and improved their ability to engage respectfully and effectively in diverse classroom settings.

The modular structure provided a coherent and progressive path for skill development, supporting the holistic growth of pluricultural awareness. As educational environments continue to diversify globally, preparing teachers to manage and embrace cultural complexity becomes increasingly essential. This model offers a scalable and adaptable approach, suitable for integration across varied teacher education systems. Future research may further explore longitudinal impacts and cross-cultural applicability, reinforcing the model's potential in shaping culturally competent, globally-minded educators prepared for the demands of XXI century classrooms.

LITERATURE

1. Byram M. Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence. – UK: Multilingual Matters, 1997. – 124 p.
2. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. – Strasbourg: CoE, 2001. – 273 p.
3. Deardorff, D. K. The SAGE Handbook of Intercultural Competence. – USA: SAGE Publications, 2009. – 542 p.
4. Banks J. A. Cultural Diversity and Education: Foundations, Curriculum, and Teaching. – USA: Pearson, 2016. – 400 p.
5. Holliday A., Hyde, M., Kullman, J. Intercultural Communication: An Advanced Resource Book for Students. – UK: Routledge, 2010. – 344 p.
6. Fantini A. E. Developing Intercultural Competence through Education. – Strasbourg: Council of Europe, 2019. – 75 p.
7. Liddicoat A. J., Scarino, A. Intercultural Language Teaching and Learning. – UK: Wiley-Blackwell, 2013. – 280 p.
8. Porto M., Zembylas M. Teacher Education for Peace and Pluriculturalism. – Switzerland: Springer, 2022. – 239 p.

УДК: 37.018.43:378.147

Яшин НИШАНОВ,

Преподаватель Ферганский государственный университет

E-mail: yashinnishanov@gmail.com

На основе рецензии профессора ФерГУ, д.п.н Б.К.Курбановой

MODERN PEDAGOGICAL APPROACHES TO DEVELOPING STUDENTS' INTERCULTURAL COMMUNICATION SKILLS IN A GLOBALIZED EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Annotation

The article deals with the actual problem of expanding intercultural communicative competence in the educational process. Since higher education plays a key role in this process, this phenomenon is considered in English lessons. The purpose of the article is to highlight the stages of development of intercultural competence of students of non-linguistic higher education, thereby higher education involves a complex process of development of cognitive, social, emotional and cultural characteristics of the personality of future specialists. Modern processes of international integration necessitate the search for new approaches to the professional training of specialists, the main part of which is teaching foreign languages using innovative methods and technologies. The article presents the main approaches and principles of the formation of intercultural communicative competence in the process of teaching students a foreign language. As a result of the rapid development of intercultural communication and global transformations taking place in the world since the late 90s. In the twentieth century, there is a need to create a personality with a new set of qualities and competencies that are urgently needed for rational functioning in a multicultural world.

Key words: cultural consciousness, teaching English as a foreign language, teaching culture, intercultural communicative competence.

СОВРЕМЕННЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К РАЗВИТИЮ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ СТУДЕНТОВ В ГЛОБАЛИЗИРОВАННОМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Аннотация

В статье рассматривается актуальная проблема расширения межкультурной коммуникативной компетенции в образовательном процессе. Поскольку ключевая роль в этом процессе принадлежит высшему образованию, указанное явление рассматривается на уроках английского языка. Цель статьи - выделить этапы развития межкультурной компетенции студентов неязыкового высшего образования тем самым высшее образование предполагает сложный процесс развития познавательных, социальных, эмоциональных и культурных особенностей личности будущих специалистов. Современные процессы международной интеграции обуславливают необходимость поиска новых подходов к профессиональной подготовке специалистов, основной частью которой является обучение иностранным языкам с применением инновационных методов и технологий. В статье представлены основные подходы и принципы формирования межкультурной коммуникативной компетенции в процессе обучения иностранному языку студентов. В результате стремительного развития межкультурной коммуникации и глобальных трансформаций, происходящих в мире с конца 90-х гг. XX в., назрела необходимость в создании личности с новым набором качеств и компетенций, остро необходимых для рационального функционирования в поликультурном мире.

Ключевые слова: культурное сознание, обучение английскому языку как иностранному, обучение культуре, межкультурная коммуникативная компетенция.

GLOBALIZATSIYALASHGAN TA'LIM MUHITIDA TALABALARNING MADANIYATLARARO MULOQOT KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING ZAMONAVIY PEDAGOGIK YONDASHUVLARI

Annotatsiya

Maqolada o'quv jarayonida madaniyatlararo kommunikativ kompetentsiyani kengaytirishning dolzarb muammosi ko'rib chiqiladi. Bu jarayonda oliy ta'lim asosiy rol o'ynagani uchun ingliz tili darslarida bu hodisa ko'rib chiqiladi. Maqolaning maqsadi - nolingvistik oliy ta'lim talabalarining madaniyatlararo kompetentsiyasini rivojlantirish bosqichlarini yoritib berish, shu bilan oliy ta'lim bo'lajak mutaxassislar shaxsining kognitiv, ijtimoiy, hissiy va madaniy xususiyatlarini rivojlantirishning murakkab jarayonini o'z ichiga oladi. Xalqaro integratsiyaning

zamonaviy jarayonlari mutaxassislarni kasbiy tayyorlashga yangicha yondashuvlarni izlashni taqozo etmoqda, ularning asosiy qismi innovatsion uslub va texnologiyalardan foydalangan holda chet tillarini o'rgatishdir. Maqolada talabalarga chet tilini o'rgatish jarayonida madaniyatlararo kommunikativ kompetentsiyani shakllantirishning asosiy yondashuvlari va tamoyillari keltirilgan. 90-yillarning oxiridan boshlab dunyoda sodir bo'layotgan madaniyatlararo muloqot va global o'zgarishlarning jadal rivojlanishi natijasida. Yigirmanchi asrda ko'p madaniyatli dunyoda oqilona faoliyat yuritish uchun zudlik bilan zarur bo'lgan yangi fazilatlar va vakolatlar ega shaxsni yaratish zarurati paydo bo'ldi.

Kalit so'z: madaniy xabardorlik, ingliz tilini chet tili sifatida o'rgatish, o'qitish madaniyati, madaniyatlararo kommunikativ kompetentsiya.

Введение. В настоящее время мир сталкивается с новыми вызовами, связанными с взаимопониманием, сотрудничеством и согласием в условиях глобализации. В реализации указанных ценностей для понимания образовательной реальности должно принять участие новое поколение молодых людей, которым предстоит жить, работать и развивать наше будущее. Итак, создавая наш будущий мир, мы должны прививать молодежи определенные ценности с первых шагов воспитательного воздействия, чтобы сделать последствия глобализации положительными.

Среди различных компетенций студентов в контексте высшего образования межкультурная компетенция является одной из мультимодальных. Это помогает студентам стать более осведомленными и гибкими по отношению к другим культурам во всем мире. Это помогает развивать у учащихся такие положительные качества, как гибкость, любознательность, открытость и принятие разнообразия. Это показывает международную актуальность полученной компетенции, поэтому результаты и выводы должны быть применимы для высшего образования на мировой арене. Межкультурная компетенция важна для студентов, потому что они видят себя работающими в международной среде, знают и понимают разные культурные границы, хорошо ориентируются в разных культурах, зная, какие ценности и модели поведения помогут им в их будущих международных рабочих местах.

Одной из задач систем высшего образования является подготовка высококвалифицированного международного профессионала, который будет адаптирован к общему рынку труда, несмотря на деконструкцию ценностей. Такой профессионал должен быть обеспечен межкультурной компетенцией, которая необходима в поликультурной, полиэтнической и полиязычной среде как своего рода культурная матрица и, несомненно, будет способствовать решению общемировых задач.

Значительные изменения произошли в цели обучения иностранным языкам. Проблема развития межкультурной компетенции при обучении английскому языку очень актуальна, особенно в условиях высшего образования. Это отражает растущий интерес исследователей к различным ее аспектам. Теперь это не просто передача лингвистических знаний и умений, а даже усвоение энциклопедических краеведческих знаний для географического и исторического осмысления.

Собственно, это развитие у студентов навыков участия в межнациональном общении, что должно стать центральной идеей обучения иностранным языкам.

Однако при обучении иностранным языкам считается, что преподавателям иностранных языков необходимо развивать не только коммуникативную компетенцию. Также следует развивать межкультурную компетенцию. На самом деле, это очень важно в наше время, потому что разнообразное смешение народов, языков, культур достигло небывалого уровня, и перед нами, как всегда, встала задача воспитания терпения к другой культуре, пробуждения интереса и уважения к ним, преодоления чувства раздражения избытком, недостатком или инаковостью других культур.

Существуют разные мысли об эмпирическом, идеологическом и методологическом измерениях глобализации, плюрализации, локализации английского языка. Именно этим и вызван общий акцент на межкультурную коммуникацию. «В нынешнем мире, где все становится глобальным, межкультурная коммуникация является «обязательной»... В контексте недавней европейской интеграции мы больше не ограничены государственными границами и, таким образом, стали частью международной сети» [5].

Итак, развитие межкультурной компетенции имеет жизненно важное значение, так как поможет достичь взаимопонимания в процессе общения с представителями разных культур.

Таким образом, не вызывает сомнений, что мысль о необходимости развития межкультурной компетенции крайне актуальна, так как обучение общению на иностранном языке предполагает овладение некоторыми социокультурными знаниями и умениями, являющимися неотъемлемыми частями практического владения иностранным языком.

Методы исследования. В соответствии с целью работы были использованы следующие методы исследования: 1) Анализ и обобщение педагогической, психологической и лингвистической литературы по теме исследования. Они использовались для осмысления теоретического основания развития межкультурной компетенции, а именно: уточнения ее определения, выявления ее компонентов, необходимых для развития названных явлений, выявления оснований, которые способствовали бы указанному процессу. 2) Изучение и обобщение педагогического опыта

преподавания английского языка с целью развития межкультурной компетенции.

Результаты и их обсуждение. Анализируя рассматриваемую нами проблему, необходимо напомнить, что ученые определяют межкультурную компетентность как способность к адекватному взаимопониманию двух коммуникантов, принадлежащих к разным национальным культурам. Елизарова Г.В., исследуя понятие межкультурной компетенции, выделяет такие ее составляющие, как «знания, мотивация и способность адекватно и эффективно общаться с представителями других культур» [1].

Межкультурная компетенция представляет собой довольно сложное понятие, определяемое как способность учащихся обеспечивать общее понимание людей с различной социальной идентичностью и их способность взаимодействовать с людьми как со сложными человеческими существами с множественными идентичностями и собственной индивидуальностью. Межкультурная компетенция заключается в «понимании и взаимодействии с людьми, принадлежащими к разным культурам» [1].

Для эффективного взаимодействия представители разных культур должны научиться преодолевать непонимание, развивать межкультурную компетентность. Анализ научно-методической литературы по проблеме, а также наш личный опыт позволил разработать структуру методов развития межкультурной компетентности, состоящую из нескольких этапов. Мы предлагаем четыре этапа по таким основаниям, как обеспечение положительной мотивации учащихся к овладению межкультурной компетенцией; индивидуально-ориентированный подход к развитию указанных явлений; владение межкультурной компетенцией учителями иностранных языков.

Компонентами межкультурной компетентности являются знания, навыки и отношения, дополненные ценностями, которых придерживается человек в силу своей принадлежности к ряду социальных групп. Эти ценности являются частью социальной идентичности человека.

Межкультурная компетенция стала «одним из наиболее желательных наборов компетенций для тех, кто хотел бы видеть себя работающим в международной среде.

Целью первого этапа мы определили значимость мотивации межкультурной компетентности студентов. Известно, что мотивационный компонент характеризуется системой доминирующих мотивов, выражающих осознанное отношение студентов к цели и процессу получения знаний для собственного профессионального развития. Чем выше мотивация, тем больше вероятность практического применения знаний и умений, полученных в ходе обучения.

В соответствии с этими представлениями предлагаемая структура развития межкультурной компетенции должна мотивировать студентов к

активному овладению культурологическими знаниями и отвечать на вопрос «Зачем мне изучать культуру страны-партнера, какова ее профессиональная значимость для меня?» Такой подход способствует развитию и укреплению познавательного мотива. Без сомнения, «язык является важным компонентом межкультурного образования, посредством которого повышается осведомленность и передаются различные культурные и языковые ценности» [3].

С одной стороны, учащихся интересует предмет, с другой стороны, способ получения знаний, в том числе самостоятельные формы учебной деятельности, которые нередко приобретают творческий и экспериментальный характер. Цель развития межкультурной компетенции может быть реализована при осознании обучающимися функциональной значимости межкультурных знаний, реальной возможности применения полученной информации в профессиональной деятельности. «Поэтому, в первую очередь, мы стремимся сформировать устойчивую мотивацию при параллельном изучении иностранного языка и культуры с целью создания позитивных установок в процессе овладения межкультурной компетенцией» [8, 9, 10].

Исследователи отмечают, что помимо знания иноязычной системы межкультурная компетенция предполагает знание собственной культуры и культуры другого народа, умение воспринимать и интерпретировать явления иной культуры с точки зрения ее представителей, понимать и воспринимать чужую «ценность, система, общаться с носителями языка в зависимости от ситуации, норм, правил поведения, обычаев и культурных традиций в сравнении с родным языком и культурой» [11].

Итак, целью второго этапа развития межкультурной компетенции является приобретение предметно-профессиональных и культурно-специфических знаний, знакомство с национальными стилями общения и их особенностями. Важно также формировать у студентов стратегические и компаративные умения как умение адекватно сопоставлять свою культуру с культурой коммуникативного партнера как жизненную необходимость для профессиональных отношений в многонациональном мире.

Под аутентичным заданием целесообразно понимать задания, основанные на актуальном материале для обсуждения в конкретной студенческой группе [2]. В большинстве случаев можно обсуждать современные «социальные и культурные проблемы. Благодаря такому обсуждению и сопоставлению мнений участников группы студенты приходят к лучшему пониманию не только культуры собеседника, но и себя и своей идентичности» [7].

К сожалению, известно, что в некоторых комплексах для обучения студентов неязыкового вуза отдельной единицей социального английского языка выступают лишь некоторые особенности профессионального общения и нормы поведения в

разных странах, языковые клише и формулы обращения, приветствия и т.п., но не передает полной картины происхождения и культурной ориентации собеседника, что вызывает культурный шок при разговоре вне зависимости от уровня владения языком.

Цель третьего этапа - развитие навыков межкультурной компетенции и овладение механизмами языкового поведения через систему творческих заданий. Поэтому достижение этой цели привело к разработке тренировочных упражнений с целью отработки языковых моделей.

Следует отметить, что, с одной стороны, такая система должна учитывать подбор обязательных упражнений, отвечающих развитию умений с использованием межкультурного материала, а также определенную последовательность этих упражнений, стабильное их выполнение во всех видах речевой деятельности. С другой стороны, упражнения с национально-культурным «фоном» должны соответствовать методологическим критериям, а именно: коммуникативные, студенческо-ориентированные, лингвистические, разговорные, устные и письменные» [6].

В процессе развития межкультурной компетенции это осуществляется посредством изучения иностранного языка. Необходимо отметить такой его аспект, как стереотипные формулы речевого этикета, поскольку именно речевой этикет является неотъемлемой частью культуры любого народа. Это также решающий элемент выражения уважения к партнеру по общению. Языковой этикет откладывался в языке,

речевом поведении, постоянных формулах, стереотипах общения. Языковой этикет человека – это уровень проявления его культуры. Поэтому развитие английского речевого этикета должно быть приоритетным среди целевых компонентов в структуре занятий по иностранному языку. При этом формирование иноречевого этикета должно обеспечиваться в обстановке, максимально приближенной к действительности.

Четвертый этап развития межкультурной компетенции предусматривает овладение навыками самостоятельного использования межкультурных знаний при решении сложных вопросов. На этом этапе обычно применяются упражнения, заставляющие учащихся составлять свои выражения совершенно самостоятельно как по содержанию, так и по средствам. Некоторые упражнения предполагают формирование навыков самостоятельной интерпретации межкультурных явлений, комментирования и решения межкультурных вопросов в коммуникативных ситуациях.

Заключение. Таким образом, развитие межкультурной компетенции студентов на занятиях по иностранным языкам для неязыковых вузов в высшей школе может осуществляться в четыре этапа, которые строятся на логике освоения программного материала английского языка и должны реализовываться поступательно. Это необходимо, так как знание культуры другой страны является не только одной из важных предпосылок обеспечения навыков межкультурного общения и достижения взаимопонимания, но и способствует развитию общей эрудиции человека.

ЛИТЕРАТУРА

1. Елизарова Г.В. Культура и обучение иностранным языкам. СПб., 2005.
2. Зеер, Э. Ф. Психология профессионального образования: учеб. для вузов / Э. Ф. Зеер. – М.: Академия, 2009. – 378 с.
3. Зникина, Л. С. Профессионально-коммуникативная компетенция как фактор повышения качества образования менеджеров: дис... д-ра пед. наук / Л. С. Зникина. – Кемерово, 2004. – 406 с.
4. Сафонова В.В. Культуроведение в системе современного языкового образования // Иностранные языки в школе. 2001. № 3.
5. Селевко, Г. К. Компетентности и их классификация / Г. К. Селевко // Народное образование. – 2004. – № 4.
6. Нишанов Я. И., Утанова Т. Г. Интернет-сленг и интернет-общение // Вестник науки и образования. – 2021. – №. 10-2 (113). – С. 48-50.
7. Нишанов Я. И. Маргинальное пространство как знак пути "поколения сороколетних" в романе В. Маканина "Андеграунд, или Герой нашего времени" // Молодой ученый. – 2017. – №. 13. – С. 705-709.
8. Нишанов Я. И. МИГРАЦИОННАЯ ПОСТКОЛОНИАЛЬНАЯ ЛИТЕРАТУРА // Ответственный редактор. – 2022. – Т. 19.
9. Nishabov Y.I. Specific Features of the Use of Borrowings in the Language of Advertising // Texas Journal of Multidisciplinary Studies. – 2022. – Т. 8. – С. 21-23.

Shohista ODILOVA,
NavDU tayanch doktranti
E-mail:shakhista0892@gmail.com

Farg'ona davlat universiteti dotsenti Z.Jarqinov taqrizi ostida

“BO‘LAJAK FIZIKA O‘QITUVCHILARIGA “ANIQ INTEGRAL” BO‘LIMINI O‘QITISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH”

Annotatsiya

Ushbu maqolada bo‘lajak fizika o‘qituvchilariga «Aniq integral» bo‘limini o‘qitishda fizik mazmunli masalalar va o‘z-o‘zini boshqarishga yo‘naltirilgan modellashtirish usullarining samaradorligi tadqiq etiladi. Ishni hisoblash kabi masalalar yechish usullari, P.Y.Galperin nazariyasi asosida talabalarning faoliyatini boshqarish va fanlararo bog‘liqlikni ko‘rsatishga qaratilgan metodik tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: Aniq integral, fizika masalalari, keys-stadi, modellashtirish, o‘qitish metodikasi, o‘z-o‘zini boshqarish.

«СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ РАЗДЕЛА "ОПРЕДЕЛЁННЫЙ ИНТЕГРАЛ" БУДУЩИМ УЧИТЕЛЯМ ФИЗИКИ»

Аннотация

В статье рассматривается эффективность использования задач с физическим содержанием и методов моделирования, направленных на саморегуляцию, при обучении будущих учителей физики разделу «Определённый интеграл». Представлены методы решения задач, таких как вычисление работы, и методические рекомендации по управлению деятельностью студентов на основе теории П.Я. Гальперина, а также по демонстрации межпредметных связей.

Ключевые слова: Определённый интеграл, физические задачи, кейс-стади, моделирование, методика преподавания, саморегуляция.

“IMPROVING THE METHODOLOGY OF TEACHING THE SECTION ‘DEFINITE INTEGRAL’ TO PROSPECTIVE PHYSICS TEACHERS”

Annotation

This article examines the effectiveness of using physics-related problems and self-regulation-focused modeling methods in teaching the "Definite Integral" section to future physics teachers. Methods for solving tasks, such as calculating work, and pedagogical recommendations for managing student activities based on P.Ya. Galperin's theory, including demonstrating interdisciplinary connections, are presented.

Key words: Definite integral, physics problems, case study, modeling, teaching methodology, self-regulation.

Kirish. Teoretik-eksperimental modellashtirish usuli [3], fizik masalalarni yechish jarayonini tahlil qilish [5; 6; 9], matnli va amaliy masalalarni yechish jarayonining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olish [1; 4] shuni ko‘rsatadiki, fizik mazmunli masalalarni yechishda quyidagilarni bajarish zarur:

Masalada ishtirok etuvchi fizik kattaliklarni ajratib olish;

Ushbu kattaliklarning qanday fizik qonun yoki formula orqali bog‘liq ekanligini aniqlash (qarang, jadval 1);

Fizik mazmuniga ega masalalar turlariga misollar

Qidirilayotgan fizik kattalik	Fizik qonunlar
Ish bajarilishi:	
1) Suyuqlikni rezervuardan chiqarishda, og‘irlik kuchini yengish uchun	Ikkinchi Nyuton qonuni
2) Suyuqlikka botgan jismni yuzaga chiqarishda	Arhimed qonuni
3) Prujina yoki sterjenni tortish (siqish)da	Guk qonuni
4) Gazni izotermal siqishda	Boyl-Marriot qonuni
Suyuqlikka vertikal botgan plastinaga bosim kuchi	Paskal qonuni
Idishdan suyuqlik chiqib ketish vaqti	Torichelli qonuni

Tanlangan turdagi fizik masalalarni yechish usuli ushbu masalalarni yechish uchun mo‘ljallangan tegishli tavsiya-yo‘riqnomalar asosida illustratsiya qilinadi [1].

Dars jarayonida o‘qituvchi va o‘quvchilar faoliyati quyidagi tarzda tashkil etilishi mumkin:

Fizik masalani matematika tiliga o‘tkazish;
Kerakli kattalikni topish uchun matematik metodni qo‘llash;
Olingan natijaning to‘g‘riligini fizik kattaliklarning o‘lchov nazariyasi asosida tekshirish;
Yechim natijasini fizik tushunchalar asosida yozib chiqish.

Fizik mazmunga ega masalalar turini tanlash: masalan, rezervuardan suyuqlikni chiqarishda bajarilgan ishni va og‘irlik kuchini yengish uchun talab etiladigan ishni topish;

Mazkur turdagi masalalarni yechish uchun tavsiya (2-jadvalga qarang) asosida aniq fizik masalani yechishni illustratsiya qilish (misol, 1-masala);

O'z-o'zini boshqarish usuliga muvofiq ravishda, shu 2-masala);
 turdagi boshqa bir masalani yechishni tashkil etish (masalan, Olingan natijalarni umumlashtirish.
 Masalani yechish uchun tavsiya-yo'riqnoma

Rasm chizish: idish yuzasini (idish shaklini) tasvirlash, idish asosi tekisligida 0 nuqtani tanlab, koordinatalar tizimiga Oz o'qini joriy etish va uni yuqoriga yo'naltirish;
 Idishni to'ldirgan suyuqlikni asos tekisligiga parallel tekisliklar bilan ajratilgan n ta qatlam shaklida tasvirlash: $0 = z_1 < z_2 < \dots < z_n < z_{n+1} = h$;
 k -qatlamning qalinligi $\Delta z_k = z_{k+1} - z_k$ ni hisobga olib, uning hajmi V va massasi m ni aniqlash;
 k -qatlamni yuzasiga chiqarishda bajariladigan A_k ishni funksiyasi sifatida taxminan aniqlash:

$$z_k: A_k(z_k) = f(z_k)\Delta z_k$$
;
 Barcha suyuqlikning chiqarilishida bajariladigan ishni taxminan hisoblash: $A_k: A \approx A_1 + A_2 + \dots + A_n$;
 $\Delta z = \max_{1 \leq k \leq n} \Delta z_k$ ni nolgacha intilishini ta'minlash (ya'ni, n ni cheklanmagan holda oshirish) va aniq ish qiymatini chegaralar orqali yozish: $A = \lim_{\Delta z \rightarrow 0} \sum_{k=1}^n f(z_k)\Delta z_k$;
 Aniqlangan integral ta'rifi asosan barcha suyuqlik chiqarilishida bajariladigan ishni hisoblash:

$$A = \int_0^h f(z)dz$$
;
 Olingan yechimning to'g'riligini tekshirish

H balandlikdagi va sirt shakli ma'lum bo'lgan idishdan suyuqlikni so'rishda bajariladigan ish.

Masalalarni yechish jarayoni

1 va 2-masalalarni yechish P.Y. Galperin nazariyasiga muvofiq tashkil etiladi, bu yerda harakatning yo'riqnoma-rejasi yo'naltiruvchi asos sifatida xizmat qiladi. Ushbu asos tayyor shaklda o'quvchilarga taqdim etiladi va frontal ta'lim usulidan foydalangan holda muhokama qilinadi [10]. Birinchi masalani yechish o'qituvchi tomonidan berilgan namuna asosida illstratsiya qilinadi: harakat (ma'lum turdagi

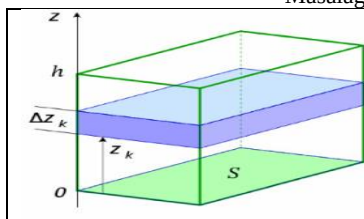
masalalarni yechish) ovoz chiqarib bayon etish shaklida bajariladi [3].

1-masala

To'g'ri to'rtburchakli parallelepiped shaklidagi havzadagi suvni chiqarishda bajariladigan ishni hisoblash. Havzaning asos yuzasi S , balandligi h , suv zichligi ρ .

Ushbu masalani tavsiyaga muvofiq yechamiz:

Masalaga doir rasm chizish va belgilashlar joriy etish:

h – parallelepiped balandligi,
 S – asos yuzasi maydoni,

z_k – k -qatlam joylashgan balandlik,
 Δz_k – k -qatlam qalinligi.

k -qatlamning hajmi to'g'ri burchakli parallelepipedning hajmiga teng, uning balandligi Δz_k qatlamning qalinligiga teng va poydevor maydoni hovuz poydevorining yuziga teng $V_k = S\Delta z_k$.

k qatlamning massasi quyidagicha bo'ladi: $m_k = \rho V_k = \rho S\Delta z_k$.

k -qatlamni z_k balandlikdan h balandlikka ko'tarish uchun og'irlik kuchi tomonidan bajarilgan taxminiy ish:

$$A_k \approx m_k g(h - z_k) \approx \rho g S(h - z_k)\Delta z_k$$

Barcha suyuqlikni chiqarishda bajarilgan umumiy ish:

$$A \approx \sum_{k=1}^n \rho g S(h - z_k)\Delta z_k$$

Ishning aniq qiymati chegarasiga o'tish ($n \rightarrow \infty$ da), qatlamning eng katta qalinligi nolgacha tushganda:

$$A = \lim_{\max_{1 \leq k \leq n} \Delta z_k \rightarrow 0} \sum_{k=1}^n \rho g S(h - z_k)\Delta z_k$$

Masala yechish jarayonini o'quvchilar tomonidan tasvirlanishi

Doskaga yozilgan yechim	O'quvchining og'zaki nutqi
	Masala № 2. Radiusi R va balandligi h bo'lgan to'g'ri doiraviy silindr shaklidagi rezervuardan suyuqlikni so'rish uchun bajariladigan ishni hisoblang. Suyuqlikning zichligi ρ ga teng [9]. Masalani berilgan ko'rsatmaga muvofiq yechaman. 1. Masala shartiga mos chizmani chizib, belgilashlarni yozaman.
Belgilashlar: R – silindr asosining radiusi, h – silindrnig balandligi, z_k – k qatlamning joylashuv balandligi, Δz_k – k qatlamning qalinligi.	2. Silindr asosining tekisligiga parallel tekisliklar yordamida suyuqlikning umumiy hajmini n ta qatlarga ajrataman.
$V_k = \pi R^2 \Delta z_k$, $m_k = \rho V_k = \pi \rho R^2 \Delta z_k$;	3. k –qatlamdagi suyuqlik — bu radiusi R va balandligi Δz_k bo'lgan to'g'ri doiraviy silindr. Uning hajmini va massasini topaman: zichlik va hajmning ko'paytmasi.
$A_k \approx m_k g(h - z_k) \approx \rho g \pi R^2 (h - z_k)\Delta z_k$.	4. k –qatlamdagi suyuqlikni z_k balandlikdan h balandlikka ko'tarish uchun zarur bo'lgan ishni taxminan hisoblayman: tortishish kuchi ishni hisoblash formulasidan foydalanaman.

$A \approx \sum_{k=1}^n \rho g \pi R^2 (h - z_k) \Delta z_k.$	5. Suyuqlikning umumiy hajmini so'rish uchun bajariladigan ishini taxminan topaman, uni A_k ishlar yig'indisi ko'rinishida ifodalayman:
$A = \lim_{\Delta z \rightarrow 0} \sum_{k=1}^n \rho g \pi R^2 (h - z_k) \Delta z_k,$ bu yerda $\Delta z = \max_{1 \leq k \leq n} \Delta z_k.$	6. Ishning aniq qiymatini topish uchun qatlamlar sonini cheksiz oshirib ($n \rightarrow \infty$ da), eng qalin qatlamning qalinligini nolga intilaman. Tenglikning o'ng tomonidagi ifodani tahlil qilaman: integral yig'indining limiti.
$A = \int_0^h \rho g \pi R^2 (h - z) dz.$	7. Aniq integral ta'rifidan foydalanib, izlanayotgan ishini hisoblash formulasini hosil qilaman:
$A = \rho g \pi R^2 \int_0^h (h - z) dz = -\rho g \pi R^2 \int_0^h (h - z) d(h - z) =$ $= -\rho g \pi R^2 \frac{(h - z)^2}{2} \Big _{z=0}^h = -\frac{1}{2} \rho g \pi R^2 h^2$	8. Aniq integralni quyidagi usullardan foydalanib hisoblayman: 1) Integralning chiziqli xossasi; 2) O'zgaruvchini almashtirish usuli; 3) Nyuton-Leybnits formulasi.
Boshlang'ich fizik kattaliklar: $[\rho] = \frac{kg}{m^3}, [g] = \frac{m}{s^2}, [R] = m, [h] = m.$ Topilishi kerak bo'lgan fizik kattalik: $[A] = J.$ Tekshiruv: $[A] = \frac{kg}{m^3} \cdot \frac{m}{s^2} \cdot m^2 \cdot m^2 = \left(kg \cdot \frac{m}{s^2} \right) \cdot m = H \cdot m = J$	Topilgan fizik kattalikning o'lchov birligini aniqlayman:
Javob: $\frac{1}{2} \rho g \pi R^2 h^2$	Javobni yozaman.

Uyga vazifa sifatida o'quvchilarga quyidagi masalalar taklif etiladi:

3-masala. Rezervuardan suyuqlikni chiqarib tashlash uchun bajarilishi lozim bo'lgan ishini hisoblang, agar rezervar tagi R_1 , ustki qismi R_2 radiusga ega bo'lgan ($R_1 > R_2$) va balandligi h bo'lgan kesik konus shaklida bo'lsa. Suyuqlik zichligi ρ deb berilgan [9].

4-masala. Quyi asosining radiusi R_1 , yuqori asosining radiusi R_2 ($R_1 > R_2$) va balandligi h bo'lgan kesik konus shaklidagi qum uyumini hosil qilish uchun bajarilishi lozim bo'lgan ishini hisoblang. Qum zichligi ρ deb berilgan [9].

Xulosa. Shunday qilib, maqolada taklif etilgan fizika mazmuniga ega masalalar va ularni yechish bo'yicha tavsiya etilgan metodika, bo'lajak fizika o'qituvchilari uchun amaliy mashg'ulotlarda «Aniq integral» bo'limini o'qitishni samarali tashkil etishga yordam beradi. Bu masalalar talabalarda nafaqat matematik hisoblash ko'nikmalarini, balki fizikaviy modellashirish, tizimli fikrlash, o'z-o'zini boshqarish va fanlararo bog'liqlikni anglash kabi muhim kasbiy kompetensiyalarni ham shakllantiradi. Ushbu yondashuv fanni o'qi-tishni yanada qiziqarli va mazmunli qilish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. Боженкова Л.И. Методика формирования УУД при обучении алгебре. 2-е изд. М.: Лаборатория знаний, 2017. 240 б.
2. Боженкова Л.И. Рефлексия в обучении школьников математике. Актуальные проблемы обучения математике и информатике в школе и в вузе: Материалы VI международной научной интернет-конференции / Под общей реакцией Л.И. Боженковой, М.В. Егуповой. М.: МПГУ, 2021. 27-33 б.
3. Гальперин П.Я. Введение в психологию. М.: Книжный дом «Университет», 1999. 332 б.
4. Егупова М.В. Практико-ориентированное обучение математике в школе. Учебное пособие для студентов высших уч. Заведений, обучающихся по направлению 050100 «Педагогическое образование». М.: Изд-во МПГУ, 2014. 208 б.
5. Ильин В.А., Позняк Э.Г. Основы математического анализа: в 2-х ч. Часть I: учеб. для вузов. М.: Физматлит, 2019. 648 б.
6. Никольский С.М. и др. Алгебра и начала математического анализа. 11 класс: учебник для общеобразоват. организации: базовый и углубл. уровни. / С.М. Никольский, М.К. Потапов, Н.Н. Решетников, А.В. Шевкин. М.: Просвещение, 2019. 464 б.
7. О внесении изменений и федеральный государственный образовательный стандарт среднего общего образования. Приказ Министерства Просвещения Российской Федерации от 12.08.2022 г. №732. 86 б. URL: https://edsoo.ru/Prikaz_Ministerstva_prosvecheniya_Rossijskoj_Federacii_ot_12_08_2022_732_O_vnesenii_izmenenij_v_FGOS_srednego_obschego_obrazovaniya.htm (дата обращения: 15.10.2022).
8. Примерная основная образовательная программа среднего общего образования. Математика: углублённый уровень. 2022. 86 б. URL: https://edsoo.ru/Primernaya_rabochaya_programma_srednego_obschego_obrazovaniya_predmeta_Matematika_uglublennij_uroven.htm (дата обращения: 15.10.2022).
9. Сборник задач по математике для втузов. Ч.1. Линейная алгебра и основы математического анализа: Учеб. Пособие для втузов/ Под ред. А.В.Ефимова и Б.П.Демидовича. 2-е изд. М.: Наука, 1986. 428 б.
10. Хуторский А.В. Педагогика: учебник для вузов. Стандарт третьего поколения. СПб.: Питер, 2019. 608 б.

UDK: 81-133

Pulatjon OMANOV,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti dotsenti, PhD
E-mail: pulatomanov@gmail.com

PhD Sh.Akbarova taqrizi asosida

STRATEGIES AND TECHNOLOGIES FOR THE INTEGRATIVE DEVELOPMENT OF STUDENTS' PLURILINGUAL AND SOCIO-CULTURAL COMPETENCIES

Annotation

The development of students' plurilingual (multilingual) and socio-cultural competencies is one of the most pressing tasks in the field of education. This article analyzes integrative strategies and modern technologies aimed at enhancing students' communicative, cognitive, and intercultural interaction skills based on plurilingual education and socio-cultural approaches. The article discusses effective methods for fostering linguistic and intercultural competencies, grounded in an analysis of psycholinguistic, sociolinguistic, and pedagogical aspects of plurilingual development, as well as practical experiences in higher education institutions in Uzbekistan and international practices. Special attention is given to the role of digital technologies, interactive platforms, and virtual environments in the educational process. The study highlights the advantages and challenges of plurilingual education and provides recommendations aimed at preparing students as competitive individuals in a globalized environment.

Key words: plurilingualism, socio-cultural competency, integrative education, multilingual education, intercultural communication, psycholinguistics, sociolinguistics, digital technologies, cognitive development, language learning.

СТРАТЕГИИ И ТЕХНОЛОГИИ ИНТЕГРАТИВНОГО РАЗВИТИЯ ПЛЮРИЛИНГВАЛЬНЫХ И СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ

Аннотация

Развитие плюрилингвальных (многоязычных) и социокультурных компетенций студентов является одной из наиболее актуальных задач в сфере образования. Данная статья анализирует интегративные стратегии и современные технологии, направленные на повышение коммуникативных, когнитивных и межкультурных навыков взаимодействия студентов на основе плюрилингвального образования и социокультурного подхода. В статье обсуждаются эффективные методы формирования языковых и межкультурных компетенций, основанные на анализе психолингвистических, социолингвистических и педагогических аспектов развития многоязычия, а также практического опыта в высших учебных заведениях Узбекистана и международных практик. Особое внимание уделено роли цифровых технологий, интерактивных платформ и виртуальных сред в образовательном процессе. Исследование направлено на выявление преимуществ и вызовов многоязычного образования и предлагает рекомендации, ориентированные на подготовку студентов как конкурентоспособных личностей в глобальной среде.

Ключевые слова: плюрилингвизм, социокультурная компетенция, интегративное образование, многоязычное образование, межкультурная коммуникация, психолингвистика, социолингвистика, цифровые технологии, когнитивное развитие, изучение языков.

TALABALAR PLURINGUVAL VA IJTIMOIIY-MADANIY KOMPETENSIYASINI INTEGRATIV RIVOJLANTIRISH STRATEGIYALARI VA TEXNOLOGIYALARI

Annotatsiya

Talabalarning pluringuval (ko'p tillilik) va ijtimoiy-madaniy kompetensiyalarni rivojlantirish ta'lim sohasidagi eng dolzarb vazifalardan biridir. Ushbu maqola pluringuval ta'lim va ijtimoiy-madaniy yondashuv asosida talabalarning kommunikativ, kognitiv va madaniyatlararo muloqot qobiliyatlarini oshirishga qaratilgan integrativ strategiyalar va zamonaviy texnologiyalarni tahlil qiladi. Maqolada ko'p tillilikni rivojlantirishning psixolingvistik, sotsiolingvistik va pedagogik jihatlari, shuningdek, O'zbekistonning oliy ta'lim muassasalaridagi amaliy tajribalar va xalqaro tajribalar tahliliga asoslanib, talabalarning til va madaniyatlararo kompetensiyalarini shakllantirishning samarali usullari muhokama qilinadi. Raqamli texnologiyalar, interaktiv platformalar va virtual muhitlarning ta'lim jarayonidagi o'zni alohida e'tiborga olingan. Tadqiqot ko'p tilli ta'limning afzalliklari va qiyinchiliklarini ochib berishga xizmat qiladi hamda talabalarni global muhitda raqobatbardosh shaxs sifatida tayyorlashga yo'naltirilgan takliflar taqdim etadi.

Kalit so'zlar: pluringuvalizm, ijtimoiy-madaniy kompetensiya, integrativ ta'lim, ko'p tilli ta'lim, madaniyatlararo muloqot, psixolingvistika, sosiolingvistika, raqamli texnologiyalar, kognitiv rivojlanish, til o'rganish.

Kirish. Til – bu insoniyatning eng muhim ixtirolaridan biri bo'lib, u nafaqat muloqot vositasi, balki madaniyatlar o'rtasida ko'prik vazifasini bajaruvchi, shaxsning dunyoqarashini shakllantiruvchi omildir. Globallashtirish jarayonlari va xalqlar o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy aloqalarning kengayishi ko'p tillilik (pluringuvalizm) va ijtimoiy-madaniy kompetensiyalarni rivojlantirishni ta'limning markaziy masalalaridan biriga aylantirdi. O'zbekiston kabi ko'p millatli davlatda, turli tillar va madaniyatlarning uyg'unlashuvi fonida, talabalarining ko'p tilli muhitda erkin muloqot qilish va turli madaniyatlar vakillari bilan hamkorlik qilish qobiliyatlarini rivojlantirish ayniqsa muhimdir.

Ushbu maqola “Talabalar pluringuval va ijtimoiy-madaniy kompetensiyasini integrativ rivojlantirish strategiyalari va texnologiyalari” mavzusiga bag'ishlanib, ko'p tilli ta'limning zamonaviy yondashuvlarini, ijtimoiy-madaniy kompetensiyalarni shakllantirishning integrativ usullarini va bu jarayonda raqamli texnologiyalarning o'rnini o'rganadi. Maqola O'zbekistonning oliy ta'lim muassasalaridagi tajribalar va xalqaro amaliyotlarni tahlil qilish asosida tayyorlangan bo'lib, talabalarni global raqobatbardoshlikka tayyorlashda ko'p tillilik va madaniyatlararo muloqotning ahamiyatini ta'kidlaydi.

Maqolaning asosiy maqsadi – talabalarining pluringuval va ijtimoiy-madaniy kompetensiyalarini rivojlantirishning samarali strategiyalarini ishlab chiqish va ularni ta'lim jarayonida qo'llash bo'yicha aniq va amaliy takliflar berishdir. Tadqiqot psixolingvistika, sosiolingvistika va pedagogika sohasidagi ilmiy yondashuvlarga asoslanadi va O'zbekistonning ko'p tilli muhitidagi o'ziga xos xususiyatlarni hisobga oladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ko'p tillilik va ijtimoiy-madaniy kompetensiyalarni rivojlantirish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar til ta'limining turli jihatlarini yoritadi. Xalqaro miqyosda olib borilgan tadqiqotlarda pluringuvalizmning kognitiv va ijtimoiy rivojlanishga ta'siri alohida e'tiborga olingan. Masalan, Ellen Bialystok (2017) o'z tadqiqotlarida ko'p tilli shaxslarning kognitiv moslashuvchanligi, muammolarni hal qilish qobiliyatlari va ijodiy fikrlash darajasi monolingv shaxslarga nisbatan yuqori ekanligini isbotlagan. Ushbu tadqiqotlar ko'p tillilikning miya faoliyatiga ijobiy ta'sirini ta'kidlaydi, xususan, ko'p tilli shaxslarning diqqatni jamlash, ko'p vazifalarni bir vaqtda bajarish (multitasking) va muammolarni tahlil qilish qobiliyatlari yuqori ekanligini ko'rsatadi.

Vygotskiy (1960) ta'lim jarayonida til va madaniyatning o'zaro ta'sirini o'rganib, til o'rganishning ijtimoiy-madaniy kontekstda muhimligini ta'kidlagan. Uning fikricha, til nafaqat muloqot vositasi, balki shaxsning ijtimoiy muhit bilan aloqasini shakllantiruvchi asosiy omildir. Shu bilan birga, Dörnyei va Ushioda (2009) til o'rganishda motivatsiyaning muhim rol o'ynashini ta'kidlab, talabalarining ichki va tashqi motivatsiyasini oshirish strategiyalarini taklif qilishgan. Motivatsiya, ayniqsa,

ko'p tilli ta'lim muhitida talabalarining til o'rganishga bo'lgan qiziqishini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

O'zbekistonda olib borilgan tadqiqotlar, xususan, Omanov (2024) va Qurbonov (2020) ishlarida ko'p tillilikning jamiyat rivojlanishidagi o'rnini va ta'limdagi ahamiyati yoritilgan. O'zbekistonning ko'p millatli muhitida ikki tilli oilalar va turli tillarning o'zaro ta'siri talabalarining madaniyatlararo muloqot qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim omil sifatida qaraladi. Shuningdek, Chirševa (2012) autentik materiallar, masalan, videolar va podkastlar orqali til o'rganish jarayonida talabalarining madaniyatlararo tushunchasini rivojlantirish mumkinligini ta'kidlaydi.

Zamonaviy adabiyotlarda raqamli texnologiyalarning ko'p tilli ta'limdagi o'rnini ham keng yoritilmoqda. Friederici (2014) miyaning tilni qayta ishlash jarayonlarini o'rganib, raqamli vositalar orqali til o'rganishning kognitiv jarayonlarga ta'sirini tahlil qilgan. Ushbu tadqiqotlar asosida pluringuval ta'limda integrativ yondashuvning samaradorligi isbotlangan bo'lib, u nafaqat til ko'nikmalarini, balki ijtimoiy-madaniy kompetensiyalarni ham rivojlantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot O'zbekistonning oliy ta'lim muassasalarida olib borilgan so'rovnoma, amaliy tajribalar va xalqaro ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish asosida tayyorlangan. Tadqiqotda quyidagi metodlar qo'llanildi:

O'zbekiston davlat jahon tillari universitetida 300 nafar talaba va 60 nafar o'qituvchi ishtirokida so'rovnoma o'tkazildi. So'rovnoma savollari talabalarining ko'p tilli ta'lim muhitidagi qiyinchiliklari, til ko'nikmalarini rivojlantirish strategiyalari va ijtimoiy-madaniy kompetensiyalarni shakllantirishning muhim jihatlariga qaratildi.

Xalqaro va mahalliy ilmiy maqolalar, kitoblar va tadqiqotlar tahlil qilindi. Tahlilda psixolingvistika, sosiolingvistika va pedagogika sohasidagi so'nggi tadqiqotlar asos qilib olindi.

Ko'p tilli ta'lim dasturlari va raqamli platformalar, masalan, interaktiv o'quv platformalari va virtual haqiqat (VR) vositalari sinovdan o'tkazildi.

So'rovnoma quyidagi savollarni o'z ichiga oldi:

Ko'p tilli ta'lim muhitida talabalar qanday asosiy qiyinchiliklarga duch keladi?

Ijtimoiy-madaniy kompetensiyalarni rivojlantirishda qaysi til ko'nikmalari muhimroq hisoblanadi?

Raqamli texnologiyalar ko'p tilli ta'limda qanday rol o'ynaydi?

Madaniyatlararo muloqotni rivojlantirishda qanday strategiyalar samarali deb hisoblanadi?

Talabalarining til o'rganish motivatsiyasini oshirish uchun qanday usullar qo'llanilishi kerak?

So'rovnoma natijalariga ko'ra, talabalarining 82% ko'p tilli ta'limda gapirish va tinglab tushunish ko'nikmalarini rivojlantirish eng muhim deb hisoblaydi. O'qituvchilarning 70% autentik materiallar (videolar, podkastlar) va raqamli vositalar orqali ijtimoiy-madaniy

kompetensiyalarni shakllantirishni eng samarali usul sifatida qayd etdi.

Bundan tashqari, tadqiqotda O'zbekistonning ko'p millatli muhitida ikki tilli oilalarning ta'lim jarayoniga ta'siri alohida o'rganildi. Masalan, Samarqand va Buxoro viloyatlaridagi o'zbek-tojik ikki tilli oilalarda o'sgan talabalarning til o'rganishdagi motivatsiyasi va madaniyatlararo tushunchasi yuqori ekanligi aniqlandi.

Integrativ strategiyalar va texnologiyalar

1. Pluringuval ta'limda integrativ yondashuv

Pluringuval ta'lim talabalarga bir nechta tillarni bir vaqtda o'rganish imkonini beradi, bu esa ularning kognitiv, kommunikativ va madaniyatlararo qobiliyatlarini rivojlantiradi. Integrativ yondashuv quyidagi asosiy tamoyillarga asoslanadi:

Til o'rganish jarayoni ijtimoiy-madaniy kontekstda amalga oshiriladi. Masalan, talabalar o'zbek, rus yoki ingliz tillaridagi ijtimoiy-madaniy iboralarini o'rganish orqali tilning amaliy qo'llanilishini tushunadilar.

Talabalar turli madaniyatlar vakillari bilan muloqot qilishga tayyorlanadi. Bu jarayonda autentik materiallar, masalan, filmlar, podkastlar va adabiy matnlar keng qo'llaniladi.

Talabalarning ichki va tashqi motivatsiyasini oshirish uchun real hayotiy vaziyatlarga asoslangan mashqlar va loyihalar qo'llaniladi. Masalan, xalqaro biznes muzokaralari yoki madaniy festival ssenariylari.

Integrativ yondashuvning asosiy afzalligi shundaki, u talabalarni nafaqat tilni o'rganishga, balki uni ijtimoiy-madaniy kontekstda qo'llashga undaydi. Bu esa ularning global muhitda muvaffaqiyatli faoliyat yuritish imkoniyatlarini oshiradi.

2. Ijtimoiy-madaniy kompetensiyalarni rivojlantirish strategiyalari

Ijtimoiy-madaniy kompetensiyalar talabalarga turli madaniyatlar o'rtasida moslashish va samarali muloqot qilish imkonini beradi. Quyidagi strategiyalar ushbu kompetensiyalarni rivojlantirishda samarali hisoblanadi:

Talabalar turli ijtimoiy-madaniy vaziyatlarda ishtirok etish orqali til ko'nikmalarini va madaniy tushunchalarini rivojlantiradilar. Masalan, xalqaro konferensiyada ishtirok etish yoki turistik sayohatni rejalashtirish ssenariylari.

Videolar, filmlar, podkastlar va adabiy matnlar orqali talabalar turli madaniyatlarning nutq xususiyatlarini, aksentlarini va ijtimoiy normalarini o'rganadilar. Masalan, AQSh va O'zbekiston madaniyatidagi salomlashish iboralarini taqqoslash.

Quyidagi jadvallar orqali talabalarga tarqatma materiallar sifatida mashqlar taqdim etilishi mumkin (1va 2-jadvallarga qarang):

Til	Ijtimoiy vaziyat	Iboralar	Madaniy kontekst
O'zbek	Do'stlar bilan uchrashuv	"Yaxshimisiz?"	Norasmiy, do'stona muhit
Ingliz	Ishbilarmon uchrashuv	"It's a pleasure to meet you"	Rasmiy, professional muhit

Jadval 1: Ijtimoiy-madaniy iboralarini tahlil qilish

Madaniyat	Salomlashish usuli	Ohang va nutq tezligi	Madaniyat
O'zbekiston	Issiq, samimiy salomlashish	O'rtacha, do'stona ohang	O'zbekiston
AQSh	Qisqa, rasmiy salomlashish	Tez, aniq talaffuz	AQSh

Jadval 2: Madaniyatlararo taqqoslash

Ushbu jadvallar talabalarga mustaqil ishlash imkonini beradi va ularni baholash (assessment) sifatida qo'llanilishi mumkin.

Tahlil va natijalar. O'zbekiston davlat jahon tillari universitetida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, ko'p tilli ta'lim muhitida tahsil olayotgan talabalarning 87% til

Talabalar guruhlarida xalqaro talabalar bilan hamkorlikda loyihalar bajaradi, bu esa ularning madaniyatlararo muloqot qobiliyatlarini oshiradi. Masalan, xalqaro talabalar bilan onlayn munozaralar tashkil qilish.

3. Raqamli texnologiyalarning o'zni

Zamonaviy ta'limda raqamli texnologiyalar pluringuval va ijtimoiy-madaniy kompetensiyalarni rivojlantirishda muhim vosita sifatida qaraladi. Quyidagi texnologiyalar keng qo'llanilmoqda:

Duolingo, Rosetta Stone, Babbel va Memrise kabi platformalar talabalarga interaktiv tarzda til o'rganish imkonini beradi. Ushbu platformalar grammatika, lug'at va talaffuzni o'rganishda samarali vositalar sifatida ishlaydi.

VR texnologiyalari orqali talabalar turli madaniy muhitlarni "tajriba" qilishlari mumkin. Masalan, virtual sayohatlar orqali talabalar Britaniya, Yaponiya yoki Arab mamlakatlari madaniyatini o'rganadilar.

AI-ga asoslangan chatbotlar va til o'rganish ilovalari talabalarga real vaqtda muloqot qilish imkonini beradi. Masalan, Grammarly yoki Elsa Speak kabi vositalar talaffuz va yozma nutqni takomillashtirishda yordam beradi.

Zoom, Microsoft Teams va Google Classroom kabi platformalar talabalarga xalqaro guruhlar bilan hamkorlikda ishlash imkonini beradi, bu esa madaniyatlararo muloqotni rivojlantiradi.

Raqamli texnologiyalarning afzalligi shundaki, ular talabalarga o'z vaqtida va moslashuvchan tarzda o'qish imkonini beradi, shu bilan birga, autentik materiallar orqali madaniy kontekstni chuqur tushunishga yordam beradi.

4. Namoyish jarayoni va mashqlar

Pluringuval va ijtimoiy-madaniy kompetensiyalarni rivojlantirish uchun quyidagi bosqichlardan foydalanish samarali hisoblanadi:

Talabalar yangi so'zlar va iboralarini ijtimoiy-madaniy kontekstda o'rganadilar. Masalan, "mind mapping" usuli orqali so'zlarni tematik guruhlariga ajratish yoki turli ijtimoiy vaziyatlarda qo'llaniladigan iboralarini tahlil qilish.

Autentik videolar, filmlar yoki podkastlar orqali talabalar turli madaniyatlarning nutq xususiyatlarini, aksentlarini va ijtimoiy normalarini tahlil qiladilar. Masalan, Britaniya va O'zbekiston madaniyatidagi ishbilarmon muloqot uslublarini taqqoslash.

Talabalar real kommunikativ vaziyatlarda ishtirok etadilar. Masalan, xalqaro talabalar bilan onlayn munozaralar, debatlar yoki loyihalarda qatnashish orqali til va madaniyatlararo ko'nikmalarini rivojlantiradilar.

o'zlarining kommunikativ va kognitiv qobiliyatlarini oshirgan (1-diagrammaga qarang).

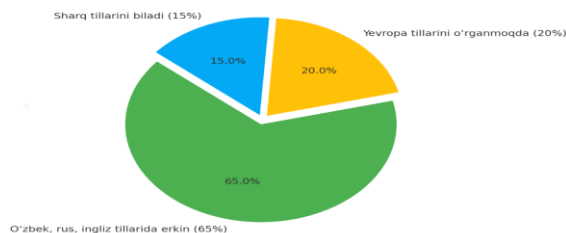

Diagramma №1: Talabalarning til bilish darajasi

65% talabalar o'zbek, rus va ingliz tillarida erkin so'zlashadi.

20% talabalar qo'shimcha ravishda nemis, fransuz yoki ispan tillarini o'rganmoqda.

15% talabalar sharq tillarida (xitoy, koreys, arab) yuqori darajada so'zlashadi.

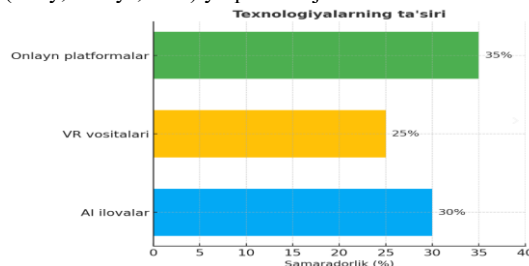

Diagramma №2: Raqamli texnologiyalardan foydalanish samaradorligi

Onlayn platformalar til o'rganish jarayonini 35% ga tezlashdi.

VR vositalari madaniyatlararo tushunchani 25% ga oshirdi.

AI-ga asoslangan ilovalar talaffuz va yozma nutqni 30% ga takomillashtirdi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, ko'p tilli ta'lim muhiti talabalarning nafaqat til ko'nikmalarini, balki ijodiy salohiyatini va madaniyatlararo moslashuvchanligini ham oshiradi. O'zbekistonning ko'p millatli muhitida, masalan, Samarqand va Buxoro kabi hududlarda ikki tilli oilalarda o'sgan talabalar madaniyatlararo muloqotda yuqori natijalarga erishmoqda.

Xulosa va takliflar. Pluringual va ijtimoiy-madaniy kompetensiyalarni rivojlantirish talabalarni global muhitda muvaffaqiyatli faoliyat yuritishga tayyorlaydi. Ushbu jarayon nafaqat til ko'nikmalarini, balki madaniyatlararo muloqot, kognitiv moslashuvchanlik va ijodiy fikrlashni ham oshiradi. Quyidagi takliflar ta'lim muassasalariga yo'naltirilgan:

Integrativ dasturlarni joriy etishda ko'p tilli ta'lim dasturlari madaniyatlararo muloqotga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Masalan, xalqaro talabalar bilan hamkorlikdagi loyihalar tashkil qilish.

Raqamli texnologiyalardan keng foydalanishda VR, AI va onlayn platformalarni ta'lim jarayoniga kengroq jalb qilish orqali talabalarning til va madaniy kompetensiyalarini rivojlantirish.

Motivatsiyani oshirish borasida Real hayotiy vaziyatlarga asoslangan loyihalar, masalan, xalqaro konferensiyalar yoki madaniy festivallar orqali talabalarni jalb qilish.

O'qituvchilar malakasini oshirishda O'qituvchilarni ko'p tilli ta'lim metodikasi va raqamli texnologiyalardan foydalanish bo'yicha doimiy ravishda o'qitish.

Ushbu strategiyalar va texnologiyalar O'zbekistonning oliy ta'lim muassasalarida muvaffaqiyatli qo'llanilmoqda va xalqaro tajribalar bilan birgalikda talabalarning global raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qilmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Bialystok, E. (2017). *Bilingualism in Development*. Cambridge University Press.
2. Chirševa, G. N. (2012). *Detskii bilingvizm. Odnovremennoe usvoenie dvukh yazykov*. Moscow: Zlatoust.
3. Dörnyei, Z., & Ushioda, E. (2009). *Motivation, Language Identity and the L2 Self*. Pearson Education.
4. Friederici, A. D. (2014). The brain's language: From sounds to meaning. In *The Cognitive Neurosciences* (5th ed., pp. 1075-1096). Cambridge, MA: MIT Press.
5. Omanov, P. (2024). Bilingvizm – jamiyat rivojlanishining muhim sotsiolingvistik omili sifatida. <https://journalsnuu.uz/index.php/actanuuz/issue/view/148/578>
6. Qurbonov, A. (2020). *Sotsiolingvistika: O'zbekiston kontekstida*. Tashkent: National University of Uzbekistan Press.
7. Vygotskiy, L. S. (1960). *Razvitie vysshikh psikhicheskikh funktsiy*. Moscow: Izdatelstvo APN RSFSR.

UDK: 371.78.01:048

Mirbek PAZILOV,
Nukus davlat pedagogika instituti o'qituvchisi, PhD
E-mail: mp-1984@umail.uz

P.f.n., dotsent S.Saytbekova taqrizi asosida

COGNITIVE APPROACH IN THE EDUCATIONAL PROCESS AS A FACTOR OF DEVELOPING STUDENTS' MUSICAL GIFTANCE

Annotation

This article analyzes the interpretation of the cognitive approach in the educational process as a factor in developing students' musical abilities and the experience of developed countries in this field, discussing their role in our lives.

Key words: Cognitive, talent, approach, macro-level, meso-level, social stratification, TRIZ and ARIZ, synesthesia, AS-technology, Success motivation, motive, motivation, Creative abilities

КОГНИТИВНЫЙ ПОДХОД В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ МУЗЫКАЛЬНОГО ОДАРЕННОСТИ УЧАЩИХСЯ

Аннотация

В данной статье анализируется интерпретация когнитивного подхода в образовательном процессе как фактора развития музыкальных способностей учащихся и опыт развитых стран в этой области, обсуждается их роль в нашей жизни.

Ключевые слова: Когнитивный, талант, подход, макро-уровень, мезо-уровень, социальное расслоение, ТРИЗ и АРИЗ, синектика, AS-технология, мотивация успеха, мотив, мотивация, творческие способности.

TA'LIM JARAYONIDA KOGNITIV YONDASHUV O'QUVCHILARNING MUSIQIY IQTIDORINI RIVOJLANTIRISH OMILI SIFATIDA

Annotatsiya

Ushbu maqolada ta'lim jarayonida kognitiv yondashuv o'quvchilarning musiqiy iqtidorini rivojlantirish omili sifatidagi talqin va rivojlangan davlatlarning bu boradagi tajribalari tahlil qilinib, ularning hayotimizdagi tutgan o'rnini haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Kognitiv, iqtidor, yondashuv, makro-daraja, mezo-daraja, ijtimoiy tabaqalanish, TRIZ va ARIZ, sinektika, AS-texnologiya, Muvaffaqiyat motivatsiyasi, motiv, motivatsiya, ijodiy qobiliyatlar.

Kirish. Mamlakatimizda o'quvchi-yoshlarning tashabbuskorligi va ijodkorligini har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ularning iqtidorini ro'yobga chiqarish, ilmiy-tadqiqot va innovatsion faoliyatini samarali yo'lga qo'yish uchun qo'shimcha shart-sharoitlar yaratish borasida izchil chora-tadbirlar amalga oshirilib kelinmoqda. "Shu bilan birga, ulg'ayib kelayotgan yosh avlodning ilm egallashga bo'lgan ishtiyoqi va intellektual salohiyatini oshirish, shuningdek xalqaro maydonda mamlakatimizning nufuzini yanada yuksaltirish uchun iqtidorli yoshlarni aniqlash va yuqori malakali kadrlar tayyorlashning uzluksiz tizimini takomillashtirish zarurati mavjud" [1]. Bu esa, ixtisoslashtirilgan maktab o'quvchilarning musiqiy iqtidorini rivojlantirish mazmunini yoritib berish, kognitiv texnologiyalar vositasida ixtisoslashtirilgan maktab o'quvchilarning musiqiy iqtidorini rivojlantirish mexanizmini takomillashtirishni taqozo etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Shuningdek pedagogika tajribasida iqtidorli bolalarni tarbiyalashda ixtisoslashtirilgan maktab o'qituvchilari bilan imkon qadar ilmiy yondashuvlar amalga oshirilmoqda. Deyarli har bir ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarining shaxsiy o'qitish metodikasi mavjud. Bu orqali ular boshqa ta'lim muassasalaridan ustun jihatlarni ko'rsatib kelmoqda. Masalan, Rossiya pedagogika tarixida o'quvchilarning iqtidorini kognitiv yondashuv asosida rivojlantirish ishlari uch bosqichda amalga oshirilganligini manbalarda ko'rishimiz mumkin. Jumladan:

Birinchi bosqichda iqtidorni qo'llab-quvvatlashning mikro darajasi shakllanadi, ya'ni iqtidorli o'quvchilar bilan ishlash uchun dasturlar ishlab chiqiladi, maxsus maktablar, oddiy maktablarni mezon-darajasida differensiyalagan holda iqtidorli sub'ektlarning ehtiyojlarini inobatga oladi. Biz bu bosqichni iqtidorni shakllantirish bosqichi deb olishimiz mumkin.

Ikkinchi bosqichda iqtidorli yoshlarni qo'llab-quvvatlash bo'yicha makro darajadagi ish shakllanadi, ya'ni mezon darajasidagi faoliyatni mamlakatda iqtidorni qo'llab-quvvatlashning yaxlit vazifasini hal qilishga qaratilgan tizimga birlashtiradi. "Makro daraja"ning shakllanishi mezo daraja faoliyatining butun majmuini qayta qurish va umuman bu yo'nalishdagi faoliyatni jadallashtirishga olib keladi. Bu iqtidorni rivojlantirish bosqichida iqtidorli o'quvchilarni erishgan yutuqlari va natijalariga qarab aniqlash, zamonaviy sharoitda o'qish imkoniyatini berish orqali amalga oshiriladi.

Uchinchi bosqichda o'qitishda iqtidorli talabalarning shaxsiy xususiyatlarini hisobga oladigan usullardan foydalaniladi [2]. Bunda o'quvchilarning iqtidori erishgan yutuqlari orqali baholanmasdan, balki ularning qobiliyat va salohiyatini tashxislashda har xil usullar qo'llaniladi. Bizning fikrimizcha, bu o'quvchilarning iqtidorini takomillashtirish bosqichi bo'lishi mumkin.

O'quvchilarning iqtidorini kognitiv yondashuv asosida shakllantirish va uni ilmiy asoslar bilan rivojlantirishda amalga oshirilgan jahon tajribasini o'rganar ekanmiz, iqtidor egasidagi ijtimoiy hayotda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan

muammoli tomonlarini bartaraf etish choralari va bugungi kungacha yechimi topilmay kelayotgan muammolarning mavjudligi aniqlandi. Tilga olingan muammo - ijtimoiy tabaqalanish muammosi hisoblanadi.

Ijtimoiy tabaqalanishning ayniqsa o'quvchilar orasida yuzaga kelishi, haqiqatdan ham echimi chigal mavzu hisoblanadi. Shuning uchun bo'lsa kerak, iqtidorli o'quvchilar bilan ishlashda ko'pchilik davlatlarda ma'lum darajada harakatlar amalga oshirilgan. Bolalar orasida tabaqalanishning oldini olish maqsadida ayrim rivojlangan mamlakatlarda "iqtidor" so'zi o'rnida "aqlli", "Buyuk aql egasi", yoki "Buyuk iste'dod sohibi" degan atamalar qo'llanilib "iqtidor" bilan "iste'dod" so'zlarini chalkashtirish holatlari ham yuzaga kelgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ammo, bir narsani bilishimiz lozimki, iqtidorni ham, iste'dodni ham avvalo ilk sezadigan va ilg'aydigan, uni shakllantiradiganlar ota-ona yoki o'qituvchi hisoblanadi. Rus pedagogika ilmining buyuk darg'asi K.D. Ushinskiy "Agar pedagogika insonni har tomonlama tarbiyalashni istasa, avvalo uni ham har tomonlama bilishi kerak" [3] - deb butun pedagogika fani uchun o'zgarmas haqiqat qoidani aytib o'tgan edi. Albatta, insondagi qiziquvchanlik bilmaganni o'rganishga asos bo'ladi va uning natijasida bilimlar o'zlashtiriladi, insoniyatning qobiliyat va iqtidorlarini kashf etish hamda uni yuzaga chiqarishda dunyoviy bilimlardan xabardor bo'lmoq va inson haqidagi tushunchalarni boyitib bormoq lozim. Shuning uchun "...o'qitish davomida amalga oshiriladigan usullar o'quvchining rivojlanish darajasini hisobga olgan holda tanlanishi kerak. O'quvchilar har bir bosqichda turli xil ma'naviy va jismoniy rivojlanishlarni namoyon etadilar. Ta'lim jarayonida nima qilish kerak bo'lsa, o'quvchining hozirjavobligiga muvofiq amalga oshirilishini bildiradi. Ilgari hech qachon hisobga olinmagan o'quvchi bugungi kunda o'qitishning eng muhim elementiga aylanadi" [4]. Demak ta'limni tashkil etishda o'quvchilarning individual farqlarini, psixologik va fiziologik xususiyatlari bilan birga iqtidor va qobiliyatlarini ham hisobga olish zarur. Chunki bular orqali o'quvchining nafaqat aqliy va jismoniy rivojlanishi, balki qiziqishlari ham aniqlanishi kerak.

Keltirilgan fikrlarimiz quyidagilar bilan izohlanadi. Ma'lumotlarga qaraganda, Belgiya, Gretsiya, Irlandiya, Italiya, Portugaliya, Fransiya, Skandinaviya davlatlarining maktab ta'limi to'g'risidagi qonunlarida iqtidorli o'quvchilar qayd etilmagan. Italiya, Daniya, Fransiya "mamlakatlarida iqtidorli o'quvchilar uchun maxsus maktablar yoki ta'lim dasturlari, xususiylar ta'lim tashabbuslari alohida universitetlarda, Irlandiya, Portugaliyada iqtidorni rivojlantirish markazlarida o'quv kurslari sifatida mavjud" [5] ekanligini ko'rishimiz mumkin.

Jahon pedagogika fanida o'quvchilar iqtidorini har tomonlama rivojlantirish orqali ularning sifatli bilim olishga qiziqishlarini oshirish bilan birga, o'quvchilarning mustaqil bilish faoliyatini rag'batlantirish omili sifatida e'tirof etilmoqda. Bunda artpedagogikaga ustuvorlik berish asosida ta'lim oluvchilarning musiqiy-estetik madaniyatini rivojlantirish, o'quvchilarning iqtidori va qobiliyatini tarkib toptirishning innovatsion dasturlarini ishlab chiqish va kognitiv ta'lim strategiyalari asosida kreativ salohiyatni takomillashtirish modellarini loyihalash masalalari muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan AQSH, Buyuk Britaniya, Frantsiya, Yaponiya, Janubiy Koreya, Rossiya kabi jahonning rivojlangan davlatlarida TRIZ va ARIZ, sinektika, AS-texnologiya (bolalar ijodiy qobiliyatini kompleks rivojlantirishning assosiativ-sinektik texnologiyasi) va boshqalardan o'quvchilarning musiqiy-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda keng foydalanilib kelinmoqda.

Tahlil va natijalar. Ta'lim jarayonida o'quvchilarning fanlar bo'yicha qiziqishlari va intellektual

qobiliyatlari har xil ko'rinishda namoyon bo'ladi. Ayniqsa, ixtisoslashtirilgan maktab ta'limida o'quvchilarning iqtidorini intellektual qobiliyatlari orqali rivojlantirishda kognitiv yondashuv va o'quvchilarning ijodkorligi zarur bo'ladi.

"Ijodiy qobiliyatlar - bu shaxs uchun yangi faoliyat jarayonida paydo bo'ladigan individual psixofiziologik xususiyatlari va sifat holatlarining sintezi, bu uning muvaffaqiyatli amalga oshirilishiga yoki uning paydo bo'lishiga olib keladi" [6]. Ijodkorlik ta'lim jarayonida ma'lum bir qarorlarni qabul qilishda, o'zini-o'zi rivojlantirish va o'z g'oyalari tubdan yangilashga imkoniyat beradi. Bunda ijodiy qobiliyatlarni takomillashtirish jarayonida yuqori, barqaror, shaxsiy motivatsiyalar zarur bo'ladi.

"Motiv, motivatsiya - sub'ektning ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq faoliyat uchun ichki motivatsiya, ichki va tashqi sharoitlar bilan rag'batlantiriladi, faoliyatni keltirib chiqaradi va faoliyat yo'nalishini belgilaydi. Inson shaxsiyatining rivojlanishi uning hayoti davomida sub'ektning hayotiy dunyosini kengaytirish va boyitish orqali sodir bo'ladi. Pedagogik mahoratning muhim tarkibiy qismi motivatsiyaning rivojlanish tizimiga ta'sir qilish uchun muayyan vaziyatlarni yaratish va ulardan foydalanish qobiliyatidir" [7]. Bundan ko'rishimiz mumkinki, ta'lim jarayonida motivatsion muhitni shakllantirish o'qituvchida pedagogik faoliyat vazifalarini bajarishda samardorligini orttirs, o'quvchilarda esa muvaffaqiyat motivatsiyasini his etishga va undan madad olishga sabab bo'ladi.

"Muvaffaqiyat motivatsiyasi - bu sub'ektning turli tadbirlarda muvaffaqiyatga erishish zarurati... Uning shakllanishi uchun o'qituvchi muvaffaqiyat vaziyatlarini yaratishi, bolaning o'ziga bo'lgan ijobiy munosabatini kuchaytirishi, qiyin vaziyatlarda o'z vaqtida yordam ko'rsatishi, bolaning turli tadbirlarda faolligini har tomonlama rag'batlantirishi kerak" [7].

O'quvchilarning musiqiy iqtidorini rivojlantirishda ushbu fazilatlar ham e'tiborga olinishi fanda tasdiqlanib kelinmoqda. Chunki "Pedagogik faoliyatning tabiati o'qituvchilarni doimiy ravishda kommunikativ vaziyatlarga qo'yadi, bu esa samarali shaxslararo o'zaro ta'sirga hissa qo'shadigan fazilatlarining namoyon bo'lishini talab qiladi" [8]. Bular esa musiqiy iqtidorni rivojlantirishning tarkibiy qismi bo'lib, u orqali musiqiy g'oyalar estetik jihatdan go'zal va mazmunli ifodalanishi va idrok etilishi mumkin. Bu psixodiagnostik jihatdan "...sub'ektning musiqiy go'zallikni faol yaratuvchisi bo'la olishini aniqlash uchun musiqiy material bo'yicha asosiy nutq va fikrlash operatsiyalarini o'zlashtirish darajasini aniqlash" [9] imkonini beradi.

Ixtisoslashtirilgan ta'lim sharoitida o'quvchilar musiqiy iqtidorining rivojlanishi, faoliyat sifatining o'ziga xosligi va tabiati ijtimoiy-madaniy muhitning o'zaro ta'sirchanligining samarasi hisoblanadi. Shuningdek, bolaning ijodiy faoliyati individual iqtidorni shakllantirishda va uni amalga oshirishda o'zini-o'zi rivojlantirishning psixologik mexanizmlari katta ahamiyatga ega. Mazkur mexanizmning uzluksizligi iqtidorni rivojlantirishda qo'l keladigan maxsus model va konsepsiyalarga asoslanadi.

Aslini olganda insoniyat jamiyatining rivojlanishi, yangi iqtidorlarning paydo bo'lishi bilan bog'liq jarayon hisoblanadi. Sababi, mana shunday iqtidor egalari yuksak g'oyalari asnosida nafaqat ilm-fan taraqqiyotiga erishish mumkin, balki jamiyat va unda yashovchi inson tafakkurining ijobiy tomonlarini ko'rish imkoniyati ham paydo bo'ladi. Bu mexanizmni zamon talabiga mos ravishda yanada rivojlantirish uchun, yangi iqtidorlarni kashf etish, ularni tarbiyalash, ularning savodxonligini oshirish, iqtidor yo'nalishini to'g'ri aniqlash va yo'naltirish, iqtidordan mamlakatimiz taraqqiyoti yo'lida foydalanish zarur.

Hozirgi vaqtda aqliy rivojlangan, iqtidorli, progressiv o'zgarishlarni amalga oshirish imkoniyatiga ega, o'z

g'oyalarni ilgari surishga qodir yosh kadrlarga ehtiyoj ortib bormoqda. Chunki fan va ishlab chiqarish yangi g'oyalarsiz rivojlanmaydi, ammo ularni atayin rivojlantirib ham bo'lmaydi. Demak, ushbu maqsadning amalga oshirilishi ijtimoiy hayotda iqtisodiy o'zgarishlar, jamiyatning yuqori ma'lumotli ijodiy shaxsini shakllantirishga bo'lgan ehtiyoj orqali yuz berish ehtimoli katta. Bu esa mamlakat taraqqiyotiga faol ta'sir ko'rsatish va uning raqobatbardoshligini oshirish zarurligi, iqtidorli shaxsni shakllantirishi bilan alohida o'rin tutadi.

Ixtisoslashtirilgan ta'lim jarayonida o'quvchilarning musiqiy iqtidorini kognitiv yondashuv asosida rivojlantirish musiqiy asarlarni tahlil qilish bilan bog'liqdir. Chunki, o'quvchi musiqani faqatgina eshitib yoki uni xirgoyi qilishi bilan cheklanib qolmasdan, har bir tinglaydigan musiqasining badiiy jihatdan mazmun-mohiyatini chuqur anglashi kerak. Ya'ni o'quvchi ma'lum bir badiiy asarni o'qib, uning ma'no-mazmunini to'liq tushunib, o'z fikr u tafakkurida tahlil qiladi. Asardagi syujet, obrazlarning salbiy va ijobiy xususiyatlarini anglab yetgani kabi musiqa asarini ham xuddi shunday tahlil qilib, uning mazmun-mohiyatini sezishi, kerak bo'lsa ijro etish orqali namoyon qilishi lozim. Chunki, musiqada mazkur jarayonlarni bajarish imkoniyati mavjud. Undagi individual - vositalar ohang, ritm, garmoniya, dinamika, tembr, qolaversa bastakorning uslubi, musiqiy yo'nalishi, janrlari, xullas musiqa san'atining har qanday ob'ektini o'quvchilarning musiqiy iqtidorlari bo'yicha tahlil qilish lozim.

Musiqashunos, bastakor, rus pedagogi Bonfeld Moris Shlemovich "maqsad yoki vazifa o'rganilayotgan ob'ekt haqida yangi bilimlarni izlash, umuman u haqidagi g'oyalarni boyitish, nafaqat uning yaxlitligini qaytarish, balki uni yangi asosda, yangi sifat bilan tiklashdir" [10], - deb ta'kidlab o'tadi. Albatta tahlil qilish va sintezlash umuman musiqashunoslikda

sinonim tushunchalar hisoblanadi. Chunki, musiqa san'atini ma'lum bir yo'nalishda o'rganadigan fanlar, aslida musiqaning tarkibiy qismi xususidagi bilimlarni olishi, boyitishi, yaxshilashda ushbu ikki jarayonga tayanadi.

Musiqiy elementlarning ob'ekti, tavsifi, umumlashma va bezaklarning shakllanishi iqtidorli o'quvchilar bilimini oshirishda muhim asosi bo'lmog'i kerak. Bezaklarning to'plami esa nazariyaning asosiga aylanishi mumkin. Shuning uchun musiqiy asarni tahlil qilishning asosiy maqsadi – mazmunli tushunishning samaradorligiga olib keladi.

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rnida ta'kidlash mumkinki, kognitiv yondashuv asosidagi ixtisoslashtirilgan ta'lim jarayoni musiqiy asarlarning mazmun mohiyatini badiiy jihatdan chuqur anglashi, musiqa ta'limining barcha darajalari o'quvchilarning musiqiy iqtidorini rivojlantirishga yordam beradi. Bu esa:

1. Ixtisoslashtirilgan ta'lim jarayonida o'quvchilarning iqtidorini kognitiv yondashuv asosida rivojlantirish, ularning musiqa va she'rga, badiiy vizual va boshqa fan sohalariga qobiliyatining moyilligini aniqlash imkonini beradi.

2. O'quvchilar iqtidorini kognitiv yondashuv asosida rivojlantirishda ulardagi qobiliyatlar bolalarning muvaffaqiyatga erishishiga imkon yaratib, inson tomonidan ko'nikma va malakalarning egallanishi jarayoniga ta'sir qiladi. Bu borada shaxsiy-faoliyatli va funksional - genetik yondashuvlar inson iqtidori va qobiliyatini rivojlantirishga yaqindan yordam beradi.

3. Har qanday iqtidorli o'quvchilar bilan ishlash, ularga bilim berish, iqtidorini rivojlantirish ishlari kognitiv yondashish tajribasiga ega bo'lgan o'qituvchilar tomonidan olib borilganda ijobiy natijalarga erishish imkoniyatlari ortib boradi. Ushbu jarayonni takomillashtirishda o'quvchilarning ko'nikma va malakalarini rivojlantirish imkoni yaratiladi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Iqtidorli yoshlarni aniqlash va yuqori malakali kadrlar tayyorlashning uzluksiz tizimini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4306-son Qarori. Toshkent-3-may 2019-yil. lex.uz
2. Ущакова. Д.В., Шепелева А.Э. «Системы работы с одаренной молодежью в России и за рубежом» Сибирский психологический журнал № 54. 2014. С. 5-17 /стр-6/ <https://cyberleninka.ru/>
3. Бим-Бад Б.М. «Педагогическая антропология» Курс лекции М.: Изд-во УРАО-2005. С. 220 /1-стр/
4. Ishak Demir "Yaz kuran kurslarinda okutulan dinimizi o'g'reniyorum kitabinda tedricilik kavrami" /Yüksek Lisans Tezi Forum/ Hitit Üniversitesi-2015. 95-s /6, 19-sayfa/
5. Попова. Л.П. «Образовательные программы для одаренных странах Европы», //Психологическая наука и образование» №4. МГППУ-PsyJournals.ru, 2009. /102-стр/
6. Кондратьева Н. В. Сущность понятия «творческие способности» //Концепт. № 9 (сентябрь). – 2015. С. 106–110. /6-с/ <http://e-koncept.ru/2015/15320.htm>
7. Загвязинский В.И., Закирова А. Ф, и.т.д «Педагогический словарь» Москва издательский центр «Академия»-2008. с-344 /20-21, 61, 228, 234, 243-стр
8. Ибраимов Х.И Коммуникативная компетентность как механизм профессионального саморазвития будущего педагога (2018) /7-стр/ <https://cyberleninka.ru>
9. Кирнарская Д. К. Музыкально-языковая способность как компонент музыкальной одаренности /психология и педагогическая практика Ленинград-1989. /51-стр/ <http://www.voppsy.ru>
10. Цзю.Э.Г. «К вопросу об анализе музыкальных произведений на уроках музыки в общеобразовательной школе» 117-стр. <https://cyberleninka.ru/>

UO'K: 070.41:65 9.1:323(575.1)

Shahloxon RAXIMJONOVA,

O'zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti doktoranti, PhD

E-mail: raximjonovashahloxon@mail.ru,

O'zMU professori, f.f.d Y.Mamatova taqrizi asosida

LEGAL JOURNALISM: THE ESSENCE, FUNCTIONS AND PRINCIPLES

Abstract

At the next stage of judicial and legal reform in Uzbekistan, a strategic goal was set to ensure the rule of law, the organization of public administration in the service of the people. At the same time, the role of the media, including the press and online publications specializing in legal topics, is invaluable. It is in the legal direction that the mass media has a great influence on improving legal literacy and legal culture of the population, highlighting the effective activities of social institutions to ensure human rights and freedoms. In this sense, the formation and development of legal journalism, the scientific and theoretical study of its functions and principles is of urgent importance. The research scientifically substantiates the nature, functions, goals and objectives of legal journalism.

Key words: journalism, media, legal journalism, functions of legal journalism, principles of legal journalism.

ПРАВОВАЯ ЖУРНАЛИСТИКА: СУЩНОСТЬ, ФУНКЦИИ И ПРИНЦИПЫ

Аннотация

На очередном этапе судебно-правовой реформы в Узбекистане была поставлена стратегическая цель обеспечения верховенства закона, организации государственного управления на службе народа. При этом неопределима роль СМИ, в том числе прессы и интернет-изданий, специализирующихся на юридической тематике. Именно в правовом направлении массмедиа оказывает большое влияние на повышение правовой грамотности и правовой культуры населения, освещение эффективной деятельности социальных институтов по обеспечению прав и свобод человека. В этом смысле становление и развитие правовой журналистики, научно-теоретическое изучение ее функций и принципов приобретает актуальное значение. В исследовании научно обосновывается природа, функции, цели и задачи правовой журналистики.

Ключевые слова: журналистика, СМИ, правовая журналистика, функции правовой журналистики, принципы правовой журналистики.

HUQUQIY JURNALISTIKA: MOHIYATI, FUNKSIYA VA TAMOYILLARI

Annotatsiya

Yangi O'zbekistonda sud-huquq islohotlarining navbatdagi bosqichida qonun ustuvorligini ta'minlash, xalq xizmatidagi davlat boshqaruvini tashkil etish strategik maqsadi qo'yilgan. Bunda OAV, shu jumladan, huquqiy mavzuga ixtisoslashgan matbuot va internet nashrlarining ahamiyati beqiyos. Aynan huquqiy yo'nalishdagi massmedia aholi huquqiy savodxonligi va huquqiy madaniyatini oshirishda, ijtimoiy institutlarning inson huquqlari va erkinliklarini ta'minlashda samarali faoliyati yoritishida katta ta'sir kuchiga ega. Shu ma'noda huquqiy jurnalistikaning shakllanishi va rivojlanishi, uning funktsiya va tamoyillarini ilmiy-nazariy jihatdan o'rganish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotda huquqiy jurnalistika tabiati, funktsiyalari, maqsad va vazifalari ilmiy jihatdan asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: jurnalistika, OAV, huquqiy jurnalistika, huquqiy jurnalistika funktsiyalari, huquqiy jurnalistika tamoyillari

Kirish. Huquqiy demokratik davlatni qurish va adolatli fuqarolik jamiyatini shakllantirish yo'lidan dadil borayotgan O'zbekistonda fuqarolar huquqiy ongini, jamiyat huquqiy madaniyatini yuksaltirish kun tartibidagi muhim va dolzarb masala hisoblanadi. Zero, mamlakatimizning rivojlanishi va istiqboli, keng ko'lamda o'tkazilayotgan iqtisodiyot, siyosat, davlat qurilishi, huquqiy tizim va jamiyatning ma'naviy hayotidagi tub o'zgarishlarning muvaffaqiyati ko'p jihatdan barcha ijtimoiy qatlamlarning huquqiy ongi hamda huquqiy madaniyat darajasiga bevosita bog'liq.

Yangi O'zbekistonda sud-huquq islohotlarining navbatdagi bosqichida qonun ustuvorligini ta'minlash, xalq xizmatidagi davlat boshqaruvini tashkil etish strategik maqsadi qo'yilgan. Ushbu maqsadga erishish uchun esa aholi farovonligini ta'minlash, davlat boshqaruvi organlari faoliyatini "xalq xizmatidagi davlat" tamoyili asosida tashkil etish, xalq bilan muloqotni yanada kengaytirish vazifalarini amalga oshirish lozim bo'ladi. Bunda qonun ustuvorligini ta'minlash, inson huquq va erkinliklarining ishonchli himoya qilishda sud-huquq islohotlarining

samaradorligini taminlashda OAVlari, shu jumladan, huquqiy mavzuga ixtisoslashgan matbuot va internet nashrlarining ahamiyati beqiyos. Aynan huquqiy yo'nalishdagi massmedia aholi huquqiy savodxonligi va huquqiy madaniyatini oshirishda, ijtimoiy institutlarning inson huquqlari va erkinliklarini ta'minlashda samarali faoliyati yoritishida katta ta'sir kuchiga ega.

Hozirga qadar jahonning yetakchi media tadqiqot markazlarida aholi huquqiy madaniyatini oshirishda huquqiy OAVning sud-huquq organlari bilan o'zaro munosabati, turli ko'rinishdagi jinoyatlarni fosh etishga yo'naltirilgan jurnalist surishtiruv, jurnalistlarning sud jarayonlarida ishtirok etishi, uyushgan jinoyatchilik miqyosini kamaytirishda xalqaro jurnalistika tarmoqlari faoliyati o'rganilgan. MDH davlatlarida, asosan, huquqiy OAVning muayyan mamlakatlarda yuzaga kelishi o'rganilgan.

O'zbekistonda OAV Konstitutsiya va qonunlar ustuvorligini ta'minlashda, davlat organlari, mansabdor shaxslarning faoliyati ustidan samarali nazorat o'rnatishda, ma'muriyat tizimi faoliyatini yanada takomillashtirishda, sud hokimiyati mustaqilligini kuchaytirish va bu orqali odil sudlovga erishish darajasini oshirishda, advokatura instituti salohiyatini oshirish hamda korrupsiyaga qarshi samarali kurashishda katta imkoniyatlarga ega. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'biri bilan aytganda: "Korrupsiya butun insoniyatga, barcha jamiyatlar asosiga, iqtisodiy taraqqiyotga zarba beradigan, qonun ustuvorligini buzadigan va xalqning davlat siyosatiga ishonchini keskin susaytiradigan, demokratik institutlar rivojiga to'sqinlik qiladigan xatarli tahdiddir va u barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish borasidagi rejalarimizga ham jiddiy putur yetkazadi. Zero, korrupsiyaga qarshi kurashish har bir sof vijdonli insonning, demokratik jamiyat va davlatning muqaddas burchidir"[1]. Shu ma'noda milliy huquqiy jurnalistikaning shakllanishi va rivojlanishi bosqichlarini, uning funktsiya va tamoyillarini ilmiy-nazariy jihatdan o'rganish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

Tadqiqotning nazariy va uslubiy asosi jurnalistika nazariyasi, asoslari, funktsiya va tamoyillari, huquqiy jurnalistika tushunchasi va uning o'ziga xos vazifa va psrinsiplari o'rganilgan ilmiy ishlarga asoslanadi. Huquqiy jurnalistika jurnalistikaning bir tarmog'i ekanligini nazarda tutgan holda, avvalo, jurnalistika nazariyasiga oid adabiyotlar tadqiq etildi. Jurnalistika asoslari va nazariyasi E. P. Proxorovning "Jurnalistika nazariyasiga kirish", S.G. Korkonosenko "Jurnalistika asoslari", o'zbek olimlaridan M. Xudoyqulov "Jurnalistika va publitsistika", Y. Hamdamov "Taraqqiyot mezon" asarlariga asoslangan holda tadqiq etildi. Jurnalistika tamoyillari T.B. Shimulina "Jurnalistika tamoyillari to'qnashuvi" va Y. Hamdamov "Taraqqiyot mezon" asarlari asosida o'rganildi.

Huquqiy jurnalistika nazariyasi xorij olimlari O.V. Tretyakova "Jurnalistika va jamiyatning huquqiy madaniyati: demokratiya rivojiga ta'siri", E.A. Berezina "Zamonaviy Rossiya ommaviy axborot vositalari tizimida huquqiy jurnalistika", F.Y. Sheudjen "Jurnalistik huquqiy matn (sud talqini muammosi)"

tomonidan ilmiy ish dissertatsiyasi avtoreferatlarida ilmiy asoslanadi. Huquqiy jurnalistika funktsiya va tamoyillarini nazariy tadqiq etgan o'zbek olimlari Y. Mamatova "Huquqiy matbuot: xorij amaliyoti va O'zbekiston tajribasi" ilmiy maqolasi, O. O'sarov "Ommaviy axborot vositalari va sud hokimiyati munosabatlari: O'zbekiston amaliyoti va xalqaro tajriba" monografiyasidan foydalanildi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqot metodologiyasi huquqiy jurnalistikaning o'rganilganlik darajasini tahliliy va umumiy tadqiq etishga asoslanadi. Tadqiqot ishida bilishning obyektivlik, tizimlilik, qiyosiy tahlil, kuzatuv va umumlashtirish kabi metodlarga tayaniladi. Birlamchi ma'lumot manbalaridan jurnalistika va huquqiy jurnalistika asoslari, funktsiya va tamoyillariga bag'ishlangan ilmiy faraz va nazariyalar o'rganilib, tadqiqotchi bu masalada o'z fikr va takliflarini ham ilmiy asoslagan holda keltirib o'tishi mumkin.

Tahlil va natijalar.

Yangi O'zbekistonda islohotlarning dolzarb bo'g'ini bo'lgan qonun ustuvorligini ta'minlash, sud-huquq tizimini isloh etish, fuqarolarning huquq-manfaatlarini himoya qilish borasida strategik qadamlar tashlanmoqda. Davlat va jamiyatni tubdan modernizatsiya qilishda, eng avvalo, fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish, qonunchilikni mustahkamlash korrupsiyaga qarshi samarali kurashish. sud mustaqilligini ta'minlash, odil sudlovga erishish muhim ahamiyatga ega. Bu jarayonda ommaviy axborot vositalarining o'rni va ahamiyati katta. Jamiyat va davlat o'rtasidagi ko'priq vazifasi, qonun chiqaruvchi va ijro hokimiyatlari faoliyatini, ularning xalqchil va haqqoniy ish olib borishini keng yoritish, jamoatchilik nazoratini o'rnatish jurnalistikaning huquqiy jurnalistika deb ataluvchi tarmog'ida o'rganiladi.

Keng ma'noda huquqiy jurnalistika - bu jurnalistning huquqiy mavzudagi faoliyati. Bir qator tadqiqotchilar "huquqiy jurnalistika" va "jurnalistikaning huquqiy asoslari" tushunchalarini noto'g'ri aralashtirib, huquqiy jurnalistika va axborot huquqi mavzularini bir-biriga bog'lashadi[2].

Olimlarning fikriga ko'ra, xususan, F. Y. Sheujen, huquqiy jurnalistika huquqiy-jurnalistik matn tushunchasidan kelib chiqadi. Ma'lum bir qonuniy hujjat, sud qarorlari va muhokamalaridan farqli ravishda, huquqiy-jurnalistik material ommabopligi, xalqchil tilda, tushunarlilik va "jinoyat va jazo" shaklida yetkazib berishi bilan ajralib turadi[3]. Tadqiqotchi bu orqali huquqiy jurnalistikaning faqatgina ikki tarmog'i - jinoyiy va sud-huquq tizimini aks ettirgan xolos va bu mukammal ta'rif hisoblanmaydi.

Ushbu tadqiqot davomida O. Tretyakova tomonidan berilgan ilmiy ta'rifga tayanamiz. Uning ta'rifiga ko'ra, huquqiy jurnalistika - bu jamiyatning huquqiy hayotini ommaviy axborot vositalarida aks ettirishga, muayyan huquqiy faktlar, voqea va hodisalar to'g'risida ma'lumot tarqatishga qaratilgan mavzu-tematik ixtisoslashuv. Bu siyosiy jurnalistika, sport jurnalistikasi, tibbiy jurnalistika kabi mavzuga ixtisoslashgan jurnalistika tarmog'i[4].

Huquqiy jurnalistika - bu obyekti jamiyatning huquqiy hayoti bo'lgan professional jurnalistik faoliyat sohasi. Ushbu mavzuga ixtisoslashgan jurnalistning faoliyati, avvalambor, qonun ustuvorligi, adolat, qonun oldida barchaning tengligi, inson huquqlari, qonuniylik, himoya qilish huquqi kabi huquqiy qadriyatlarni o'z ichiga oladi. Aks holda, huquq va jinoyatchilik mavzularida yozadigan jurnalist jamiyatda huquqiy emas, balki jinoiy ong va jinoiy axloqning shakllanishiga hissa qo'shishi mumkin [5].

"Matbuotning bosh vazifasi - ijtimoiy hayotni aks ettirish, ya'ni ijtimoiy informatsiya yig'ish va ommaga yetkazib berishdan iboratdir"[6], - deb yozadi filologiya fanlari doktori M. Xudoyqulov. Darhaqiqat, OAV doimiy ravishda jamiyat hayotini yoritish, uni tadqiq qilish va unga ta'sir etish vazifasini bajarib keladi. Matbuotning funksiyalari taniqli olimlar Y.P. Proxorov[7], S.G. Korkonosenko[8], M.Xudoyqulov[9] tomonidan keng tadqiq etilgan. Ularning fikricha, matbuotning funksiyalarini bir necha qismga ajratish mumkin.

Jurnalistikaning bir tarmog'i sifatida huquqiy jurnalistika ham qator funksiyalarni bajaradi. Rus tadqiqotchisi Tretyakova huquqiy jurnalistikaning bir necha o'ziga xos funksiyalarini sanab o'tadi.

Jurnalistikaning turli sohalariga xos bo'lgan funksiyalardan tashqari, huquqiy jurnalistika o'ziga xos xususiyatlarni amalga oshiradi: ijtimoiylashtirish (bilim, huquqiy ta'lim, profilaktika va tarbiya funksiyalarini birlashtirish), huquqni muhofaza qilish va inson huquqlarini himoya qilish. Huquqiy jurnalistika matnlarini tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, huquqiy jurnalistikaning predmeti nafaqat jinoiy harakatlarni, balki fuqarolik huquqiy munosabatlarini, qonun ijodkorligini, sud hokimiyati va huquqni muhofaza qilish organlarining amaldagi ishlarini ham o'z ichiga oladi. Bundan tashqari, inson huquqlari va adolat himoyasi kabi huquqiy jurnalistikaning o'ziga xos vazifalari mavjud[10].

Filologiya fanlari doktori Y. Mamatova huquqiy jurnalistikaning vazifalarini keltirib o'tadi: ommaviy auditoriyani huquq sohasidagi ishlarning holati to'g'risida xabardor qilish; auditoriya uchun qulay va tushunarli shaklda huquqiy xarakterdagi ma'lumotlarni taqdim etish; huquqiy masalalar bo'yicha jamoatchilik fikrini ifoda etish va shakllantirish, shu bilan fuqarolar va jamoat institutlari o'rtasida faol ijtimoiy pozitsiyani shakllantirish [11].

O'zbek olimlaridan O. O'sarov o'z tadqiqotlaridan birida sud jarayonlarini yorituvchi huquqiy jurnalistikaning funksiyalarini quyidagicha sanab o'tadi: jamoatchilik nazorati funksiyasi, aholini xabardor etish funksiyasi, huquqiy ta'lim berish funksiyasi, o'z-o'zini nazorat qilishga undash funksiyasi [12].

1. Jamoatchilik nazorati funksiyasi

OAV tomonidan qonunchilik va sud-huquq ustidan jamoatchilik nazoratini o'rnatish muhim jarayon bo'lib, jurnalistlarning ushbu jarayondagi ishtiroki, tahliliy yoki tanqidiy reportajlar bilan chiqishi hamda qonunlar ishlashi, gender tenglik, inson huquqlari buzilishi, ayollar va bolalar huquqlari, sud qarorlari

to'g'risida, sud muhokamalari xususida o'ta muhim masalalarni ko'tarishi mumkinligini inobatga olsak, bu vazifaning ahamiyatini tushunish qiyin emas.

2. Xabardor etish funksiyasi. Jamoatchilik axborot olish huquqiga ega. Axborot insonlarning ijtimoiy hayotda mas'uliyatli ishtiroki uchun asos bo'lib, bu huquq-targ'ibot sohasida ham qo'llanishi lozim. Binobarin, hayotni tasvirlash, u haqda xabar berish matbuotning, ommaviy axborot vositalarining eng birinchi vazifasi hisoblanadi.

3. Huquqiy ta'lim berish funksiyasi.

Sud-huquq masalalari va sud jarayonlarini yoritib boradigan ommaviy axborot vositalari huquqiy masalalarda jamoatchilikning ongi va dunyoqarashini oshirishga muhim hissa qo'shadi. Bu fuqarolar o'z huquq va majburiyatlari to'g'risida ko'proq bilishi, ulardan o'rinli foydalana olishi, sudning vazifalari va ish uslublaridan, jinoyatga jazo mukarrar ekanligidan boxabar bo'lishiga yordam beradi.

Matbuotning bu funksiyasi g'oyat muhim ahamiyatga eg ekanligini doktor Xaynts Buxler (Germaniya) shunday asoslaydi: "Sudya sifatida OAVning ushbu oqartuv omiliga va sud ishlarining bilimdonlik bilan yoritilishiga katta ahamiyat beraman. Qonunlarni, sud tizimi idoralari vazifasini o'rganish aksariyat hollarda maktab dasturiga kiritilmaydi va oqibatda na yoshlar, na kattalar bu masalalar bo'yicha hech qanday bilimga ega bo'lmaydilar"[13].

4. O'z-o'zini nazorat qilishga undash funksiyasi. OAV tomonidan sud protsesslari va qarorlarining adolat va xolislik bilan yoritilishi sud xokimiyatining o'zini-o'zi nazorat qilishiga hissa qo'shadi. Matbuotda xolis va haqqoniy tanqidga uchragan sud va sudyalarning bunday tanqidiy sharxlarni, albatta, jiddiy qabul qiladilar va, ayniqsa, sud qarori yuridik bilimlarga ega jurnalist, mutaxassis yoki hamkasblari tomonidan sharxlanisa, sudya o'z qarori ustida mulohaza qilib ko'rishga majbur bo'ladi. Sud qarorlarining byulleten va jurnallarda chop etilishi ham sud hokimiyatining va sudyalarning o'z-o'zini nazorat qilishiga hissa qo'shadi. Chunki bu qarorlar boshqa sudyalarning yoki oliy o'quv yurtlarining huquqshunos olimlari tomonidan sharxlanishi mumkin.

Ommaviy axborot vositalari o'z zimmasiga yuklangan ijtimoiy vazifalarni bajarishda ma'lum tamoyillarga amal qiladi. Bu tamoyillar matbuot o'z faoliyatini olib borishda doimiy amal qilishi kerak bo'lgan qoidalar, yo'nalishlardir. Jurnalistika tamoyillari ham huquqiy jurnalistika nazariyasida muhim o'rin tutadi, u matbuotning mohiyatini tashkil etadi.

Rus olimi T. V. Shumilina jurnalistikaning umumiy tamoyillari sifatida quyidagilarni keltirib o'tgan:

1. Rostgo'ylik tamoyili - bu haqiqatga amal qilishdir. Obyektning naqadar murakkabligidan kelib chiqib kerakli miqdordagi ma'lumotlarni bera olishdir.

2. Obyektivlik tamoyili - faktlarni talqin qilishda, ularga sharh berishda fikrlarning xilma-xilligiga amal qilish va voqea-hodisani har tarafdin o'rganish.

3. Axborotning ishonchliligi tamoyili axborot va faktlarning haqiqiylikini amaliy, mantiqiy, eksperimental va boshqa usullar orqali tekshirishdir.

4. Tanlangan pozitsiyaga sodiqlik tamoyili. Yuqorida sanab o'tilgan uch printsiplar jurnalistlar va ommaviy axborot vositalari uchun o'z ijtimoiy pozitsiyaga ega bo'lish imkoniyatni inkor etmaydi [14].

O'zbek tadqiqotchilaridan Yusuf Hamdamov o'zining "Taraqqiyot mezonlari" qo'llanmasida kuzatishlar va tajribalarga asoslangan holda o'zbek jurnalistikasi printsiplarini quyidagi turlarga ajratishni taklif etadi: xalqchilik tamoyili, haqqoniylik va xolislik tamoyili, ommaviylik tamoyili, vatanparvarlik tamoyili hamda partiyaviylik tamoyili [15].

Huquqiy jurnalistika uning obyektivligi, ishonchliligi va professionalligini ta'minlaydigan bir qator printsiplarga asoslanadi. Ushbu tamoyillar huquqiy jurnalistika faoliyatining yuqori standartlarini ta'minlab, huquqiy masalalarni to'g'ri va izchil yoritishi uchun muhimdir.

Xulosa va takliflar. Hozirga qadar jahonning yetakchi media tadqiqot markazlarida aholi huquqiy

madaniyatini oshirishda huquqiy OAVning sud-huquq organlari bilan o'zaro munosabati, turli ko'rinishdagi jinoyatlarni fosh etishga yo'naltirilgan jurnalist surishtiruv, jurnalistlarning sud jarayonlarida ishtirok etishi, uyushgan jinoyatchilik miqyosini kamaytirishda xalqaro jurnalistika tarmoqlari faoliyati o'rganilgan. MDH davlatlarida, asosan, huquqiy OAVning muayyan mamlakatlarda yuzaga kelishi o'rganilgan.

Huquqiy jurnalistika ayrim nazariy asoslarda sud jurnalistikasi, jinoyatchilik jurnalistikasi kabi shartli nomlar bilan atalgan bo'lsa, boshqa olimlar sud ishlari yoritilishi, sud-huquq islohotlari va qonunchilik yangilari, aholining huquqiy bilimlariga qaratilgan jurnalistik materiallarni alohida huquqiy jurnalistika nomi ostida birlashtirish g'oyasini ilgari surgan. Ushbu tadqiqot ishida yuqorida keltirilgan ikkinchi fikr, ya'ni huquqiy jurnalistika bolalar jurnalistikasi, sport jurnalistikasi kabi alohida tarmog' ekanligi asoslanib, uning umumiy funksiya va tamoyillari keltirib o'tildi. Jurnalistikaning umumiy funksiya va tamoyillarini bajargan holda, huquqiy jurnalistika o'z vazifasi va ta'sir kuchidan kelib chiqib yana bir qancha funksiyalarni o'z ichiga olishi ilmiy tadqiq etildi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida yuksak xalqaro mukofotni topshirish marosimidagi nutqi. 19.12.3023. <https://president.uz/oz/lists/view/6934>
2. Березина Е. А. Правовая журналистика в системе средств массовой информации Современной России (на материале газет «Ведомости», «Известия», «Коммерсантъ», «РБК daily», «Российская бизнес газета»): Автореферат дис. д-ра филолог. наук. Москва, 2012. С. 3.
3. Шеуджен Ф.Ю. Журналистский правовой текст (проблема судебной интерпретации): Дис. канд. филол. наук. Краснодар, 2015. С. 25.
4. Третьякова О.В. Журналистика и правовая культура общества: взаимодействие в контексте развития демократии: Дис. д-ра полит. наук. СПб., 2012. С. 7.
5. Третьякова О.В. Журналистика и правовая культура общества: взаимодействие в контексте развития демократии: Автореферат дис. д-ра полит. наук. СПб., 2012. С. 33.
6. Худойкулов М. Журналистика ва публицистика. Ўқув қўлланма. - Тошкент: Университет, 2008. Б. 28
7. Прохоров Е.П. Введение в теорию журналистики. — М.: РИП холдинг, 2002.—С. 36.
8. Корконосенко С. Г. Основы журналистики. — М.: Аспект Пресс, 2002. — С. 176
9. Худойкулов М. Журналистика ва публицистика. Ўқув қўлланма. - Тошкент: Университет, 2008.
10. Третьякова О.В. Журналистика и правовая культура общества: взаимодействие в контексте развития демократии: Автореферат дис. д-ра полит. наук. СПб., 2012. С. 33.
11. Маматова Ё.М. Правовая пресса: зарубежная практика и опыт Узбекистана. "Ўзбекистонда хорижий тиллар" илмий-методик электрон журнал www.journal.fledu.uz 1/2018 150-166. С.-151.
12. Ўсаров О. Оммавий ахборот воситалари ва суд ҳокимияти муносабатлари: Ўзбекистон амалиёти ва халқаро тажриба. (монография) Юрист-медиа маркази. Т-2013. Б.35.
13. Бухлер Х., Ўсаров О. Жамоатчилик назорати суд ҳокимияти устидан ўрнатилиши мумкинми (интернет интервью). Куч - адолатда 2004, 20 октябрь
14. Шумилина Т.В.. "Конфликт принципов журналистики" Вестник Московского университета. Серия 10. Журналистика, no. 1, 2011, pp. 155-167.
15. Ҳамдамов Ю. Тараққиёт мезони. Қўлланма. — Тошкент, Ўзбекистон, 2013.

UDK: 373.2:005.963

Shaxlo RAHIMOVA

Toshkent menejment va iqtisodiyot instituti professor v.v.b

E-mail: xasanovashaxzoda@gmail.com

Pedagogika fanlar doktori, professor M.Yuldoshev taqrizi asosida

**MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARI DIREKTORLARINING BOSHQARUV
KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH ORQALI TA'LIM SIFATINI TA'MINLASH
MEXANIZMLARI**

Annotatsiya

Maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining boshqaruv kompetentligini rivojlantirish orqali ta'lim sifatini oshirish mexanizmlari yoritilgan. Tadqiqot dolzarbligi rahbar kadrlarning zamonaviy boshqaruv ko'nikmalarini shakllantirish orqali maktabgacha ta'limda sifatli o'quv-tarbiyaviy muhitni yaratish zaruratidan kelib chiqadi. Tahlil, kuzatuv, so'rovnomma va tajriba-sinov metodlari asosida mavjud holat o'rganilib, kompetentlik rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar aniqlangan. Natijalar rahbarlarning strategik fikrlash, innovatsion boshqaruv va jamoani boshqarish ko'nikmalari ta'lim sifatini oshirishga sezilarli ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi. Muallif tomonidan ishlab chiqilgan amaliy tavsiyalar tizimga joriy etildi. Maqolaning ilmiy va amaliy ahamiyati - boshqaruv kompetentligini rivojlantirish mexanizmlarini taklif etishdir.

Kalit so'zlari: boshqaruv kompetentligini rivojlantirish, ta'lim sifati, innovatsion boshqaruv, samarali boshqaruv, strategik fikrlash, tajriba-sinov, metodologiya.

**MECHANISMS FOR ENSURING THE QUALITY OF EDUCATION THROUGH THE DEVELOPMENT
OF MANAGERIAL COMPETENCE OF PRESCHOOL EDUCATION INSTITUTION DIRECTORS**

Annotation

The article examines mechanisms for improving education quality through developing managerial competence among preschool institution directors. The study's relevance is linked to the need for modern leadership skills to foster a high-quality preschool learning environment. Using analysis, observation, surveys, and experimental methods, the current state was assessed and key influencing factors identified. Results show that enhancing strategic thinking, innovative management, and team leadership significantly improves educational outcomes. The author's practical recommendations have been implemented. The article's scientific and practical value lies in offering effective mechanisms for developing managerial competence.

Key words: development of managerial competencies, quality of education, innovative management, effective management, strategic thinking, experimental work, methodology.

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ ПОСРЕДСТВОМ РАЗВИТИЯ
УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ РУКОВОДИТЕЛЕЙ ДОШКОЛЬНЫХ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ**

Аннотация

Статья рассматривает механизмы повышения качества дошкольного образования через развитие управленческих компетенций директоров образовательных учреждений. Актуальность работы обусловлена необходимостью формирования у руководителей современных управленческих навыков для обеспечения эффективной образовательной среды. На основе анализа, наблюдений, опросов и экспериментальных исследований выявлены факторы, способствующие развитию компетенций. Результаты показывают, что усиление стратегического мышления, внедрение инновационных методов управления и развитие лидерских качеств положительно влияют на качество образования. Практические рекомендации автора внедрены в образовательную практику. Научная и практическая ценность исследования - разработка действенных механизмов повышения управленческой компетентности.

Ключевые слова: развитие управленческих компетенций, качество образования, инновационное управление, эффективное управление, стратегическое мышление, опытно-экспериментальная работа, методология.

Kirish. Hozirgi kunda mamlakatimizda qo'yilgan. Ushbu jarayonda maktabgacha ta'lim maktabgacha ta'lim tizimini rivojlantirish va uning tashkilotlari direktorlarining kasbiy tayyorgarligi va sifatini oshirish bo'yicha dolzarb vazifalar belgilab boshqaruv kompetentligiga qo'yilayotgan talablar

tobora ortib bormoqda. Boshqaruv kompetentligini rivojlantirish - rahbarning o'quv-tarbiyaviy jarayonni samarali tashkil etishi, ta'lim tashkiloti faoliyatini innovatsion va strategik yondashuvlar asosida boshqarishi uchun zarur bo'lgan maxsus bilim, ko'nikma va malakalar majmuasi sifatida qaralmoqda. Maktabgacha ta'lim sifatini ta'minlovchi asosiy omillardan biri bu - rahbar kadrlar salohiyatidir. Bu salohiyat, bir tomondan, pedagogik jamoaning umumiy kasbiy kompetentligining darajasi, ikkinchi tomondan esa, tashkilot rahbarining boshqaruv kompetentligida namoyon bo'ladigan kasbiy tayyorgarligi va samarali boshqaruv ko'nikmalari orqali belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Yangi O'zbekistonga xalqimizning orzu-intilishlarini teran anglaydigan, unga sadoqat bilan xizmat qilishni muqaddas burch deb biladigan, bilimdon va qat'iyatli rahbarlar zarur" [1]. Ushbu tamoyil zamirida mamlakatimizda ta'lim sifatini yangi bosqichga ko'tarish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

O'zbekiston Respublikasining "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida" Qonunining [2] 5-moddasida maktabgacha ta'lim va tarbiya sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari sifatida - bolalarning sifatli ta'lim va tarbiya olishi uchun shart-sharoitlar yaratish, ta'limning muqobil shakllarini rivojlantirish, davlat-xususiy sheriklik asosida tarmoqni kengaytirish, zamonaviy innovatsion va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish hamda ushbu sohani davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash belgilangan.

Mazkur yo'nalishlarning amaliyotga samarali tadbiq etilishi, avvalo, maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining zamonaviy boshqaruv kompetentligini rivojlantirish orqali ta'minlanadi. Chunki, ta'lim sifatining asosiy ko'rsatkichlari rahbarlarning strategik fikrlash, samarali boshqaruv uslublarini joriy etish, innovatsion texnologiyalardan foydalanish va jamoani yuqori pedagogik natijalarga yo'naltirish qobiliyatiga bevosita bog'liqdir.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ichki sifatni ta'minlash tizimini samarali tashkil etish ko'p jihatdan rahbar kadrlar - direktorlarning boshqaruv kompetentligiga bevosita bog'liqdir. amaldagi amaliyot tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, maktabgacha ta'lim tashkilotlari rahbarlarining boshqaruv faoliyatida zamonaviy menejment tamoyillarini joriy etish, sifat monitoringi tizimini yo'lga qo'yish va ta'lim jarayonida samarali muhit yaratish bo'yicha malaka va ko'nikmalari yetarlicha rivojlanmagan. Shu sababli mavjud muammolar sifatida maktabgacha ta'lim tashkilotlarida pedagog kadrlar salohiyatining to'liq ro'yobga chiqarilmagani, rahbar kadrlarning boshqaruv faoliyati zamonaviy talab va yondashuvlarga to'liq mos emasligi hamda ota-onalarning ta'lim jarayoniga yetarli darajada jalb qilinmaganligi holatlari kuzatilmoqda.

Tadqiqotning maqsadi - maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining boshqaruv kompetentligini rivojlantirish orqali ta'lim sifati ta'minlash mexanizmlarini ilmiy asoslash, samarali modelini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish.

Tadqiqotning vazifalari

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ichki sifatni ta'minlash tizimining nazariy asoslarini tahlil qilish va rivojlantirish yo'nalishlarini belgilash;

Rahbarlarning boshqaruv kompetentligining mezonlarini ishlab chiqish;

Pedagogik jamoaning ijodiy va professional salohiyatini rivojlantirishga qaratilgan samarali boshqaruv yondashuvlarini shakllantirish;

Direktorlarning boshqaruv faoliyatida zamonaviy innovatsion va axborot-kommunikatsion texnologiyalarni joriy etish imkoniyatlarini asoslash;

Ta'lim jarayoniga ota-onalar ishtirokini kuchaytirish;

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari uchun sifatni ta'minlashga yo'naltirilgan boshqaruv mexanizmlari va amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining boshqaruv kompetentligini rivojlantirish orqali ta'lim sifatini ta'minlash mexanizmlari haqida ko'plab ilmiy tadqiqotlar va uslubiy ishlanmalar yaratilgan bo'lib, ularning mazmuniy tahlili quyidagicha umumlashtiriladi:

Narimbaeva L.K. tomonidan olib borilgan tadqiqotda maktabgacha ta'lim sifatini nazorat qilish va boshqarishning zamonaviy mexanizmlarini takomillashtirish masalasiga e'tibor qaratilgan [3]. Muallif ta'lim sifatining o'lchovlari va baholash tizimlarini, shuningdek, rahbarning boshqaruv salohiyati ta'lim jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatishini asoslab bergan.

Atoxonova R.E. o'z ishida ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiluvchi omillarni chuqur tahlil qilgan [4]. Unda rahbarning yetakchilik qobiliyatlari, motivatsion strategiyalari va tashkiliy faoliyati ta'lim sifatining oshirishida muhim o'rin tutishi ko'rsatilgan.

Alimbayeva M.Q. esa maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ta'lim sifatini boshqarish va samaradorlikni oshirishning amaliy jihatlari o'rgangan [5]. U boshqaruv kompetentligini rivojlantirish orqali tashkilotning umumiy samaradorligini oshirish mumkinligini isbotlagan.

Hamdamova M.T. tomonidan jahon tajribalarining tahlili asosida maktabgacha ta'lim rahbarlari uchun samarali boshqaruv kompetensiyalari modeli ishlab chiqilgan [6]. Uning tadqiqoti rahbarlarni xalqaro me'zonlar asosida tayyorlash zarurligini ko'rsatadi.

Tuyg'unova B. boshqaruv kompetentligini shakllantirishning nazariy asoslarini tahlil qilib, rahbarlarda innovatsion tafakkurni rivojlantirish va zamonaviy boshqaruv texnologiyalarini joriy etish yo'llarini ko'rsatgan [7].

Axmedova M.T.ning pedagogik kompetentlik qo'llanmasida rahbarlarning pedagogik va metodik kompetensiyalari ham ta'lim sifati ta'minotida muhim rol o'ynashi yoritilgan [8].

Nishonova D.S. rahbarlarning boshqaruv kompetentligini rivojlantirishning bosqichlarini, samarali mexanizmlarini va zamonaviy talablarni chuqur tahlil qilgan [9]. Uning ishlari rahbarlarning

strategik rejalashtirish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan.

Xolto'rayeva S.X. esa ta'lim jarayonida tayanch kompetensiyalarni shakllantirishning dolzarbligiga e'tibor qaratgan, bu esa rahbarning metodik va didaktik yondashuvlari bilan bevosita bog'liq [10].

Hasanboyeva O.U. va hammualliflarning o'quv qo'llanmasida maktabgacha ta'limning pedagogik asoslari va rahbarning shu jarayondagi roli keng yoritilgan bo'lib, amaliy tavsiyalar ham berilgan [11].

O'rmonov E.M. boshqaruv kompetentligining mazmuni va professional ta'lim rahbarlari uchun ahamiyatini ochib bergan [12]. Muallif rahbarlikning samarali uslublari va ta'lim sifatini oshirishdagi rolining nazariy asoslarini ishlab chiqqan.

G'afforov F.H. esa umumiy ta'lim tizimi boshqaruvini rivojlantirish orqali ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladigan omillarni ko'rsatgan, bunda rahbarning tashkilotchilik va analitik qobiliyatlari alohida ta'kidlangan [13].

Mazkur adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, maktabgacha ta'lim tashkilotlari rahbarlarining boshqaruv kompetentligini rivojlantirish - ta'lim sifatini ta'minlashning asosiy strategik yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu yo'nalishda nazariy va amaliy bilimlarni uyg'unlashtirish, xalqaro tajribani o'rganish va zamonaviy boshqaruv texnologiyalarini joriy etish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining boshqaruv kompetentligini rivojlantirish orqali ta'lim sifatini ta'minlashning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish maqsad qilingan. Tadqiqotning metodologik asosini tizimli yondashuv, kompetensiya yondashuvi, faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv, innovatsion pedagogik menejment va uzluksiz kasbiy rivojlanish tamoyillari tashkil etdi. Ushbu yondashuvlar orqali rahbar kadrlarning boshqaruv kompetentligini rivojlantirish, ularning professional salohiyatini oshirish hamda ta'lim sifatini tizimli ravishda yaxshilash imkoniyatlari tahlil qilindi.

1-jadval. Tajriba ishtirokchilari boshqaruv kompetentligining shakllanish dinamikasi.

Ko'rsatkichlar	Tajriba boshida (%)	Tajriba yakunida (%)	O'sish (%)
Strategik fikrlash ko'nikmalari	36%	82%	+46%
Innovatsion boshqaruv yondashuvlari	42%	85%	+43%
Boshqaruv va yetakchilik ko'nikmalari	39%	80%	+41%

Manba: Muallif tomonidan o'tkazilgan tajriba natijalari (2025 yil).

Avvalo, dastlabki tahlil jarayonida respondent direktorlarning 58 foizi boshqaruvning zamonaviy uslublari va innovatsion texnologiyalarni o'z faoliyatida yetarlicha qo'llay olmayotganligini, 67 foizi esa strategik rejalashtirish va sifat monitoringi sohasida bilim va ko'nikmalarining cheklanganligini ta'kidladilar. Bu holatlar boshqaruv kompetentligini tizimli rivojlantirishga ehtiyoj yuqoriligini ko'rsatadi. Tajribaviy-sinov ishlari davomida maktabgacha ta'lim tashkilotlari rahbarlari uchun maxsus o'quv-modulli dastur ishlab chiqildi. Ushbu dastur strategik fikrlash, innovatsion boshqaruv yondashuvlari, pedagogik liderlik, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish va samarali jamoaviy ish yuritish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratildi.

Tajriba-sinov ishlarining natijalariga ko'ra:

Tadqiqotda bir qator ilmiy metodlardan foydalanildi. Teoretik metodlar doirasida mavzuga oid ilmiy-adabiy manbalarni o'rganish, tizimli tahlil, umumlashtirish, solishtirma tahlil va nazariy modellashirish usullari qo'llanildi. Empirik metodlar sifatida so'rovnoma, intervyu (suhbat), kuzatish, amaliy faoliyat tahlili va tajriba-sinov ishlarini tashkil etish va natijalarini baholash amalga oshirildi. Shuningdek, tadqiqotda statistik metodlardan foydalanilib, to'plangan ma'lumotlarni qayta ishlash, tasniflash va tahlil qilish orqali ilmiy asoslangan xulosalar chiqarildi.

Tadqiqotning obyekti - maktabgacha ta'lim tashkilotlari rahbarlarining boshqaruv faoliyati, uning predmeti esa - direktorlarning boshqaruv kompetentligini rivojlantirish orqali ta'lim sifatini ta'minlash mexanizmlaridir. Tadqiqot quyidagi bosqichlarda amalga oshirildi: tayyorgarlik bosqichi mavzuga oid ilmiy-nazariy manbalar o'rganilib, mavjud muammolar va tajribalar tahlil qilindi, tadqiqot dasturi ishlab chiqildi. Asosiy bosqich empirik tadqiqot metodlari asosida so'rovnoma va intervyular tashkil etildi, tajriba ishlarining mazmuni ishlab chiqildi va amaliyotga joriy etildi. Yakuniy bosqichda o'tkazilgan tadbirlar natijalari tahlil qilinib, samaradorlik ko'rsatkichlari baholandi, xulosalar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Tadqiqot bazasi sifatida Toshkent shahri va viloyatlardagi bir qator davlat va xususiy maktabgacha ta'lim tashkilotlari tanlab olindi. Ularning faoliyat tajribasi o'rganildi va tajriba-sinov ishlarida jami 50 nafardan ortiq direktor va pedagog kadrlar ishtirok etdi. Tadqiqot davomida olingan ma'lumotlar asosida maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining boshqaruv kompetentligini rivojlantirishga qaratilgan samarali mexanizmlar va tavsiyalar ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot natijalari maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining boshqaruv kompetentligini rivojlantirish orqali ta'lim sifatini oshirishda bir qator muhim omillar mavjudligini ko'rsatdi.

Direktorlarning strategik fikrlash ko'nikmalari 46% ga,

Innovatsion boshqaruv yondashuvlaridan foydalanish salohiyati 43% ga,

Boshqaruv va yetakchilik ko'nikmalari 41% ga oshdi.

Shuningdek, ta'lim tashkilotlarida ichki sifat nazorati tizimi yo'lga qo'yildi va bu orqali ta'lim jarayonining samaradorligi oshganligi kuzatildi. Tadqiqot doirasida joriy etilgan o'quv-uslubiy tavsiyalar asosida ta'lim tashkilotlarining faoliyatida bir qator ijobiy o'zgarishlar kuzatildi:

O'quv-tarbiyaviy jarayonlarda bolalar ishtirokining faolligi 28% ga oshdi;

Pedagogik kadrlarning kasbiy qoniqish darajasi 35% ga yuqoriladi;

Ota-onalarning ta'lim jarayonidagi ishtiroki va qoniqish darajasi 31% ga oshdi.

Tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, direktorlarning boshqaruv kompetentligini rivojlantirish ta'lim sifatini oshirishning muhim va samarali mexanizmidir. Ayniqsa, rahbarlarning strategik fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, zamonaviy boshqaruv texnologiyalarini joriy etish, jamoaviy ish yuritish va ota-onalar bilan samarali hamkorlikni tashkil etish maktabgacha ta'lim sifatining sezilarli darajada oshishiga olib keladi. O'tkazilgan tadqiqotning natijalari direktorlarning boshqaruv kompetentligini rivojlantirish orqali ta'lim sifatini oshirish mumkinligini ilmiy jihatdan asoslab berdi hamda amaliyotda o'zining samaradorligini ko'rsatdi.

Xulosa va takliflar. Olib borilgan tadqiqotlar maktabgacha ta'lim tashkilotlari rahbarlarining boshqaruv kompetentligini rivojlantirish ta'lim sifatini oshirishda muhim omil ekanini yaqqol namoyon etdi. Zamonaviy strategik fikrlash, innovatsion boshqaruv yondashuvlari va samarali jamoa yetakchiligini shakllantirish orqali rahbarlar o'z tashkilotlarida ta'lim sifatini yuqori bosqichga ko'tarish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Tadqiqot davomida aniqlanganidek:

Rahbarlarning boshqaruv kompetentligini uzluksiz rivojlantirish zarur;

Innovatsion texnologiyalarni joriy etish va ularni boshqaruv jarayonida samarali qo'llash ta'lim sifatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi;

Ota-onalar ishtirokini kuchaytirish va pedagogik hamkorlikni rivojlantirish o'quv-tarbiyaviy muhitning yaxshilanishiga xizmat qiladi;

Tashkilot ichida sifat monitoringi tizimini yo'lga qo'yish rahbarlarning boshqaruv faoliyatida muhim ustunlik beradi.

Xulosa

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari rahbarlari uchun tizimli ravishda boshqaruv kompetentligini rivojlantirishga qaratilgan o'quv-modullar va malaka oshirish dasturlarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish.

Innovatsion boshqaruv va axborot-kommunikatsion texnologiyalar bo'yicha maxsus treninglar va seminarlari tashkil etish.

Direktorlar faoliyatida sifat monitoringi va baholash tizimini yo'lga qo'yish va doimiy ravishda takomillashtirib borish.

Ota-onalar va keng jamoatchilik bilan samarali pedagogik hamkorlik mexanizmlarini ishlab chiqish va rivojlantirish.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarining ilg'or rahbarlik tajribalarini ommalashtirish va boshqa tashkilotlar amaliyotiga joriy etish.

Davlat-xususiy sheriklik asosida zamonaviy boshqaruv yondashuvlarini rivojlantirish bo'yicha qo'shma loyihalarni tashkil etish.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. - Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti, 2021. - 464 b.
2. Mirziyoev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida" Qonuni. 595-sonli qonun. - Toshkent, 2019. <https://lex.uz/acts/-4646908>
3. Narimbaeva L.K. Maktabgacha ta'lim sifatini nazorat qilish va boshqarishning mexanizmlarini takomillashtirish. // Экономика и социум. 2021. №9 (88). 943-949 b.
4. Atoxonova R.E. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ta'lim sifatini oshiruvchi omillar. // Maktabgacha ta'lim tizimi xodimlarini rivojlantirish: amaliyot va xorijiy tajriba. Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. 2024 yil, 23-24 may. 786 -788 b.
5. Alimbayeva M.Q. MTTlarda ta'lim sifatni boshqarish va ta'lim samaradorligini oshirish. // Maktabgacha ta'lim tizimi xodimlarini rivojlantirish: amaliyot va xorijiy tajriba. Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. 2024 yil, 23-24 may. 657-659 b.
6. Hamdamova M.T. Maktabgacha ta'lim tashkiloti rahbarining boshqaruv kompetensiyasini takomillashtirishga oid jahon tajribalari tahlili. // Inter education & global study. 2024. №6. 4-47 b.
7. Tuyg'unova B. Maktabgacha ta'lim tashkiloti rahbarlarining boshqaruv kompetentligini shakllantirishning nazariy asoslari. // Yosh olimlar. 2024. №2(36). 112-113 b.
8. Axmedova M.T. Pedagogik kompetentlik. Uslubiy qo'llanma. - T.: BROK CLASS SERVIS, 2016. - 84 b.
9. Nishonova D.S. Ta'lim muassasalari rahbarlarining boshqaruv kompetentligini takomillashtirish. // oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 2023. T. 3(11). 654-660 b.
10. Xolto'rayeva S.X. Maktabgacha yoshdagi bolalarni maktab ta'limiga tayyorlash jarayonida tayanch kompetensiyalarni shakllantirishning dolzarbligi. // Qo'qon universiteti xabarnomasi. 2023. 871-872 b.
11. Hasanboyeva O.U., Tojiyeva M.X., Toshpo'latova Sh.K. va boshq. Maktabgacha ta'lim pedagogikasi. Pedagogika kollejlari uchun o'quv qo'llanma (3-nashr). - T.: ILM-ZIYO, 2012. - 184 b.
12. O'rmonov E.M. Boshqaruv kompetentligi tushunchasi va uning professional ta'lim muassasalari rahbarlari uchun ahamiyati. // Inter education & global study. 2025. №2. 718-724 b.
13. G'afforov F.H. Ta'lim tizimi boshqaruvini rivojlantirish orqali ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladigan omillar. // 2, 10-son. 2024. 131-133 b.

UDK: 1.101.141.16

Dilnoza RUSTAMOVA,
Urganch Ranch texnologiya universiteti magistranti
E-mail: shixnazarmadiyorov@gmail.com

Reviewer: Prof. M.Xajiyeva

ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR VA O'QUVCHILAR BILISH FAOLIYATINI FAOLLASHTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada zamonaviy pedagogik texnologiyalarga ta'rif berilib, ularning bugungi kun ta'lim jarayonida tutgan o'rni haqida so'z boradi. Shu bilan birgalikda, zamonaviy ta'lim texnologiyalariga asoslangan holda o'quvchilarning bilim olish jarayonining sifati hamda samaradorligini oshirish usullari nazariy asoslangan holda yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: zamonaviy pedagogik texnologiyalar, pedagogik texnologiya tamoyillari, kasbiy kompetensiya, inson kapitali, didaktik jarayon, poligraf va texnik baza, o'lovchov shkalasi.

СОВРЕМЕННЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ АКТИВИЗАЦИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В этой работе рассматриваются актуальные педагогические технологии и освещается их значение в системе современного образования. Кроме того, разъясняются теоретические положения, касающиеся повышения качества и результативности обучения студентов посредством внедрения инновационных образовательных подходов.

Ключевые слова: актуальные методы обучения, основы педагогического проектирования, профессиональные навыки педагога, кадровый потенциал, учебно-воспитательный процесс, материально-техническое оснащение, система оценки результатов

MODERN PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES AND THEORETICAL BASIS OF ACTIVATING STUDENTS' COGNITIVE ACTIVITY

Annotation

Given article demonstrates modern pedagogical technologies and talks about their role in today's educational process. Also, the theoretical foundations of improving the quality and efficiency of students' learning process based on educational technologies will be explained.

Key words: modern pedagogical technologies, principles of pedagogical technology, professional competence, human capital, didactic process, polygraph and technical base, measuring scale.

Mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy tomonlama rivojlantirish, adolatli boshqaruv va farovon hayotni ta'minlash ko'p jihatdan ta'lim tizimini isloh qilish bilan bevosita bog'liqdir. Har tomonlama rivojlangan, yuksak qadriyatlarga ega jamiyatni barpo etishimiz uchun ta'limga alohida e'tibor berishimiz zarur. "O'qitish tizimimizda yangi usullarni joriy etish, turli innovatsion g'oyalarni ishlab chiqish va amalda sinash, ta'lim jarayonida, oliy ta'limning o'quv reja va dasturlarida yangi pedagogik texnologiyalar va o'qitish usullarini keng joriy etish..." [1] bugungi kunning eng oliy maqsadlaridan biridir. Ushbu maqsadlarni amalga oshirishda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoevning "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori, "Ta'lim to'g'risida"gi qonun hamda shu kabi qaror va farmonlar asos sifatida olinmoqda.

Ta'lim va tarbiya barcha zamonlarda o'zining dolzarbligini yo'qotmagan. Buni pedagogika tarixiga

nazar solgan holda chuqurroq anglashimiz mumkin. Ulug' ajdodlarimizdan Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq", ibn Sinoning "Tadbir al-manozil", hazrat Navoiyning "Mahbub ul-qulub", Koshifiyning "Axloqi muhsiniy" kabi asarlarida farzandning ilm olishi, uning tarbiyasida e'tibor qilish kerak bo'lgan jihatlar mufassal bayon etilgan. Xususan, Alisher Navoiy o'zining "Mahbub ul-qulub" asarida tarbiya haqida shunday deydi:

"Itka taallumda chu bo'ldi kamol,
Sayd aning og'zidan o'ldi halol,
Olim ul itkim najasul ayn erur,
O'g'ling jahl o'lsa, ajab shayn erur.

(It o'rganish bilan komil bo'lgach, uning og'zi bilan tutilgan ovni yeyish mumkin bo'ladi. Eng iflos maxluq hisoblanmish it olim bo'lganida, ya'ni ov qilishni o'rganganda o'g'lingning johil qolmog'i nihoyatda xunuk ishdir [2])."

Ta'lim-tarbiyaga oid manbalar va didaktik qarashlarni O'rta Osiyo xalqlarining yozma yodgorliklari, xususan, "Avesto"dan ham ko'plab topishimiz mumkin. Ushbu ta'limotga ko'ra ikki kuch: yaxshilik va yomonlik kuchlari mavjud bo'lib, ular bir-birlariga azaliy dushmanlar. Yaxshilik kuchlari o'zida yuksak insoniy fazilatlarini, jumladan, axloqiy yetuklik, tabiatni asrash, qalb go'zalligi kabilarni mujassamlashtirgan. Zardo'sht Yazdondan yer yuzida chorvachilik va dehqonchilikni rivojlantirish uchun o'z bandalarini sog'lom, baquvvat qilishini iltijo qilgan, ularda yaxshi xulq, yaxshi odat, yaxshi ishlarning barqaror bo'lishini tilab yolvorgan.

"Avesto" kitobida oila gigiyenasi hamda atrof-muhit tozaligi, ko'cha, suv havzalarini ozoda tutish haqida maxsus boblar ham mavjud. Misol uchun, ko'cha eshigining old qismida axlatlarni yig'ishtirmasdan qo'ygan insonlar jamoat roziligi hamda guvohligi bilan 25 darra urilgan. Yerni iflos qilgan, ozodalik qoidalarini buzgan shaxslar 40 darra urish jazosiga mahkum qilingan.

Vaqt o'tgani sari insoniyatning fikrlash va yashash tarzi, ma'naviy holati o'zgardi, rivojlandi. Minglab yillar almashinuvi natijasida odamlarning tafakkur doirasiga yangi bilimlar, tushunchalar kelib qo'shildi. Buning ta'siri o'laroq, ilm-fanda oldingi xulosalar va ilmlar yetarli bo'lmay qoldi. Hamma narsa vaqti kelib o'zgarishlarni qabul qilgani kabi ta'lim va tarbiya jarayoni ham rivojlanishga yuz tutdi. Bugun nutqimizga o'nasha boshlagan didaktik o'yinlar, integrativ yondashish, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va shu turdagi atama hamda tushunchalar kasbimizning muhim qismiga aylandi. Mavzumizning asosiy qismi bo'lgan pedagogik texnologiya tushunchasiga batafsil to'xtalsak.

Pedagogik texnologiya nima? Uning xususiyatlari nimalardan iborat?

Yuqoridagi savollarga javob berishni pedagogik texnologiya atamasini izohlashdan boshlaymiz. Dastlab "texnologiya" tushunchasiga aniqlik kiritdik. Bu so'z ilk bor fan olamiga 1872-yilda kirib keldi va yunoncha ikki so'zdan - "texnos" - san'at, hunar va "logos" - fan so'zlaridan tashkil topgan holda, "hunar fani" ma'nosini anglatadi. Ta'lim texnologiyasi - ta'lim berish jarayonining yuksak san'at darajasida tashkil etilishidir. Yanada soddaroq aytadigan bo'lsak, ta'lim texnologiyasi - bu ta'limda qo'yilgan maqsadga erishishning mazmuni, ya'ni oldindan rejalashtirilgan ta'lim jarayonini aniq bir tizim asosida ketma-ketlik bilan amalga oshirish, zaruriy metodlar, yangi usullar tizimini puxta ishlab chiqish, yaratilgan metod va vositalardan foydalangan holda ta'lim sifatini hamda tarqqqiyotini yuqori darajaga ko'tarishdir.

"Pedagogik texnologiya - bu ma'lum ketma-ketlikdagi yaxlit jarayon bo'lib, u talabaning ehtiyojidan kelib chiqqan holda bir maqsadga yo'naltirilgan, oldindan puxta loyihalashtirilgan va kafolatlangan natija berishiga qaratilgan pedagogik jarayondir"[4].

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar yordamida XXI asrda mamlakatimiz ta'lim sohasida turli o'zgarishlar amalga oshiriladi, pedagog-kadrlarning faoliyati qaytadan yangilanadi, talabalarda

insonparvarlik, Vatanga sadoqat, ilmga bo'lgan chuqur intilish kabi tuyg'ular yanada rivojlantiriladi. Uning asosiy tamoyillari va mohiyatini o'rganish orqali ushbu jarayonni chuqurroq anglay olamiz:

Bir butunlik, yaxlitlik tamoyili - bunda ta'lim va tarbiyaning birgalikda olib borilishi nazarda tutiladi.

Asoslilik tamoyili turli fanlarning kelib chiqishi hamda o'rganilish obyektiga qarab ajratgan holda o'rganish afzal ekanini ifoda etadi. Ma'lumki, fanlar tabiiy, ijtimoiy, gumanitar kabi turlarga bo'lib ixchamlashtirilgan. Ana shu bo'linish asosida o'rganish fanlarning o'zaro aloqalarini anglashda yordam beradi hamda o'quvchining miya faoliyati zo'riqlashini nisbatan kamaytiradi.

Faoliyatli yondashuv tamoyili o'rganilgan nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llab, ish tajribasini oshirib borish va bo'lajak kadrlarning kasbiy kompetensiyasini oshirishga katta ahamiyat beradi.

O'qitib tadqiq etish, tadqiq etib o'qitish tamoyili asosida ikki xil tushuncha mavjud bo'lib, o'qituvchi o'quvchilarini fanga qiziqitirgan holda turli izlanishlar olib borishi hamda turli ta'lim texnologiyalari ustida ishlab, ularni amaliyotda sinab ko'rib, tuzatib, so'ng o'qitish, ya'ni tadqiq qilgach o'qitish jarayoni turadi.

Ta'lim mazmunini insonparvarlashtirish hamda insoniylashtirish tamoyili ta'lim jarayonida inson qadri, uning jamiyat hayotida tutgan o'rni, mavjud huquq va burchlarini anglash va hurmat qilishni o'rgatishga chuqur ahamiyat beradi.

Madaniyatni anglash tamoyili har bir jamiyatda xalqning madaniy taraqqiyoti darajasiga asoslangan holda bilim berilishini ifodalaydi. Oldingi yillarda samarali ta'lim uchun o'qituvchining bilim darajasi va salohiyati yetarli bo'lgan bo'lsa, hozirgi kunda faqat ushbu omillarga suyangan holda yuqoridagi maqsadga erishib bo'lmaydi. Mazkur o'rinda pedagogning zamonaviy innovatsion texnologiyalardan boxabarligi, kompyuter va shu kabi qurilmalardan foydalana olishi va shu kabi qobiliyatlari ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Ta'limning uzluksizligi tamoyili ta'lim oluvchi shaxslarning kasbiy kompetensiyalarni egallashlari hamda egallangan sifatlarini yillar davomida rivojlanib borishini qamrab oladi. Mavjud bilimlar ma'lum muddat oralig'ida o'zgarib, yangilanib turishini hisobga olgan holda, o'qituvchilarga istalgan paytda va zarur hollarda mustaqil izlanish olib borishlari uchun imkoniyatlar yaratilishini anglatadi.

Pedagogik texnologiyalarning bosh tamoyillari bilan tanishib oldik. Shu o'rinda haqli savol tug'iladi: biz dars jarayoniga zamonaviy ta'lim texnologiyalarini tatbiq etsak, nimalar sodir bo'ladi? Ta'lim jarayonida quyidagi holatlarni kuzatishimiz mumkin:

Pedagogik jarayonning natijaga ega bo'lishi ta'minlanadi;

Ko'zlangan maqsadga erishish uchun fanga doir eng so'nggi yutuqlardan foydalaniladi;

Faoliyat davomida ortiqcha kuch va mehnat sarfi kamayadi;

Oldindan rejalashtirish va tayyorgarlik ko'rish natijasida dars davomida yuz berishi mumkin bo'lgan turli kamchiliklarning oldi olinadi;

Darsning sifatini oshirish naqsadida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalaniladi.

Pedagogik texnologiyalarning mohiyati hamda mazmunini oydinlashtirishga yo'naltirilgan ilmiy tadqiqotlar, qo'llanma va monografiyalar (V. P. Bospalko, M. V. Klarin, V. V. Guzev, V. M. Monaxov, V. Yu. Pityukov va boshqalar) tahlillari shuni anglash mumkinki, zamonaviy pedagogik texnologiyalar tarkibida ushbu qismlar ajralib turadi [7]:

O'qitish jarayonining tashkiliy qismini quyidagilar tashkil etadi:

o'quv-moddiy baza;

poligraf hamda texnik baza;

pedagog va o'quvchi.

O'qitishning mazmunli qismiga quyidagilar kiradi:

kichik hamda katta maqsadlar, o'quv materialining mazmuni.

Texnologik jarayonni tashkil etuvchi qismlar:

o'qitish jarayoni;

o'quvchilarning bilish faoliyati metod va shakllari;

taqdim etilgan dars mazmunini o'zlashtirishni boshqarish bo'yicha o'qituvchi olib boruvchi faoliyat.

O'qitishning tashxis qo'yish va baholash qismini quyidagilar tashkil etadi:

dastlab bilim va ko'nikmalarni ma'lum o'lchovlarga solish;

o'lchov kengligi;

o'quvchilarni baholash.

Aytishimiz mumkinki, zamonaviy pedagogik texnologiyalar bugungi o'qitish jarayonining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. An'anaviy dars tizimidan chetlashgan holda ta'limda yangi metod va usullardan foydalanish o'quvchilar bilimining oshishiga va darsni yanada qiziqarli hamda samarali bo'lishida muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi kun o'quvchisini odatiy dars o'tish usullari va an'anaviy shakllar bilan ushlab turish mushkul. Shu sababli, zamonaviy pedagoglar va bo'lajak pedagog kadrlar global miqyosda o'qitish tizimida bo'layotgan yangiliklar, yangi usul va ommalashayotgan vositalarni muntazam kuzatib borishlari va amaliyotga tatbiq qilishlari muhimdir. Buning uchun milliy va xalqaro miqyosda chop etilayotgan ilmiy-ommabop nashrlarni kuzatib borish, jahon ta'lim tizimida tatbiq etilayotgan yangiliklardan boxabar bo'lish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa qilib aytganda, bugungi kun ta'lim tizimi har qachongidan jadal rivojlanmoqda. Zamonaviy ta'lim talablariga to'laonli javob bera olish uchun olib borilayotgan izlanishlardan xabardor bo'lish, yangiliklar bilan qiziqish va dars jarayoniga tatbiq qilish muhimdir. Bundan tashqari, bugungi kun pedagogi degan nomga loyiq bo'lish uchun zamonaviy texnologiyalardan, ishlab chiqilayotgan interfaol metodlardan samarali foydalana olish lozim. Kasbiy kompetensiyalarga egalik, chuqur bilim va ifodali nutq egasi bo'lish, darsni ham qiziqarli, ham manfaatli tashkil eta olish, o'quvchilarning sevimli ustoziga aylanish jamiyat uchun foyda keltiruvchi kadrlarni yetishtirishimizga zamin yaratadi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning «Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2017-yil 20-aprel PQ-2909-son qarori
2. M. Husanxo'jayev. Alisher Navoiy ta'lim-tarbiya haqida. T., 1963, 130-bet
3. Avesto. O'zbekcha tarjima (Asqar Mahkam tarj.) T.:2001
4. Z. F. Sharopova. Ta'lim texnologiyalari – T.: “Navro'z” nashriyoti, 2019. 26-b.
5. O. Hasanboyeva, J. Hasanboyev, H. Homidov. Pedagogika tarixi – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2004. 312 b
6. D. B. Dauletnazarova, L. M. Rajabova. Pedagogika fanini rivojlantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning o'rni – Academic research in educational sciences, VOLUME 2 ISSUE 9, 2021.
7. Z. F. Sharopova. Ta'lim texnologiyalari – T.: “Navro'z” nashriyoti, 2019. 84-b.
8. Omonov H. T. va boshqalar. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat – T.: “Iqtisod-moliya”, 2009. – 240 b
9. Q. M. Ahmedov, O. A. Ismoilov. Yangi pedagogik texnologiyalar va ularni joriy qilish muammolari – T.: “Fan va texnologiya”, 2012, 36 b

UDK:37.03

Ramziddin SAYFULLAYEV,
Zarmed universiteti "Klinik oldi fanlari" kafedrasida asistenti
E-mail: ramziddinc7@gmail.com

Mahmud YULDASHEV,
O'zFA yadro fizikasi instituti katta ilmiy xodimi f.m.f.d

Erkin BOZOROV,
Yadro fizikasi instituti Yadro tibbiyoti laboratoriyasi bosh ilmiy xodimi
O'zMU fizika fakulteti yadro fizikasi kafedrasida professori, f.m.f.d

O'zRFA yadro fizikasi instituti katta ilmiy xodimi, f.-m.f.n M. Yuldashev taqrizi asosida

MODERN PEDAGOGICAL ANALYSIS OF MEDICAL DEVICES BASED ON ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Annotation

This article presents the results of a modern pedagogical analysis of the principles of operation of medical devices and their construction based on artificial intelligence. How artificial intelligence technologies can be used in the process of teaching students, the effectiveness of teaching based on the step-by-step method were considered. The article is aimed at explaining to teachers and students how to integrate modern technologies into the educational process. In the conducted scientific research, when all parameters of artificial intelligence technologies were used in the lesson, 12% efficiency was achieved in the mastering of the topic by students.

Key words: Medical devices, artificial intelligence, pedagogy, step-by-step method, teaching, modern technologies, student, teachers, medicine.

СОВРЕМЕННЫЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МЕДИЦИНСКИХ УСТРОЙСТВ НА ОСНОВЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация

В статье представлены результаты современного педагогического анализа принципов работы медицинских приборов и их конструкции с использованием искусственного интеллекта. Студентам было проведено обследование на предмет использования технологий искусственного интеллекта в процессе обучения, а также эффективности обучения по пошаговому методу. Цель статьи - объяснить преподавателям и студентам, как интегрировать современные технологии в образовательный процесс. В научном исследовании при использовании на уроке всех параметров технологий искусственного интеллекта достигнуто повышение усвоения темы учащимися на 12%.

Ключевые слова: Медицинские приборы, искусственный интеллект, педагогика, пошаговый метод, обучение, современные технологии, студент, преподаватели, медицина.

TIBBIY QURILMALARNING SUN'IY INTELLEKT ASOSIDAGI ZAMONAVIY PEDAGOGIK TAHLILI

Annotatsiya

Mazkur maqolada tibbiy qurilmalarning ishlash prinsipi va ularning qullanilishi mavzusini sun'iy intellekt asosidagi zamonaviy pedagogik tahlili natijalari keltirilgan. Talabalarga dars o'tish jarayonida sun'iy intellekt texnologiyalardan qanday foydalanish mumkinligi, zinama-zina metodi asosida o'qitishning samaradorligi ko'rib chiqildi. Maqola o'qituvchilar va talabalarga zamonaviy texnologiyalarni ta'lim jarayoniga qanday integratsiya qilishni tushuntirishga qaratilgan. Olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlarida suniy intellekt texnologiyalarining barcha parametrlari dars jarayonida qo'llanilganda o'tilayotgan mavzuni talabalar tomonidan o'zlashtirilishida 12% samaradorlikka erishildi.

Kalit so'zlar: Tibbiy qurilmalar, sun'iy intellekt, pedagogika, zinama-zina metodi, dars o'tish, zamonaviy texnologiyalar, talaba, o'qituvchilar, tibbiyot.

Kirish. Zamonaviy axborot kommunikatsion texnologiyalari yordamida barcha ishlab chiqarish korxonalarida, transportni boshqarish tizimida, meditsinada va halq xo'jaligidagi barcha sohalarida avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari sun'iy intellektlar yordamida yaratilmoqda. Rivojlangan davlatlarda aqlliylar ko'chalar, xaydovchisiz o'zi yurar transport vositalari, tibbiyot sohasida tashhis qo'yish jarayonida, har xil jaranlarda hizmat ko'rsatish, ishlab chiqarishda robotlar yordamida tayyor mahsulotlar chiqarilayotgani misol bo'laoladi. Bugungi kunda texnologiyaning rivojlanishi va ayniqsa, sun'iy intellektning ta'lim sohasiga integratsiyasi o'qitish metodlarini sezilarli darajada o'zgartirmoqda. Ayniqsa, tibbiy soha talabalari uchun zamonaviy qurilmalar va sun'iy intellektga asoslangan o'qitish metodlari, ularning bilim va ko'nikmalarini tez va

samarali rivojlantirishga imkon yaratadi. Ushbu maqolada, "zinama-zina" metodi yordamida talabalarga dars o'tish jarayonining samaradorligi va uning sun'iy intellekt yordamida qanday rivojlantirilishi tahlil qilinadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ushbu darslik "Tibbiy texnika va yangi tibbiy texnologiyalar" fani bo'yicha namunaviy dastur asosida yozilgan bo'lib, oliy o'quv yurtlari talabalari, o'qituvchilari va tibbiyot elektronikasi apparaturalarini o'rganayotgan boshqa soha mutaxassislari uchun mo'ljallangan. Asosiy bo'limlar:

Tibbiy texnika va uning rivojlanish tarixi: Tibbiy texnikaning shakllanishi, rivojlanish bosqichlari va uning tibbiyotdagi o'rni.

Tibbiy texnikaning turlari: Tibbiy texnikaning asosiy turlari, ularning ishlash prinsiplari va qo'llanilishi.

Yangi tibbiy texnologiyalar: Zamonaviy tibbiyotda qo'llanilayotgan yangi texnologiyalar, ularning afzalliklari va kamchiliklari.

Tibbiy texnikaning xavfsizligi va sifat nazorati: Tibbiy texnikaning xavfsizligini ta'minlash, sifat nazorati va sertifikatlash jarayonlari.

Kelajakdagi tendensiyalar: Tibbiy texnika va texnologiyalarining kelajakdagi rivojlanish yo'nalishlari va innovatsiyalar.

Ilmiy va metodik ahamiyati

Ilmiy asoslanganlik: Darslikda tibbiy texnika va yangi texnologiyalar haqida ilmiy asoslangan ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, bu o'quvchilarga mavzuni chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Metodik yondashuv: Har bir bo'limda nazorat savollari, test topshiriqlari va amaliy mashqlar mavjud bo'lib, bu o'quvchilarning mavzuni mustahkamlashiga xizmat qiladi.

Amaliy qo'llanilish: Darslikda keltirilgan ma'lumotlar amaliyotda qo'llanilishi mumkin bo'lib, tibbiyot sohasidagi mutaxassislar uchun foydalidir.

Tadqiqot metodologiyasi. Tibbiy qurilmalarning sun'iy intellekt (SI) asosida ishlab chiqilishi va qo'llanilishining pedagogik aspektlarini o'rganish, ularning ta'lim jarayonlariga, talabalarining kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishga va tibbiyot sohasidagi innovatsion texnologiyalarni integratsiyalashga qanday ta'sir ko'rsatishini tahlil qilish. Tibbiy qurilmalar va sun'iy intellekt texnologiyalarining pedagogik yondashuvdagi roli va ahamiyatini aniqlash.

Tahlil va natijalar. Tibbiy qurilmalarning sun'iy intellekt asosidagi zamonaviy pedagogik tahlili. Bugungi kunda tibbiyot sohasida texnologiyalar, ayniqsa sun'iy intellekt (SI) jadal rivojlanmoqda. Tibbiy qurilmalar - diagnostika, monitoring, reabilitatsiya va parvarish jarayonlarida bevosita ishlatiladigan vositalar - SI bilan birga yanada samarali va aqlli bo'lib bormoqda. Endi tibbiy qurilmalar nafaqat ma'lumot yig'adi, balki uni o'zi tahlil qiladi, xulosa chiqaradi va foydalanuvchiga eng to'g'ri tavsiyalarni beradi.

Masalan:

AI yordamida suratlarni tahlil qiluvchi MRT yoki rentgen qurilmalari

Bemor yurak urishini nazorat qiluvchi aqlli soatlar va sensorlar

Reabilitatsiyada ishlatiladigan robot-protezlar yoki exoskeletlar

Bu qurilmalar bilan ishlashni o'rganish esa tibbiy ta'limda alohida e'tibor talab qiladi. Pedagogik jihatdan qanday o'rgatiladi?

Tibbiyot fakultetlarida SI asosidagi qurilmalarni o'qitish uchun zamonaviy yondashuvlar kerak:

1. Simulyatsiya va virtual amaliyotlar

Talabalar real bemorlar o'rniga virtual holatlarda o'rganadi. Masalan, VR (virtual reallik) yordamida yurak operatsiyasi bajarish, sun'iy intellekt bilan ishlovchi qurilmani sozlash.

2. Muammoli o'rganish (Problem-Based Learning)

Talabaga real hayotdagi muammo beriladi: "Bemor qon bosimi keskin oshgan. Qaysi qurilmani qo'llaymiz va qanday tahlil qilamiz?" Talaba javobni AI bilan ishlash orqali topadi.

3. Shaxsiylashtirilgan ta'lim

Sun'iy intellekt yordamida o'qituvchilar har bir talabaga individual yo'nalishda topshiriq beradi. Kuchli talabaga murakkabroq holat, sustroq talabaga soddaroq material.

Nega bu muhim?

Talabalar hozirdan kelajak tibbiyotiga moslashadi.

Amaliy ko'nikmalarni xavfsiz muhitda o'rganishadi.

Tibbiyotning texnologik rivojiga tayyor mutaxassislar yetishadi.

Oddiydan murakkabga qarab ketma-ketlikka asoslangan savollar yordamida ta'limni amalga oshirishga "Zinama-zina" metodi deb ataladi. Bu metod asosida kichik guruhlar, alohida talabalar orasida berilgan vazifani qanchalik to'liq bajarilishiga qarab marraga - zinapoyaning yuqorisiga kim birinchi chiqishi musobaqasi shaklida o'tilgan mavzularni mustahkamlash samarali hisoblanadi. Bunda zinapoyalar soni mavzuning murakkabligiga mos ravishda belgilanadi.

Metodni qo'llash tartibi: o'qituvchi mashg'ulotga tayyorgarlik ko'rish jarayonida o'quv materialini bir nechta kichik mavzularga bo'lib oladi (masalan: 2 yoki 3 ta, 4 yoki 5 ta...). Bu kichik mavzular har biri darsning umumiy mavzusini o'rganish uchun zarur bosqichlar (zinapoyalar) hisoblanadi. Ularni ketma-ketlikda o'rganish zinama-zina yuqorilab borish orqali mashg'ulot mavzusini to'liq o'rganishni nazarda tutadi; o'qituvchi ta'lim oluvchilarni mavzular soniga qarab 7-10 nafar kishidan iborat kichik guruhlariga ajratadi; o'qituvchi ta'lim oluvchilarni mashg'ulotning maqsadi va uni o'tkazish tartibi bilan tanishtiradi. Har bir guruhga qog'ozning chap qismida kichik mavzu yozilgan varaqalar tarqatadi;

Tadqiqot dizayni: Tadqiqotda ikki guruh talaba ishtirok etgan. Birinchi guruhga odatiy dars o'tish usuli, ikkinchi guruhga esa zinama-zina metodi asosida o'qitish metodikasi tatbiq etilgan.

Birinchi guruh - odatiy dars o'tish usuli:

Birinchi guruh uchun darslar an'anaviy pedagogik usullar asosida o'tkazildi. O'qituvchi talabalarga to'g'ridan-to'g'ri bilim berdi, namunalar keltirdi va dars davomida talabalarga so'rovlar va savollar bilan murojaat qildi. Talabalar darsni o'z sur'atlarida, lekin o'qituvchi tomonidan belgilangan vaqt oralig'ida o'zlashtirishdi. Bu guruhda talabalarining umumiy ishtiroki va motivatsiyasi o'rta darajada bo'ldi.

Ikkinchi guruh - zinama-zina usuli:

Ikkinchi guruhga dars zinama-zina metodiga asoslanib o'tkazildi. Bu usulda talabalar bir-birini qo'llab-quvvatlash orqali o'qish jarayonini o'z sur'atlarida amalga oshirdi. O'qituvchi har bir bosqichda talabalar bilan alohida ishladi, ularning ilgari surilgan maqsadlariga erishishlarini qo'llab-quvvatladi.

Natijalar. Tadqiqot natijalariga ko'ra, ikkinchi guruh, ya'ni zinama-zina usulida dars o'tilgan guruh, o'qitish samaradorligini o'rtacha 12% ga oshirdi. Talabalar o'z bilimlarini yaxshiroq o'zlashtirdilar, ko'nikmalarni rivojlantirishda yanada faolroq ishtirok etishdi va sun'iy intellekt yordamida o'qish jarayonining interaktivligi ularning motivatsiyasini oshirdi. Shuningdek, bu guruhda talabalarining o'zaro hamkorligi va bilimni birgalikda o'zlashtirish usuli samarali bo'ldi.

Birinchi guruhda esa, Bu guruhda talabalarining o'zlashtirish jarayoni biroz sekinlashdi va motivatsiya past bo'ldi.

Tahlil va natijalar. Zinama-zina metodining samaradorligi birinchi guruhga nisbatan sezilarli darajada yuqori bo'ldi. Talabalar bu metod yordamida o'z bilimlarini o'rtacha 10% ko'proq o'zlashtirdilar va o'quv jarayonida ancha faolroq qatnashdilar. Mazkur jarayonlarda natijalarning ilmiy yangiligi shundan iboratki, biz professional ta'lim tizimi talabalarining mustaqil ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish maqsadida, Samarqand Zarmed universiteti, "Stomatologiya" fakulteti, "Aniq fanlar va tibbiy informatika" kafedrası "Stomatologiya" ta'lim yo'nalishining 1- bosqich ST-118, ST-117, ST-115, ST-116, ST-114 guruhlar talabalarini uchun "Tibbiy qurilmalarning sun'iy intellekt asosidagi zamonaviy pedagogik tahlili" mavzusini inovatsion metodlar asosida taxlili mavzusini o'qitishda talabalarining

kompetensiyalarini shakllantirish maqsadida, tashkil etilgan o'quv mashg'uloti natijalarini aniqlash uchun empirik tadqiqotlarni o'tkazdik. Guruh talabalarini ixtiyoriy ravishda ikkita guruhga bo'lindi: birinchi tajriba guruh talabalariga (20 nafar) elektron ta'lim resurslari va interfaol metodlardan foydalanilib, ikkinchi nazorat guruh talabalariga (24 nafar) esa an'anaviy tarzda dars mashg'uloti olib borildi.

Birinchi guruh (20 talaba):

2 ball olganlar: 5 ta

Qolgan talabalar (15 ta) 3, 4, 5 ball oladi.

Ikkinchi guruh (24 talaba):

2 ball olganlar: 2 ta

Qolgan talabalar (22 ta) 3, 4, 5 ball oladi.

Shu bilan birga, qolgan talabalar taqsimotini beraylik (har bir ball bo'yicha) va samaradorlikni hisoblaylik.

Birinchi guruh (20 talaba):

2 ball: 5 talaba (berilgan)

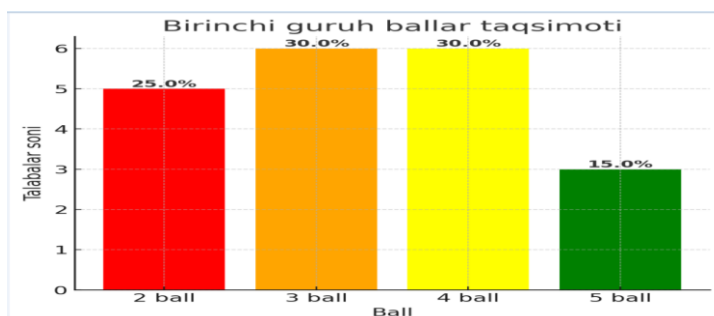
Qolgan 15 talaba: 40% 3 ball, 40% 4 ball, 20% 5 ball.

Hisoblash:

3 ball: 40% = 6 talaba

4 ball: 40% = 6 talaba

5 ball: 20% = 3 talaba

Ikkinchi guruh (24 talaba):

2 ball: 2 talaba (berilgan)

Qolgan 22 talaba: 40% 3 ball, 30% 4 ball, 30% 5 ball.

Hisoblash:

3 ball: 40% = 9 talaba

4 ball: 30% = 7 talaba

5 ball: 30% = 7 talaba

Natijalar: Bu taqsimotga ko'ra, birinchi guruhda 2 ball olganlar 5 talaba, ikkinchi guruhda esa 2 ball olganlar 2 talaba bo'lishi hisoblangan. Ikkinchi guruhda 3, 4, 5 ball olgan talabalar soni ko'proq, bu esa 12% samaradorlik o'zgarishini ko'rsatadi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, zinama-zina metodining zamonaviy pedagogik yondashuv sifatida tibbiy o'qitishda samaradorligi an'anaviy metodlardan 12% yuqori bo'ldi. Sun'iy intellekt va interaktiv

texnologiyalarni o'qitish jarayoniga integratsiya qilish, talabalar uchun o'qishni yanada qiziqarli va samarali qiladi.

Ushbu maqola № AM-PZ-2019062031 "Yadro energetikasi", "Yadro tibbiyoti va texnologiyalari", "Radiatsion tibbiyoti va texnologiyalari" fanlari bo'yicha bakalavr va magistrlar uchun multimedial darsliklarini yaratish nomli innovatsion loyixa doirasida yozib tayyorlangan materiallarning pedagogik taxlili asosida yozilgan bo'lib, darsliklar mualliflariga minnatdorchilik bildiramiz.

ADABIYOTLAR

1. Umumiy psixologiya – mualliflar: F. Xaydarov, N. Xalilova. [https://n.ziyouz.com/books/kollej_va_otm_darsliklari/psixologiya/Umumiy%20psixologiya%20\(F.Xaydarov,%20N.Xalilova\).pdf](https://n.ziyouz.com/books/kollej_va_otm_darsliklari/psixologiya/Umumiy%20psixologiya%20(F.Xaydarov,%20N.Xalilova).pdf)
2. Tibbiyot yo'nalishida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llab tikinter paketida gui dasturlarini tashkel etish. Authors: Dilshod Vohidov, Zarina Maxmudova, Ramziddin Sayfullayev.
3. Joubert, K. (2017). Big Data in Healthcare: Statistical Analysis and Predictive Modeling. Wiley-Blackwell.
4. Umarov S.X., Bozorov E.X., Jabborova O.I.. Tibbiy texnika va yangi tibbiy texnologiyalar ; - Toshkent; "Iqtisod-Moliya", 2019.-216 b. rsXCXBf9SagxV8JfC12d8Bybk84oPdMNN9
5. Interactive educational methods used in the teaching of mathematical modeling Kubaev Asaliddin Esirgapovich Samarkand State Medical University, Samarkand, Uzbekistan. Bozorov Erkin Xojiyevich Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Institute of Nuclear Physics of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan.

UDK: 910:297(045)

Isoq SAFAROV,
Qarshi davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: safarovisoq@gmail.com

SamDU dotsenti, g.f.d M.Usmonov taqrizi asosida

ZAMONAVIY SAKRAL GEOGRAFIYANING ILMIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada zamonaviy sakral geografiyaning ilmiy-metodologik asoslari tahlil etilgan. Sakral geografiya - bu muqaddas joylar, diniy-madaniy makonlar va ular bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy-hududiy jarayonlarni o'rganuvchi geografik yo'nalish bo'lib, u zamonaviy fanlararo tadqiqotlar tizimida alohida o'rin egallaydi. Maqolada sakral makonlarni o'rganishda qo'llanilayotgan ilmiy metodlar, xususan, tarixiy-geografik tahlil, geoinformatsion texnologiyalar, etnografik kuzatuv, taqqoslash metodlari keng ko'lamda tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: sakral, "diniy", sakral geografiya, sakral obyekt, muqaddas, ilohiy, e'tiqod, an'ana, marosim, ziyorat.

НАУЧНО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОВРЕМЕННОЙ САКРАЛЬНОЙ ГЕОГРАФИИ

Аннотация

В статье анализируются научно-методологические основы современной сакральной географии. Сакральная география-географическое направление, изучающее сакральные места, религиозно-культурные пространства и связанные с ними социально-территориальные процессы, занимающее особое место в системе современных междисциплинарных исследований. В статье анализируются научные методы, используемые при изучении сакральных мест, в частности, историко-географический анализ, геоинформационные технологии, этнографическое наблюдение, сравнительные методы.

Ключевые слова: сакральный, «религиозный», сакральная география, сакральный объект, священный, божественный, вера, традиция, ритуал, паломничество.

SCIENTIFIC-METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF MODERN SACRED GEOGRAPHY

Annotation

This article analyzes the scientific and methodological foundations of modern sacred geography. Sacred geography is a geographical direction that studies sacred places, religious-cultural spaces and socio-territorial processes associated with them, which occupies a special place in the system of modern interdisciplinary research. The article analyzes the scientific methods used in the study of sacred places, in particular, historical-geographical analysis, geoinformation technologies, ethnographic observation, comparative methods.

Key words: sacred, "religious", sacred geography, sacred object, sacred, divine, belief, tradition, ritual, pilgrimage.

Kirish. Fan rivojlanishining hozirgi bosqichi ilmiy-metodologik asoslarning rivojlanishi va teranlashuvi, eng yangi metodlarni qo'llash bilan ifodalanadi. Bu barcha fanlarga va fan tarmoqlariga, shu jumladan sakral geografiyaga ham tegishli. Ta'kidlash joizki, sakral geografiya bilimlarning har qanday sohasi kabi makon-zamon aspektida tadrijiy rivojlanadigan va o'zgaradigan, dinamik sistemadan iborat.

Din, ayrim dinlar to'g'risidagi fanlar, shuningdek aholining sakral hayotiy faoliyati to'g'risidagi fanlarning shakllanishi XIX asrning oxirida shakllana boshladi. Sakral geografiyaning shakllanishiga XX asrning oxirida olimlar o'zlarining e'tiborlarini turizm madaniyat tarqatishning vositasi sifatida namoyon bo'ladigan zamon kategoriyasini tadqiq qilishdan makonni mutlaqo yangicha o'qishga qaratdilar. XX asrda bugungi kunda sotsial geografiya tizimidagi bilimlarning mustaqil sohasi, dinlarning tarqalishini, ularning aniq geomakon-zamon doirasidagi o'zaro

ta'sirini o'rganadigan mustaqil fan sifatida tushuniladigan din geografiyasi shakllana boshladi.

Keyinchalik din geografiyasi sakral geografiya deb atala boshlandi va hozirgi paytda bu terminlar garchi ular orasida muayyan farq bo'lsada, ilmiy adabiyotlarda sinonimlar sifatida qo'llanila boshlandi. Bu farq diniy va sakral tushunchalari mazmunidagi tafovutlarga asoslanadi. Din, diniy etiqodlar aholining sakral hayotiy faoliyati asosida bo'ladi. Hozirgi paytda bu tushunchaning mazmuni ancha teranlashgan, keng mazmunda u odamning, kishilar guruhining, jamiyatning "sirli", "ma'naviy (ruhiy)" olamini bildiradi. Bu munosabatda xudo bilan o'zaro aloqa, munosabat, oliy kosmik kuchlar, dunyoviy fahm hayotdagi asosiy narsa hisoblanadi[1].

Agar "diniy" tushunchasining mazmuni o'z asosida konket konfessiya doirasida odamning Xudoga munosabatiga ega bo'lsa, unga ishonchni, Yerda odamning diniy xulqini, shuningdek Xudoning odamga

munosabatini bildirsa, “sakral” tushunchasining mazmuni keng ma’noda bularning hammasini o’zida jamlaydi: o’zining postulatlarini va me’yorlari bilan dinlar bo’lmagan odamning, etnosning sakral olami mavjud bo’lgan. Sakral geografiya - geografiya fanlari tizimining Yer yuzasidagi muqaddaslik toifasiga mansub bo’lgan o’zaro bog’lanishdagi obyektlarni o’rganadigan sotsial-geografik fandır.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Sakral makonlarni tadqiq qilishning eng yaxshi metodikalari bir qator olimlar tomonidan ishlab chiqilgan va sinovdan o’tgan (K. Mezenseva va Y. Kogatko, L. Klyuchko, T. Bojuk va b.). K. Mezenseva va Y. Kogatkoning metodikasiga muvofiq, nazariy, baholash, analitik (tahliliy) va konstruktiv bosqichlar diniy faoliyat va sakral makonlarni tadqiq qilishning asosiy bosqichlari tahlil etilgan.

Tahlil va natijalar. Zamonamiz geografslari sakral geografiyani gumanitar geografiyaning yo’nalishlaridan biri deb hisoblaydilar. “Sakral geografiya” tushunchasi falsafiy - madaniyatshunoslik (kulturologiya) jihatdan qaralayotganda ko’pgina tadqiqotchilar tomonidan yangi ilmiy yo’nalish sifatida qaraladi. L.Koganning fikricha, “sakral geografiya” madaniy makonning alohida turini namoyon qiladi. U qat’iy namoyon bo’ladigan chegaralarga ega va uning ichki mohiyatini insonning rivojlanishiga bilvosita va bevosita ta’sir ko’rsatadigan sotsial bilimlar tizimi tashkil etadi [3].

Jamiyat madaniyatining hozirgi holati, kishilarning hozirgi dunyoqarash qoidalari tizimini anglab olinganligi tufayli yuzaga chiqadigan ruhiy ehtiyojlari jamiyat va shaxsning “sakral” tushunchasi bilan o’zaro aloqalari to’g’risidagi hal bo’lmagan masalani qo’ydi. Shunga bog’liq bo’lgan holda “sakral”, “sakral geografiya” terminlarining ma’nosini oydinlashtirish zarur bo’ladi. Chunki alohida e’zozlanadigan narsa yoki joy bo’lgan sakral makon kishilarni muqaddas joylarga bog’lanish maqsadlarida ziyorat qilishga undaydi. Sakrallikni geografiya bilan chambarchas aloqasi va bog’liqligi uning muayyan geografik chegaralardan tashqariga chiqmasligini anglatmaydi. Shu sababli madaniyatning geografik maydonida sakrallikning funksiyalari to’g’risidagi masalani qo’yadi va avvalo “sakral” tushunchasining mohiyatini, so’ngra “sakral geografiya” terminologiyasini aniqlashni taqozo etadi [4].

Diniy sajiyadagi elementlar deyarli hamma joyda mavjud. Kishilarning muayyan manzillardagi guruhlarini muayyan diniy-madaniy an’analarning tarqatuvchilaridir. Sotsial-iqtisodiy landshaftning juda ko’p ob’ektlari va elementlari o’zining rivojlanishining diniy tomonlariga va diniy simbolikasiga ega. “Sakral” va “diniy” tushunchalari bir-biridan farq qiladi; sakral tushunchasi diniy tushunchasiga nisbatan sig’imliroq va inson faoliyatining barcha jarayoni sakrallik qadriyatiga ega [4].

Ta’kidlash lozimki, sakral hamma vaqt tasavvuf (mistika) bilan bog’langan. Tasavvuf va din – ko’pchilik kishilar uchun alohida qadriyatga ega bo’lgan o’xshash tushunchalar. Sakral obyektlar Vatan, kamolat, tiklanish, jasorat, qahramonona o’lim, kuch va boshqa

toifalarga borib taqaladigan alohida tasavvufga asoslangan diniy obyektlardan farq qiladigan xususiyatga ega. Masalan, inson o’limi yetarlicha tasavvufiy, ya’ni ilohiyotga, g’ayri tabiiy kuchlarga ishonish bilan bog’liq. Oqibatda bunday holda sakral obyektlar jumlasiga ko’mish krematsiya va joylari, o’lim bilan bog’liq bo’lgan voqealar sharafiga bunyod etilgan yodgorliklar mansub. Bunday obyektlar birorta ham dinga aloqasi bo’lmashligi mumkin.

“Sakral” tushunchasining mazmuni “diniy” tushunchasining mazmuniga nisbatan biroz kengroq, ya’ni hozirgi ilmiy adabiyotlarda bu tushunchalar o’xshash tushunchalar sifatida foydalanilsada, diniy tushunchasi sakral tushunchasining yadrosi hisoblanadi. Shu sababli sakral geografiya din geografiyasiga nisbatan biroz kengroq tadqiqot predmetiga ega bo’lishi lozim. Ko’pgina tadqiqotlarda “muqaddas, tabarruk”, va “ilohiy, diniy” bildiradigan “sakral” termini keng ma’noda jahonning hozirgi mamlakatlarida ko’plab sotsial, siyosiy, psixologik va hatto iqtisodiy muammolar bilan bog’liq. Psixologiya, din, falsafa, geografiya, tarix va boshqa fanlar tomonidan tadqiq qilinadigan sakral geografiyaning madaniy va ma’naviy fenomenining rivojlanishiga fikr-mulohazalarning ko’pligi hozirgi bosqichda tushunchalar apparatini yanada chuquroq chalasini to’ldirib oxiriga yetkazishni taqozo etadi[2].

“Muqaddas” terminini tahlil qilgan holda u obyektning tavsifi va sakral predmetning aniqlab bo’lmaydigan ma’nosini bildiradi. Muqaddas predmetdagi alohida sifatlar shaklida ifodalanadi. Sakrallashtirilgan obyektga nisbatan sakral va muqaddas mazmuniga ko’ra bir xil. Ammo, teranroq qaralsa, mohiyatiga ko’ra sakral - obyektning funksiyasi, muqaddas – sifatidir.

Diniy jabhaning geografikligi turli jihatlarida namoyon bo’ladi:

a) diniy e’tiqod va mos tartiblarning joylashishi va tarqalishi;

b) diniy hayot va faoliyatning dindorlarning migratsion oqimini o’ziga tortadigan geomakoniylar fokuslarining (“yadrolari”ning) mavjudligi;

c) ma’naviy jabhani xizmatlar (diniy asbob-anjob va kiyimlar tayyorlash, diniy adabiyotlar va san’at nashri, sig’inish (kult) xizmatchilarini tayyorlash, ommaviy axborotning maxsus vositalarini rivojlantirish va h.k);

d) diniy hayot va faoliyatning hududiy tabaqalashuvining etnodemografik va tabiiy-geografik vaziyatdagi geomakon tafovvutlariga bog’liqligi [5]

Sakral konsepsiyalarning tuzilishi, odatda, Yerni jonli biologik organizmning muayyan sifatleri – “geobiologik energiyani” to’plashga va taqsimlashga, tashqi ta’sirga o’sishi, ta’sirlanishi (javob qaytarishi) qobiliyati bilan. Sakral geografiyada muqaddas joylar alohida ahamiyat kasb etadi. O’zining maqomi tufayli muqaddas hudud alohida o’zgacha, “ilohiy” xususiyatli makon sifatida qaraladi. Muqaddaslik tushunchasi eng avvalo din va uning bevosita mistikaga taalluqli tomoni bilan bog’liq. Muqaddaslik deyarli hamma vaqt transtsedentlik, mistik va sir bilan bog’liq [6].

Muayyan vaqt davomida oddiy, odatiy bo'lgan makon ancha yuqori, sakral maqom oladi. Hozirgi fanda keng foydalaniladigan "sakral makon" tushunchasi ko'proq din bilan bog'lanadi. Sakral makon deganda odatda butun diniy jabha tushuniladi. Sakral makon muayyan hududning o'zgarishi g'oyasini nazarda tutadi, unga alohida mazmun beradi, boshqacha aytganda atrof odatiy makondan ajralishiga olib keladi. Bu joy energiyaning tugamaydigan manbaiga aylanadi, unga ko'ra olsa, uni tushunib yetsa, bu kuchdan foydalana olsa, muqaddaslik – ma'naviylikka kirishga imkon beradi.

Shu sababli sakral geografiya – bu obyektlarni o'rganadigan fandır. Boshqacharoq aytganda, tabiiy, madaniy va tarixiy merosning alohida qadrlanadigan va muqaddas obyektlari to'g'risidagi tarixiy-geografik bilimlar sistemasidir. Sakral geografiyada bu obyektlarning turlari, ularning joylashishi, vujudga kelish tarixi xalqlarning hayotidagi ahamiyati o'rganiladi. Sakral geografiyaning o'rganish obyektlari – turli xalqlar va dinlarning kishilari muqaddas deb hisoblaydigan barcha joylar va narsalardir. Ular – Xudo irodasi bilan biror bir hodisa sodir bo'lgan joylar, barcha zamonlar va kultlarning buyuk avliyolari va ularning safdoshlari dafn qilingan joylar, yo'qolgan dinlarning muqaddas joylari, ko'pyillik ziyoratgohlar va zohidlik (tarki dunyochilik) obyektlari, shuningdek kuch joylari deb atalmish joylarda tabiatning ko'rinmas kuchlari yaratgan unikal landshatlardir. Sakral geografiya – muqaddas, alohida e'zozlanadigan (qadrlanadigan) joylarni, kishilarning muayyan hamjamiyati nazarida ilohiy ahamiyat kasb etadigan diniy yodgorliklarni, makoniy tasavvurlarning ayrim turlarini (sistemalarini) – diniy sistemalaridagi makoniy tasavvurlar shakllanishining qonuniyatlarini o'rganadi.

Yer yuzasining biror-bir nuqtasida sakral obyektlarning mavjudligi shu nuqta uchun boshidanoq xos bo'lgan qandaydir geobiologik xossalarning namoyon bo'lishidir. Bundan tashqari, "alohida o'zgacha" joylar bilan juda ko'p fizikaviy va psixologik hodisalar bog'liq bo'lishi mumkin. Sakral joylar haqiqatda ham an'anaviy ravishda anomal hodisalarni kuzatilishi, jismoniy sog'ayish, ongning alohida holatiga erishish bilan bog'liqlik fakti bunday konsepsiyaga mos keladi.

Sakral geografiya tadqiqotining maqsadi dinni, shuningdek diniy jabhani hududiy qonuniyatlarini hamda hodisalar va obyektlarning majmui sifatidagi diniy jabhani hududiy tashkil etishning xususiyatlarini ochib berishdan iborat. Sakral geografiyaning vazifalaridan biri muqaddas, alohida e'zozlanadigan joylarni, kishilarning muayyan hamjamiyati nazarida ilohiy ahamiyat kasb etadigan diniy yodgorliklarni o'rganishdan iborat.

Sakral geografiya tarkib topishi va rivojlanishining hozirgi nazariy va amaliy muammolari, ularning xususiyatlari bilimlarning bu sohasining rivojlanish darajasining o'ziga xos mezonidir. Xususan, sakral geografiya rivojlanishining nazariy darajasi to'g'risida uning tilining darajasiga, ya'ni tushuncha-terminologik apparatining holatiga tayangan holda bilish mumkin. Sakral geografiyaning tili bu integral

ilmiy yo'nalishning nisbatan yosh ekanligi bilan bog'liq.

Sakral geografiyada sakral obyektlarning barcha turlari, ularning joylanishi, vujudga kelish tarixi, bu ob'ektlar bilan bog'liq hozirgi an'analar, xalqning hayotidagi unitilmas onlarining ahamiyati va boshqa xossalari o'rganiladi. Uning obyekti nafaqat tabiiy muhitning fizikaviy komponentlarini o'z ichiga oladigan geografik makon, madaniy turizm rivojlanishining asosida turadigan aynan geografiyaning belgili-simvolik jihatlaridir.

Sakral geografiyaga berilgan ta'riflarda mohiyatni talqiniga bo'lgan foydalaniladigan keng yondashuvda barcha ta'riflar o'xshash. "Sakral" va "sakral geografiya"ning tushunchalar apparatining tahlili ularning nafaqat ulardan birida geografiyaviylik jihatning mavjudligini cheklaydigan, ammo bu terminlarning ajralmasligini va teng huquqda bir-biriga bo'ysunuvchanligini (iyerarxiklik) tasdiqlaydigan ko'pgina omillarning umumiyliigi ko'rsatadi.

Mavjud tushunchalar sakral geografiya tabiat, madaniyat va tarixiy merosning alohida e'zozlanadigan va muqaddas obyektlari to'g'risidagi tarixiy-geografik bilimlar tizimidan iborat bo'lsa, sakral esa sakral geografiyaning asosiy mohiyati bo'lgan tarixiy-madaniy merosdagi muqaddas, alohida qiymatli va ahamiyatli narsa tushuniladi.

Yerda oqil insonning mavjudligi bilan chambarchas bo'g'liq bo'lgan sakral tasavvurlar juda qadim davrlardayoq vujudga kelgan. Sakral obyektlar qadimdan bir hududda yashaydigan urug'lar, qabilalar, xalqlarning yoki juda katta hududda qardosh xalqlarning a'zolari uchun birlashtiruvchi rolni bajargan. Uruglarning muqaddas joylari oddiy birlashtiruvchi obyektlar bo'lgan va ular qadim davrlardan buyon aholi manzilgohlari yaqin-atrofida joylashgan, keyinroq esa aholi manzilgohlarida markaziy o'rin tutgan tabiiy obyektlar bo'lgan. Urug'larning muqaddas joylari hududida urug'ning tabarruk yodgorliklari saqlangan. Uncha katta bo'lmagan muqaddas joylar bilan bir qatorda barcha urug'lar tomonidan bir xil e'zozlanadigan tabiat obyekti (daraxrzor, ajoyib qoya, g'or, buloq va b.) qabilaviy birlashtiruvchi funksiyasini bajargan. Sakral tasavvurlar juda qadim davrlardayoq vujudga kelgan. Ajdodlarimizning ongi muqaddas landshaft, "kuch joyi" oldida sajda qilishdan (sig'inishdan) olamni bir butun tushunishga tomon tadrijiy rivojlandi.

Eng muhim muammolardan birini muayyan hududda (mamlakatda) diniy vaziyatning shakllanishining tarixiy-geografik jihatlarini o'rganish tashkil etadi. Dunyo dinlarining har biri muqaddaslikni qadrlashga asoslangan, madaniy landshaftdagi muqaddaslik toifasidagi muayyan obyektlarni bog'lagan holda Yer maskani to'g'risida tasavvur beradi va vaqt o'tishi bilan vujudga keladigan "muqaddas joylar" sakral geografiyaning asosiy elementlaridir. Shu tufayli geografik obyektlar muqaddaslik maqomini oladi.

Muqaddaslik maqomiga ega bo'lgan geografik obyektlar qaralayotganda muqaddas obyekt odamlarning muayyan guruhigina bu obyektini muqaddas deb hisoblashini e'tiborda tutish lozim.

Masalan, biror dinning ortodoksal muxlislari boshqa dinning muqaddas obyektlariga ehtiromsiz va hatto agressiv munosabatda bo'lishi mumkin. Qadrlanadigan tabiiy urochisha uning atrofidagi hududlarda yashovchilar tomonidan muqaddas joy hisoblanishi mumkin.

Yuqorida qayd qilinganidek sakral obyektlar (muqaddas joylar) ikki guruhga: inson tomonidan yaratilgan va tabiiy muqaddasjoylarga ajratiladi. Yerning bu sakral obyektlari xalqlarni va davlatlarni bo'g'lab turadi, ular tufayli kishilar hayotning mazmuniga va ertangi kuniga ishonch hosil qilishadi, qayg'u-g'amlariga taskin topishadi, kuch va salomatlikka ega bo'lishadi. Ulardan foydalanib juda ahamiyatli kult marosimlarini va rituellarini o'tkazishadi. Yer shari yassi sakral zonalarining qalin to'ri bilan qoplangan. Diniy sajiyadagi elementlar deyarli hamma joyda mavjud. Kishilarning muayyan manzillardagi guruhlari muayyan diniy-madaniy an'analarning tarqatuvchilaridir. Sotsial-iqtisodiy landshaftning juda ko'p ob'ektlari va elementlari o'zining rivojlanishining diniy tomonlariga va diniy simbolikasiga ega.

Shunday qilib, sakral geografiya insonning ongi hosil qilgan (real yoki tasavvur qilingan, trantsedent tushuncha, kategoriyalar va simvollar) geografik obyektlarning nisbati to'g'risidagi tasavvurlardir. Uning

predmetini simvallashtirish yo'li bilan hosil bo'lgan sakral makon tashkil etadi. Bu esa landshaftda boshqacha reallikni – g'oyalar va arxetiplar olamini ifodalashga imkon beradi[7]

Xulosa. Sakral geografiya – Yer yuzasidagi muqaddas, alohida e'zozlanadigan (qadrlanadigan) joylarni, kishilarning muayyan hamjamiyati nazarida ilohiy ahamiyat kasb etadigan diniy yodgorliklarni, muayyan obyektlarning o'zaro munosabatini aniqlash to'g'risidagi bilimlar tizimi bo'lib, u makoniy tasavvurlarning ayrim turlarini – diniy sistemalaridagi makoniy tasavvurlar shakllanishining qonuniyatlarini o'rganadi. Sakral geografiya Yerning bir xil emasligi – “olamning markazi”, “makonning o'qlari” va “sakral zonalar”ning mavjudligi to'g'risida so'z yuritadi. Sakral geografiya, ya'ni diniy qadrga ega bo'lgan joylar va ob'ektlar majmuasi[8].

Sakral geografiya – turli geografik obektlar, muayyan sotsial-madaniy borliqqa, aynan muqaddaslik toifasiga ega bo'lgan geografik makonning o'zaro nisbati to'g'risidagi, tarixiy geografik bilimlarning tabiiy, madaniy va tarixiy merosining alohida qadrlanadigan va e'zozlanadigan obyektlarining tizimidir. Sakral geografiyada obyektlarning barcha turlari, ularning joyi, vujudga kelish tarixi, bu obyektlar bilan bog'liq hozirgi an'analari, ularning xalqlar hayotidagi ahamiyati va boshqa xossalari o'rganiladi.

ADABIYOTLAR

1. Абдуллаев С.И., Жанкабилов И.Х., Назаров М.Г. Сакарал геогрaфия - янги интеграл илмий йўналиш // Ўзбекистон геогрaфия жамияти ахбороти. Т., 2017.
2. Abdullayev S. I., Murtazayev B. C. Ziyorat turizmi va sakral geografiyaning vazifalari // Ўзбекистон геогрaфия жамияти х съезди материаллари (Тошкент шаҳри, 2019 йил 6-7 декабрь. 22-24б.
3. Коган Л.Т. Теория культуры. – Екатеринбург: Наука, 1993.– 319 с.
4. Усубалиева С.Дж., Айтбаева Г.Дж., Уайсова А. Понятийный аппарат сакральной географии //Вестник. серия географическая. Journal of geography and environmental management. № 4 (51) 2018 27-34-с.
5. Mukumova X.I., Nurmatov N.E. Sakral geografiyaning nazariy- metodologik masalalari // «Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya» Samarqand, 12-13 may 2023 yil 208-bet
6. Лагуцева Н.Н. Паломничество и религиозный туризм: грани различия (размышления в рамках круглого стола) //Вестник РМАТ № 1 • 2017.- С. 95-100.
7. Шмитт Ж.К. Понятие сакрального и его применение в истории средневекового христианства // Arbor Mundi. Мировое древо. – М., 1996. – Вып. 4. – 76 с.
8. Элиаде, М. Священное и мирское / М. Элиаде; пер. с фр., предисл. и коммент. Н. К. Гарбовского. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1994. –144 с.

UDK: 372.881.111.1

Otabek TILAVOLDIYEV,
Guliston davlat universiteti katta o'qituvchisi
E-mail: otabektkh@gmail.com

PhD, dotsent N.Abdugodirova taqrizi asosida

TANQIDIY FIKRLASHNING MAZMUNI, MOHIYATI VA ASOSIY VAZIFALARI: ADABIYOTLAR TAHLILI

Annotatsiya

Maqolada tanqidiy fikrlash tushunchasining ilmiy adabiyotlarda berilgan tavsifi va talqinini tahlil qilish orqali uning shaxs va jamiyat hayotida tutgan o'rni ilmiy adabiyotlar qiyosiy tadqiqi asosida o'rganiladi. Tadqiqotda mamlakatimizda, MDH mamlakatlarida va xorijiy mamlakatlarda so'nggi yillarda tanqidiy fikrlashning falsafiy, pedagogik va psixologik aspektlariga oid ilmiy izlanishlarning mazmun tahlili usulidan foydalanilgan bo'lib, tadqiqot natijalariga ko'ra tanqidiy fikrlashning shaxs darajasidagi (mikro) va jamiyat darajasidagi (makro) vazifalari va funksiyalariga bo'lish tavsiya etiladi.

Kalit so'zlar: tanqidiy fikrlash, shaxs, ilmiy adabiyotlar, tahlil, sintez, 21-asr ko'nikmalari, qarorlar chiqarish, muammolarni yechish.

СОДЕРЖАНИЕ, СУТЬ И ОСНОВНЫЕ ФУНКЦИИ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ: АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация

В статье рассматривается понятие критического мышления на основе анализа описаний и интерпретаций в научной литературе, а также его роль в жизни личности и общества через сравнительное исследование научных источников. В исследовании применён метод контент-анализа философских, педагогических и психологических аспектов критического мышления, изученных в последние годы в нашей стране, странах СНГ и за рубежом. По результатам исследования рекомендуется разделять задачи и функции критического мышления на уровне личности (микроуровень) и общества (макроуровень).

Ключевые слова: критическое мышление, личность, научная литература, анализ, синтез, навыки 21 века, принятие решений, решение проблем.

THE CONTENT, ESSENCE, AND MAIN FUNCTIONS OF CRITICAL THINKING: REVIEW OF EXISTING LITERATURE

Annotation

This article examines the concept of critical thinking by analyzing its definitions and interpretations in scientific literature, exploring its role in individual and social life through a comparative study of scholarly sources. The research employs content analysis of philosophical, pedagogical, and psychological aspects of critical thinking as studied recently in our country, CIS countries, and abroad. Based on the findings, it is recommended to distinguish between the tasks and functions of critical thinking at the individual (micro) level and at the societal (macro) level.

Keywords: critical thinking, individual, scientific literature, analysis, synthesis, 21st-century skills, decision-making, problem-solving.

Kirish. Zamonaviy globallashtan dunyoda ma'lumotlar oqimi va axborot texnologiyalarining tez rivojlanishi insondan faqatgina ma'lumotlarni qabul qilish emas, balki ularni tahlil qilib, tanqidiy qarashlar asosida baholashni ham talab etadi. Tanqidiy fikrlash bu jarayonda shaxsga muammolarni chuqur tushunish, turli nuqtayi nazarlarni solishtirish va mantiqiy asosga ega qarorlar qabul qilish imkonini beradi. Shu bois, zamonaviy ta'limni tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga alohida e'tibor bergan holda, ushbu ko'nikmalarni shakllantirish uchun innovatsion yondashuv va metodlardan foydalangan holda tashkil etish muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy axborot kommunikatsion texnologiyalari, jumladan, sun'iy intellekt kabi texnologiyalar inson imkoniyatlari va qobiliyatlarini cheklayotgan bir vaqtda, insonlarni jamiyatning aqlli, faol, tanqidiy fikrlovchi a'zosi sifatida shakllantirishda har bir shaxs, o'sib kelayotgan yosh avlodning tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishning zamonaviy yondashuv va metodlarini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish har bir mamlakat ta'lim tizimining oldiga qo'yilgan eng dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. "Tanqidiy fikrlash" tushunchasi, bizningcha, o'zbek tiliga rus tilidagi "kriticheskoye myshleniye" tushunchasidan kirib kelgan

bo'lib, rus tiliga bo'lsa o'z navbatida inglizcha "critical thinking" atamasidan tarjima qilingan. Ingliz va rus tillariga ushbu tushuncha qadimgi yunon tilidagi "kritikos" (ma'nosi: dono hukm) va "kriterion" (ma'nosi: mezon) o'zaklariga juda yaqin tuzilishga ega. Etimologik nuqtayi nazardan oladigan bo'lsak, "critical thinking" yoki tanqidiy fikrlash yunon tilida "mezonlar asosida dono hukm chiqarish" degan ma'noni beradi [8].

O'z mohiyatiga ko'ra fikrlashning bu turi, ya'ni ratsional mulohaza yuritish, qarashlar va fikrlarni shubha ostiga olish va ma'lum voqea-hodisa haqida tugal, asosli qarorlar chiqarish tushunchasi miloddan avvalgi davr faylasuf mutafakkirlar tomonidan yaratilib 20-asrgacha bo'lgan davr mobaynida rivojlantirib kelinganligiga qaramay, ushbu kognitiv, intellektual faoliyat turiga nisabat "tanqidiy fikrlash" yoki "critical thinking" atamasi 20-asr boshlarida qo'llanila boshlagan.

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, "tanqidiy fikrlash" ya'ni ingliz tilida "critical thinking" jumlasini ilk bor Jon Dyuning 1910-yilda nashrdan chiqqan "Biz qanday fikrlaymiz" nomli asarida keltiriladi. Jumladan, Dyui ushbu asarida asosan refleksiv fikrlash haqida to'xtalsada, tanqidiy fikrlash haqida ham quyidagicha

mulohaza yuritadi: "Tanqidiy fikrlashning mohiyatini muammoga tashqaridan nazar solgan holda mulohaza yuritish tashkil qiladi va bu mulohazaning mazmunini muammoni yechishga kirishishdan oldin uning tabiatini aniqlash tashkil etadi. Bunday yo'l tutish oddiy to'xtamni asosli xulosaga, tahminni dalilga aylantiradi" [3].

Shu bilan birga adabiyotlar tahlilidan tanqidiy fikrlashning yagona qabul qilingan ta'rifi yo'qligiga ham guvoh bo'lish mumkin. Jumladan, A.S. Bobrova [2] o'zining "Kriticheskoye mishleniye. Problema opredelniya" sarlavhasi ostidagi maqolasida tanqidiy fikrlashning hali hanuz yagona qabul qilingan talqini va ta'rifi mavjud emasligiga o'quvchi diqqatini qaratadi.

Tanqidiy fikrlashning falsafa, pedagogika va psixologiya nuqtayi nazaridan tadqiq qilinishi ayniqsa G'arb ilmida keng tarqalgan bo'lib, turli G'arb mamlakatlari olimlari, ayniqsa inglizabon olimlar ushbu fenomenga o'z ta'rif va talqinlarini taklif etishgan. Xususan, F. Riderga [10] ko'ra tanqidiy fikrlash: "biz ishonishimiz kerak bo'lgan masalalarni intersub'yektiv tarzda ochib berish qobiliyatimizni yaxshilovchi mantiqiy, ritorik va falsafiy ko'nikma va nuqtayi nazarlar to'plamidan foydalanish"dir. Sh. Beylin va M. Bettersbi [11] bo'lsa tanqidiy fikrlashni "asosli to'xtamga erishi uchun muammoni batafsil o'rganish" deya ta'rifladi. M. Lipman [7] uni "mos mezonlar asosida kuzatuv natijasida olingan intellektual mahsulot xususida aniq mushohada yuritish" deya ta'riflaydi.

O'zbekistonda ham tanqidiy fikrlashning falsafiy, pedagogik va psixologik asoslari tadqiq qilingan bo'lib, ushbu tushunchaga O'zbek olimlari ham o'z ta'rif va talqinlarini taklif etishgan. Xususan, o'zbek faylasuf olimlari Z. G'ofurov va J. Tulenovlarga [12] ko'ra tanqidiy fikrlash o'z ichiga mantiqiy fikrlash va isbotlash ko'nikmalarini oladi va ushbu ko'nikmalar yordamida shaxs masalaga diqqat bilan yondashish, chuqur munozara yuritish va o'z fikrini aniq o'ylagan holda ifodalashga odatlanadi. Yana bir o'zbek olimasi Sh. A. Abdullayeva [1] ta'rfiga ko'ra "Tanqidiy fikrlash – fikr yuritishning shunday ko'rinishiki, unda aqliy opreationsiyalar (analiz, sintez, induksiya, deduksiya)ning barchasi ishtirok etadi". F. Xojiyevaga [13] ko'ra bo'lsa tanqidiy fikrlash – bilim o'zlashtirish va mustaqil fikrlashning yuqori darajadagi tarkibiy qismi bo'lib, shaxsning voqea, hodisa, borliqni obyektiv idrok etish imkoniyatini kengaytiruvchi aqliy hodisadir.

Tadqiqot metodlari. Mazkur tadqiqotda, ya'ni tanqidiy fikrlash tushunchasining mazmun-mohiyatini tahlil qilishda asosiy metod sifatida tanqidiy fikrlashning psixologik, pedagogik, psixologik aspektlariga bag'ishlangan ilmiy adabiyotlar qiyosiy tahlili, mazmun tahlili usullaridan foydalanildi. Tadqiqotda mamlakatimizda, MDH davlatlarida hamda xorijiy mamlakatlarda tadqiqot yo'nalishida olib borilgan ilmiy-izlanishlar, nashrlar hamda ilmiy maqolalardan foydalanildi. Tanqidiy fikrlash tushunchasiga bag'ishlangan adabiyotlarni izlashda EBSCO, ScienceDirect, JSTOR ma'lumotlar bazasi qidiruv tizimlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Adabiyotlar tahliliga ko'ra tanqidiy fikrlashning mazmun-mohiyatini tushuntirishda asosiy uchta yo'nalish yoki yondashuv mavjud. Bular falsafiy, kognitiv psixologik va pedagogik yondashuvlardir.

Tanqidiy fikrlashga berilgan ko'plab ta'riflardan kelib chiqadigan bo'lsak, ta'riflashga bo'lgan ikkita asosiy yo'nalishni ajratib ko'rsatish mumkin. Bular: kognitiv (ko'nikmalar) va affektiv (munosabat) faktorlari nuqtayi nazaridan beriladigan ta'riflar hisoblanadi. Kognitiv ko'nikmalar nuqtayi nazaridan qaralganda tanqidiy fikrlash bu o'z ichiga yuqori darajadagi intellektual, kognitiv ko'nikmalar yig'indisidan tarkib topadi, ya'ni baholash, tahlil qilish kabilar. Affektiv nuqtayi nazardan qaralganda tanqidiy fikrlashning o'z ichiga tanqidiy fikrlashni qo'llashga bo'lgan

motivatsiyani olib, undagi elementlar haqiqatni izlash, o'ziga ishonch va yangi g'oya va fikrlarga ochiqlikdan tarkib topadi.

Tanqidiy fikrlashning shaxs va jamiyat hayotida bajaruvchi vazifalariga keladigan bo'lsak, aynan 20-asr o'rtalari va 21-asrga kelib shaxs tanqidiy fikrlash ko'nikmasini shakllantirish va rivojlantirish masalasi dolzarb ahamiyat kasb eta boshlaganligi bejiz emas. Tanqidiy fikrlashning vazifalari ham adabiyotlar tahliliga ko'ra turlicha talqin qilinadi. Xususan, tanqidiy fikrlovchi shaxs deganda asosan, muammo va masalalarga teran nazar bilan yondasha oladigan, ushbu muammo yoki masalaga baho berishda asosan, dalillarga tayanuvchi, dalillarga asoslangan holda muammo yoki masala bo'yicha to'kis va asosli qarorlar qabul qila oluvchi shaxs tushuniladi. Tanqidiy fikrlashning funksiyalari haqida gap borar ekan, ushbu murakkab kognitiv, intellektual faoliyatning funksiyalarini yakka shaxs darajasidagi hamda ijtimoiy darajadagi funksiyalariga ajratishni taklif etamiz. Buni o'ziga xos mikro va makro funksiyalar sifatida ta'rifladi ham maqsadga muvofiq bo'ladi.

Tanqidiy fikrlash individual darajada bir nechta muhim funksiyalarni bajaradi, xususan, ilmiy adabiyotlarda tanqidiy fikrlashning shaxs rivojlanishi, uning qarorlar qabul qilishi va shaxsning o'z hissiy-emotsional reaksiyalarini tartibga solishda hal qiluvchi o'rin egallashi haqida gap boradi. Shuningdek, tanqidiy fikrlashning eng asosiy funksiyalari qatorida uning shaxslarga ma'lumotni baholash, noto'g'ri fikr va g'oyalarni aniqlash hamda tugal va asoslangan qarorlar qabul qilish imkoniyatini berishini ko'rsatish mumkin. R. Pol va L. Elde [9] fikriga ko'ra, tanqidiy fikrlash odamlarga o'z taxminlari, e'tiqodlari va fikrlash jarayonlari haqida fikr yuritishga imkon berish orqali ularning o'z-o'zini anglash salohiyatlarini rivojlantiradi. Tanqidiy fikrlash asosida turuvchi refleksiv mushohada yuritish qobiliyati shaxsga kognitiv buzilishlar yoki mulohazalardagi taasubni aniqlashga yordam berib, ko'proq obyektiv va asosli fikrlashga yordam beradi. Tanqidiy fikrlashning mazkur funksiyasi murakkab vaziyatlarda qarorlar qabul qilishda ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi.

Tanqidiy fikrlash shaxsning tugal qarorlar qabul qilish imkoniyatlarini oshirish bilan bir qatorda ularning muammolarga yechim topish qobiliyatini ham takomillashtiradi. Tanqidiy fikrlash bo'lsa shaxsga ushbu muammolarni kichikroq, boshqariladigan qismlarga ajratish, vaziyatni turli nuqtayi nazardan tahlil qilish va ijodiy yechimlarni ishlab chiqish vositalari bilan ta'minlaydi. Bu ko'nikma insonlarga mavhum vaziyatlarda samaraliroq harakat qilish va o'zgaruvchan sharoitlarga yanada kuchliroq ishonch bilan moslashish imkonini taqdim etadi. P. Fasione [5] ko'ra tanqidiy fikrlovchi insonlar noaniqliklarni bartaraf etish va notanish vaziyatlarda to'g'ri xulosa va qarorlar qabul qilish uchun yaxshiroq moslashganligini e'tirof etadi. Va bu o'z navbatida murakkab hayotiy vaziyatlarga bardoshli va moslashuvchan shaxslarni tarbiyalaydi. Tanqidiy fikrlovchi shaxslar qolganlarga qaraganda yaxshiroq qarorlar qabul qiladilar. Chunonchi ular qarorlar qabul qilishdan oldin qaror talab etilayotgan masala yuzasidan o'zlarining tushunchalarini savol ostiga oladilar. Bundan tashqari, tanqidiy fikrlash shaxslarning o'z hatti-harakatlarini hissiy-emotsional tartibga solish va shaxslararo munosabatlarni yanada yaxshilashda muhim ahamiyatga ega. Tanqidiy fikrlashning asosiy elementi bo'lgan o'z-o'zini tartibga solishni rivojlantirish imkoniyati odamlar o'zlarining his-tuyg'ularini kuzatish va nazorat qilishni o'rganadilar, impulsiv reaksiyalarga yo'l qo'ymaydilar va va mushohadali javoblarni rag'batlantiradilar. Tuyg'ularni tartibga solish qobiliyati tushunmovchilik va mojarolarning oldini oladi, bu esa o'z navbatida yanada konstruktiv va empatik mulohazaga kirishish imkonini beradi. Insonlar o'zlarining hissiy reaksiyalarini va ularga turtki bo'luvchi asosiy sabablarni tanqidiy baholay

olsalargina, stressni boshqarish, nizolarni hal qilish va ijobiy munosabatlarni saqlab qolishda yanada keng imkoniyatlarga ega bo'ladilar. Tanqidiy fikrlashning mazkur funksiyasi nafaqat shaxsiy farovonlik uchun, balki hamdardlik va o'zaro anglashinuv bo'lgan murakkab ijtimoiy muhitlarda harakat qilish, yashash va ijod qilish uchun ham muhim ahamiyatga egadir. Zero, tanqidiy fikrlash shaxslar masalalarni yuzaki tushunishdan yiroq bo'ladilar va voqea-hodisa, vaziyat va turli masalalar bo'yicha chuqurroq bilimga ega bo'lishga harakat qilishadi. Bunday shaxslar, shuningdek, qabul qilingan me'yorlardan tashqariga chiqishga, mavjud bilimlarni shubha ostiga qo'yishga va intellektual rivojlanishga intilishadi. Hayot davomida ta'lim olishga intilish ko'proq shaxsiy qoniqlash va dunyoni yanada boyroq tushunishga yetaklaydi.

Tanqidiy fikrlash tugal va asosli xulosalar hamda qarorlar chiqarishda ma'lumotlarni ehtiyohtkorlik bilan qabul qilish, talqin va sintez qilishni o'z ichiga oluvchi kognitiv jarayon hisoblanadi. Tanqidiy fikrlash turli nuqtayi nazarlar anglashga nisbatan ochiq yondashuvga egalik, argumentlarning yaroqli ekanligini tekshira bilish va asoslangan qarorlar qabul qila olish bilan xarakterlanadi. Shu tariqa, individual darajadagi tanqidiy fikrlash funksiyalari shaxsning o'z-o'zini anglashini kuchaytirishi, qarorlar qabul qilish va muammolarni hal qilish qobiliyatini yaxshilashda, his-tuyg'ularni tartibga solish va hayot davomida ta'lim olishga sodiqlikni rag'batlantiradi. Bu funksiyalar shaxsiy o'sishga, bardoshlilik va hayotda vujudga keluvchi turli murakkab vaziyatlar va hodisalarga nisbatan aql va mulohaza bilan harakat qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Natijada shaxsning yanada takomillashuviga va to'kis hayot tarzini kechirishga olib keladi.

Tanqidiy fikrlash sog'lom ijtimoiy o'zaro munosabatlarni rivojlantirish va murakkab ijtimoiy muammolarni hal qilishda muhim rol o'ynovchi shaxsiy va shu bilan birga ijtimoiy ahamiyatga molik ko'nikma sanaladi. Ijtimoiy miqyosda tanqidiy fikrlash demokratik fuqarolik jamiyat faoliyati uchun zarur bo'lgan tugal va asosli qarorlarni qabul qilish, voqif va ogoh fuqarolik jamiyatini yaratish hamda ushbu jamiyat a'zolari o'rtasidagi konstruktiv muloqotga yordam beradi. Tanqidiy fikrlashning asosiy ijtimoiy funksiyalaridan biri uning ommaviy diskursni yuksaltirish salohiyatida ko'rinadi. Zero, noto'g'ri ma'lumotlar, dizinformatsiya, fikr va munosabatlarning

qutblashuvi bilan xarakterlanadigan zamonaviy dunyoda dalillarga xolisona baho bera olish, dalillarni tahlilga torta bilish hamda nima haqiqat va nima yolg'on fikr ekanligini aniqlay bilish qobiliyati juda muhim ahamiyat kasb etib bormoqda. O'zining tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini qo'llash orqali jamiyat o'zaro munozaralar va muzokalaralarda yanada konstruktiv bo'lish, hissiy kechinmalarga yoki mafkuraviy dalillarga asoslangan mulohazalardan uzoqlashgan holda asosli va konstruktiv munozara madaniyati sari intilishi mumkin. Ochiq fikrlashni va turli nuqtayi nazarlarni hisobga olishni rag'batlantirish orqali tanqidiy fikrlash insonlarga ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va atrof-muhit muammolari bilan bog'liq masalalarni muvofiq qilibda yanada mazmunli ishtirok etish imkonini beradi. Bu esa o'z navbatida jamoatchilik o'rtasidagi sog'lom muloqotini yo'lga qo'yish imkonini beradi.

Tanqidiy fikrlash, shuningdek, madaniy va mafkuraviy tafovutlarda empatiya va tushunishni rivojlantirish orqali ijtimoiy hamjihatlikni, millatlararo totuvlik va tolerantlikni mustahkamlaydi. Tanqidiy fikrlashga qodir jamiyat a'zolari boshqalarning tajribasi va istiqbollarni hisobga olishga moyil bo'ladilar. Bu esa o'zgalarga nisbatan rahm-shafqatli bo'lish va o'zgalar muammosiga befarq bo'lmaslik muhitini yaratadiv. Bundan anglashinadiki, jamiyatning tanqidiy fikrlash ko'nikmasi ayniqsa turli e'tiqod va konfessiyalar istiqomat qiluvchi, ko'p millatli va madaniyatli jamiyatlarda muhim ahamiyatga ega. Refleksiv mushohada yuritish hamda intellektual kamtarlikni rag'batlantirish orqali tanqidiy fikrlash stereotiplarni, taasublarini va millatlararo hamda minoritet o'rtasidagi nizolarni kamaytirishga yordam beradi va jamiyatdagi ijtimoiy uyg'un turmush-tarzinini shakllantiradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, tanqidiy fikrlashning ijtimoiy funksiyalari sog'lom fikrlash jamiyat va uning taraqqiyoti uchun juda katta ahamiyatga ega. Tanqidiy fikrlash shaxslar istiqomat qiluvchi jamiyatda sog'lom ommaviy fikr shakllangan bo'ladi, jamiyat taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etuvchi tugal va asosli qarorlar qabul qilish, ijtimoiy adolat o'zaro hamdardlik va demokratik tamoyillariga asoslangan bo'ladi. Tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish orqali odamlar nafaqat o'zlarining bilim, ko'nikma va qobiliyatlarini yaxshilaydilar, balki yanada mushohadali, ogoh va adolatli fuqarolik jamiyatini barpo etishga samarali hissa qo'sha oladilar.

ADABIYOTLAR

1. Abdullayeva Sh.A. O'quvchilarda refleksiv mushohada qilish ko'nikmalarini shakllantirish.
2. Bobrova A. S. Kriticheskoye mishleniye. Problema opredeleniya //RATSIO. ru. – 2017. – №. 1. – S. 26-36.
3. Dewey J. My pedagogic creed //Curriculum studies reader E2. – Routledge, 2013. – S. 29-35.
4. Ennis R. Critical thinking across the curriculum: The Wisdom CTAC Program //Inquiry: Critical thinking across the disciplines. – 2013. – T. 28. – №. 2. – S. 25-45.
5. Facione P. Critical thinking: A statement of expert consensus for purposes of educational assessment and instruction (The Delphi Report). – 1990.
6. Hatcher D. Critical thinking instruction: A realistic evaluation the dream vs. reality //Inquiry: Critical Thinking Across the Disciplines. – 2015. – T. 30. – №. 3. – S. 4-19.
7. Lipman M. Critical Thinking--What Can It Be? //Educational leadership. – 1988. – T. 46. – №. 1. – S. 38-43.
8. Paul R., Elder L. Critical thinking competency standards. – Dillon Beach : Foundation for critical thinking, 2006.
9. Paul R., Elder L. Critical thinking competency standards. – Dillon Beach : Foundation for critical thinking, 2006.
10. Reeder F. Philosophical issues in the Rogerian science of unitary human beings //Advances in Nursing Science. – 1984. – T. 6. – №. 2. – S. 14-23.
11. Sharon B., Battersby M. Reason in Balance: An Inquiry Approach to Critical Thinking: MacGraw-Hill Ryerson, 2010, 348 pp.
12. Tulenov J., G'afurov Z. Falsafa: Oliy o'quv yurtlari talabalari uchun. T.: O'qituvchi, 1997. – 384 b.
13. Xodjiyeva F.O. O'quvchilarda tanqidiy fikrlashni shakllantirishning didaktik asoslari (boshlang'ich sinf o'quvchilari misolida). Pedagogika fandari nomzodi dis.si. Navoiy, 2008-y. – 21 b.

UO'K: 159.936-047.(027.2)

Go'zaloy TOXIROVA,
Andijon davlat pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi, Dsc
E-mail: Taxirovago'zal49@list.ru

PhD, dotsent B.Parmonov taqrizi asosida

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF PROFESSIONAL CAREER IMPROVEMENT IN YOUNG PEOPLE

Annotation

This article aims to study the psychological factors that arise in the process of professional career improvement in young people. The study covers factors such as professional motivation, self-awareness, social support, personal aspirations and interpersonal relationships, and also identifies the psychological conditions necessary for effective professional development.

Key words: Youth, professional career, professional self-awareness, motivation, psychological preparation, self-development, social support, personal factors.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КАРЬЕРЫ МОЛОДЁЖИ

Аннотация

Данная статья направлена на изучение психологических факторов, возникающих в процессе профессионального карьерного развития у молодежи. Исследование охватывает такие факторы, как профессиональная мотивация, самосознание, социальная поддержка, личные стремления и межличностные отношения, а также выявляет психологические условия, необходимые для эффективного профессионального развития.

Ключевые слова: Молодежь, профессиональная карьера, профессиональное самосознание, мотивация, психологическая подготовка, саморазвитие, социальная поддержка, личностные факторы.

YOSHLARDA PROFESSIONAL KARIYERASINI TAKOMILLASHTIRISHNING PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada yoshlarda professional karerani takomillashtirish jarayonida yuzaga keladigan psixologik omillarni o'rganishga qaratilgan bo'lib, tadqiqotda kasbiy motivatsiya, o'zini anglash, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, shaxsiy intilish va shaxslararo munosabatlar kabi omillar yoritilgan, shuningdek, samarali kasbiy rivojlanish uchun zarur bo'lgan psixologik shart-sharoitlar aniqlanadi.

Kalit so'zlar: Yoshlar, professional kariyera, kasbiy o'zini anglash, motivatsiya, psixologik tayyorgarlik, o'zini rivojlantirish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, shaxsiy omillar.

Kirish. Bugungi globallashuv va raqobat kuchaygan mehnat bozori sharoitida yoshlarning professional o'sishi va muvaffaqiyatli kariyera qurishi ijtimoiy taraqqiyotning muhim ko'rsatkichlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Yoshlik davri inson hayotidagi eng muhim bosqich bo'lib, bu davrda shaxsning kasbiy yo'nalishi, o'zini anglash darajasi va hayotiy pozitsiyasi shakllanadi. Ayniqsa, kasbiy o'sish va kariyera rejalashtirishda psixologik omillarning roli beqiyosdir.

Psixologik omillar – motivatsiya, o'z-o'ziga ishonch, shaxsiy qadriyatlar tizimi, ijtimoiy moslashuvchanlik, stressga bardoshlilik va o'zini rivojlantirishga intilish kabi jihatlari – yoshlarda kasbiy tanlov va keyinchalik professional rivojlanish yo'lida hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, yoshlarda professional kariyerani takomillashtirishga xizmat qiladigan psixologik shart-sharoitlar va omillarni chuqur tahlil qilish, ularning amaliy ahamiyatini ochib berish zamonaviy psixologiyaning dolzarb yo'nalishlaridan biridir.

Mazkur maqolada yoshlarning professional rivojlanishiga ta'sir etuvchi asosiy psixologik omillar, ularning o'zaro bog'liqligi, shuningdek, mazkur omillarni rivojlantirish mexanizmlari tahlil qilinadi. Maqolaning

asosiy maqsadi — yoshlarda muvaffaqiyatli kariyera yo'lini shakllantirishda psixologik yondashuvlarning o'rnini yoritish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Yoshlarning kasbiy o'sishi va professional kariyerasini shakllantirish masalasi zamonaviy psixologiyada keng o'rganilgan mavzulardan biri hisoblanadi. Ushbu yo'nalishda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar, asosan, shaxsiy rivojlanish, kasbiy orientatsiya, motivatsiya va ijtimoiy-psixologik moslashuv jarayonlari bilan uzviy bog'liqdir.

Avvalo, klassik nazariyalardan biri sifatida D.Super'ning kasbiy rivojlanish nazariyasi e'tiborga molik. Unga ko'ra, inson hayoti davomida bir necha bosqichli kasbiy rivojlanish yo'lini bosib o'tadi ya'ni, o'zini anglash, izlanish, barqarorlashuv va mustahkamlash[7]. Bu jarayonlarda shaxsning psixologik tayyorgarligi, o'z-o'zini anglash darajasi va ijtimoiy tajribasi muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, A.Maslou tomonidan ishlab chiqilgan motivatsiya nazariyasi asosida yoshlarning professional intilishlarini aniqlovchi ehtiyojlar ierarxiyasi chuqur o'rganilgan[2]. Aynan o'zini ro'yobga chiqarish ehtiyoji – eng yuqori darajadagi motivatsion omil sifatida

yoshlarning kasbiy muvaffaqiyat sari intilishida muhim rol o'ynaydi.

O'zbek psixolog olimlari ham mazkur masalaga e'tibor qaratgan. Jumladan, A.A.Asqarova yoshlarning kasbiy yo'nalishini shakllantirishda psixologik xizmatlarning ahamiyatini asoslab bergan[1]. N.To'raqulova esa o'smirlik davrida shaxsning kasbiy qiziqishlari va ularga ta'sir etuvchi oilaviy va ijtimoiy omillarni tahlil qilgan[9].

Z.Xusanova O'zbekistonda yoshlar orasida kasbiy tanlovga bo'lgan yondashuvlar, psixologik yordam ko'rsatish tizimi va ijtimoiy qo'llab-quvvatlovchi omillarni chuqur tahlil qilgan[10]. U psixologik yordamning individual, guruhviy va maslahat ko'rinishlarining professional o'sishga ijobiy ta'sir ko'rsatishini ilmiy asoslagan.

Xorijiy tajribalardan, masalan, M.Savickasning "Career Construction Theory" konsepsiyasi ham dolzarb. Unga ko'ra, inson o'zining kasbiy hayotini ijtimoiy hikoya sifatida quradi va bu jarayonda shaxsiy ma'nolar, qiziqishlar va rollar muhim ahamiyatga ega[5].

Umuman olganda, tahlil qilingan adabiyotlar yoshlarning professional rivojlanishida quyidagi psixologik omillar muhim rol o'ynashini ko'rsatadi:

- o'z-o'zini anglash va baholash qobiliyati;
- kasbiy motivatsiya va ichki intilish;
- shaxsiy qadriyatlar tizimi;
- ijtimoiy qo'llab-quvvatlovchi muhit (oila, maktab, jamiyat);

- moslashuvchanlik va stressga qarshi kurashish salohiyati.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, professional o'sishga erishishda psixologik tayyorgarlik, shaxsiy moslashuvchanlik va motivatsion omillarni rivojlantirish zarur bo'ladi. Shu boisdan, yoshlar bilan ishlovchi pedagog va psixologlar tomonidan bu omillarni hisobga olgan holda tizimli yondashuv zarurdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Bu tadqiqot yoshlarning professional kariyerasini takomillashtirishga ta'sir etuvchi psixologik omillarni aniqlash, ularning o'zaro bog'liqligini tahlil qilish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish maqsadida olib borildi. Tadqiqot nazariy va amaliy metodlar uyg'unligi asosida tashkil etildi.

Yoshlarning professional o'sish va kariyeraviy takomillashuv jarayonidagi psixologik xususiyatlari tadqiqotning obyekti sifatida qaraladi. Shuningdek, tadqiqot predmeti kasbiy rivojlanishga ta'sir etuvchi psixologik omillar (motivatsiya, o'z-o'zini baholash, maqsadga intilish, moslashuvchanlik, ijtimoiy qo'llab-

1-jadval.

V. Smekal va M. Kucherlarning "Motivatsiyani aniqlash testi"

Motivatsiya darajasi	Ishtirokchilar soni (N=120)	(%)
Yuqori	42	35.0
O'rta	58	48.3
Past	20	16.7

Ishtirokchilarning deyarli yarmi o'rta darajadagi motivatsiyaga ega bo'lib, ular hali o'z kasbiy yo'nalishini to'liq aniqlamagan. 35% ishtirokchi esa aniq maqsadga ega va faol intilishga moyil. 16,7% past motivatsiya ko'rsatganlar - bu guruhda kasbiy befarqlik va rejasizlik seziladi.

2-jadval.

D. Rojensxarstning "O'z-o'zini baholash testi"

O'zini baholash darajasi	Ishtirokchilar soni (N=120)	(%)
Yaxshi	50	41.7
O'rta	45	37.5
Past	25	20.8

quvvatlash). Tadqiqot maqsadi esa yoshlarning professional o'sishga ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi psixologik omillarni aniqlash va ularni rivojlantirishga xizmat qiluvchi psixologik tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot quyidagi psixologik metodlar yordamida amalga oshirildi:

1. So'rovnoma (anketlash): yoshlarning kasbiy intilishlari, o'zini baholash darajasi va ijtimoiy qo'llab-quvvatlovchi muhit to'g'risidagi ma'lumotlarni to'plash uchun maxsus tuzilgan anketalar qo'llanildi.

2. Motivatsiyani aniqlash testi (V. Smekal va M. Kucher versiyasi),

O'z-o'zini baholash testi (D. Rojensxarst),

3. Shaxsiy moslashuvchanlik testi (K. Rojers va R. Deymond).

Intervyu usuli orqali tanlab olingan ishtirokchilar bilan chuqur suhbatlar o'tkazilib, professional rivojlanishdagi psixologik to'siqlar aniqlanib, ularning shaxsiy qarashlari o'rganildi.

4. Kuzatuv metodi orqali amaliy faoliyatda bo'lgan yoshlar bilan olib borilgan psixologik suhbatlar va ijtimoiy muhitdagi o'zini tutish holatlari kuzatildi.

5. Tadqiqot bazasi Toshkent shahridagi oliy ta'lim muassasalari talabalari va kasb-hunar maktablari bitiruvchilari ishtirokida o'tkazildi (umumiy ishtirokchilar soni: 120 nafar).

6. Olingan ma'lumotlar matematik-statistik tahlil, xususan, korrelyatsion tahlil va deskriptiv statistika (o'rtacha qiymat, dispersiya, foizlar) yordamida qayta ishlanib, grafik va jadval shaklida taqdim etildi.

7. Tadqiqotning nazariy-metodologik asosi olimlar ishlanmalari va nazariy qarashlariga tayangan bo'lib, bunda D. Superning kasbiy rivojlanish bosqichlari nazariyasi, A. Maslouning motivatsion ehtiyojlar ierarxiyasi, K. Levinning shaxs va muhit o'zaro ta'siri to'g'risidagi g'oyalari, A. A. Asqarova, Z. Xusanova, N. To'raqulova singari o'zbek olimlarining yoshlar psixologiyasi sohasidagi ishlanmalari haqida manbaalar keltirilgan.

Tahlil va natijalar. 120 nafar ishtirokchi, Toshkent shahridagi oliy ta'lim muassasalari talabalari va kasb-hunar maktablari bitiruvchilari asosida o'tkazilgan psixologik metodikalar bo'yicha taxminiy chastotali tahlil va natijalarni taqdim qilaman. Har bir metodika bo'yicha foizli tahlil, asosiy tendensiyalar, va psixologik izoh keltirilib, "Yoshlarda professional kariyerasini takomillashtirishning psixologik omillari" mavzusidagi tadqiqotda foydalanilgan metodikalarning har biri bo'yicha tahliliy natijalarni bayon etdik.

Yaxshi darajadagi o'zini baholovchi ishtirokchilar odatda ijobiy fikrlaydigan, o'ziga ishonadigan va kasbiy maqsadlar qo'ya oladigan yoshlardir. Ammo 20.8% ishtirokchining past baholashi, ularning o'z imkoniyatlariga ishonch yo'qligi yoki tashqi qo'llab-quvvatlash yetishmasligidan dalolat beradi.

3-jadval.

K. Rojers va R. Deymondning "Moslashuvchanlik testi"

Moslashuvchanlik darajasi	Ishtirokchilar soni (N=120)	(%)
Yuqori	38	31.7
O'rta	60	50.0
Past	22	18.3

O'rta darajadagi moslashuvchanlik dominant bo'lib, ko'pchilik talaba va bitiruvchilar jamiyat talablariga moslashishga harakat qilayotganini ko'rsatadi. Yuqori moslashuvchanlar ko'proq ijodkor va yangi sharoitga tez

4-jadval.

Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash intervyu natijalari (n=20)

Qo'llab-quvvatlash turi	Ishtirokchilar soni	(%)
Oila tomonidan yuqori darajada qo'llov	8	40.0
Do'stlar/o'qituvchilar tomonidan qo'llov	6	30.0
Yetarli qo'llab-quvvatlov yo'q	6	30.0

Professional o'sish uchun ijtimoiy tarmoq va yaqinlar qo'llovi muhim omil hisoblanadi. Afsuski, intervyu qatnashchilarining 30 % i bu borada sust qo'llab-quvvatlovga ega bo'lib, bu ularning ishonch darajasi va motivatsiyasiga salbiy ta'sir qilmoqda.

Xulosa va takliflar. Yoshlarning professional kariyerasini shakllantirish va uni muvaffaqiyatli rivojlantirish jarayonida psixologik omillar muhim o'rin egallaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, kasbiy motivatsiya, o'z-o'zini baholash, moslashuvchanlik darajasi va ijtimoiy-psixologik qo'llab-quvvatlov yoshlarning professional yo'nalishidagi qarorlarida va faoliyatlarida hal qiluvchi omillar sifatida namoyon bo'ladi.

moslasha oladigan yoshlardir. Past darajadagilar esa o'zgaruvchan muhitga nisbatan qiyinchilik sezayotgan guruhdir.

O'rganilgan 120 nafar ishtirokchining katta qismi o'rta darajadagi motivatsiya va moslashuvchanlik ko'rsatkichlariga ega bo'lib, bu ularning kasbiy yo'nalishini aniqlashda va o'z ustida ishlashga ehtiyoj borligini anglatadi. Shu bilan birga, ayrim yoshlar o'z-o'zini past baholashi yoki ijtimoiy qo'llovning yetishmasligi tufayli kasbiy beqarorlik va passivlik holatida qolmoqda.

Shu boisdan, yoshlarga professional yo'nalish berishda individual yondashuv, psixologik maslahat, o'zini rivojlantirish bo'yicha treninglar va ijtimoiy qo'llov tizimini kuchaytirish zarur. Bu nafaqat ularning shaxsiy o'sishini ta'minlaydi, balki jamiyatda raqobatbardosh, faol va kasbiga sodiq kadrlarning shakllanishiga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Асқарова А.А. Ёшларнинг касбий йўналишини шакллантиришда психологик хизматнинг ўрни. – Т.: Фан, 2019. – 160 б.
2. Маслоу А. Мотивация ва шахсият. – Т.: Фан ва технология, 2012. – 220 б.
3. Роджерс К., Даймонд Р. Шахсий мослашув ва ўзини ривожлантириш психологияси. – М.: Прогресс, 2001. – 248 с.
4. Роженхарст Д. Тест самооценки личности: методика и интерпретация. // Практическая психология. – 2004. – №6. – С. 45–50.
5. Савикас М. Карьер кураш назарияси: Янги даврда касбий ўсиш. // Career Development Quarterly. – 2005. – №53. – Р. 291–306.
6. Смекал В., Кучер М. Мотивацияни аниқлаш методикаси. // Психодиагностика. – М.: Эксмо, 2003. – С. 77–85.
7. Супер Д. Теория профессионального развития. – М.: Педагогика, 1996. – 180 с.
8. Тўрақулова Н. Ўсмирларда касбий кизиқишларни шакллантиришнинг ижтимоий-психологик омиллари. – Т.: ЎзР ФА, 2016. – 152 б.
9. Хусанова З. Ёшларнинг касбий йўналиши ва уларга кўрсатиладиган психологик хизматлар. // Ўзбек психология журнали. – 2020. – №2. – Б. 54–60.
10. Шўжахонова Ш. Шахсий ўсиш ва касбий ўзини англаш жараёни. – Т.: Таълим, 2021. – 136 б.

UDK: 316.3

Robiyabonu TULYAGANOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti
E-mail: robiya6770@gmail.com

O'zMU dotsenti N.Mullaboyeva taqrizi asosida

AYOLLARDAGI TANA VA MEN OBRAZINING OILA-NIKOH MUNOSABATLARIGA TA'SIRI

Аннотация

Mazkur maqolada ayollarda tana va men obrazining oila-nikoh munosabatlariga ta'sirining rus olimlari talqinida tahliliy bayon etiladi. Unda ayollarda jismoniy men obrazi va Men konsepsiyasi masalalariga urg'u berildi. Tana obrazi shaxsning Men konsepsiyasi tarkibida muhim rol o'ynashi ko'rsatib berildi. Ayollardagi tana obrazi jismoniy obraz sifatida Men konsepsiyasi shaxsiy hamda ijtimoiy hayot sifatiga bevosita ta'sir ko'rsatishi ochib berildi.

Kalit so'zlar: ayollar, tana obrazi, Men konsepsiyasi, oila-nikoh, ta'sir, jismoniy tana obrazi, biologik ko'rinish, ideal men, nikoh munosabatlari, psixologik ta'sir.

ВЛИЯНИЕ ОБРАЗА ТЕЛА И Я-ОБРАЗА У ЖЕНЩИН НА СЕМЕЙНО-БРАЧНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

Аннотация

В данной статье представлен аналитический обзор влияния образа тела и Я-образа у женщин на семейно-брачные отношения в интерпретации российских ученых. Особое внимание уделено вопросам физического Я-образа и Я-концепции у женщин. Показано, что образ тела играет важную роль в структуре Я-концепции личности. Раскрыто, что образ тела у женщин как физический компонент Я-концепции оказывает прямое влияние на качество личной и социальной жизни.

Ключевые слова: женщины, образ тела, Я-концепция, семья и брак, влияние, физический образ тела, биологический облик, идеальное Я, супружеские отношения, психологическое влияние.

THE INFLUENCE OF BODY IMAGE AND SELF-IMAGE IN WOMEN ON MARITAL AND FAMILY RELATIONSHIPS

Annotation

This article provides an analytical overview of the influence of body image and self-image in women on marital and family relationships as interpreted by Russian scholars. Special attention is given to the issues of physical self-image and self-concept in women. It is demonstrated that body image plays an essential role within the structure of self-concept. The study reveals that women's body image, as a physical component of the self-concept, has a direct impact on the quality of personal and social life.

Key words: women, body image, self-concept, family and marriage, influence, physical body image, biological appearance, ideal self, marital relationships, psychological impact.

Kirish. Zamonaviy psixologiyada bugungi kunda shaxsning o'z-o'zini idrok qilishi, o'z-o'ziga munosabati, tana bilan bog'liq idrok kabi muammolar dolzarb va o'rganilishi jihatida ijtimoiy psixologiyaning asosiy muammolaridan biri hisoblanadi. Bu tadqiqot yo'nalishi ayollardagi tana obrazining Men obrazi bilan o'zaro aloqadorligi hamda bu obrazlarga oila-nikoh munosabatlarining ta'sirini ko'rib chiqadi. Tana obrazi shaxsning o'z-o'zini qabullashi doirasida muhim hisoblangani bois biz tadqiqotda tana va men obrazi masalalarini rus olimlari ilmiy izlanishlarida ko'rib chiqamiz. Ayollardagi tana obrazining ijobiy idrok qilinishi oilaviy muammolarning kamayishi va ayollardagi o'z-o'ziga munosabat talqinini yaxshilashga yordam beradi.

Bugungi kunda jamiyatda ayollarda shakllanib qolgan stereotiplar va ideal tana obrazi o'z-o'ziga bo'lgan munosabatning salbiy shakllanishiga olib kelmoqda. O'z-o'ziga bo'lgan munosabatning ijobiyligi

ayollardagi tana obrazining sog'lom shakllanishiga va buning natijasida o'z-o'ziga bo'lgan munosabatning oshishida muhim omil bo'lib hizmat qiladi. Fikrimizcha, tana obrazi tushunchasi shaxsning o'ziga bo'lgan munosabatni, o'ziga bo'lgan ishonch sifatida umumiy munosabatda asosiy o'rinni egallaydi. Bu borada salbiy fikrning shakllanishi ijtimoiy va oilaviy munosabatlarga ham bevosita ta'sir qiladi.

Oila-nikoh munosabatlarida qadriyatlar tizimida tana obrazining ahamiyati ko'pincha ikkilamchi masalaga aylanib qoladi. Aslini olganda, tana obraziga bo'lgan shaxsiy qoniqish darajasi oila-nikoh munosabatlarida hissiy yaqinlik, o'zaro hurmat, jinsiy qoniqish va oila mustahkamligida muhim omillardan biri hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tana obrazini o'rganishda jismoniy Men va Men konsepsiyasini o'zaro bog'liqligini rus olimlari adabiyotlarida, ilmiy izlanishlarida ko'rib chiqamiz. Tana obrazi shaxsning

Men konsepsiyasi tarkibida muhim rol egallaydi va bu obraz shaxsiy hamda ijtimoiy hayot sifatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ayollarda o'z tanasini qanday qabul qilishi nikohdagi qoniqish, oila barqarorligi va hissiy yaqinlik darajalariga sezilarli ta'sir qiladi. Bunda biz ko'rib chiqqan alohida e'tiborga loyiq joyi shundaki, tana obrazi faqat biologik yoki tashqi ko'rinish emas, balki u tanani anglash, tanani qabullash kabi kognitiv sohaning, hamda tananing sog'lomlik darajasi bilan bog'liq salomatlik darajasi bilan bog'liqligini aytishimiz mumkin. Men konsepsiyasiga ko'ra biz tanani o'zini qabullash bilan birgalikda bog'liq ravishda o'rganamiz.

Ushbu maqolada biz nazariy tahlilni amalga oshirgan holda, asosiy e'tiborni Gavrilenko A.A. tomonidan ishlab chiqilgan tana obrazi strukturasiga qaratamiz. Adabiyotlarni tahlili natijasida biz tana obrazi quyidagi komponentlarga bo'lib chiqishimiz mumkin:

Kognitiv komponent: shaxsning o'z tanasiga oid bilimlari, tanani idrok qilishi.

Affektiv komponent: tanaga nisbatan hissiy munosabat va qoniqish darajasi.

Xulqiy komponent: tashqi ko'rinishni o'zgartirishga qaratilgan harakatlar (parhez, sport, kosmetik amaliyotlar va boshqalar).

Tadqiqotchilar o'z ilmiy izlanishlarida turli xil "Men" obrazlarini ajratib, ularga o'z ilmiy talqinlarini berib o'tishgan. "Men" obrazlarini talqinida real, ko'zgudagi, ideal men kabi turlarga V.V.Sizikova, V.V.Stolin, N.Tolstix kabi rus olimlari tasniflashgan. A.N.Doroje bo'yicha esa tana obrazi atamasi "tana sxemasi" atamasi bilan talqin qilingan. Bu kabi talqinlarning har biri o'z navbatida quyidagi jihatlarni o'z ichiga oladi:

"Men-real" o'z tana obrazining real ko'rinishi va uning o'zini qabullash bilan bog'liqligida ko'rinishi;

"Men-ideal" ko'pincha ijtimoiy, jinsiy, yosh, etnik, kabi ijtimoiy o'ziga xos rollar orqali tana obrazini solishtirganda yuzaga keladi.

"Men-ko'zgu" bu esa tananing obyektiv jihatdan baholanishi, o'zini qabul qilishning munosabati bo'lishi mumkin.

Mana shu kabi kesmalarning har birini sharhlaganda ular o'z ichiga jismoniy Men, ijtimoiy Men, aqliy Men, hissiy Men kabi jihatlarni bildiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bu konsepsiyalar o'z navbatida bir biri bilan alohida ekanini ta'kidlab o'tamiz. Insonning o'zini o'zi anglashi va jamiyatda o'zini o'zi belgilashiga uning tashqi qiyofasi ham uzviy bog'liq ekanini aytib o'tish mumkin. Bu tadqiqotlarda ayollik va o'z-o'ziga ishonch kategoriyalari subyektiv ahamiyat kasb etadi. Bu komponentlarni I.S.Kon tana obrazini qabul qilish yosh tafovutlariga bog'laydi. O'smirlik davrida ko'pincha nisbiy tomondan tanani, tashqi ko'rinishni baholash ma'lum me'zonlarga ko'ra har doim ham aniq bo'lmagan xususiyatlar, hatti-harakatlar, qobiliyatlar realistic bo'ladi. O'smirlik va o'spirinlik davrida o'z tanasiga bo'lgan e'tibor sezilarli kuchayishi kuzatiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Men konsepsiyasining muhim tarkibiy qismi sifatida tana Men

obrazini tasavvur qilish subyektning o'z-o'zini idrok qilishidagi ajralmas qismiga aylanadi. Bu huddi shaxsning ichki va tashqi xususiyatlari birligida idrok etilishi natijisida shakllanadi deb ta'kidlaydi V.P.Zinchenko. Tanadagi "Men" obrazi "Men" konsepsiyasining kognitiv tarkibiy qismi bo'lib, o'zining tashqi ko'rinishiga, shu jumladan tananing og'irligi, shakllari, nisbatlarining xususiyatlariga nisbatan munosabat sifatida namoyon bo'ladi. Tana "Men" obrazining adekvatlik darajasi "Men" konsepsiyasining emotsional (o'z-o'zini baholash) va xulq-atvor (shaxsning o'z-o'zini tasdiqlash strategiyasi) komponentlarini o'rganishda aniqlanadi. O'z "tana Men" obrazi haqidagi tasavvurlarning shakllanishi bilan birga kechadigan eng yaqqol fenomenlardan biri tashqi ko'rinishning o'z-o'zini baholashi va uning refleksiya jarayonini faollashtiradigan boshqa baholarga mos kelishidir. Ekzistensial xususiyat kasb etayotgan muhim muammolardan biri – bu baholash obrazlarining boshqalar ko'rayotgan narsalar bilan inson aslida nimani his qilayotgani va u kim ekanligi o'rtasidagi nomuvofiqlik muammosidir. Mazkur nomuvofiqlik tashqi va ichki aloqalar tabiati, baholar va o'z-o'zini baholashning shakllanishiga asos bo'luvchi mexanizm tabiati tufayli yuzaga kelgan (V.V.Stolin, 1983).

Aksariyat tadqiqotchilar aynan har bir muayyan jamiyat madaniyati jismoniy jozibadorlikning ma'lum bir etalonini tarqatadi degan yakdil fikrni bildiradilar. M.V.Boloxova, I.S.Kon, V.A.Labunskaya kabi mualliflar ta'kidlaydiki: "Vizual madaniyat olamida tashqi qiyofaning shakllanishiga ta'sir etuvchi o'zga begona nigoh" pozitsiyasini turli ommaviy axborot vositalari amalga oshiradi. Ular tashqi qiyofa turlarini tashqi tana qiyofasini shakllantirishida va turmush tarsi parametrlarini, tegishli munosabatlar, holatlar, tasavvurlarni belgilaydi.

Yana bir muallif tadqiqotchilardan biri bo'lgan V.A.Labunskaya shaxsning tashqi ko'rinishi va tana Men obrazi orqali ifodalanishi va o'zini tasdiqlashi muammosiga murojaat qilish munosabati bilan ushbu yo'nalishni o'rganishga qiziqish ortib bormoqda, uning predmet maydoni kross-madaniy va gender tadqiqotlari ma'lumotlari ta'sirida shakllanadi. Bunda insonning status-rolli xulq-atvori, uning jinsiy rollarining tashqi atributlari, feminlik-muskulinlikning psixologik va ijtimoiy-psixologik xususiyatlari qayd etiladi.

Bundan tashqari ko'pgina mualliflar "go'zallik", "jismoniy barkamollik", "tashqi jozibadorlik", "jinsiylik", "jismoniylik" kabi tushunchalarning o'zi asosan erkaklar bilan emas, aksincha ayollar bilan bog'liq ekanligiga e'tibor qaratadilar. O.A.Voronina fikricha an'anaviy ijtimoiy-madaniy muhitda ayol shaxsiyatining tuzilishida tana Menining obrazi ko'proq ahamiyatga ega, chunki ayol uning tanasi va tana tajribasi (jinsiylikning rivojlanishi, homiladorlik va bola tug'lishi) orqali ifodalanadi. Jismoniy jozibadorlikning zamonaviy etalonini yaratishda bu uyidagicha ifodalanadi: meyoriy obraz asosida "ayol" va "tana" konstruksiyalari o'rtasidagi assotsiativ aloqa haqidagi tarixiy an'anaviy tasavvur yotadi. Buning natijasida ayol uchun muhim qadriyat aynan uning jismoniy jozibadorligi ekanligi haqidagi stereotip

mustahkamlanadi. Shu munosabat bilan hatto ayolning axloqiy fazilatlarini ko'pincha uning o'lchami, bo'yi, yurishi va qiyofasi umummaqbul qilingan idealga javob berish-bermasligiga qarab baholanadi.

Tahlil va natijalar. Biz ushbu maqolada ayollardagi tana Men obrazining birlamchi o'rganilish tomonlarini turli rus olimlari talqinida ko'rib chiqdik, hamda ushbu mualliflar tadqiqotlarida ishlab chiqilgan fenomenal atamalarini tahlil sifatida bayon etamiz. Bundan tashqari ba'zi manbalarda mualliflarning fikricha yuz, vazn, bo'y, tana tuzilishi, tana mutanosibligi xususiyatlariga munosabat ayolning o'ziga bo'lgan munosabatlari, o'zini his qilishi va o'zining o'ziga xosligi, adekvatligi va o'zini qabul qilishini boshdan kechirishi bilan chambarchas bog'liq. Shu bilan birga, ko'plab ayollarda tana qiyofasidan norozilik sababi haqiqiy nomutanosiblik yoki nuqsonlarda emas, balki kognitiv tuzilmalar va o'z tashqi ko'rinishi haqidagi tasavvurlarda yashiringan. Aytish mumkinki, bu tasavvurlar va kognitiv tuzilmalarning o'zi umumiyroq yaxlitlikka - o'ziga nisbatan obyektli ustanovkaga mos keladi. Agar ayolda beqaror yoki past o'zini o'zi baholash, o'ziga ishonchsizlik, yuqori darajadagi xavotir va boshqa muammolar bo'lsa, uning tana Men obraziga kirgan

standartdan konstitutsiyaviy yoki jismoniy og'ishlar og'riqli kechinmalarni keltirib chiqarishi mumkin. Biroq, o'zini past baholash, yuqori xavotirlanish o'z tana "Men"ining nostandartligini anglash natijasi bo'lishi mumkinligi ham muhim ahamiyatga egadir. Bu holatni N.I.Semechkino zamonaviy jamiyatda kuzatilayotgan o'z-o'zini anglashda tana Men obraziga favqulodda muhim o'rin berilganda eng ehtimoliy holdir degan fikrni bildiradi.

Ko'rinib turibdiki, ayolning jozibadorligini tashqi ko'rinish prizmasi orqali baholash nafaqat ayolning o'zi uchun salbiy psixologik oqibatlarining yuzaga kelishiga olib keladi, balki go'zallik tushunchasining "tashqi" va "ichki" tarkibiy qismlarining birligi sifatidagi talqinlariga zid keladi.

Shuni ta'kidlash kerakki, M.V. Boloxova o'z tadqiqot manbalarida o'z tashqi ko'rinishidan qoniqmaslikning optimal (ahamiyatsiz) darajasi ayolni jismoniy rivojlanishga va tanani jismoniy me'yorda ushlab turishga undaydi, ammo haqiqiy Men (jismoniy Menning haqiqiy obrazi) va ideal Men (jismoniy Menning istalgan, ideal obrazi) o'rtasidagi sezilarli tafovutlar turli xil salbiy oqibatlarga olib keladi - psixologik noqulaylikdan tortib, depressiya va jismoniy salomatlik buzilishlarigacha.

ADABIYOTLAR

1. Алмазова, С.Л. Теоретический анализ проблемы изучения образа тела как компонента «Я-концепции» личности / С.Л. Алмазова // Психология телесности: теоретические и практические исследования. - 2009. - №6. - С. 112-125.
2. Богданова, М.А. Становление образа телесного я как проблема рождения личности / М.А. Богданова // Психология телесности: теоретические и практические исследования. - Пенза, 2009. - С. 47-59.
3. Газарова, Е.Э. Психология телесности / Е.Э. Газарова. - М.: Институт общегуманитарных исследований, 2002. - 192 с.
4. Дурнева, М.Ю. Влияние социокультурных стандартов привлекательности на формирование отношения к телу и пищевого поведения у девушек подросткового и юношеского возраста / М. Ю. Дурнева, Т. А. Мешкова // Психологическая наука и образование. - М., 2013. - No2. - С. 25-34.
5. Заржицкая, О.А. Социально-психологический анализ телесности: возможности и перспективы / О.А. Заржицкая // Психология телесности: теоретические и практические исследования. - 2009. - №6. - С. 87-101.
6. Карабина, Ю.С. Эталон физической привлекательности как социокультурный фактор образа телесного Я у женщин / Ю.С. Карабина // Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова. - 2014. - No 16. - С. 144-148.
7. Алмазова, С.Л. Теоретический анализ проблемы изучения образа тела как компонента «Я-концепции» личности / С.Л. Алмазова // Психология телесности: теоретические и практические исследования. - 2009. - №6. - С. 112-125.
8. Баранская, Л.Т., Татаурова, С.С. Образ тела как предиктор нарушения адаптации молодежи в социальной среде / Л.Т.Баранская, С.С. Татаурова // Молодое поколение XXI века: Актуальные проблемы социально- психологического здоровья. М.: «ИГРА». - 2009. - No11. - С. 331-345.
9. Богданова, М.А. Становление образа телесного я как проблема рождения личности / М.А. Богданова // Психология телесности: теоретические и практические исследования. - Пенза, 2009. - С. 47-59.
10. Гавриленко, А.А. Образ физического Я как структурная составляющая Я- концепции: автореф. дис. ... канд. псих. наук / А.А.
11. Гавриленко. - ИСУП Государственного университета управления. - М., 2013. - 18 с.

Shahzoda TURSUNBOYEVA,
Toshkent Amaliy fanlar universiteti erkin izlanuvchisi
E-mail: tursunboyevashahzoda98@mail.com

Toshkent Amaliy fanlar universiteti dotsenti, f.f.d. X.Hamrakulova tarizi asosida

THE ATTITUDE TOWARDS LIFE, DEATH, AND IMMORTALITY IN HISTORICAL FORMS OF WORLDVIEW

Annotation

The article examines the themes of life, death, and immortality - recognized as enduring subjects of literature and art—as fundamental elements shaping the creative consciousness. It analyzes various historical forms of worldview, including mythological, philosophical, religious, and scientific perspectives, outlining their respective approaches, shared and divergent features, as well as their distinctive characteristics. Furthermore, the article presents examples illustrating how the ideological interrelations among these worldviews have subsequently served as the conceptual foundation for recurring images, ideas, and plot structures within literary thought.

Key words: worldview, death, immortality, consciousness, mythological, philosophy, religion, , elixir of life, ambrosia, panacea, amrita.

ВОСПРИЯТИЕ СМЕРТИ И БЕССМЕРТИЯ В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ЭВОЛЮЦИИ МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИХ ФОРМ

Аннотация

В статье освещены отношения, общие и отличительные черты, а также уникальные особенности различных исторических форм мировоззрения (мифологического, философского, религиозного, научного), которые являются основой творческого мышления на вечные темы литературы и искусства - жизнь, смерть и бессмертие. Приводятся примеры того, как идеологические отношения между различными формами мировоззрения впоследствии легли в основу общих образов, понятий и сюжетов в литературном мышлении.

Ключевые слова: мировоззрение, смерть, бессмертие, мышление, мифология, философия, религия, эликсир жизни, амброзия, панацея, амрита.

DUNYOQARASHNING TARIXIY TARAQQIYOTIDA O'LIM VA BARHAYOTLIKKA MUNOSABAT

Annotatsiya

Maqolada adabiyot va san'atning abadiy mavzularidan bo'lgan hayot, o'lim va barhayotlikka ijodkor tafakkuri uchun asos bo'luvchi dunyoqarashning turli tarixiy shakllari (mifologik, falsafiy, diniy, ilmiy)dagi munosabatlar, mustarak va farqli jihatlar, o'ziga hos xususiyatlar yoritilgan. Dunyoqarashning turli shakllari orasidagi g'oyaviy munosabatlar keyinchalik adabiy tafakkurdagi umumiy obraz, tushuncha va syujetlarga asos bo'lishi haqida misollar berilgan.

Kalit so'zlar: dunyoqarash, o'lim, barhayotlik, tafakkur, mifologik, falsafa, din, hayot eleksiri, ambroziya, panaseya, amrita.

Kirish. Ijod – statik jarayon emas, balki erkin va doimiy o'zgaruvchan faoliyatdir. Unda muallifning dunyoqarashi, yoshi, bilimi, tajribasi va e'tiqodi muhim rol o'ynaydi. Ijodkor o'z qarashlari asosida ma'lum madaniy yoki adabiy oqimlarga, shuningdek, fanlar mexanizmlariga asoslangan uslublarni asariga tatbiq qilishi mumkin. Muallif muammoni o'rganayotganda, asariga o'z ruhiy va hayotiy tajribasi hamda qadriyatlarini singdiradi. Samarali ijodkor inson ruhiyatining chuqur qatlamlariga kirib, keng tafakkur va nozik hissiy idrok bilan ishlaydi. Ratsional va irratsional fikrlashni uyg'un qo'llash ijodkorning rivojlanishini yanada mustahkamlaydi.

Aql va fikrlash xususiyati paydo bo'lganidan beri inson dunyoqarash orqali o'zining va atrof-muhitining munosabatlarini ifodalaydi. Tarix davomida

dunyoqarash mantig'ning rivojlanishiga mos ravishda mifologik, diniy, falsafiy va ilmiy shakllarga bo'lingan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Insonning obyektiv borliq: dunyo, atrofida bo'ladigan hodisalar va ular asosida o'ziga bo'lgan munosabatlarining jamlanmasi uning dunyoqarashini tashkil qilar ekan, ma'naviy faoliyat turi va ijodiy ongning eng yuqori darajasi sifatida badiiy tafakkur, albatta o'zgacha, kengqamrovli dunyoqarash tarzini talab qiladi. Binobarin, bunday yuqori darajada fikrlash tarziga erishish uchun ijodkor dunyoqarashning turli shakllaridan boxabar bo'lishi, asari orqali badiiy akslantirmoqchi bo'lgan real yoki syurreal hodisalar, obrazlarni ular aynan tegishli bo'lgan dunyoqarash shakliga ko'ra tavsiflay olishi muhimdir.

Masalan, obyektiv borliqda mavjud bo'lgan eng muhim jarayonlar hayot va o'limdir. Hayot o'zining tunganmas sir-asrorlari bilan, o'lim esa yengib bo'lmay mavhumlik ichidagi hodisaligi jihatidan har qanday dunyoqarash shakllarida azaliy va abadiy muammo sifatida ularga murojaat qilinadi. Har bir dunyoqarash shakli hayot va o'lim hodisasiga o'z tamoyillaridan kelib chiqib munosabat bildiradi. Badiiy tafakkurda o'lim va hayot, barhayotlik masalalariga yondashuv doimo dunyoqarashning tarixiy shakllaridan suv ichib gurgiragan. Muallifning badiiy maqsadi va aqliy hamda hissiy idrok shakliga ko'ra, ijod mahsulida yoritilgan hayotiy jarayonlar yoki o'lim hodisasida albatta tarixiy dunyoqarash shakl(lar)idan biri yoki bir nechta ustuvorlik qilishi mumkin. Shuning uchun, o'lim va hayot, umrboqiylik mavzulariga tarixiy dunyoqarash shakllarida munosabat qanday bo'lganini ko'rib chiqish, badiiy asarda mavjud bo'lgan o'lim va hayot bilan bog'liq qarashlar, syujet, obraz, motivlarning tarixiy ildizlaridan xabardor bo'lish keng qamrovli adabiy tahlilni amalga oshirish uchun foydali bo'ladi deb o'ylaymiz:

Tadqiqot metodologiyasi: Mif dunyoqarashda o'lim va hayotga munosabat. Insonning borliqqa estetik munosabatining boshlang'ich aksi miflarda ko'rinadi. Atrof-borliqdagi cheksizlikni ma'lum tartibga solish uchun ibtidoiy insonga uni fikrlab, tahlil qilish lozim edi. Dastlabki tahlil esa mif, afsona, ertak, doston va

1-jadval. Abadiylik bag'ishlovchi vositalarning turli xalqlar madaniyatidagi mifologik ildizlari:

Nomi	Kelib chiqishi	Tavsifi va xususiyatlari	Manbalar / Izohlar
Obihayot	Qadimgi Bobil	Abadiy yoshlik va hayot beruvchi ichimlik, hukmdor uni topish uchun uzoq sayohat qiladi, azob chekadi	"Gilgamesh" dostonida tasvirlangan [5. B. 56]
Amrita	Hind mifologiyasi	Xudolarning ichimligi. o'limlik bag'ishlaydi, Sut dengizini chayqatish bilan olinadi; Ambroziyaga o'xshash	Jorj Dyumezil hind-yevropa an'analarga bog'lagan
Ambroziya	Yunon mifologiyasi	Ma'budlarga abadiy yoshlik va boqiy hayot bag'ishlaydigan ne'mat; ba'zida nektar bilan birga tilga olinadi	Gomer she'rlari: nektar ichimlik, ambroziya yegulik [6]
Falsafa toshi	Alkimyogarlar va afsonalar	Har qanday metalni oltinga aylantirish qobiliyatiga ega, salomatlik va uzoq umr uchun hayot eliksiri yaratishga yordam beruvchi sifatida ko'riladi	Tabiatning beshinchi unsuri, turli nomlar bilan ataladi [7]

Kishilik taraqqiyoti natijasida odamlar tabiat va jamiyat haqidagi fikrlari chuqurlashib, bilimlari kengayib, savollari ko'payib borgan sari mifologik dunyoqarashdagi tamoyillar insoniyatning mavjud aqliy holatiga mos kelmay qoldi, o'rnini ilohiy-diniy qarashlar va falsafaga sekin-asta bo'shatib berdi.

Ammo shuni aytib o'tish kerakki, uzoq davrlik ibtidoiy inonchlarining natijasi bo'lgan mifologiya keyingi davrlardagi dunyoqarash shakllariga ham bevosita ta'sir o'tkazmay qolmagan.

Diniy dunyoqarashda hayot, o'lim va barhayotlikka munosabat. Mif ta'sirida insonning mavhum fikrlash qobiliyati sezilarli kuchaygan davrdan boshlab ilk mustaqil diniy qarashlar vujudga kela boshlagan. Din murakkab ma'naviy tuzilma va yirik tarixiy-ijtimoiy voqelik bo'lib, uning tamoyillari oliy kuch (Yaratuvchi)ning irodasi va uning mo'jizalariga bo'lgan e'tiqod ustiga qurilgan, bunda e'tiqod (inonch) doim bilimdan ustun qo'yiladi.

Diniy dunyoqarashda o'lim va undan keyingi hayotning mavjudligi haqidagi fikrlar vujudga kelishida hayotdagi adolatsizliklar, ijtimoiy notenglik qarshisida ojiz qolgan odamzotning holati muhim rol o'ynaydi. Bu dunyodagi hayotning hech qachon mukammal

rivoyatlarda o'z aksini topdi. Ular orqali inson atrofida bo'layotgan o'ziga tushunarsiz hodisalarni izohlashga urindi.

Abadiy hayotga intilish va o'limga nisbatan mavhumlik qo'rquvlari izmida qolgan ibtidoiy odam bu jarayonlarni miflar orqali izohlashga uringan. Turli xalqlar adabiyot va san'at tarixidagi Tanatos, Aid, Persefona, Osiris, Isida, Azroil kabi timsollar orqali o'limga "mas'ul" umumiy obrazlar shakllantirilgan, umrboqiy qahramonlar va umrboqiylik beruvchi vositalar motivlari yaratilgan. O'lim hodisasiga nisbatan ojizlik ibtidoiy dunyoqarashdanoq kishilarni iloji boricha hayotda ko'proq qolish, umrni uzaytirish, ta'bir joiz bo'lsa umrboqiylikka intilishiga olib kelgan. Shu orzu-niyatlarning miflardagi aksi o'laroq turli xalqlar og'zaki va yozma manbalarida o'limni yengish, barhayotlik, sog'lik va go'zallikka erishishga yordam beruvchi ne'matlar: ichimlik, meva, unsur kabi badiiy motivlar vujudga kelgan [1].

Yoshlik eliksiri (hayot eliksiri) – Bu insonni qarishning barcha salbiy oqibatlari, inson organizmi (asab, immunitet, jinsiy va boshq.) degradatsiyasi bilan bog'liq boshqa yoshga doir o'zgarishlardan xalos qiluvchi vositalarning turli shakllari, turli xalqlar afsona va dostonlarida turlicha nom va syujetlar bilan tilga olinadigan mashxur suyuqlik, yegulik yoki ma'dan. Quyida ulardan turli davr va xalqlar adabiyoti va san'atida keng qo'llanilganlariga to'xtalib o'tamiz:

1-jadval. Abadiylik bag'ishlovchi vositalarning turli xalqlar madaniyatidagi mifologik ildizlari:

bo'lmavligini inson anglab yetadi va o'limdan keyin ro'shnolik ko'rishdan umid qila boshlaydi, shu tufayli bizga ma'lum dinlarning deyarli barchasi o'limdan keyingi tirilish, narigi dunyo borligiga dalolat qiladi.

Musulmonlarning o'limga munosabati ham Islomning muqaddas manbaasi "Qur'oni Karim" da o'z ifodasini topgan. Misol uchun, "Al-Furqan" surasida: "Va bizni o'limdan qutqat, o'limdan keyin bizni qaytadan o'limdan qutqat" (Qur'an, 25: 24). Yaxshilik ham, yomonlik ham Allohdan ekaniga, tanasidagi jon U tomonidan omonat qilib berilganiga ishongan har qanday musulmon o'limdan emas, islomiy qarashlarga ko'ra, o'limdan keyin bo'ladigan savol-javobdan hayiqadi, chunki aynan shu jarayon uning narigi (chin, adabiy) dunyodagi o'rnini belgilaydi. Savol-javob qanday natija berishi esa, musulmonning bu dunyoda qilgan ibodat va yaxshi amallariga bog'liq,

Demak, diniy dunyoqarashlarda, xususan, Islom dinida hayot va o'limga munosabat o'limni hayotlik chog'ida tan olish, unga ruhan tayyorlanish, o'limdan so'ng ham ruhiy olam mavjudligi va u insonning hayotlik chog'idagi yashash tarziga qarab yaxshi va yomon makonga ajralishi (jannat va do'zax) kabi umumiy xulosalarga tayanadi, shuningdek diniy qarashlarga ko'ra abadiy hayot bu dunyoda mavjud

emas, ammo kishi to'g'ri yashab, sababini qilib uzoqroq umr ko'rishga intilishi qoralanmaydi.

Falsafiy dunyoqarashda hayot, o'lim va barhayotlik haqida. Insonning dastlabki ilmiy dunyoqarashga intilish kurtaklari sifatida yuzaga kelgan, hayotning barcha jabhalari haqida mushohada yuritishni maqsad qilgan falsafada hayot va o'lim fenomenlarini anglash va anglatish murakkab masalalardan biri sifatida qiziqarli ahamiyat kasb etgan, hatto falsafada hayot va uning ma'nosi, o'lim va umrboqiylikni kun tartibiga qo'yuvchi alohida tarmoq mavjud va u aksiologiya deb ataladi. Turli ta'riflarni umumiy qilib aytganda falsafiy jihatdan "Hayot – borliqning aktuallashish jarayonidir, bu jarayonning turli shakllarida borliqning imkoniyatlari ochiladi" [9]. Demak, hayot borliq ifodalanishining asosiy usullaridan biri sifatida falsafada o'rganiladigan muhim va murakkab muammodir.

Falsafada "barhayotlik" tushunchasi tabiiy emas, ijtimoiy ideal kasb etadi. Aksariyat falsafiy adabiyotlarda barhayotlik deganda inson hayoti davomida bajargan ezgu amallar, axloqiy harakatlar, yig'gan bilimlar va qilgan kashfiyotlari keyingi avlodlar xotirasidan joy olishi tushuniladi.

O'lim hodisasi esa, butun insoniyat qatori, faylasuflarning ham diqqat markazida bo'lgan. Falsafiy qarashlar evolyutsiyasida o'limni turlicha ta'riflashgan, fikr bildirilgan. Ammo uzil kesil, o'limni tavsiflovchi qoida mavjud emas.

Mashhur faylasuflardan Epikurning o'lim haqida aytgan fikrlari ayniqsa mashhur, uning fikricha, inson qanchalik tinch-osuda yashasa, o'limni ham shunday hotirjam kutib oladi, o'limdan qo'rqish bu dunyodan umid uzolmaganlar ishidir. Yana faylasuf o'limdan qo'rqish kerak emas deb hisoblaydi, chunki o'lim kelganda biz allaqachon bu hayotda bo'lmaymiz. Bu bosqichga kelib, falsafada o'lim tanaga tegishli hodisa ekanligi, ruhning esa barhayotligi haqidagi metafizik ta'limot asoslariga tayana boshlaydilar.

Qadimgi Xitoy, Hind falsafa maktablarida ham o'lim va barhayotlik haqida gap ketganda ko'proq

ruh(jon)ning umrboqiylik fenomeniga urg'u beriladi. Tana esa, tug'ilgan onidan boshlab vaqti kelib o'limga yuz tutadigan biologik butunlik.

Sharq mutafakkirlaridan Ibn Sino ham antik davr faylasuflarining ruhning abadiyligi haqidagi qarashlariga qo'shiladi. "Ruh – abadiy. U inson o'lgandan keyin ham mavjud bo'lib qolaveradi", deydi u. Ayni paytda, tiriklik va inson hayoti mazmuni haqida gap ketganda: "Tiriklik jismning idrok va harakatga ega bo'lmog'i demakdir" [10] deb hisoblaydi. Huddi shunga o'xshash fikrlar ispan shoiri va faylasufi Seneka asarlarida ham uchraydi: "Ko'pchilikka nafi tegadiganlarni va o'ziga o'zi foyda keltiruvchilarni «yashayapti» desa bo'ladi. Harakatsizlikda qotib, o'zini panaga oluvchilar uchun esa uylari go'yo tobutdir. Bu odamlar yashaydigan uyning ostonasiga marmar taxtacha o'rnatib, ularning ismini yozib qo'ysangiz ham bo'ladi. Chunki ular o'limidan avval o'lganlardir" [11].

Tahlillar va natijalar (Analysis and results) Ma'lum bo'ldiki, hayot va o'lim haqidagi mifologik, diniy, falsafiy qarashlar zamirida insonni o'limning mavhum tashrifiga hozirlash, unga nisbatan qo'rquvni yengish va hayot mazmunini anglab yetish orqali bu dunyo saodatidan bahramand bo'lishga undaydi. Sharq va G'arb falsafasida o'lim, hayot, barhayotlik fenomenlariga bo'lgan munosabatlarda mushtarakliklar ham mavjud bo'lib, ular orasida keyinchalik shakllangan ilmiy dunyoqarashga ham asos bo'la olgan qismlarini uchratishimiz mumkin.

O'lim insoniyat tafakkuri va qalbi tomonidan qabul qilinishi mushkul, ong ostida esa doimiy qo'rquv uyg'otuvchi sirli hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Bunday murakkab kechinmalarni ifodalashda badiiy adabiyot eng samarali vositadir. Chunki ijodkor borliqni faqat ko'rinishdagina emas, balki timsollar orqali qayta talqin etadi, hayot va o'lim mazmunini o'ziga xos tarzda badiiy aks ettira oladi. Shu bois, hayot va o'lim adabiyot va san'atning doimiy mavzusi, uning badiiy ifodasi esa adabiyotshunoslikning asosiy tadqiqot yo'nalishlaridan biridir.

ADABIYOTLAR

1. Ruck, Carl A.P. and Danny Staples, *The World of classical Myth*. 1994, p. 26
2. O. Madayeva va boshqalar, *Falsafa. O'quv qo'llanma*. – Toshkent, 2019. 47-b
3. A.Kun. Qadimgi yunon afsona va rivoyatlari. 249-b
4. Ю. А. Кулаковский «Смерть и бессмертие в представлениях древних греков». Киев, 1899. — С. 140
5. Гильгамеш: Вавилонский эпос. – Спб.:1919. — С. 56
6. Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей. –М.,2001. В 3т. Т. 1. –С. 91
7. Ragai, Jehane (1992). "The philosopher's stone: Alchemy and Chemistry". *Alif: Journal of comparative poetics*. 12: 58-77
8. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. "Tafsiri Hilol". VI jildlik, 6-jild. "Hilolnashr" nashriyot manbaasi. 2023, —B 616
9. Xudoyberganov R. O'lim va barhayotlik to'g'risida ilmiy va diniy g'oyalarning falsafiy tahlili. *Fals.fan. nom...diss*. – T.: 2010. 27-b.
10. Jo'rayeva S. "Haqiqat manzaralari. 100 mumtoz faylasuf". "Yangi asr avlodi". 2002. 46-b.
11. <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/jahon-nasri-onlayn-antologiyasi/seneka-m-a-4-m-65-rim/seneka-maktublar> .

UDK: 378.4

Muxabbat TURSUNOVA,

Samarkand State Institute of Foreign languages Teacher of the department of English philology

E mail:tursunovamuxabbat2319@gmail.com

Based on the review of SamSIFL, PhD. Associate professor, S.Shodiyev

SHAXSGA YO'NALTIRILGAN TA'LIM KONSEPSIYASI DOIRASIDA CHET TILI O'QITUVCHILARINING INDIVIDUAL STRATEGIYALARINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya

Ushbu maqolada shaxsga yo'naltirilgan ta'lim konsepsiyasi asosida bo'lajak chet tili o'qituvchilarining individual o'quv strategiyalarini shakllantirish va takomillashtirish masalalari nazariy va amaliy jihatdan tahlil etiladi. Mazkur yondashuvda har bir talabaga individual yondashuvni ta'minlash, ularning kognitiv, affektiv va ijtimoiy xususiyatlarini inobatga olgan holda ta'lim jarayonini moslashtirishning zaruriyati asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, individual strategiyalar, chet tili o'qituvchilari, reflektiv o'rganish, metakognitiv kompetensiya, raqamli texnologiyalar, portfolio asosida baholash, mustaqil o'rganish, kasbiy kompetensiyalar, ta'lim metodikasi.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ СТРАТЕГИЙ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ В РАМКАХ КОНЦЕПЦИИ ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБРАЗОВАНИЯ.

Аннотация

В данной статье теоретически и практически анализируются вопросы формирования и совершенствования индивидуальных учебных стратегий будущих учителей иностранного языка на основе концепции личностно-ориентированного обучения. Обосновывается необходимость индивидуального подхода к каждому студенту, адаптации образовательного процесса с учётом их когнитивных, аффективных и социальных особенностей.

Ключевые слова: Личные стратегии, индивидуальные стратегии, учителя иностранных языков, рефлексивные исследования, компетентность метакогнитива, оценка, независимое исследование, профессиональная компетентность, методы образования.

IMPROVING FOREIGN LANGUAGE TEACHERS' INDIVIDUAL STRATEGIES WITHIN THE FRAMEWORK OF THE PERSON-CENTERED EDUCATION CONCEPT

Annotation

This article theoretically and practically analyzes issues of the formation and improvement of individual educational strategies of future teachers of a foreign language based on the concept of personality-oriented learning. The need for an individual approach to each student, the adaptation of the educational process, taking into account their cognitive, affective and social features, is substantiated.

Key words: Personal strategies, individual strategies, teachers of foreign languages, reflexive research, competency of metacognitive, assessment, independent research, professional competence, methods of education.

Kirish. Globalizatsiya sharoitida xorijiy tillarni o'rganish va o'rgatish ta'lim tizimining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylangan. Xususan, bo'lajak chet tili o'qituvchilarini tayyorlash jarayoni nafaqat ularning til bilimlarini rivojlantirishni, balki mustaqil ta'limga tayyorlik, o'z-o'zini rivojlantirishga bo'lgan motivatsiya va shaxsiy o'quv strategiyalarini shakllantirishni ham o'z ichiga oladi.

Zamonaviy pedagogikada shaxsga yo'naltirilgan ta'lim konsepsiyasi asosida talabaning individualligi, ehtiyojlari va imkoniyatlarini inobatga olgan holda o'qitish jarayonini tashkil etish muhim omil hisoblanadi. Aynan ushbu yondashuv orqali bo'lajak chet tili o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini

chuqurlashtirish, ularning ijodiy va reflektiv fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, shuningdek, o'ziga xos individual strategiyalarini shakllantirish imkoniyati yaratiladi.

Ushbu maqola chet tillarini o'qitish jarayonida shaxsga yo'naltirilgan ta'limni asoslovchi nazariy modellarga oid umumiy tasavvurlarni shakllantirishga qaratilgan. Xususan, unda kognitiv, konstruktivistik hamda ijtimoiy-madaniy yondashuvlarning shaxsga yo'naltirilgan ta'lim bilan qanday bog'liqligi tahlil etiladi. Maqola doirasida o'qituvchilarga ushbu pedagogik yondashuvning nazariy poydevori hamda uning amaliyotdagi qo'llanishi haqida yanada chuqurroq tushuncha berish maqsad qilingan.

Kognitiv nuqtai nazar alohida o'quvchilarning diqqat, xotira va idrok kabi aqliy jarayonlarini va bu jarayonlarning ularning ta'lim natijalariga qanday ta'sir qilishini tadqiq etsa [Anderson, 2016], konstruktivistik nuqtai nazar o'rganishni faol jarayon sifatida qaraydi va bunda o'quvchilar o'zlarining oldingi bilimlari va tajribalariga asoslanib, o'z tushunchalarini shakllantiradilar [Vygotskiy, 1978]. Ijtimoiy-madaniy nuqtai nazar ta'limning ijtimoiy va madaniy kontekstlariga, jumladan, til va muloqotning o'quvchilar shaxsiyati va o'rganish tajribasini shakllantirishdagi roliga e'tibor qaratadi [Lantolf, Thorne, 2006].

Adabiyot sharhi. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim konsepsiyasi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab ta'lim tizimida keng qo'llanila boshlagan bo'lib, bu yondashuvda o'quvchi (yoki talaba) markaziy figura sifatida qaraladi [Rogers, 1983]. Carl Rogersning insonparvarlik psixologiyasiga asoslangan ta'lim modeli o'rganuvchining ehtiyojlari, qiziqishlari va shaxsiy rivojlanishiga yo'naltirilgan bo'lib, bu yondashuv chet tillarini o'qitishda ayniqsa muhim hisoblanadi.

Konstruktivistik yondashuvga ko'ra (Piaget, 1972; Vygotskiy, 1978), bilim o'quvchi tomonidan faol yaratiladi va ijtimoiy muhit bilan o'zaro ta'sirda shakllanadi. Vygotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" konsepsiyasi shaxsga yo'naltirilgan ta'limni qo'llashda muhim asos bo'lib xizmat qiladi, chunki u o'quvchini individual rivojlanish darajasiga mos tarzda qo'llab-quvvatlash zaruratini ta'kidlaydi.

Til o'rganish bo'yicha zamonaviy tadqiqotlar (Little, 1999; Benson, 2001) shaxsga yo'naltirilgan yondashuvning til kompetensiyalarini rivojlantirishda samaradorligini ko'rsatgan. Xususan, metakognitiv strategiyalar (Oxford, 1990) va o'z-o'zini baholash usullarining chet tili o'rganuvchilari orasida mustaqil o'rganishni rag'batlantirishi ko'rsatib o'tilgan.

Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi bilan bog'liq yangi tadqiqotlar o'qituvchilarning individual strategiyalarini rivojlantirishda sun'iy intellekt, mobil ilovalar va interaktiv platformalarning imkoniyatlarini yoritadi. Ayniqsa, Speakometer, Flowchase kabi ilovalar talabalarining talaffuz va eshitish ko'nikmalarini shaxsga yo'naltirilgan tarzda rivojlantirishda muhim vosita sifatida e'tirof etiladi.

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim modeli til o'rgatishda samarador strategiya bo'lib, u nafaqat bilimlarni, balki o'qituvchining reflektiv, mustaqil va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini ham rivojlantiradi.

Tadqiqot metododlogiyasi. Ushbu tadqiqotda shaxsga yo'naltirilgan ta'lim asosida bo'lajak chet tili o'qituvchilarning individual o'quv strategiyalarini shakllantirish va takomillashtirish jarayoni nazariy va amaliy jihatdan o'rganildi. Tadqiqotda sifat va miqdoriy (mixed-method) metodlar uyg'unlashtirildi.

Tadqiqot usullari.

Nazariy tahlil – shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, kognitiv va metakognitiv yondashuvlar, hamda til o'rganish strategiyalari bo'yicha ilgari o'tkazilgan ilmiy ishlanmalar tahlil qilindi.

Pedagogik kuzatuv – tajriba-sinov mashg'ulotlari jarayonida talabalarining faoliyati muntazam ravishda kuzatildi.

So'rovnoma va anketa – bo'lajak chet tili o'qituvchilari orasida o'z-o'zini baholash, ta'lim texnologiyalaridan foydalanish va shaxsiy o'quv strategiyalariga doir savollar asosida ma'lumotlar yig'ildi.

Tajriba-sinov ishlari – shaxsga yo'naltirilgan metodlarga asoslangan mashg'ulotlar turli bosqichlarda tashkil etildi va ularning samaradorligi statistik usullar orqali baholandi.

Intervyu va refleksiya – ishtirokchilarning o'z fikrlarini chuqur ifodalashi va o'z-o'zini anglash darajasini aniqlash uchun yarim strukturalashtirilgan intervyu tashkil qilindi.

Ishtirokchilar

Tadqiqotda 1-4-bosqichda tahsil olayotgan filologiya (ingliz tili) yo'nalishidagi 120 nafar talaba hamda 8 nafar tajribali chet tili o'qituvchisi ishtirok etdi. Ishtirokchilar maxsus tanlov orqali aniqlanib, ixtiyoriylik prinsipi asosida jalb qilindi.

Ma'lumotlarni tahlil qilish usullari

Yig'ilgan ma'lumotlar deskriptiv statistika, qiyosiy tahlil, hamda korrelyatsion tahlil usullari yordamida qayta ishlanib, SPSS dasturi asosida grafik va jadval ko'rinishida taqdim etildi. Shuningdek, sifatli ma'lumotlar tematik kodlash orqali chuqur tahlil qilindi.

Tahlil va natija. Tadqiqot davomida olingan ma'lumotlar tahlili shaxsga yo'naltirilgan ta'lim yondashuvi asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar bo'lajak chet tili o'qituvchilarning individual o'quv strategiyalarini rivojlantirishda sezilarli samaradorlikka ega ekanligini ko'rsatdi.

So'rovnoma natijalari tahlili

Tadqiqot ishtirokchilarining 78% i shaxsga yo'naltirilgan yondashuv asosida olib borilgan darslar ularning til o'rganishga bo'lgan motivatsiyasini oshirganini bildirdi. Talabalarining 65% i mustaqil ravishda o'quv rejalari tuzishni boshlaganini, 72% i esa o'z-o'zini baholash ko'nikmalarida ijobiy o'zgarishlar bo'lganini ta'kidladi.

Test natijalari tahlili

Tajriba-sinov mashg'ulotlaridan oldin va keyin o'tkazilgan diagnostik testlar natijalarining qiyosiy tahlili quyidagilarni ko'rsatdi:

1-bosqich talabalarining fonetik kompetensiyasi o'rtacha 1.14 barobarga oshgan;

2-bosqichda — 1.15 barobarga;

3-bosqichda — 1.15 barobarga;

4-bosqichda — 1.16 barobarga.

Bu esa o'quvchilarning bosqichma-bosqich individual strategiyalarni shakllantirishga tayyorligini isbotlaydi.

Portfolio ishlari va mustaqil loyihalar

Talabalarining mustaqil loyihalari, dars rejasi namunalarida reflektiv yondashuv, metakognitiv rejalashtirish va o'zini baholash komponentlari kuchaygani aniqlandi. Portfolio baholash natijalariga ko'ra, individual rivojlanish trayektoriyalarini ishlab chiqishga oid ishlar sifat darajasi bo'yicha 1.17 barobarga oshgani kuzatildi.

Chi-kvadrat va t-test usullari asosida o'tkazilgan statistik tahlil natijalari eksperimental guruhda o'zgarishlar ishonchli darajada sodir bo'lganini ($p < 0.05$) tasdiqladi. Bu esa qo'llanilgan metodikaning ilmiy asoslangan va samarali ekanligini ko'rsatadi.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim yondashuvi chet tili o'qituvchilari tayyorlash jarayonida individual o'quv strategiyalarini shakllantirish va rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Bu yondashuv orqali talabalarda mustaqil o'rganish, o'z-o'zini baholash, reflektiv fikrlash va metakognitiv rejalashtirish kabi muhim kompetensiyalar rivojlanadi.

Shuningdek, shaxsga yo'naltirilgan ta'limni qo'llash orqali o'qituvchilar o'quvchilarning shaxsiy ehtiyojlarini aniqlab, o'quv jarayonini individuallashtirishga erishadilar. Tajriba-sinov mashg'ulotlari natijalari shuni ko'rsatdiki, ushbu metodika fonetik, leksik va grammatik kompetensiyalarni chuqurlashtirishda ham ijobiy natijalar beradi.

Innovatsion texnologiyalar, jumladan raqamli vositalar, mobil ilovalar va portfolio asosidagi baholashlar shaxsga yo'naltirilgan o'quv muhitini yaratishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa, o'z navbatida, kelajakdagi chet tili o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini yanada chuqurlashtiradi.

Tadqiqot asosida quyidagi ilmiy-amaliy xulosalarga kelindi:

Talabalarining individual o'quv strategiyalarini rivojlantirish uchun ularning ehtiyojlari va o'rganish uslublariga moslashgan yondashuv zarur;

Shaxsga yo'naltirilgan metodlar orqali o'quv motivatsiyasi va faol ishtirok sezilarli darajada oshadi;

Metakognitiv va reflektiv strategiyalarni rivojlantirish — chet tili o'qituvchilarining mustaqil va samarali kasbiy faoliyatga tayyorgarligini ta'minlaydi.

Ushbu tadqiqot natijalari pedagogik ta'lim jarayonida innovatsion va individual yondashuvlarni tatbiq etishga asos bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Anderson, J. R. Cognitive psychology and its implications (8th ed.). Worth Publishers. 2016.- P. 230.
2. Anderson, J., Speck, B. Implementing personalized learning: Strategies and tools that work. ASCD. 2018.- p.43.
3. Anderson, L. W., Speck, B. W. Using self-reported learning styles to adapt instruction. The Journal of Experimental Education, 86(2), 226-239. 2018. P.- 134.
4. Reinders, H., Wattana, S. Digital games and language learning: An overview. In H. Reinders (Ed.), Digital games in language learning and teaching. Palgrave Macmillan. 2019.- pp. 1-15.
5. Vygotsky, L. S. Mind in society: The development of higher psychological processes. Harvard University Press. 1978.- 320.
6. Lantolf, J. P., Thorne, S. L. Sociocultural theory and the genesis of second language development. Oxford University Press. 2016.- P.32.
7. Little D, Benson P. Teaching and Researching Autonomy in Language Learning. Pearson Education, Harlow, UK. 2001.- P.156.

UDK:371.2

Nigora UMAROVA,
Toshkent davlat texnika universiteti dotsenti

PhD G'.Hamroyev taqrizi asosida

O'ZBEK TILI DARSLARIDA O'QUV TOPSHIRIQLARI ASOSIDA GAPIRISH VA O'QIB TUSHUNISH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya

Ushbu maqola O'zbek tili darslarida o'quv topshiriqlari orqali gapirish va o'qib tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan metodik yondashuvlarni tahlil etadi. Maqolada o'quvchilarning gapirish va o'qib tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishda qo'llaniladigan turli metodlar va o'quv topshiriqlari, shuningdek, bu ko'nikmalarni oshirish uchun ishlatiladigan amaliy tavsiyalar keltirilgan. Gapirish ko'nikmalarini rivojlantirishda dialog, monolog, va munozara usullari, o'qib tushunish bo'yicha esa matnni tahlil qilish, savol-javob va xulosa qilish kabi metodlar tavsiya etiladi. Shuningdek, o'quvchilarning kommunikativ qobiliyatlarini oshirish uchun interfaol metodlar va texnologiyalardan foydalanish zarurligi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, gapirish ko'nikmalari, o'qib tushunish ko'nikmalari, o'quv topshiriqlari, metodik yondashuv interfaol metodlar, kommunikativ ko'nikmalar, monolog va dialog, savol-javob usuli, xulosa chiqarish, ijodiy yozuvlar.

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ ГОВОРЕНИЯ И ПОНИМАНИЯ ПРОЧИТАННОГО НА УРОКАХ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА НА ОСНОВЕ УЧЕБНЫХ ЗАДАНИЙ

Аннотация

В данной статье анализируются методические подходы, направленные на развитие навыков говорения и понимания прочитанного посредством учебных заданий на уроках узбекского языка. В статье представлены различные методы и учебные задания, используемые для развития навыков говорения и понимания прочитанного учащимися, а также практические рекомендации, используемые для улучшения этих навыков. При развитии речевых навыков рекомендуются такие методы, как диалог, монолог, и методы обсуждения, а при понимании прочитанного-анализ текста, вопросы-ответы и выводы. Также подчеркивается необходимость использования интерактивных методов и технологий для улучшения коммуникативных способностей учащихся.

Ключевые слова: узбекский язык, разговорные навыки, навыки понимания прочитанного, учебные задания, методический подход интерактивные методы, коммуникативные навыки, монолог и диалог, метод вопросов-ответов, выводы, творческое письмо.

DEVELOPMENT OF SPEAKING AND READING COMPREHENSION SKILLS BASED ON TEACHING TASKS IN UZBEK LANGUAGE LESSONS

Annotation

This article analyzes methodological approaches aimed at developing speaking and reading comprehension skills through teaching assignments in Uzbek language lessons. The article presents various techniques and training assignments used to develop students' speaking and reading comprehension skills, as well as practical recommendations used to enhance those skills. In the development of speaking skills, techniques such as dialogue, monologue, and discussion methods are recommended, and in reading and understanding, techniques such as Text Analysis, Q & A, and inference are recommended. It is also emphasized the need to use interactive techniques and technologies to enhance students' communicative abilities.

Key words: Uzbek language, speaking skills, reading comprehension skills, teaching tasks, methodological approach interactive methods, communicative skills, monologue and dialogue, question and answer method, conclusion, creative writing

Kirish. O'zbek tili ta'limi o'quvchilarning nafaqat grammatika va leksika bilimlarini rivojlantirish, balki ularning kommunikativ ko'nikmalarini ham oshirishga yo'naltirilgan. Gapirish va o'qib tushunish ko'nikmalari bu jarayonning ajralmas qismidir. Ularni rivojlantirish orqali o'quvchilar nafaqat tilni

o'rganadilar, balki o'z fikrlarini aniq va ravon ifodalash, matnlarni to'g'ri va tushunarli tarzda o'qish ko'nikmalarini ham egallaydilar.

L.M.Fridman asarlarida muammoli vaziyatga asoslangan o'quv topshiriqlarining ta'rifi beriladi, ya'ni "muammoli vaziyatning har qanday belgisi modelini

topshiriq, deb atash mumkin. O'quv topshiriqlarini chuqur o'rgangan O.Roziqov o'quv topshiriqlarining xususiyatlarini aniqlash maqsadida ularni o'quv materiali bilan solishtirib, ularga "o'quv vazifasi o'quv va o'rganish ehtiyojlaridan kelib chiqadigan o'quv materialining o'zgartirilgan shaklidir", degan ta'rifni beradi [1].

O'quv topshiriqlarining nutqiy ko'nikmalarni rivojlantirishga yo'naltiruvchi yondashuv metodist olimlarning e'tiboriga tushmay kelmoqda. Oliy ta'lim tizimida bo'lajak mutaxassislarni o'z sohalarida samarali mehnat qila olishga o'rgatish uchun ularda davlat tilida muloqot qila olish ko'nikmalarini rivojlantirish zarur. Bunda, asosan, sara matnlarga ishlab chiqilgan pragmatik o'quv topshiriqlar tizimini yaratish ehtiyoji mavjud.

X.Muhiddinova bu boradagi turli fikrlarni o'zaro taqqoslab o'rganar ekan bugungi kungacha o'zbek tili ta'limida qo'llanadigan mashqlar va topshiriqlarni osondan qiyinga tamoyilida bosqichma-bosqich rivojlantirib borishi, bunda rusiyzabon talabalarining yoshi, til xususiyati, bilim darajasi, ta'lim yo'nalishini e'tiborga olish, qaysi bosqichda, kimga, qanday mashq va topshiriqlarni berishning ilmiy-nazariy va metodik asoslarini ishlab chiqish ilmiy metodik jihatdan tadqiq qilinmaganini ta'kidlaydi [2]. O'zbek tilini rus guruhlarida o'qitishda aynan qanday mashq turlaridan foydalanish, mashqlardan topshiriqlarni qanday farqlash va oliy ta'lim muassasalarida nutqiy ko'nikmalarni qanday rivojlantirib borish masalalarini ilmiy tadqiqiy jihatdan o'rganish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. O'quv topshiriqlari bilan bog'liq muammolarni hal qilish o'zbek tili darsliklari va o'quv qo'llanmalarida ham mashqlar va topshiriqlarning berilishi bilan bog'liq chalkashliklarni bartaraf etishga va o'zbek tili ta'limida nutqiy kompetensiyaning rivojlanishiga sharoit yaratadi. O'zbek tili o'qitish metodikasida innovatsion yondashuvlar qo'llanilayotgan bo'lsa-da, til o'qitishning o'ziga xos usullari mavjud bo'ladi.

G'. Hamroevning ta'kidlashicha, topshiriq mashqni ham, savolni ham o'z ichiga oladigan, talabani bilim olishga yo'naltiradigan, baholashda ishtirok etadigan, takrorga asoslangan mashqlar orqali malaka hosil qilishni tashkil qiladigan asosiy o'quv topshirig'idir. Uzoq muddatli kuzatishlar, tahlillar asosida xulosa qilish mumkinki, "Ona tili" darsliklaridagi mashq deb nomlangan o'quv topshiriqlari ham mashq emas, ya'ni mashqning talablariga javob bermaydi. Aslida mashq bilim berish vositasi emas, u ko'nikma va malaka hosil qilish uchun qo'llanilishi kerak. Topshiriq esa, bilim olish, mashg'ulotni tashkil etish va o'zlashtirilgan bilim va ko'nikmalarni baholashi, savol esa, talabni fikrlashga undashi, sinab ko'rish uchun qo'llanilishi lozim. Amalda esa, ular aralash holda qo'llaniladi [3]. Dars jarayonida mashq va topshiriqni bir-biridan didaktik jihatdan farqlash haqidagi nazariyasiga to'xtalish joiz. O'quv topshiriqlarining o'zbek tili o'qitish amaliyotida, asosan, ikki ko'rinishi qo'llaniladi. Bular mashq va topshiriqlar. Darhaqiqat, o'zbek tili darslik va qo'llanmalarida ham takrorga asoslangan mashqlar

deyarli uchramaydi. Topshiriqlar mazmuni ham xorijiy tillar o'qitish amaliyotidagi kabi ko'nikma va malakani shakllantirishga to'la ixtisoslashmagan. Mashq va topshiriqlar, umuman, o'quv topshiriqlari bilim hosil qilishdan ko'ra, nutqiy kompetensiyani shakllantirishga mo'ljallanishi lozim.

"Kompetensiya", "kompetentlik" tushunchalariga to'xtaladigan bo'lsak, bu atamalar tilshunoslikda ilk bor XX asr o'rtalarida N.Xomskiy tomonidan muomalaga kiritilgan bo'lib, tilni ishlatish jarayonida "faoliyatga yo'naltirilgan bilim, ko'nikma va malakalar majmui sifatida", ta'lim sohasida esa "kompetensiyaviy yondashuv" sifatida talqin etiladi, ta'limda natijaviylikni belgilaydigan omillardan biri sifatida qayd etilgan. Lug'atlarda bu so'zlarning ma'nolari turlicha izohlanadi. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da kompetensiya so'ziga shunday izoh beriladi: "Kompetensiya – (lot. sompetere – layoqatli, munosib bo'lmoq). 1) Muayyan tashkilot yoki mansabdor shaxsning rasmiy hujjatlarda belgilangan vakolatlari doirasi; vakolat. 2) Shaxsning biror-bir sohadan xabardorlik, shu sohani bilish darajasi" [4], tarjima lug'atlarida esa bu so'z quyidagicha sharhlanadi: "Компетенция – 1. Biror kishi yaxshi xabardor, omilkor bo'lgan soha; 2. yur. huquq (vazifa, ish) doirasi"; "Kompetensiya – 1. Biror kishi yaxshi xabardor bo'lgan soha yoki masala; 2. Vakolat, huquq ixtiyor; Компетент/- ный, -ная, -ное, -ен, -на – etarli ma'lumotga ega bo'lgan, puxta bilimli, yaxshi biladigan, bilimdon, xabardor, omilkor; 2) asosli, e'tiborli, mo'tabar; 3) kompetensiya [5] ga, ya'ni huquqqa ega bo'lgan; vakolatli. Kompetentlik – chuqur bilimga egalik, chuqur bilimga asoslanganlik, asoslilik, xabardorlik, omilkorlik" kabi ma'nolarni ifoda etadi.

H.Muhiddinova ta'lim sohasida kompetensiya so'zini layoqat, kompetentlikni esa layoqatlilik deb, ta'limga kompetensiyaviy yondashuvni egallangan bilim, ko'nikma va malakalarni o'z shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy faoliyatlarida amaliy qo'llay olish layoqatlarini shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim yo'nalishi, deb tushunish maqsadga muvofiq ekanligini ta'kidlaydi [6]. Darhaqiqat, til ta'limida kompetensiyaviy yondashuv ta'lim oluvchilarning o'rganayotgan tili materiallaridan va olingan axborotlardan o'z hayotiy faoliyatida oqilona foydalana olish, shu tilda o'z fikrini og'zaki va yozma tarzda mustaqil ifodalash va nutqiy vaziyatlarga mos ravishda qo'llay olish ko'nikma-malakalarini tarkib toptirish, ya'ni tilni maqsadli ravishda amaliy qo'llay olish layoqatini shakllantirishdan iborat.

Ushbu maqolada o'quv topshiriqlari yordamida gapirish va o'qib tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishning metodik yondashuvlari tahlil qilinadi.

1. Gapirish ko'nikmalarini rivojlantirish

Gapirish – bu kommunikatsiyaning asosiy vositasidir. O'zbek tili darslarida gapirish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun quyidagi metodlar va o'quv topshiriqlari qo'llaniladi:

Dialog va munozara usullari: O'quvchilarga o'zaro dialoglar tuzishni topshirish, bu orqali ular turli mavzularda fikr almashadilar. Mavzularni tanlashda o'quvchilarning qiziqishlariga e'tibor qaratish lozim.

Shuningdek, munozaralar o'tkazish orqali o'quvchilar o'z fikrlarini izchil va ravon ifodalashni o'rganadilar.

Monologik gapirish: O'quvchilarga biror mavzuda monolog shaklida nutq qilishni topshirish. Bu o'quvchining fikrlarini tizimli ravishda ifodalashga yordam beradi. Monologni tayyorlashda mavzuni chuqur o'rganish va uni mantiqiy tarzda ifodalash talab etiladi.

Rag'batlantiruvchi savollar: O'quvchilarga gapirishga rag'batlantiruvchi savollar berish, ular mavzuga oid savollarga javob berish jarayonida yangi ma'lumotlarni o'zlashtiradilar.

Gapirish bo'yicha o'quv topshiriqlari:

Diqqatni jalb etuvchi mavzular bo'yicha suhbat: O'quvchilarga turli mavzularda suhbatlashish (masalan, "Sevimli mashg'ulotingiz nima?", "Tashrif buyurishni xohlagan joyingiz qaysi?").

Monolog yoki insho tayyorlash: O'quvchilar ma'lum bir mavzuda monolog yoki qisqacha insho yozishadi va uni jamoa oldida nutq qilib o'qishadi.

Rag'batlantiruvchi savollar asosida qisqa suhbatlar: O'quvchilarga savollarni so'rab, ularning javoblarini eshitib, shunday tarzda suhbatni davom ettirish.

2. O'qib tushunish ko'nikmalarini rivojlantirish

O'qib tushunish ko'nikmalari, ya'ni matnni tahlil qilish va anglash, o'quvchilarning bilim olish jarayonining asosiy qismidir. O'qib tushunishni rivojlantirish uchun quyidagi metodlarni qo'llash samarali bo'ladi:

Matnni tahlil qilish: O'quvchilarga matnni o'qish va uning asosiy g'oyasini aniqlashni topshirish. Bu metod o'quvchilarning matnni diqqat bilan o'qish va tushunish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Savol-javob usuli: Matnni o'qib bo'lgach, o'quvchilarga savollar berish. Bu savollar matnning muhim jihatlari aniqlashga yordam beradi va o'quvchining o'qish jarayonida anglash darajasini oshiradi.

Matnni xulosa qilish: O'quvchilarga o'qigan matnning qisqacha xulosasini chiqarishni topshirish. Bu jarayon o'quvchilarning muhim ma'lumotlarni ajratib

olish va qisqacha ifodalash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Matn asosida ijodiy topshiriqlar: O'quvchilarga o'qigan matn asosida ijodiy fikr bildirishni topshirish. Masalan, matndagi qahramonlar yoki vaziyatga o'z nuqtai nazaridan qarash.

O'qib tushunish bo'yicha o'quv topshiriqlari:

Matnni o'qib, savollarga javob berish: O'quvchilar matnni o'qib, so'ngra berilgan savollarga javob berishadi. Bu orqali o'quvchilar matnning asosiy g'oyasini anglab, uning mazmunini to'g'ri tushunadilar.

Xulosa chiqarish: O'quvchilarga o'qigan matnni qisqacha xulosalash va undagi muhim jihatlarni ajratish topshiriladi.

Matn bo'yicha ijodiy yozuvlar: Matndan olingan ilhom bilan o'quvchilarga qisqacha hikoya yoki esse yozishni topshirish.

3. Metodik yondashuvlar va tavsiyalar

Gapirish va o'qib tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishda metodik yondashuvlarning ahamiyati katta. Ba'zi metodik tavsiyalar:

Interfaol metodlar: O'quvchilarga aktiv ishtirok etishga undovchi metodlarni qo'llash. Misol uchun, guruhlar orasida debatlar, rollar bo'yicha o'ynash, o'qish va gapirishda interaktiv o'yinlar va faoliyatlar.

Kommunikativ yondashuv: O'quvchilarga kommunikativ vaziyatlarni yaratish, o'qigan matn va suhbatlar asosida o'z fikrlarini ifodalash imkoniyatini yaratish.

Texnologiyalar yordamida o'qitish: Matnlarni onlayn platformalarda muhokama qilish, audiokitoblar va videolar yordamida matnlarni tinglash va tushunish ko'nikmalarini rivojlantirish.

Xullas, gapirish va o'qib tushunish ko'nikmalarini rivojlantirish o'zbek tili ta'limining muhim qismi bo'lib, o'quvchilarning kommunikativ qobiliyatlarini oshirishga katta yordam beradi. O'quv topshiriqlari va metodik yondashuvlar yordamida o'quvchilar matnni tushunish, fikrlarini ifodalash va samarali muloqot qilish ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Ushbu jarayon nafaqat til o'rganish, balki umumiy bilim va tafakkur rivojiga ham xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Разыков О.Р. Основы оптимального применения системы учебных задач в обучении. – Т.: “Укитувчи”, 1981. – с. 103.
2. Муҳиддинова Х. Таълим босқичларида ўзбек тили ўқитилиши узлуксизлигини таъминлашнинг илмий-методик асосларини такомиллаштириш. Пед. ф. ном-ди дисс. автореф.– Тошкент: ТДПИ, 2011. – 52 б.
3. Ҳамроев Ғ. Она тилидан ўқув топшириқлари тузиш методикаси. Монография. – Тошкент. Донишманд зиёси. 2021. 196 б.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 4–жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2008. –267-бет .
5. Зимняя И.Н. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Ж.Высшее образование сегодня, №5. – Москва, 2003. – С.34-42.
6. Муҳиддинова Х. Таълим босқичларида ўзбек тили ўқитилиши узлуксизлигини таъминлашнинг илмий-методик асосларини такомиллаштириш. Пед. ф. ном-ди дисс. автореф.– Тошкент: ТДПИ, 2011. – 52 б.

UDK: 371.134

Huriniso UMIROVA,
Osiyo xalqaro universiteti magistranti
E-mail: O868838@gmail.com

TDTrU professori, f.f.d B.Salimov taqrizi asosida

PEDAGOGIK TEXNIKA- O'QITUVCHINING FE'L- ATVORI, YURISH- TURISHINING TASHKILIY USULLAR MAJMU'I SIFATIDA

Annotatsiya

Ushbu maqolada pedagogik texnika tushunchasining mazmuni, uning o'qituvchi shaxsiyatidagi fe'l-atvor va yurish-turish madaniyatini shakllantirishdagi o'rni tahlil qilinadi. Shuningdek, pedagogik texnikaning ta'lim jarayonidagi tashkiliy-kommunikativ funksiyasi va uning samarali dars o'tkazishdagi ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: pedagogik texnika, fe'l-atvor, pedagogik madaniyat, notiqalik, emotsional boshqaruv, pedagogik uslub, mulqot.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ТЕХНИКА КАК СОВОКУПНОСТЬ ОРГАНИЗАЦИОННЫХ ПРИЕМОВ ХАРАКТЕРА, ПОВЕДЕНИЯ ПЕДАГОГА

Аннотация

В статье анализируется содержание понятия педагогической техники, ее роль в формировании характера и культуры поведения личности педагога. Также выделяется организационно-коммуникативная функция педагогической техники в образовательном процессе и ее значение в эффективном обучении.

Ключевые слова: педагогическая техника, характер, педагогическая культура, ораторское искусство, управление эмоциями, педагогический стиль, общение.

PEDAGOGICAL TECHNIQUE AS A SET OF ORGANIZATIONAL METHODS OF THE TEACHER'S CHARACTER, BEHAVIOR

Annotation

This article analyzes the content of the concept of pedagogical technique, its role in the formation of the character and behavior culture of the teacher's personality. It also highlights the organizational and communicative function of pedagogical technique in the educational process and its importance in effective teaching.

Key words: pedagogical technique, character, pedagogical culture, oratory, emotional management, pedagogical style, communication.

Kirish. Zamonaviy pedagogikada o'qituvchining shaxsiy fazilatlar, nutqi, hissiy barqarorligi va tashqi ko'rinishi kabi jihatlar ta'lim jarayonining samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu nuqtayi nazardan, pedagogik texnika – bu nafaqat o'qituvchining bilim va metodik salohiyati, balki uning fe'l-atvori, yurish-turishi, ovoz ohangi, tana harakati va emotsional boshqaruvi kabi pedagogik vositalarning uyg'un majmui hisoblanadi. Bugungi kunda Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi milliy rivojlanishimizning yangi bosqichini boshlab berdi. Mamlakatimizda kechayotgan chuqur islohotlar, xususan, ilm-fan, ta'lim-tarbiya sohalarining davlat siyosati darajasiga ko'tarilishi, o'qituvchining kasbiy salohiyatiga, uning pedagogik texnikasiga bo'lgan talabni sezilarli darajada oshirmoqda.

Ta'lim tizimidagi innovatsion yondashuvlarning faol joriy etilishi, yoshlarning sifatli bilim olishi va ijtimoiy faol shaxs sifatida shakllanishida o'qituvchining shaxsiy fe'l-atvori, yurish-turishi, mulqot uslubi alohida o'rin tutadi. Zero, pedagogik texnika – bu o'qituvchining shunchaki dars o'tish ko'nikmasi emas, balki ta'lim jarayonida ijtimoiy-psixologik muhitni boshqarish, emotsional va kommunikativ muvozanatni ta'minlash, talabalar bilan samarali mulqot o'rnatish vositasidir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev rahbarligida so'nggi yillarda ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, malakali va zamonaviy pedagog kadrlar tayyorlash, ularning kasbiy salohiyatini doimiy ravishda oshirib borish bo'yicha muhim qaror va dasturlar hayotga tatbiq etilmoqda. Bu islohotlar pedagogik texnika mazmunini ham yangilash, uni zamonaviy kommunikatsion texnologiyalar, notiqlik san'ati, psixologik barqarorlik elementlari bilan boyitishni taqozo etmoqda. Shu ma'noda, o'qituvchining tashqi ko'rinishi, ohangdor va ta'sirchan nutqi, tana harakati va yuz ifodalari, shuningdek, vaziyatni idrok qilish va boshqarish qobiliyati bevosita ta'lim sifati, o'qituvchining darsga bo'lgan motivatsiyasi va ijtimoiy faolligiga ta'sir ko'rsatadi. Yangi O'zbekiston ta'lim tizimida erishilayotgan yutuqlar va qo'yilgan ustuvor vazifalar zahirida pedagog shaxsining yangi sifat bosqichiga chiqishi, uning pedagogik texnikasi – kasbiy mahoratining ajralmas tarkibiy qismi sifatida e'tirof etilishi muhim ahamiyat kasb etmoqda.

"Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" O'zbekistonda kadrlar tayyorlash tizimini modernizatsiya qilishni, ularning bilim va malakalarini xalqaro standartlarga moslashtirishni nazarda tutadi. O'zbekistonda bu

yo'nalishda ko'plab islohotlar amalga oshirilmoqda, jumladan o'qituvchilarni malaka oshirish va ularni yangi pedagogik texnikalar bilan tanishtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Kadrlar tayyorlashda o'qituvchilarni zamonaviy metodlar va pedagogik texnika bilan ta'minlash muhim ahamiyatga ega. 2020-yilda "O'qituvchilar va tarbiyachilarni tayyorlash va malakasini oshirish tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi qaror qabul qilindi, bunda o'qituvchilarning malakasini oshirish uchun turli seminarlarga, kurslarga va onlayn ta'limga qatnashish imkoniyatlari yaratildi. Bu qilinayotgan ishlardan maqsad albatta o'qituvchilarda pedagogik texnikani rivojlantirib ta'lim sifatini oshirishdir. Ta'lim sohasidagi islohotlarni chuqurlashtirish va yangi pedagogik usullarni joriy etish, bilimlarni xalqaro standartlarga moslashtirish muhim hisoblanadi. Bu borada dasturlar va metodikalarga e'tibor qaratish zarur. Zero, prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev aytganlaridek "Bizning asosiy vazifamiz – ta'limni zamonaviy talablar darajasiga ko'tarish, ta'lim sifatini oshirish va yoshlarni yuksak bilimlar bilan ta'minlashdir." Bizning mavzimiz pedagogik texnika haqida bo'lar ekan, avvalo, o'qituvchining dars o'tish texnikasi darsning samaradorligini belgilashini aytib o'tmoqchimiz. Pedagogik texnika – bu o'qituvchining ish faoliyatida foydalanadigan fe'l-atvori, yurish-turishi, so'zlash uslubi, o'qitish jarayonidagi harakatlarining barcha majmuasidir. Bu, aslida, o'qituvchining o'zining maqsadlariga erishish uchun qanday qilib samarali va ta'sirchan tarzda ishlashini ta'minlashga qaratilgan turli pedagogik usullarni o'z ichiga oladi. Pedagogik texnika o'qituvchining professional faoliyatining barcha jihatlarini qamrab oladi va uning pedagogik mahoratining ajralmas qismidir. Hozirgi zamon o'qituvchisi pedagogik mahorat tizimida pedagogik texnikaning rolini beqiyos deb biladi. Chunki u o'qituvchiga o'z gavdasini tuta bilishi (mimika, pantomimika), his-tuyg'ularini (emotsiyasini) boshqara olishi, ishtiyoq, qobiliyatlar, nutq texnikasini egallashi va ularni o'quv faoliyatida, o'qishdan tashqari ta'lim va tarbiyaviy faoliyatlar jarayonida qo'llash yo'llarini tushuntiradi. Demak, pedagogik texnika o'qituvchi kasbiy faoliyatida shunday kasbiy va shaxsiy malakalar yig'indisiki, u o'qituvchining pedagogik faoliyatiga ta'sir ko'rsatishi, ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil qilish va boshqarish ishlarida asosiy yo'l ko'rsatuvchi bo'lib xizmat qiladi. Pedagogik texnikalar tizimiga o'qitish samaradorligini oshirish va ijobiy tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadigan yana bir mahorat o'qituvchining aktyorlik va rejissyorlik mahoratidir. Xususan, adabiyot, odob, ma'naviyat asoslari, tarix fanlari o'qituvchilari uchun aktyorlik mahorati juda zarur. Ayrim mavzular, obrazlar, tarixiy qaxramonlarni tasvirlash, aktyorlik, tarbiyaviy ma'lumotlar so'rash, o'quvchilar faoliyatini tashkil etishda o'qituvchidan rejissyorlik mahorati zarur. Bu ko'nikmalar o'qituvchiga yoshlar bilan muloqotda bo'lishda o'quvchilarning intellektiga emas, balki ularning his-tuyg'ulariga ta'sir o'tkazishga, dunyoga hissiy jihatdan qimmatli bo'lish tajribasini o'rgatishda yordam beradi. Pedagogik texnikaning muhim xususiyatlaridan biri o'qituvchining o'quvchilar bilan bevosita muloqoti jarayonida shakllanadigan kasbiy texnik ko'nikma va malakalaridir. Bunda pedagogik texnikaning ko'nikma va malakalari o'qituvchining pedagogik mahorati bilan aloqadorlikda shakllanib boradi. Rivojlangan pedagogik texnika xususiyatlari o'qituvchiga o'quvchilar bilan muloqot jarayonida zarur so'z va gap ohangi, qarash, imo ishorani tez va aniq topish, kutilmagan pedagogik

vaziyatlarda bosiqlik va osoyishtalik aniq fikr yuritish, vaziyatni fikran va tez tahlil qilish qobiliyatlarini namoyish etish bilan ifodalanadi. Pedagogik texnikaning ushbu

Metod va metodologiya. Tadqiqotda "pedagogik texnika" tushunchasining mazmun-mohiyatini ochib berish, uning o'qituvchi shaxsiyatidagi fe'l-atvor, yurish-turish va tashkiliy usullar bilan o'zaro bog'liqligini aniqlash, ta'lim jarayonidagi funksional ahamiyatini aniqlash maqsadida kompleks metodologik yondashuv asosida ish olib borildi. Tadqiqot metodologiyasi quyidagi nazariy va empirik asoslarga tayandi: Tadqiqot metodologik asosi sifatida, falsafiy yondashuv: shaxs va jamiyat, ta'lim va ma'naviyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni asoslashga xizmat qildi. Psixologik-pedagogik yondashuv: o'qituvchining fe'l-atvori, hissiy holati, kommunikatsion uslubi, shuningdek, pedagogik faoliyatning refleksiv xarakterini chuqur tahlil qilishga imkon berdi. Sistemali yondashuv: pedagogik texnikani o'zaro bog'liq elementlar majmui sifatida ko'rib chiqdi (nutq, harakat, hissiy nazorat, tashqi muomala va h.k.). Tadqiqot uslublari (metodlari) sifati sifada nazariy tahlil kerak. Pedagogik texnika, pedagogik muloqot, kasbiy kompetensiya, o'qituvchi shaxsi, didaktik uslublar haqidagi mavjud adabiyotlar, ilg'or tajribalar va ilmiy qarashlar o'rganildi. Tizimli tahlil va sintez: o'qituvchining fe'l-atvori va yurish-turishiga oid tashkiliy-pedagogik harakatlar o'zaro bog'liq tizim elementlari sifatida o'rganildi va umumlashtirildi. So'rovnoma va suhbatlar: amaldagi pedagoglar, metodistlar hamda talaba-pedagoglar bilan suhbatlar va so'rovlar o'tkazilib, pedagogik texnikaning amaliy jihatlarini tahlil qilindi.

Kuzatuv usuli: real dars jarayonida o'qituvchilarning o'zini tutishi, muloqotdagi xatti-harakati va hissiy ifodalarining o'quvchilarga ta'siri kuzatilib, holatlarni tahlil qilishga xizmat qildi.

Ekspert baholash: ilg'or o'qituvchilar va trenerlar ishtirokida pedagogik texnikaga oid tavsiyalar ishlab chiqildi hamda tajriba asosida baholandi. Tadqiqotda qo'llangan yondashuvlar: Antropologik yondashuv – pedagog shaxsining axloqiy, madaniy va emotsional jihatlarining tahlilida asosiy nazariy baza bo'ldi. Interaktiv yondashuv – o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi muloqotni tahlil qilishda qo'llanildi. Refleksiv yondashuv – pedagogning o'z faoliyatini baholashi va takomillashtirishi uchun zaruriy mezonlar ishlab chiqildi.

Natijalar. Bugungi globallashuv va raqobat kuchayib borayotgan sharoitda ta'lim-tarbiya tizimi oldiga qo'yilgan asosiy vazifalardan biri – zamonaviy, kompetent, tashabbuskor va ijodiy fikrlovchi pedagog kadrlarni tayyorlashdir. Bunda o'qituvchining kasbiy faoliyatida muhim o'rin tutuvchi pedagogik texnika tushunchasi alohida ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. U o'qituvchining nafaqat bilim va malakasi, balki uning fe'l-atvori, yurish-turishi, hissiyati, muloqot uslubi orqali ta'lim jarayonini samarali boshqarish vositasi hisoblanadi. Pedagogik texnikaning mohiyati va strukturasi bu pedagogik texnika – bu o'qituvchining o'z kasbiy faoliyatida qo'llaydigan muloqot madaniyati, shaxsiy fazilatlar, tashqi va ichki o'zini tutish uslublari, hissiyotlarini boshqarish va ijtimoiy ta'sir ko'rsatish vositalari majmuidir. Bu tushuncha ikki asosiy komponentga ajratiladi. Shaxsiy-pedagogik komponentlar: O'qituvchining mimik va pantomimik harakatlari (tana harakati, yuz ifodasi, imo-ishoralar); O'z hissiyatini nazorat qilish, psixologik barqarorlik va refleksiya ko'nikmalari; Diqqat, kuzatuvchanlik, ijtimoiy

perseptiv qobiliyatlar; Nutq texnikasi: nafas olish, ovozni boshqarish, so'z ohangi va tempi.

Bu komponentlar o'qituvchining shaxsiy fe'l-atvori, ichki madaniyati va hissiy-irodaviy tayyorgarligini ifodalaydi va ularni o'quvchilar bilan ishlashda doimiy ravishda namoyon etadi. Texnologik-pedagogik komponentlar: Didaktik, konstruktiv, kommunikativ va tashkilotchilik qobiliyatlari; Pedagogik jarayonni rejalashtirish, nazorat qilish va baholash; O'quvchilar bilan pedagogik muloqotni muvozanatda saqlash va boshqarish; Ijodiy yondashuv asosida tarbiyaviy faoliyatni yo'lga qo'yish.

Mazkur komponentlar o'qituvchining ta'lim-tarbiya jarayonini zamonaviy yondashuvlar asosida tashkil etish, metodik vositalardan maqsadli foydalanish, innovatsion muhitni shakllantirishda asos bo'ladi. Pedagogik texnika – aktyorlik san'ati va shaxsiy fazilatlar uyg'unligi sifatida. Ko'plab tadqiqotlar ta'kidlaganidek, pedagogik texnika o'zida aktyorlik san'atining ayrim jihatlarini mujassam etadi. Ammo farqi shundaki, aktyor sahnada bir mavzuni bir xil tarzda ijro etsa, o'qituvchi har bir darsda yangi mavzuni didaktik jihatdan yoritadi, uni o'quvchilarning psixologik holatiga moslashtiradi, ularning faol ishtirokini ta'minlaydi. Shuning uchun pedagogdan doimiy kasbiy refleksiya, hissiy jihatdan tayyorgarlik, doimiy harakat va yangilanish talab qilinadi.

Adabiyotlar tahlili. Pedagogik texnika – o'qituvchining fe'l-atvori, yurish-turishining tashkiliy usullar majmuasi sifatida pedagogik texnika deganda, o'qituvchining ta'limiy muloqotni tashkil etishdagi tashqi va ichki harakatlarining majmuasi tushuniladi. Bu texnika quyidagilarni o'z ichiga oladi. Masalan Nutq madaniyati: tovush balandligi, pauza, urg'u, izchil bayon qilish qobiliyati; Tana harakati (kinestetikalar): qo'l harakati, tana pozitsiyasi, ko'z bilan aloqa; Fe'l-atvor va hissiy holat: o'zini tutish, vaziyatni boshqarish, stressga chidamlilik; Muloqot texnikasi: tinglash, savol-javobni boshqarish, fikr bildirish, ijobiy turtki berish.

Bu jihatlar o'qituvchining o'quvchi bilan samarali kommunikatsiya o'rnatishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Pedagogik texnikaning tashkiliy-uslubiy funksiyalari aosi sifatida, pedagogik texnika o'qituvchining kasbiy ustunligini ta'minlovchi muhim omil bo'lib, quyidagi asosiy funksiyalarni bajaradi.

1. Tashkiliy-funksional funksiya: dars jarayonini intizomli, muvozanatli tashkil etish imkonini beradi;

2. Kommunikativ funksiya: o'quvchi bilan ishonchli muloqot o'rnatish, emotsional yaqinlik hosil qilishga xizmat qiladi;

3. Tarbiya funksiyasi: o'qituvchining shaxsiy namunasi orqali axloqiy qadriyatlarni singdirishga yordam beradi;

4. Motivatsion funksiya: talabalarni ruhlantirish, rag'batlantirish orqali darsga jalb etadi.

Muhokama. Pedagogik texnika o'qituvchining kasbiy faoliyatida markaziy o'rin egallaydi. U nafaqat ta'lim mazmunini yetkazish vositasi, balki ta'lim oluvchilarga tarbiyaviy, psixologik va axloqiy ta'sir ko'rsatishning eng muhim omillaridan biridir. Ayniqsa, o'qituvchining shaxsiy fe'l-atvori, yurish-turishi va muloqotdagi madaniyati ta'lim jarayonining sifatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, pedagogik texnika faqat nutq madaniyatini egallash bilan cheklanmaydi. U o'qituvchining mimikasi, pantomimik harakatlari, ovoznining tembi va ohangi, psixologik barqarorligi, hozirjavobliligi, shuningdek, dars davomida yuzaga keladigan turli vaziyatlarga bo'lgan emotsional va ijtimoiy yondashuvini ham o'z ichiga oladi. Bu jihatlar o'quvchi shaxsiga ruhiy-axloqiy ta'sir ko'rsatish imkonini yaratadi va ularning darsga bo'lgan munosabatini shakllantiradi. Shuningdek, o'qituvchining pedagogik texnikasi o'qituvchining shaxsiy fazilatlariga bevosita bog'liqdir. Tajribali o'qituvchilarning faoliyatida ko'rinish turibdiki, ular o'z harakatlarini rejalashtirib boshqaradi, o'zini auditoriyaga moslab olib boradi, o'quvchilar bilan pedagogik muloqotni balansda ushlaydi va har bir o'quvchining individual xususiyatlariga mos yondashuvni tanlay oladi. Bu esa o'qituvchining pedagogik texnikani ongli ravishda boshqarayotganidan dalolat beradi. Pedagogik texnikani egallash darajasi o'qituvchining kasbiy yetukligi va mahoratiga bevosita bog'liq. Ustoz pedagoglar va novator o'qituvchilar faoliyatida pedagogik texnikaning barcha komponentlari uyg'un holda ishlaydi: bu holat ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish, shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni kuchaytirish va o'quvchilarni mustaqil fikrlashga yo'naltirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Pedagogik texnika o'qituvchining tashqi yurish-turishi va ichki madaniyatining uyg'un ifodasidir. Uni egallagan pedagog dars jarayonida nafaqat bilim beradi, balki o'quvchida estetik did, muloqot madaniyati va hayotga ijobiy munosabatni shakllantiradi. Shu bois, hozirgi ta'lim jarayonida pedagogik texnikani shakllantirish va rivojlantirish o'qituvchining kasbiy tayyorgarligining ajralmas qismi sifatida qaralishi lozim.

Xulosa. Mazkur maqola Pedagogik texnika – bu o'qituvchining shaxsiy, axloqiy va kommunikativ salohiyatini ifodalovchi, o'quv jarayonining sifatli va samarali tashkil etilishini ta'minlovchi omillar majmuidir. Unda fe'l-atvor, nutq, hissiy nazorat va tashqi ko'rinish uyg'unlashgan holda, darsda o'quvchilarga ijobiy psixologik muhit yaratadi. Shu bois, zamonaviy ta'lim tizimida o'qituvchilarning pedagogik texnikasini rivojlantirish strategik ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR

1. Axmedov, N. (2010). Pedagogik mahorat. – Toshkent: O'qituvchi.
2. Xodjiyeva, M. (2019). Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat asoslari. – Toshkent: TDPU.
3. Karimov, A. (2017). Pedagogik texnologiyalar. – Samarqand: Samarqand davlat universiteti nashriyoti.
4. Jabborova, G'. (2021). O'qituvchining pedagogik texnikasi va madaniyati. – Toshkent: Fan.
5. Iskandarova, Z. (2020). O'qituvchining kommunikativ kompetensiyasi. – Toshkent: Ma'naviyat.
6. To'raxo'jayev, N. (2015). Pedagogik mahorat va pedagogik texnika. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi.
7. Вакилова, Н.М. (2004). Педагогическое мастерство преподавателя вуза. – Ташкент: Ўқитувчи.
8. Nemirovskiy, V.D. (2005). Pedagogik texnologiya va pedagogik texnika. – Moskva: Akademiya.
9. Soloveva, T.A. (2016). Kompetentnostnyy podkhod v pedagogike. – Moskva: Yuniti-Dana.
10. G'ulomov, A. va boshq. (2008). Pedagogika: O'quv qo'llanma. – Toshkent: Iqtisodiyot va moliya.

UDK: 37.01

Gulxumor USMANOVA,
Toshkent menejment va iqtisodiyot instituti IGF o'qituvchisi

P.f.d., professor A.Xo'jayev taqrizi asosida

OLIIY TA'LIM TIZIMIDA BOSHQARUVNI TASHKIL ETISHNING EVOLYUTSIYASI

Annotatsiya

Mazkur maqolada O'zbekiston oliy ta'lim tizimida boshqaruvning tarixiy taraqqiyot bosqichlari, zamonaviy boshqaruv modellari hamda raqamli boshqaruv tizimining joriy etilishi tahlil qilingan. Mustaqillikdan so'nggi davrda amalga oshirilgan islohotlar, oliy ta'lim muassasalariga avtonomiya berilishi va boshqaruvda samaradorlikni oshirish bo'yicha qabul qilingan qarorlar asosida evolyutsiya jarayonining bosqichlari yoritilgan. Maqolada mavjud muammolar hamda takliflar orqali boshqaruv tizimini yanada takomillashtirish yo'llari ko'rsatib o'tilgan.

ВОЛЮЦИЯ ОРГАНИЗАЦИИ УПРАВЛЕНИЯ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В данной статье проанализированы исторические этапы развития системы управления в высшем образовании Узбекистана, современные модели управления, а также внедрение цифровой системы управления. Освещены этапы эволюции на основе реформ, осуществлённых после обретения независимости, предоставления автономии высшим учебным заведениям и принятых решений по повышению эффективности управления. В статье также указаны существующие проблемы и представлены предложения по дальнейшему совершенствованию системы управления.

THE EVOLUTION OF MANAGEMENT ORGANIZATION IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM

Annotation

This article analyzes the historical stages of development in Uzbekistan's higher education management system, modern governance models, and the implementation of a digital management system. It highlights the evolution process based on reforms carried out after independence, the granting of autonomy to higher education institutions, and decisions aimed at increasing management efficiency. The article also outlines existing problems and proposes recommendations for further improvement of the management system.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim, boshqaruv evolyutsiyasi, ta'lim islohotlari, avtonomiya, raqamli boshqaruv, HEMIS, ta'lim siyosati.

Kirish. Oliy ta'lim tizimi har bir davlatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida muhim strategik omil hisoblanadi. Ushbu tizimning samarali faoliyat yuritishi ko'p jihatdan boshqaruv mexanizmlarining qay darajada mukammal tashkil etilganiga bog'liq. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab dunyo miqyosida oliy ta'limni modernizatsiya qilish, unga strategik yondashuvlar asosida yondashish, boshqaruvni markazlashuvdan desentralizatsiyalashga o'tkazish tendensiyalari kuchaydi. Bu jarayon O'zbekiston kabi rivojlanayotgan davlatlar uchun ham dolzarb masalaga aylandi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Oliy ta'limda boshqaruv masalalari bo'yicha ko'plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan fundamental va amaliy tadqiqotlar olib borilgan. Ularning asarlarida boshqaruv tizimining samaradorligi, avtonomiyaning darajasi, tashqi va ichki manfaatlar muvozanati, shuningdek, globalizatsiya sharoitida oliy ta'lim muassasalarining moslashuvchanligi masalalari chuqur tahlil etilgan.

Masalan, J. Clark (1983) o'zining mashhur "The Higher Education System" asarida oliy ta'limda

"akademik, davlat va bozor kuchlari" o'rtasidagi o'zaro ta'sir asosida shakllangan boshqaruv modelini taklif qiladi. U boshqaruvda muvozanatni saqlash uchun bu uch kuchning nisbiy ustunligiga qarab tizimlar "oliy ta'lim bazar modeli", "davlat byurokratiyasi modeli" yoki "akademik avtonomiya modeli" tarzida ishlashini ta'kidlaydi [5].

M. Tight (2004) esa oliy ta'lim muassasalarining boshqaruv strukturasi, moliyaviy manbalarni boshqarish, sifati va samaradorligi masalalariga e'tibor qaratgan. U ta'lim tizimlarining doimiy o'zgaruvchan muhitga moslasha olish salohiyati hamda avtonomiya va hisobotlilik (accountability) o'rtasidagi murakkab muvozanatni muhim muammo sifatida ko'rsatadi [6].

R. Scott (1995) tashkilot nazariyasi asosida oliy ta'lim muassasalarining strukturaviy xususiyatlarini tahlil qilgan. U oliy ta'limni murakkab sotsiotexnik tizim sifatida ko'rib, boshqaruvning institutsional omillari, tashqi muhit bosimlari va ichki o'zgarishlar o'rtasidagi o'zaro ta'sirni ochib bergan [7].

Mahalliy kontekstda esa, O'zbekistonda oliy ta'lim tizimining boshqaruvi mustaqillikdan so'ng tub

o'zgarishlarga uchradi. Ilk yillarda sovetcha markazlashgan modeldan asta-sekinlik bilan uzoqlashilib, 2000-yillardan boshlab huquqiy asoslar mustahkamlandi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining bir qator qaror va farmonlari, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining me'yoriy hujjatlari orqali boshqaruv tizimida modernizatsiya, desentralizatsiya va avtonomiya tamoyillari joriy etildi [2].

So'nggi yillarda (xususan, 2017-yildan so'ng) esa oliy ta'lim muassasalariga moliyaviy va akademik mustaqillik berilishi, rektorlarni tanlov asosida tayinlash, kuzatuv kengashlari tashkil etilishi kabi mexanizmlar boshqaruvni liberallashtirishga xizmat qilmoqda [4]. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali boshqaruvda shaffoflik, tezkorlik va nazorat mexanizmlari mustahkamlanmoqda. Masalan, oliy ta'limda "Elektron universitet", "Talaba axborot tizimi", "Kadrlarga oid elektron platformalar" kabi axborot tizimlari faol joriy etilmoqda [6].

Biroq, mavjud tadqiqotlar ko'proq amaldagi siyosiy qarorlar va tashkiliy o'zgarishlarga qaratilgan bo'lib, boshqaruv evolyutsiyasining chuqur nazariy tahlili, raqamli transformatsiya bilan bog'liq ilmiy konseptlar va ularning oliy ta'lim sifati bilan bog'liqligi yetarlicha yoritilmagan. Shu sababli, oliy ta'limda boshqaruv jarayonlarining nazariy asoslarini tahlil qilish, mavjud muammolarni aniqlab, tizimli takliflar ishlab chiqish bugungi kunning dolzarb ilmiy vazifalaridan biridir.

Tadqiqot metodologiyasi. Oliy ta'lim tizimida boshqaruv tizimining tarixiy rivojlanishini, zamonaviy boshqaruv modellari va raqamli transformatsiya jarayonlarini tizimli tahlil qilishga qaratilgan. Metodologiya tanlashda mavzuning ko'p qirrali, kompleks xususiyati inobatga olinib, quyidagi ilmiy usullar qo'llanildi:

Tarixiy-tahliliy yondashuv: Bu yondashuv asosida O'zbekiston oliy ta'lim tizimining boshqaruv sohasida bosib o'tgan tarixiy bosqichlari (sovet davri, mustaqillikning dastlabki yillari, islohotlar davri, raqamli transformatsiya bosqichi) hujjatlar, me'yoriy asoslar va ilmiy adabiyotlar orqali tahlil qilindi. Ushbu yondashuv boshqaruv evolyutsiyasining davriy qonuniyatlarini aniqlash imkonini berdi.

Taqqoslama (komparativ) tahlil: Tadqiqotda O'zbekiston tajribasi xalqaro boshqaruv modellar (masalan, AQSh, Buyuk Britaniya, Janubiy Koreya, Finlyandiya) bilan taqqoslandi. Bu metod orqali boshqaruvning avtonomiya, markazlashuv darajasi, moliyaviy erkinlik va sifat nazorati jihatlaridagi o'xshashlik va farqlarga e'tibor qaratildi.

Tizimli yondashuv: Oliy ta'lim tizimi murakkab ijtimoiy institut sifatida qaralib, boshqaruv, moliyaviy mexanizmlar, inson resurslari, me'yoriy baza, texnologik infratuzilma va tashqi talablar o'rtasidagi o'zaro aloqalar tizim sifatida baholandi. Bu yondashuv orqali boshqaruvdagi har bir omilning umumiy tizimga ta'siri aniqlashtirildi.

Me'yoriy-huquqiy tahlil: Boshqaruv islohotlariga oid prezident qarorlari, vazirlik nizomlari, strategiyalar, davlat dasturlari o'rganilib, ular asosida boshqaruv strukturasidagi o'zgarishlar va ularning huquqiy asoslari tahlil qilindi.

Hujjatlar tahlili (content analysis): Oliy ta'lim sohasidagi rasmiy hisobotlar, statistika ma'lumotlari,

xalqaro tashkilotlarning (UNESCO, OECD) tavsiyalari hamda mahalliy va xorijiy ilmiy maqolalar kontent jihatdan o'rganildi.

Muammoli yondashuv: Tadqiqot davomida oliy ta'limdagi boshqaruvda uchrayotgan tizimli muammolar (resurs taqsimoti, raqamli transformatsiya, inson kapitali yetishmovchiligi) aniqlanib, ularning kelib chiqish sabablari va hal etish yo'llari tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston oliy ta'lim tizimida boshqaruvning shakllanishi va rivojlanishi bosqichma-bosqich, turli davrlar sharoitida o'ziga xos xususiyatlar bilan kechgan bo'lib, bu evolyutsiya jarayonida tashkiliy, me'yoriy-huquqiy, iqtisodiy va texnologik omillar muhim rol o'ynagan.

Tarixiy bosqichlar bo'yicha boshqaruv evolyutsiyasi - Tahlil natijalariga ko'ra, boshqaruv tizimi quyidagi asosiy bosqichlar orqali shakllangan:

Sovet davri (1945–1991): oliy ta'lim tizimi to'liq markazlashgan, yagona davlat nazoratidagi byurokratik model asosida boshqarilgan. Universitetlar mustaqillikka ega bo'lmagan, o'quv rejalari, moliyaviy va kadr siyosati markazlashgan holda boshqarilgan.

Mustaqillikdan keyingi dastlabki yillar (1991–2005): Oliy ta'lim tizimida milliy modelni shakllantirishga harakat qilindi, biroq amaliyotda avvalgi markazlashgan boshqaruv modeli saqlanib qoldi. Rivojlanishga nisbatan me'yoriy tayanch kuchli bo'lmagan.

Modernizatsiya va islohotlar davri (2005–2016): Boshqaruvda me'yoriy-huquqiy asoslar mustahkamlandi, lekin byurokratik yondashuv ustunligicha qoldi. Akademik avtonomiya sust, resurslar taqsimoti markazlashgan edi.

Islohotlar va transformatsiya davri (2017–hozirgi vaqtgacha): Prezident qarorlari asosida oliy ta'limda avtonomiya, raqamli boshqaruv, ochiqlik va natijadorlikka asoslangan boshqaruv mexanizmlari shakllanmoqda. Rektorlar tanlov asosida tayinlanmoqda, kuzatuv kengashlari faoliyati kengaymoqda.

Zamonaviy boshqaruv modellarining qo'llanishi - Tadqiqotda J. Clark (1983), M. Tight (2004) kabi olimlarning nazariy ishlanmalariga tayangan holda, O'zbekiston oliy ta'lim tizimi hozirda "integratsiyalashgan gibril model" yo'nalishida rivojlanayotganini ko'rsatdi. Bu modelda davlatning strategik nazorati, bozor elementlarining kirib kelishi hamda muassasa avtonomiyasining o'zaro uyg'unlashuvi mavjud.

Raqamli boshqaruv tizimining shakllanishi - So'nggi yillarda boshqaruv tizimiga raqamli texnologiyalar joriy qilinishi muhim natijalarni berdi. Biroq tahlillar shuni ko'rsatdiki, mavjud axborot tizimlari o'zaro integratsiyalashmagan, funksional takrorlanishlar mavjud, va foydalanuvchi tajribasi optimal emas. Bu esa boshqaruvda samaradorlikka salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Muammolar va ularning tizimli sabablari - Tadqiqot davomida boshqaruvda quyidagi muammolar aniqlangan:

resurslarning notekis taqsimoti;
boshqaruv kadrlarining malaka darajasining pastligi;

raqamli texnologiyalarning cheklangan qo'llanilishi;

strategik rejalashtirish va monitoring mexanizmlarining sustligi.

Bularning barchasi oliy ta'lim tizimining raqobatbardoshligini pasaytirishga olib kelishi mumkin.

O'zbekiston oliy ta'limida boshqaruvning evolyutsiyasi bosqichma-bosqich liberalizatsiyaga olib keldi, biroq bu jarayon to'liq yakuniga yetmagan.

Muassasalarga berilgan akademik va moliyaviy avtonomiya hali ham real mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatini to'liq ta'minlamaydi.

Boshqaruv samaradorligini oshirish uchun ilmiy asoslangan strategik yondashuv, tashqi baholash mexanizmlari va raqamli transformatsiyaning kompleks joriy etilishi talab etiladi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalari O'zbekiston oliy ta'lim tizimida boshqaruvning evolyutsiyasi bosqichma-bosqich va murakkab tarixiy, siyosiy hamda iqtisodiy omillar ta'sirida shakllanganini ko'rsatdi. Sovet davrida to'liq markazlashgan va byurokratik boshqaruv modeli hukmron bo'lgan bo'lsa, mustaqillik yillaridan so'ng bosqichma-bosqich avtonomiyalashuv, modernizatsiya va raqamli transformatsiya yo'nalishidagi islohotlar boshlangan. So'nggi yillarda davlat siyosatining izchil davom ettirilishi natijasida oliy ta'lim muassasalarining akademik va moliyaviy mustaqilligi kuchaymoqda, strategik boshqaruv tamoyillari joriy qilinmoqda.

Biroq, mavjud muammolar – moliyaviy resurslar taqsimotidagi nomutanosiblik, boshqaruv kadrlarining yetarlicha tayyor emasligi, raqamli boshqaruv tizimlarining integratsiya darajasining pastligi – tizimda samaradorlikka to'liq erishishga to'sqinlik qilmoqda. Bu holat oliy ta'lim muassasalarining xalqaro reytinglardagi o'rniga, kadrlar sifati va ilmiy salohiyatga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Tadqiqot asosida quyidagi amaliy va strategik tavsiyalar ilgari suriladi:

Natijaga asoslangan boshqaruv modelini joriy etish OTMlarda strategik rejalashtirish, yillik samaradorlik indikatorlari va ichki baholash tizimlari asosida boshqaruv yuritilishi lozim. Bu, byurokratik yondashuvdan samaradorlikka yo'naltirilgan boshqaruvga o'tishni tezlashtiradi.

Akademik va moliyaviy avtonomiyani kuchaytirish OTMlarga mustaqil o'quv rejalari tuzish, xorijiy hamkorlik asosida dasturlar ochish, budjetdan tashqari mablag'larni shakllantirish va ulardan mustaqil foydalanish huquqi kengaytirilishi zarur.

Boshqaruv kadrlarini tayyorlash va qayta tayyorlash tizimini modernizatsiya qilish Rektorlar, prorektorlar va fakul'tet dekanlari uchun xalqaro tajribaga asoslangan menejment kurslari, MBA moduliga o'xshash dasturlar joriy etilishi lozim. Davlat granti asosida boshqaruv sohasida doktorantura tizimi kengaytirilishi kerak.

Raqamli boshqaruvni integratsiyalashgan tizimga aylantirish Har bir OTMda mavjud raqamli platformalarni yagona axborot tizimiga birlashtirish, real vaqt rejimida monitoring yuritiladigan boshqaruv panellarini joriy etish orqali qaror qabul qilish sifati oshiriladi.

Kuzatuv kengashlari faoliyatini kuchaytirish Mustaqil ekspertlar, xususiy sektor vakillari va bitiruvchilardan iborat Kuzatuv kengashlari OTM faoliyatini baholash, rivojlantirish va boshqaruvda shaffoflikni ta'minlashda faol ishtirok etishlari zarur.

Hududiy OTMlar salohiyatini oshirishga yo'naltirilgan maxsus dastur ishlab chiqish Infratuzilmani modernizatsiya qilish, ilmiy grantlar ajratish, ilg'or boshqaruv amaliyotlarini hududiy OTMlarga transfer qilish orqali teng rivojlanish ta'minlanadi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, 2020.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-2909-son qarori 20.04.2017.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori PQ-4851-son, 06.10.2020.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Davlat oliy ta'lim muassasalarining akademik va tashkiliy-boshqaruv mustaqilligini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" PQ-60-son qarori 24.14.2021.
5. Clark, B. R. (1983). The Higher Education System: Academic Organization in Cross-National Perspective. University of California Press
6. Tight, M. (2004). The Development of Higher Education in the United Kingdom since 1945. Open University Press.
7. Scott, W. R. (1995). Institutions and Organizations. Sage Publications.
8. UNESCO. "Higher Education in the World: Challenges and Trends", 2022.
9. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi rasmiy sayti – www.edu.uz

UDK:371.2

Anvar FAYZIYEV,
Toshkent amaliy fanlar universiteti tadqiqotchisi
E-mail:afayziyev@gmail.com

PhD G'.Hamroyev taqrizi asosida

BOSHLANG'ICH SINFLARDA KO'RIB TUSHUNISH KO'NIKMASINI RIVOJLANTIRISH USULLARI

Annotatsiya

Boshlang'ich ta'limda ko'rib tushunish masalasi ko'nikma yoki malaka darajasida tadqiq qilinmay kelinadi. Aslida insonlar borliqni, vaziyatni, predmetni, jarayonni bir xilda, yetarli darajada ko'rib tushuna olmaydi. Buning uchun maxsus tayyorgarlik jarayonini o'tashi, ta'lim olishi zarur. Maqolada ko'rib tushunish – oddiy fiziologik hodisa emas, muhim pedagogik omil sifatida tadqiq etilgan hamda uning ko'nikma, malaka hamda kompetensiya darajasida tavsifi berilgan, o'qitish usullari ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: ko'rib tushunish, ko'nikma, malaka, kompetensiya, idrok qilish, analitik tafakkur, tinglab tushunish, so'zlash, kuzatish, qarash, solishtirish, taxmin qilish, o'quv topshiriqlari, savol, didaktika, metodika, umumiylik, xususiylik, mohiyat, hodisa, pragmatik yondashuv, baholash.

METHODS FOR DEVELOPING UNDERSTANDING SKILLS CONSIDERED IN PRIMARY CLASSES

Annotation

The question of understanding considered in primary education is not researched at the skill or skill level. In fact, humans cannot understand being, situation, subject, process in the same way, by seeing enough. To do this, it is necessary to undergo a special preparatory process, get an education. The article highlights the methods of teaching, which are studied as an important pedagogical factor and are described at the level of skills, qualifications and competence, and not a simple physiological phenomenon.

Key words: visual comprehension, skills, competence, competence, perception, analytical thinking, listening comprehension, eloquence, observation, vision, comparison, prediction, study assignments, question, didactics, methodology, generality, specificity, essence, phenomenon, pragmatic approach, assessment.

МЕТОДЫ РАЗВИТИЯ НАВЫКА ПОНИМАНИЯ ВИДЕНИЯ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Аннотация

В начальном образовании вопрос о понимании рассматривается без исследования на уровне навыков или компетенций. На самом деле люди не могут понять бытие, ситуацию, предмет, процесс, рассматривая их одинаково, адекватно. Для этого необходимо пройти специальную подготовку, получить образование. В статье рассматривается понимание как важный педагогический фактор, а не просто физиологическое явление, и дается его описание на уровне умений, навыков и компетенций, выделяются методы обучения.

Ключевые слова: видение, умение, компетентность, компетентность, восприятие, аналитическое мышление, понимание на слух, речь, наблюдение, взгляд, сравнение, предположение, учебные задания, вопрос, дидактика, методика, общность, особенность, сущность, явление, прагматический подход, оценка.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim o'quvchilardan zamonaviy bilim, ko'nikma va malakalarni egallashni talab qilmoqda, inson bilimlarni faqat eshitish, o'qish emas, ko'rish orqali ham o'zlashtiradi, har holda bu katta qismni tashkil etishi ham mumkin. Bu borada, G'. Hamroyev ko'rib tushunishni kompetansiya darajasida ta'riflaganini ko'rish mumkin: "Ko'rib tushunish kompetensiyasi – ta'lim oluvchida holatni, predmetni, jarayonni ko'rib tushunish, tahlil qilish va o'z xulosasini bayon qilish faoliyatidir. Bunda faqat rasm, video materiallar emas, butun o'quvchi yoki talabaning kelajak hayotida duch keladigan predmetlar, holat, jarayon va faoliyatni ko'rib tushunish nazarda tutiladi[1]" bizningcha ham o'quvchilarda ko'rib tushunish ko'nikmasini rivojlantiruvchi o'quv materiallari ishlab chiqilishi, mashg'ulotlar davomida alohida shug'ullanilishi maqsadga muvofiqdir.

Shuningdek, muammoli ta'limda ham yuqori darajadagi fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga olib keladi va talabalarda jamoaviy ishlash qobiliyatlarini hosil qiladi. Aslida muammolarni hal qilish uchun ikki xil ko'nikma kerak: analitik va ijodiy. Analitik yoki mantiqiy fikrlash qobiliyatlari tanqidiy fikrlashdan foydalanadi va fikrlashga eng yaxshisini tanlashga yordam beradi. Umuman, mazkur yondashuv axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan vizual o'quv muhiti o'quvchilarning amaliy ko'nikmalarini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.[2]. O'Neil: "Illyustratsiyali kitoblar so'zlarni ham, rasmlarni ham hikoya qiladi. Surat so'z bilan o'zaro aloqada bo'lib, illyustratsiyaning texnik elementlari – rang, chiziq, shakl va kompozitsiya – hikoyani yaratish va takomillashtirish uchun ishlaydi. Ba'zan shunchaki belgilar va sozlamalarning tavsiflarini qo'shish orqali, ba'zan esa matnning to'g'riligini kinoya yoki qo'shimcha ma'lumotlar bilan tushuntirish orqali

rasmiy kitoblardagi suratlarni anglash uchun muhim maslahatlar beradi", deya ta'kidlaydi[3]. Audio, video materiallar, illyustratsiyali kitob albomlar ham verbal tushuntirish, izohlash elementlariga eg bo'lsa, ko'rib tushunish o'ziga o'xshash bo'la olmaydi. Ta'lim o'quvchini o'qib, tinglab bo'lmaydigan narsa, holat, jarayon va faoliyatlarni ko'rib tushunishga o'rgatishi va hosil bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarni baholay olish tizimini ishlab chiqishi, davlat ta'lim standartlarida inobatga olishi lozim.

G'.Hamroyev o'z tadqiqotlarida "ko'rib tushunish masalasi ko'nikma yoki malaka darajasida tadqiq qilinmay kelinadi. Aslida insonlar borliqni, vaziyatni, predmetni, jarayonni bir xilda, yetarli darajada ko'rib tushuna olmaydi. Buning uchun maxsus tayyorgarlik jarayonini o'tashi, ta'lim olishi zarur"[4], deb ta'kidlaydi.

F.I.Buslayev shunday yozadi: "birinchi va eng muhimi, nutq shakllari bilan ifodalanadigan narsalarni tushunish va ularni to'g'ri yo'l bilan ishlatishdan iborat amaliy qobiliyatni rivojlantirishdir, ya'ni o'qimishli odamlar aytganidek, og'zaki va yozma mashqlar orqali o'quvchida suhbat va yozuvga xos nutq shakllari osonlik bilan tushunish ko'nikmasini hosil qilamiz"[5]. "Asrlar davomida insoniyat tomonidan to'plangan barcha til ilmini o'rta maktab o'quvchisiga o'rgatishning iloji va zarurati yo'q. Demak, ona tilidan eng zarur bilimlarni tanlash asosiy masalalardan biridir. Zarur bilimlar qanday o'zlashtirilishi masalasida ham bir to'xtamga kelib olinishi lozim. O'quvchi borliqni, bilimni tinglab, o'qib shuningdek, ko'rib o'zlashtiradi.

Boshlang'ich sinflarda ko'rib tushunish ko'nikmasini rivojlantirish usullari o'quvchilarning vizual va matnni tahlil qilish orqali tushunish qobiliyatini oshirishga qaratilgan. Bu jarayon, o'quvchilarga turli vizual va matnli materiallarni tushunib, ulardan ma'lumot olishga yordam beradi. Boshlang'ich sinfda bu ko'nikmalarni rivojlantirish o'quvchilarning o'qish, yozish, tinglash va so'zlash ko'nikmalarini ham yaxshilashga xizmat qiladi.

1. Tasvirlarni tahlil qilish

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini vizual materiallar bilan tanishtirish, ularning tasvirlarni va grafiklarni tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishning asosiy usullaridan biridir.

Usul:

Tasvirli savollar: O'quvchilarga rasmni ko'rsatib, unga oid savollar berish (Masalan, "Bu rasmda nima sodir bo'layapti?", "Rasmda kimlar bor?", "Nima yuz berdi?").

Rasm va matnni solishtirish: O'quvchilarni matn va unga mos rasmni birgalikda tahlil qilishga jalb qilish. O'quvchilarga matnda keltirilgan ma'lumotlarga asoslanib, rasmni tasvirlashni so'rash.

Topshiriq misoli:

O'quvchilarga biror rasm yoki diagramma berib, uning mazmunini tushuntirishni va tasvirga oid savollarga javob berishni so'rashingiz mumkin. Misol: "Bu rasmda qanday hayvonlar ko'rsatilgan? Ular nima qilyapti?"

2. Matndan asosiy g'oyani tushunish

O'quvchilarga matndan asosiy g'oya yoki mavzuni tushunishga yordam berish, ko'rib tushunish ko'nikmasini rivojlantirish uchun juda muhim.

Usul:

Matnni qisqacha izohlash: O'quvchilarga o'qigan matnni qisqacha qaytarishni so'rash. Bu usul, matnning mohiyatini anglashga yordam beradi.

Muammo va yechimni aniqlash: Matndagi asosiy voqea yoki muammo va uning yechimini topish orqali o'quvchilarga matnni yaxshiroq tushunish imkonini berish.

Topshiriq misoli:

O'quvchilarga qisqa matn berib, uning asosiy g'oyasini aniqlashni so'rashingiz mumkin. Masalan, "Matnning asosiy mavzusi nima? Kimning fikrlari taqdim etilgan?"

3. Savol-javob metodini qo'llash

Savol-javob yondashuvi, o'quvchilarning o'qilgan matn yoki ko'rsatilgan tasvirni tushunishiga yordam beradigan samarali metodlardan biridir.

Usul:

Qisqa savollar va javoblar: O'quvchilarga matn yoki tasvir asosida qisqa savollar berish va ulardan javob olish.

Ochiq savollar: O'quvchilarga aniq javob talab qilmaydigan savollar berish, masalan: "Nima sababdan bu voqea yuz berdi?", "Qahramon nima qilishni xohladi?"

Topshiriq Misoli:

O'quvchilarga matn yoki rasmni o'qib chiqqandan so'ng, asosiy savollarni berib, javob olish. Masalan, "Ushbu matnda kim asosiy qahramon? Nima uchun bu muhim?"

4. Guruhlarda muhokama o'tkazish

Guruh ishlari orqali o'quvchilarning fikr almashish va o'zaro muhokama qilish ko'nikmalarini rivojlantirish mumkin. Bu metod o'quvchilarga matn yoki tasvirni turli nuqtai nazarlardan ko'rishga yordam beradi.

Usul:

Matnni guruhda tahlil qilish: O'quvchilarni kichik guruhlariga ajratib, matnni birgalikda o'qib, uni tahlil qilish va guruh ichida fikr almashish.

Rolli o'ynash: O'quvchilarga biror voqeani rollar bo'yicha o'ynashni taklif qilish va bu orqali matnni anglashni chuqurlashtirish.

Topshiriq misoli:

O'quvchilarga biror matn yoki rasmni ko'rsatib, ular bilan guruhda tahlil qilish va bir-biriga savollar berishni so'rashingiz mumkin. Misol: "Guruh ichida matndagi muammoni qanday yechish mumkinligini muhokama qiling."

5. Hikoya yaratish va matn yaratish

O'quvchilarni ko'rib tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishda ular o'qigan yoki ko'rgan materiallar asosida hikoya yaratishga undash foydalidir.

Usul:

Tasvirga asoslangan hikoya yaratish: O'quvchilarga tasvir yoki rasmni ko'rsatib, unga asoslangan hikoya yaratishni so'rash.

Matn asosida qisqa hikoya yozish: O'quvchilarga o'qigan matn asosida biror voqeani yaratishni yoki uning davomini yozishni so'rash.

Topshiriq misoli:

O'quvchilarga rasmni ko'rsatib, unga asoslangan qisqa hikoya yozishni yoki og'zaki hikoya qilishni taklif qilish. Misol: "Bu rasmda ko'rsatilgan voqeani qanday yakunlashingiz mumkin?"

6. O'quvchilarni vizual resurslar bilan ishlashga o'rgatish

O'quvchilarni diagrammalar, grafiklar, jadvallar kabi vizual resurslar bilan ishlashga o'rgatish, ularning ko'rib tushunish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Usul:

Diagramma va jadval bilan ishlash: O'quvchilarga ma'lum bir mavzu bo'yicha diagramma yoki jadvalni to'ldirishni taklif qilish.

Grafikalar asosida savollar berish: O'quvchilarga grafik yoki diagramma asosida savollar berib, ularni tahlil qilishni so'rash.

Topshiriq misoli:

O'quvchilarga jadval yoki grafikni ko'rsatib, uni qanday to'ldirishni va ma'lumotlarni qanday tahlil qilishni so'rash.

Bugungi kun izlanishni, yangilikni, qulaylikni talab qilar ekan, dars jarayonida rasm va boshqa ko'rgazmali

1-topshiriq. Quyidagi rasmda nimalarni ko'rayotgan bo'lsangiz, barchasini so'zma-so'z yozing, keyin uni bo'g'inlarga ajrating.

1-rasm

Yuqoridagi rasm asosida o'quvchilarga boshqacha topshiriq berish ham mumkin edi. Masalan, darslik va qo'llanmalarda ko'p uchraydigan "Quyidagi rasm asosida matn tuzing" kabi. Bunday topshiriqlar juda ko'p takrorlansa, o'quvchilar zerikishi tabiiy. O'quvchiga taqdim etilayotgan topshiriqlarga, albatta, ijodiy yondashish kerak. Keltirilgan topshiriq namunasi umumta'lim maktablarining 2-4-sinflarida sinab ko'rilganda quyidagilar ma'lum bo'ldi: O'quvchilarga "Bo'g'in va uning turlari" mavzusi o'tilayotganda videoprojektor orqali monitorga chiqarilib, "Rasmda nimani ko'rayotgan bo'lsangiz, barchasini so'zma-so'z yozing, keyin bo'g'inlarga ajrating", deb topshiriq berildi. Bu o'rinda o'quvchilarni ham texnik vosita, ham topshiriqning har doimgidan boshqacharoq quyilishi

vositalardan o'rni bilan maqsadli foydalanish zarur. Ishimizda an'anaga aylanib qolgan topshiriqlardan farqli o'laroq ehtiyojlarni o'rganish asnosida maxsus topshiriqlar tizimi ishlab chiqildi va ular ba'zi umumta'lim maktablarida sinab ko'rildi. Quyidagi fikrlarimiz shular bilan bog'lanadi.

Masalan, boshlang'ich ta'limning 2-sinfda "Bo'g'in" mavzusi ta'limida ko'rgazmalilik tamoyili asosida topshiriqlardan foydalanish ahamiyatlidir. Quyida ayrim namunalarni havola etamiz:

ko'proq o'ziga jalb etdi. Biz 2-sinflar uchun quyidagi takomillashtirilgan topshiriqlarni taklif etamiz: (1-topshiriq. Rasmda ko'rganlaringizni yozma ifodalab bering.)

Xulosa o'rinda aytish mumkinki, boshlang'ich sinflarda ko'rib tushunish ko'nikmalarini rivojlantirish o'quvchilarning turli materiallarni tushunish, tahlil qilish va o'zlashtirish qobiliyatini oshirishga yordam beradi. Bu ko'nikmalarni rivojlantirish uchun turli metodlardan (tasvirlarni tahlil qilish, guruhlarda muhokama, savol-javob, hikoya yaratish) foydalanish juda muhimdir. Har bir metod o'quvchilarning aktiv ishtirokini talab qiladi va ularning ko'rib tushunish ko'nikmalarini mustahkamlashga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Hamroyev G'. Ta'limda ko'rib tushunish – analitik tafakkurni rivojlantiruvchi muhim konikma sifatida// Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar. –Buxoro, 2023.11-son, 333-339.
2. Raiyn J. (2016) The Role of Visual Learning in Improving Students' High-Order Thinking Skills Journal of Education and Practice
3. O'Neil, K. E. (2011). Reading pictures: Developing visual literacy for greater comprehension. The Reading Teacher, 65(3), 214-223.
4. Hamroyev G'. Ko'rib tushunish – kasbiy malakani rivojlantiruvchi muhim ko'nikma//Til va adabiyot ta'limi. – Toshkent. 2023. 12-son 20-23-betlar.
5. Буслав Ф.И О преподавании отечественного языка. 2-е изд. М., 1867. (перезд.: Л., 1941).

UDK:316.752:343.5

Muhiddin XOLDAROV,
O'zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti
E-mail: kholdarov7mukhiddin@gmail.com

Buxoro davlat texnika universiteti dotsenti, PhD J.Shodiyev taqrizi asosida

YANGI O'ZBEKISTON IJTIMOIIY-FALSAFIY TAFAKKURIDA OILANING AKS ETISHI VA DINAMIKASI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Yangi O'zbekiston davridagi ijtimoiy-falsafiy tafakkur doirasida oila institutining mazmunan qayta shakllanishi, qadriyat sifatida mustahkamlanishi va ijtimoiy dinamikadagi roli falsafiy tahlil qilinadi. Milliy-falsafiy tafakkurda oilaning qanday tarixiy-epistemologik asoslarda shakllangani, zamonaviy tafakkurda esa qanday o'zgarishlarga uchrashi keng ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy tafakkur, milliy qadriyatlar, oila instituti, Yangi O'zbekiston, falsafiy dinamika, jamiyat.

REFLECTION AND DYNAMICS OF THE FAMILY IN THE SOCIAL-PHILOSOPHICAL THOUGHT OF NEW UZBEKISTAN

Annotation

This article provides a philosophical analysis of the transformation of the family institution within the framework of socio-philosophical thought in the New Uzbekistan era, its consolidation as a value, and its role in social dynamics. It extensively examines how the family was historically and epistemologically formed in national philosophical thought and the changes it is undergoing in modern philosophical discourse.

Key words: social thought, national values, family institution, New Uzbekistan, philosophical dynamics, society.

ОТРАЖЕНИЕ И ДИНАМИКА СЕМЬИ В СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ НОВОГО УЗБЕКИСТАНА

Аннотация

В данной статье философски анализируется переосмысление института семьи в условиях эпохи Нового Узбекистана, его укрепление как ценности и роль в социальной динамике. Подробно рассматривается, на каких историко-эпистемологических основах формировалось понимание семьи в национальной философской мысли и какие изменения происходят в современном философском дискурсе.

Ключевые слова: социальное мышление, национальные ценности, институт семьи, Новый Узбекистан, философская динамика, общество.

Kirish. Oila insoniyat tarixida eng qadimiy va eng barqaror ijtimoiy institutlardan biri bo'lib, jamiyat taraqqiyoti va madaniyatining asosi sifatida doimiy ahamiyat kasb etib kelgan. Oilaning shakllanishi, rivojlanishi va turli tarixiy bosqichlardagi o'zgarishlari insoniyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liqdir. Shu jihatdan qaralganda, oila nafaqat ijtimoiy yoki biologik birlik, balki insoniyatning axloqiy, ma'naviy va madaniy asoslarini belgilovchi, qadriyatlarni avloddan avlodga uzluksiz yetkazuvchi noyob fenomen sifatida namoyon bo'ladi. Falsafiy yondashuvda oila — bu insonning jamiyat bilan bo'lgan munosabatlarida shakllanadigan axloqiy-estetik dunyoqarashlarning negizidir.

XXI asrda, ayniqsa, globallashuv va texnologik taraqqiyot sharoitida oilaning funksiyalari, strukturasi va ijtimoiy ahamiyati ham o'zgarib bormoqda. Bu jarayonda milliy qadriyatlar va umuminsoniy tamoyillar uyg'unligini ta'minlash — muhim falsafiy va ijtimoiy masalaga aylangan. Ayniqsa, Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi doirasida amalga oshirilayotgan islohotlar oilaviy munosabatlarni takomillashtirish, gender tenglikni ta'minlash, oilaning ijtimoiy-iqtisodiy mustahkamligini ta'minlash, ma'naviy-ma'rifiy muhitini yuksaltirishga qaratilgani bilan ajralib turadi. Bu esa oilaning zamonaviy

jamiyatdagi o'rni va mohiyatini qaytadan falsafiy baholash, uning ijtimoiy qadriyat sifatidagi funksional ahamiyatini aniqlashtirish zaruratini yuzaga keltiradi.

Shu nuqtai nazardan olib qaralganda, Yangi O'zbekiston davridagi ijtimoiy-falsafiy tafakkurda oilaning tutgan o'rni, unga berilayotgan konseptual yondashuvlar, milliy va global qadriyatlar uyg'unligidagi roli, zamonaviy axloqiy me'yorlarning shakllanishiga ta'siri hamda insonni barkamol qilishdagi o'rni chuqur tahlil va tadqiqotni talab etadi. Zero, oila — bu jamiyatning "mikromodeli" bo'lib, uning holati butun ijtimoiy tizimning salomatligi va barqarorligining ko'zgusidir.

Mazkur ilmiy izlanishda Yangi O'zbekiston sharoitida oilaning ijtimoiy qadriyat sifatidagi mohiyati, unga bo'lgan falsafiy yondashuvlar, milliy mafkura va ma'naviyat kontekstida qayta baholash masalalari tahlil qilinadi. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, u zamonaviy jamiyatda oilaning ahamiyati, uning tarbiyaviy, ijtimoiylashtiruvchi va ruhiy-ma'naviy funksiyalarini yangi falsafiy nuqtai nazardan ko'rib chiqishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Oila qadimdan buyon insoniyat tafakkurida nafaqat ijtimoiy-iqtisodiy zarurat, balki ma'naviy-axloqiy va falsafiy

tushuncha sifatida qaralgan. U insonning shaxsiy kamoloti, jamiyatning barqarorligi va madaniy taraqqiyoti uchun asosiy ijtimoiy maktab bo'lib xizmat qilgan. Ayniqsa, Sharq falsafiy merosida oila tushunchasi chuqur ontologik va aksiologik mazmunga ega bo'lib, shaxsiy kamolot va ijtimoiy uyg'unlikning poydevori sifatida talqin etilgan[1].

Qadimiy Sharq tafakkurida oila — bu ijtimoiy tuzumning yuragi, insoniylik fazilatlarini va jamiyat axloqining shakllanish manbai sifatida ko'rilgan. Abu Nasr Forobiy o'zining mashhur “Fozil odamlar shahri” (Madinat al-fodila) asarida jamiyat taraqqiyotining bosh manbai sifatida fozil inson va u yashaydigan sog'lom oilaviy muhitni ta'kidlab o'tadi[2]. Forobiyga ko'ra, har qanday ideal jamiyatning negizida ma'rifat, axloq va muvozanatli oilaviy tuzilma yotadi. U fozil shahar modelini barpo etishda oilaning rolini fundamental ahamiyatga ega deb biladi.

Ibn Sino esa oilani sog'lom jamiyatning ijtimoiy immuniteti sifatida ko'radi. Uning fikricha, sog'lom jamiyatni qurish uchun, avvalo, har bir oilada sog'lom ruhiy, axloqiy va jismoniy muhitni shakllantirish zarur. Bu yondashuvda oila — bu nafaqat tug'ilish va nasl davom ettirish joyi, balki shaxsning axloqiy tayanchini shakllantiruvchi institutdir [3].

Milliy tafakkurda ham oila oliy qadriyat sifatida talqin etiladi. Xususan, Alisher Navoiy o'zining g'azallari, masnaviylari va nasriy asarlarida oilaviy sadoqat, poklik, muhabbat va fidoyilikni eng yuksak insoniy fazilatlar bilan bog'laydi[4]. Uning nazarida oila — bu faqatgina jismoniy yaqinlik emas, balki ma'naviy uyg'unlik va axloqiy hamjihatlik makoni, mehr-oqibat va fidoyilik tarbiyalanuvchi maskandir.

Zamonaviy G'arb falsafasida esa oilaga bo'lgan yondashuv nisbatan boshqa — ko'proq individualistik, utilitar xarakterga ega. Modernizm va postmodernizm tafakkurida oila shaxsiy ehtiyojlar, shartnomaviy munosabatlar va iqtisodiy manfaatlar bilan belgilanadi. Masalan, fransuz faylasufi Jan Bodriyad iste'molchilik jamiyati sharoitida oilaning klassik mazmunini yo'qotib borayotganini, u faqatgina ijtimoiy funktsiyani bajaruvchi birlikka aylanganini ta'kidlaydi[5]. Shuningdek, Entoni Giddens kabi sotsiologlar zamonaviy oilani “suzuvchi” ijtimoiy birlik sifatida talqin qilib, uni global omillar va shaxsiy tanlovlar ta'sirida shakllanayotgan dinamik tuzilma deb baholaydi[6].

Biroq Yangi O'zbekiston sharoitida olib borilayotgan falsafiy va ijtimoiy-siyosiy islohotlar oilaga bo'lgan yondashuvda yangi paradigmani shakllantirmoqda. Bu paradigmaning markazida shaxsiy manfaat emas, balki jamoaviylik, ma'naviy birlamlik, milliy qadriyatlar va oilaviy barqarorlik yotadi. Yangi O'zbekiston ijtimoiy-falsafiy tafakkurida oila — bu shunchaki birgalikda yashovchilar guruhi emas, balki barkamol insonni tarbiyalaydigan, milliy o'zlikni shakllantiradigan va jamiyatda ijtimoiy muvozanatni ta'minlaydigan muhim qadriyatlar tizimidir[7].

Shu bois, oilaning tarixiy-falsafiy evolyutsiyasi — qadimgi Sharqdagi axloqiy birlikdan tortib, G'arbdagi individualistik tizimlargacha va nihoyat Yangi O'zbekiston davridagi qadriyatlar uyg'unligigacha bo'lgan murakkab jarayonni aks ettiradi. Bu jarayon oilaning nafaqat ijtimoiy institut, balki falsafiy kategoriya sifatidagi boy va murakkab mohiyatini ochib beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Yangi O'zbekiston konsepsiyasi — bu milliy tiklanishdan milliy yuksalishga olib boruvchi, ijtimoiy-siyosiy hayotda tub burilish yasovchi tarixiy jarayondir. Bu yangi davrda davlat boshqaruvi, fuqarolik jamiyati institutlari va ma'naviy hayotda muhim tizimli o'zgarishlar yuz bermoqda. Ana shunday transformatsiyalar fonida oila tushunchasining ijtimoiy-falsafiy mohiyati ham tubdan qayta ko'rib chiqilmoqda.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev olib borilayotgan islohotlar konseptual jihatdan oilaning ijtimoiy institut sifatidagi o'rnini mustahkamlashga qaratilgan. Davlatimiz rahbarining “Yangi O'zbekistonni barpo etish — bu shunchaki xohish-istak, sub'ektiv hodisa emas, balki tub tarixiy asoslarga ega bo'lgan, mamlakatimizdagi mavjud siyosiy-huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy vaziyatning o'zi taqozo etayotgan, xalqimizning asriy intilishlariga mos, uning milliy manfaatlariga to'la javob beradigan ob'ektiv zaruratdir” degan fikri [8] nafaqat siyosiy shior, balki yangi qadriyatlar tizimining ideologik mezonidir. Bu yondashuvda oila shunchaki ijtimoiy birlik emas, balki davlat barqarorligi va milliy yuksalishning negizi sifatida talqin qilinmoqda.

Oila masalalari Yangi O'zbekistonda ijtimoiy siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylantirildi. Aholi turmush darajasini oshirish, ayollar va bolalar huquqlarini ta'minlash, oilaviy zo'ravonlikka qarshi kurashish, yoshlar tarbiyasi, gender tengligi kabi muammolar davlat siyosatining markaziga chiqdi.

Zamonaviy siyosiy-falsafiy tafakkurda ham oila endilikda ijtimoiy muammolarni hal etuvchi, jamiyatdagi inqirozlarning oldini oluvchi, fuqarolik madaniyatini shakllantiruvchi strategik institut sifatida qaralmoqda. Davlat e'tiborining oilaga qaratilishi, bir tomondan, ijtimoiy himoya tizimini takomillashtirsa, boshqa tomondan qadriyatlar tizimi orqali davlat va jamiyat o'rtasida ishonchni kuchaytiradi. Bu esa o'z navbatida ma'naviy barqarorlik, milliy birlik va ijtimoiy totuvlikni ta'minlaydi[9].

Shunday qilib, Yangi O'zbekiston davrida oila nafaqat sotsiologik birlik, balki falsafiy kategoriya sifatida davlat siyosatining asosiy elementlaridan biriga aylandi. Oilaning qadriyat sifatidagi nufuzi qayta kashf etilmoqda, uning tarixiy-ma'naviy mazmuni zamonaviylik bilan uyg'unlashtirilmoqda. Bu jarayon esa “Yangi O'zbekistonni birgalikda quramiz” g'oyasining hayotbaxsh ijtimoiy asosi sifatida oila institutini markaziy o'ringa olib chiqmoqda.

Yangi O'zbekiston sharoitida oila tobora faol harakatlanuvchi ijtimoiy institutga aylanmoqda. Bu holat o'zining ijtimoiy funksiyalarini doimiy ravishda yangilab boruvchi, ichki tuzilmasi va tashqi aloqalarini o'zgartiruvchi tizim sifatidagi oilaning zamonaviy talqiniga asoslanadi. Oila endilikda faqat an'anaviy qadriyatlar saqlanuvchi joy emas, balki ijtimoiy barqarorlikni ta'minlovchi, innovatsion yangilanishlarni qabul qiluvchi subyektga aylanyapti.

Bu dinamik o'zgarishlar bir nechta asosiy omillar orqali kechmoqda:

Ma'naviy yangilanish: Yangi O'zbekiston davrida olib borilayotgan islohotlar ma'naviy hayotda yangilanish zaruratini yuzaga chiqardi. Bu jarayonda oila — eng avvalo, avlodlar uzviyligini ta'minlovchi, qadriyatlarini uzatadigan va jamiyatda ma'naviy yangilanish uchun asos yaratuvchi institut sifatida talqin qilinmoqda. Har bir oila a'zosi shaxsiy o'zgarishlar orqali jamiyatni yangilashda ishtirok etadi.

Gender rollarining qayta taqsimlanishi: Zamonaviy ijtimoiy dinamikada ayollarning jamiyatdagi faolligi, kasb tanlash erkinligi, ta'lim olish huquqi va siyosiy ishtiroki ortmoqda. Bu esa oiladagi an'anaviy gender rollarini yangicha shakllantiradi. Falsafiy nuqtayi nazardan bu jarayon oila ichidagi ijtimoiy simmetriya va adolatli munosabatlar tizimini yaratishga xizmat qiladi. Bu holat, o'z navbatida, oilaning yangicha kontsepsiyasini belgilaydi — u endi faqat patriarxal tizim emas, balki hamkorlikka asoslangan mikromuhitdir.

Texnologik omillar: Raqamli texnologiyalar oilaviy muloqot, bolalarni tarbiyalash, axborot iste'moli va hissiy aloqalar tizimiga jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bir tomondan, bu yangi imkoniyatlar (masofaviy ta'lim, onlayn muloqot), boshqa tomondan esa ijtimoiy ajralish, kommunikativ uzilishlar va e'tibor tanqisligi kabi muammolarni keltirib chiqarmoqda. Shunday qilib, texnologik dinamikaning oilaviy

struktura va funksiyalarga ta'siri o'zgaruvchan va ko'p qirrali tus olmoqda.

Urbanizatsiya va migratsiya: Shahar aholisi sonining ko'payishi, mehnat migratsiyasi va global ijtimoiy harakatchanlik natijasida an'anaviy oila modellari (ko'p avlodli, patriarxal oilalar) qisqarmoqda. O'rni kichik oila, yadroviy oila, aralash etnik va madaniy modellarga asoslangan shahar oilalari vujudga kelmoqda. Bu esa oilaning ijtimoiy rolini qayta shakllantirib, uni individual ehtiyojlarga moslashuvchi va global madaniyat bilan aloqador tizimga aylantirmoqda.

Falsafiy jihatdan bu o'zgarishlar shuni ko'rsatadiki, oila – bu harakatda bo'lgan, moslashuvchan tizimdir. Oila ijtimoiy, madaniy, iqtisodiy va texnologik kontekstga qarab o'z tuzilmasi, rollari va funksiyalarini doimiy ravishda yangilab boradi. Shu nuqtai nazardan, u jamiyatning ijtimoiy hayotidagi eng muhim va barqaror dinamik elementlaridan biri hisoblanadi.

Falsafiy tafakkur tarixida oila har doim ijtimoiy hayotning markaziy tushunchalaridan biri sifatida qaralgan. Ayniqsa, ijtimoiy tizimlar evolyutsiyasi va ularning barqarorligi masalalarida oilaning roli alohida ahamiyatga ega. Zamonaviy falsafada oila jamiyatdagi har bir o'zgarishning mikromodeli sifatida talqin qilinmoqda — ya'ni har bir jamiyatdagi yangilanishlar avvalo oilada boshlanadi va oilada tajassum topadi.

Germenevtik yondashuvga ko'ra, har bir tarixiy davrda oila tushunchasi, uning mazmuni va qiymati qayta talqin qilinadi. Oilaning semantik maydoni jamiyatdagi ijtimoiy ehtiyojlar, ideologik qadriyatlar va madaniy kontekstga mos holda o'zgarib boradi. Yangi O'zbekiston sharoitida esa bu semantik maydon ma'naviy tiklanish, generatsiyalararo uyg'unlik va fuqarolik mas'uliyati tamoyillari bilan boyitilmoqda.

Oila - bu nafaqat reproduktiv yoki iqtisodiy birlik, balki insonning mavjudlikdagi eng asosiy tayanchi, psixologik va axloqiy himoya manbai sifatida talqin etiladi. Egzistensial falsafa nuqtai nazaridan qaralganda, inson o'z mavjudligini oila doirasida anglaydi, o'zini jamiyat bilan bog'lash imkoniyatini ham oilada topadi. Bu jarayonda oila insonni shaxs sifatida yetishtiruvchi, qadriyatlarni o'rgatuvchi va ma'naviy yo'l ko'rsatuvchi ontologik makon vazifasini bajaradi.

Shu bois Yangi O'zbekiston ijtimoiy-falsafiy tafakkurida oilaning barqarorligi jamiyat barqarorligi bilan

mutanosib tarzda talqin qilinmoqda. Har bir oila - bu kichik jamiyat, undagi uyg'unlik, axloqiy me'yorlar va tarbiya tizimi umummilliy ijtimoiy muhitni belgilab beradi. Oila institutidagi adolat, totuvlik va mas'uliyat umumjamiyatdagi madaniyat va fuqarolik fazilatlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Shunday qilib, oilani falsafiy dinamikadagi jamiyat taraqqiyotining mezon sifatida qarash, bu institutning ijtimoiy barqarorlik, axloqiy yetuklik va madaniy uyg'unlikdagi rolini tubdan qayta baholashga zamin yaratadi. Yangi O'zbekiston g'oyasi esa bu baholashni nazariy va amaliy jihatdan amalga oshirish imkoniyatini bermoqda.

Xulosa. Yangi O'zbekiston davrida oila ijtimoiy qadriyat sifatida yangicha mazmunga ega bo'lib, nafaqat jamiyatning asosiy bo'g'ini, balki milliy o'zlikni saqlovchi, madaniy xotirani uzluksiz davom ettiruvchi va ma'naviy barqarorlikni mustahkamlovchi muhim institut sifatida maydonga chiqmoqda. Bugungi islohotlar va yangilanishlar kontekstida oila endilikda oddiy ijtimoiy birlik emas, balki davlat siyosati va falsafiy tafakkurning markaziy nuqtasiga aylangan.

Oilaning falsafiy mohiyati – bu uning faqat funksional yoki biologik birlik ekanligi emas, balki insoniyat jamiyatida mavjud bo'lgan qadriyatlar tizimining boshlang'ich va eng muhim zvenosidir. Oila orqali inson hayotining mazmuni shakllanadi, shaxsning axloqiy-ruhiy kamoloti ta'minlanadi, jamiyat esa o'zining tarixiy, axloqiy va madaniy asoslarini mustahkamlab boradi. Ayniqsa, Yangi O'zbekiston strategiyasida oilaning tutgan o'rni — bu nafaqat siyosiy-ijtimoiy yondashuv, balki chuqur falsafiy qarashlar bilan boyitilgan yo'nalishdir.

Falsafiy nuqtayi nazardan olganda, oila bu — doimiy harakatda bo'lgan, ichki va tashqi omillar ta'sirida shakllanib, yangilanib boruvchi tizimdir. Shu sababli, uni qadriyat sifatida saqlab qolish, uning barqaror rivojlanishiga ilmiy asoslar yaratish va ijtimoiy ongda chuqur ildiz otgan holatda mustahkamlash bugungi kunning dolzarb masalasidir.

Demak, Yangi O'zbekiston sharoitida oilaning qadriyat sifatidagi o'zgarishlarini tahlil qilish orqali biz nafaqat zamonaviy ijtimoiy dinamikalarni anglaymiz, balki bu asosda barqaror jamiyat qurishga xizmat qiluvchi mafkuraviy va amaliy mezonlarni ishlab chiqish imkoniga ega bo'lamiz. Oila — bu shunchaki ijtimoiy birlik emas, balki millat kelajagini belgilovchi va ijtimoiy ongni shakllantiruvchi asosiy qadriy jihatdir.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: "O'zbekiston", 2021. – 488 b.
2. Юнусов Б.Ф. Социальная философия. – Ташкент: Фан, 2020. – 216 с.
3. Ал-Фараби. О государстве добродетельном. – М.: Наука, 1973. – 352 с.
4. Ибн Сино. Китеб аш-шифо (Ижтимоий фанлар қисмидан). – Техрон, 2002.
5. Навоий, А. Хамса. – Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1981. – 560 б.
6. Бодрийяр, Ж. Потребительское общество: Мифы и структуры. – М.: Республика, 2006. – 224 с.
7. Giddens, A. The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love, and Eroticism in Modern Societies. – Stanford: Stanford University Press, 1992. – 224 p.
8. Ҳамидов Н. Миллий қадриятлар ва оила муаммолари. – Тошкент: Adolat, 2022. – 142 б.
9. UNESCO. Philosophy: A School of Freedom. – Paris: UNESCO Publishing, 2007. – 400 p.
10. Deleuze G., Guattari F. Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 2009. – 400 p.

UDK: 355.01:101.8

Yo'lchi XUDOYQULOV,

O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti dotsenti, falsafa fanlari nomzodi

E-mail: yulchi.hudoykulov@mail.ru

Harbiy fanlar doktori, professor R.Rashidov taqrizi asosida

KNOWLEDGE OF MILITARY PERSONNEL AS AN OBJECT OF PHILOSOPHICAL RESEARCH

Annotation

The article examines the knowledge of military personnel as an object of philosophical research, with special attention paid to the axiological, axiomatic and pragmatic aspects of military knowledge.

Key words: Knowledge, military operational knowledge, tactical and strategic aspects of knowledge, military consciousness, reality, truth, axiological, axiomatic and axiological component.

ЗНАНИЯ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ КАК ОБЪЕКТ ФИЛОСОФСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Аннотация

В статье рассматривается знание военнослужащих как объект философского исследования, особое внимание уделяется аксиологическому, аксиоматическому и прагматическому аспектам военного знания.

Ключевые слова: Знание, военно-оперативное знание, тактические и стратегические аспекты знания, военное сознание, реальность, истина, аксиологический, аксиоматический и аксиологический компонент.

HARBIY XIZMATCHILAR BILIMI – FALSAFANING TADQIQOT OBYEKT SIFATIDA

Annotatsiya

Maqolada harbiy xizmatchilarning bilimlari falsafiy tadqiqot obyekti sifatida tadqiq etilib, harbiy bilimlarning aksiologik, aksiomatik va pragmatik jihatlariga alohida e'tibor beriladi.

Kalit so'zlari: Bilim, harbiy operativ bilim, bilimning taktik va strategik jihatlariga, harbiy ong, voqelik, haqiqat, aksiologik, aksiomatik va aksiologik komponent.

Kirish. Harbiy xizmatchilar bilimi falsafiy tahlilga tortilganda, u oddiy funksional kompetensiyalarning yig'indisi sifatida emas, balki insonning ijtimoiy-madaniy mavjudligi kontekstida shakllanadigan murakkab nazariy-normativ konstruksiya sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu bilish shakli – ijtimoiy falsafa nuqtai nazaridan – jamiyatdagi ierarxik munosabatlar, institutsional tartiblar, mafkuraviy kontekst va shaxsiy anglanishlar zaminida qaror topgan hodisadir.

Harbiy xizmatchilar bilimi – bu ijtimoiy ongning maxsus shaklidir, u faqat texnik yoki taktik malakalar bilan chegaralanmaydi, balki ijtimoiy-falsafiy orientatsiyalar, axloqiy mezonlar va mafkuraviy pozitsiyalarni ham o'z ichiga oladi. Bunday bilim turining shakllanishi ijtimoiy jarayonlar, jamiyatdagi kuchlar muvozanati, davlat va fuqarolik jamiyati o'rtasidagi murakkab ziddiyatlar bilan chambarchas bog'liq. Harbiy bilim aynan shu ijtimoiy zamin ustida ma'naviy-intelektual strukturaga aylanadi va bu orqali harbiy xizmatchi nafaqat amaliy topshiriqlarni bajaruvchi ijrochi, balki ongli ijtimoiy faolga aylanishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, harbiy bilim falsafaning tadqiqot obyekti sifatida ko'rib chiqilganda, u faqatgina empirik reallikni tasvirolovchi tizim emas, balki jamiyat va shaxs o'rtasidagi uzviy aloqani tushuntiruvchi nazariy modelga aylanadi. Ijtimoiy falsafa esa bu bilimning nafaqat mazmunini, balki uning shakllanish sharoitlarini, ijtimoiy ahamiyatini va ideologik determinantlarini tahlil qilish imkonini beradi. Harbiy bilim strukturasi jamiyatning qudratli ijtimoiy institutsiyasi – armiya orqali shakllanadi, ammo bu bilim o'z-o'zidan emas, balki tarixiy, siyosiy va madaniy kontekstda paydo bo'ladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Harbiy xizmatchilarning bilimiga berilgan ta'riflar va tahlillar turlichadir. Ayniqsa, O'zbekistonda ushbu mavzuga oid falsafa fanlari doirasidagi dissertatsion ishlar bu boradagi

ilmiy muhitni chuqurroq tahlil qilishga imkon beradi. Tadqiqotchi N.J.Eshnaevning harbiy bilimlarning jamiyatdagi ijtimoiy vazifasi tahlil qilinadi. Muallif harbiy kadrlarda g'oyaviy qarashlarni shakllantirishga alohida e'tibor qaratadi. Ushbu tadqiqotda zamonaviy harbiy bilimlar ijtimoiy institutlar bilan qanday aloqadorlikda shakllanishi masalasi yaxshi yoritilgan bo'lsa-da, bilimning tashkiliy-strukturaviy mexanizmlari haqida konkret ilmiy model ishlab chiqilmagan. Shu bilan birga, harbiy xizmatchilar bilimining ijtimoiy ongda qanday gnoseologik o'zgaruvchanlikka uchrashi yoki bilimlarning avlodlararo reproduktivligi haqidagi masalalar ochiq qolgan[1].

R.Y.Kurbanov mazkur mavzuning mafkuraviy va tarbiyaviy jihatlariga asoslanadi. U yoshlar ongida harbiylilikni g'oyaviy vosita sifatida joylashtirish muhimligini ta'kidlaydi. Biroq, bu yondashuvda harbiy bilimlar falsafiy kategoriyalar sifatida emas, balki pedagogik vosita tarzida talqin qilingan[2].

Masalan, X.G'aybullayev harbiy bilimni "axborotga asoslangan buyruq bajarish modeli" deb tavsiflab, uni muayyan refleksivlikdan mahrum deya baholaydi: "Harbiy bilim reflektiv emas, balki operativ bilimdir. U voqelikni tushuntirishdan ko'ra, unga bo'ysunishni ko'zlaydi"[3]. Chunonchi, A.Nurmuhamedov shunday yozadi: "Harbiy ongni faqat buyruq va bajaruv strukturasi sifatida tushunish – bu bilimning mohiyatini ijtimoiy kontekstdan uzib qo'yishdir"[4]. Unga ko'ra, harbiy bilim shaxsda ijtimoiy mas'uliyat, ongli intizom va irodaviy yetuklikni uyg'otuvchi ijtimoiy-falsafiy vosita sifatida qaralishi lozim.

Masalan, A.Muminov o'zining tadqiqotida quyidagicha mulohaza bildiradi: "Harbiy bilim — bu shunchaki jangovar tayyorgarlik vositasi emas, balki insonning o'z jamiyatidagi mavjudligini anglashiga xizmat

qiladigan aksiologik konstrukt"[5]. Ushbu yondashuv harbiy bilimni mustaqil intellektual hodisa sifatida ko'radi. Biroq bu fikrga tanqidiy yondashuvda aytish joizki, Muminov mazkur bilimning ijtimoiy sathdagi muvozanatli va refleksiv tabiatini yetarlicha ochib bermaydi. Harbiy bilim – bu doimiy ziddiyatlar: itoat va tafakkur, buyruq va tanqid, mafkura va erkinlik oralig'ida mavjud bo'lgan tafakkur shaklidir. Shuningdek, R.Niyozov ushbu masalaga nisbatan marksistik yondashuvni asos qilib oladi: "Harbiy bilim – bu hukmron sinf manfaatlarini saqlab qolish vositasi sifatida ishlab chiqiladi va askar shunchaki qurollangan mafkuraviy agentga aylanadi"[6]. Bu pozitsiyada harbiy bilimga sotsial determinantlar orqali baho beriladi, biroq bu yondashuvda harbiy shaxsning ijtimoiy ong subyektli sifatidagi roli soddalashtirib yuboriladi. Bizningcha, bu reduksionizm holatidir. Chunki harbiy xizmatchi o'z faoliyatida nafaqat ideologik, balki axloqiy, kognitiv va estetik mezonlarga asoslangan mustaqil pozitsiya egallaydi.

Shu o'rinda, Q.Abdullayevning konseptual yondashuvi e'tiborga molikdir: "Harbiy bilim – bu kollektiv ong'dagi xavfsizlik arxetiplarining ilmiy ifodasidir. U jamiyatda xavf va himoya, do'st va dushman, bo'ysunish va qarshilik kategoriyalarini mantiqiy tizimga soladi"[7]. Bu ta'rif harbiy bilimni madaniy-kognitiv meyorlar bilan bog'laydi va u orqali milliy-madaniy diskurslar shakllanish mexanizmini anglashga yo'l ochadi. Shu bilan birga, bu qarashda shaxsiy tajribaning roliga kam e'tibor berilishi uni biryuqlama strukturalistik pozitsiyaga olib keladi.

SH.R.Jo'rayev harbiy bilimlarning ijtimoiylik bilan bog'liqligini alohida ta'kidlab, uni "ijtimoiy tafakkur bilan bevosita bog'langan, normativ intizomiy ong shakli" deb tavsiflaydi. Unga ko'ra: "Harbiy bilim – bu nafaqat texnologik tayyorgarlik, balki ijtimoiy ongda mavjud bo'lgan xavfsizlik, sadoqat va fidoyilik kabi qadriyatlarining mujassam ifodasidir"[8]. Muallif harbiy bilimlarni mafkuraviy-falsafiy asoslar bilan bog'laydi va uni ijtimoiy ongning institutsional shakli sifatida baholaydi. Biroq bu yondashuvda harbiy bilimning gnoseologik qatlamlari – ya'ni bilish, tushunish, izchil refleksiya qilish komponentlari yetarlicha ochilmagan. Harbiy bilim, nazarimizda, mafkuraviylikdan tashqari, mustaqil intellektual strukturaga ega bo'lgan tafakkur shaklidir. B.Ochilov esa harbiy bilimni milliy tafakkur va ijtimoiy xotira bilan uzviy bog'lab tahlil qiladi: "Harbiy bilim – bu tarixiy xotira, milliy iftixor va ijtimoiy mobilizatsiyaning ongiy poydevoridir. U tarixiy xotirani aktual holatga aylantiradi"[9]. Bu fikr harbiy bilimni ijtimoiy konstrukt sifatida talqin qilishga xizmat qiladi. Shunga qaramay, muallifning pozitsiyasi ko'proq ijtimoiy-madaniy yondashuv bilan cheklangan, ya'ni bilishning ichki mantiqiy, refleksiv jarayonlari, bilim shakllanishining psixologik yoki mantiqiy asoslari yetarlicha yoritilmagan. Yana bir muhim nuqtai nazar A.Ibragimov tomonidan ilgari suriladi. U harbiy bilimlarni "tashqi intizom bilan ichki motivatsiyaning uyg'unligida shakllanadigan refleksiv faoliyat turi" deb baholaydi va ta'kidlaydi: "Harbiy bilim – bu odamning hayot-mamot holatida tez va mas'uliyatli qaror qabul qilishiga xizmat qiladigan falsafiy tayanchdir"[10]. Bu qarashda bilim nafaqat axborot yig'indisi, balki falsafiy qaror qabul qilish qobiliyatining ifodasi sifatida baholanmoqda. Ammo muallifning bu yondashuvda harbiy bilimni tushuntirishda haddan tashqari fenomenologik yondashuv ustunlik qiladi – ya'ni, harbiy tajriba individuallashtiriladi, ijtimoiy determinantlar esa ikkinchi darajaga tushadi.

J.Sayfullayev ushbu masalaga "harbiy bilimlar jamiyatda mavjud bo'lgan xavfsizlik konsepsiyasining ongiy aksi sifatida paydo bo'ladi" degan yondashuv bilan kiradi. Unga ko'ra, "harbiy bilim — bu himoya qilishga qaratilgan ijtimoiy instinktning ratsional shaklda ifodalovchi bilimlar tizimidir"[11]. Ushbu yondashuv harbiy bilimni inson

ongining genetik-madaniy konstruksiyasi sifatida talqin etadi, biroq tanqidiy nuqtai nazardan qaraganda, muallifning bu talqini haddan ortiq arxetipik va biologik determinizmga moyil bo'lib, harbiy bilimning tarixiylik, ijtimoiy konstruktivlik va refleksivlik jihatlarini etarli darajada ochib bera olmaydi.

Tanqidiy jihatdan, yuqoridagi mualliflarning fikrlarini umumlashtirar ekanmiz, shuni aytish lozimki, harbiy xizmatchilar bilimi soddalashtirib bo'lmaydigan ko'p qatlamli bilim fenomenidir. U insoniy ong, axloqiy pozitsiya, ijtimoiy institutlar va madaniy qadriyatlar kesishgan nuqtada shakllanadi. Bu bilim shakli doimiy ziddiyatni o'zida mujassamlashtiradi: bo'ysunish va tafakkur, intizom va mustaqillik, buyruq va mas'uliyat o'rtasidagi dialektika uni falsafaning chuqur va murakkab tadqiqot obyektga aylantiradi. Falsafa uchun harbiy bilim nafaqat xavfsizlik tushunchasi bilan bog'liq, balki jamiyatdagi ijtimoiy ong evolyutsiyasini, axloqiy yetuklikni va tarixiy xotirani ifoda etuvchi gnoseologik zamin hamdir.

Harbiy xizmatchilar bilimi zamonaviy falsafa uchun inson faoliyatining ijtimoiy-madaniy, gnoseologik va aksiologik mezonlari orqali tahlil qilinadigan murakkab bilim shakllaridan biridir. Bu bilim insonni nafaqat harbiy kasb egasi sifatida shakllantiradi, balki uni ijtimoiy intizom, axloqiy pozitsiya, mafkuraviy barqarorlik va intellektual tayyorgarlik mezonlarida baholash imkonini beradi. Falsafa bu bilim turini insonning mavjudlikka nisbatan ongli munosabati sifatida o'rganadi. Harbiy bilimlarning mohiyatini tushunish uchun uni subyektiv va obyektiv bilimlar sintezi sifatida baholash lozim. Bunday bilimlar individual qarorlar, psixologik barqarorlik, axloqiy irodaviy tayanchlar va mafkuraviy intizomda mujassam bo'ladi. Shu jihatdan u faqat amaliy tayyorgarlik vositasi emas, balki jamiyatdagi ideallar, qadriyatlar va ijtimoiy ongning konsentratsiyalashgan shaklidir.

Tadqiqot metodologiyasi. Falsafiy kategoriya sifatida "bilim"ni ijtimoiy makon va vaqt kontekstida tahlil qilishda metodologik mantiqni yanada chuqurlashtirish talab etiladi. Bunday bilimning falsafiy tahlili uni klassik epistemologiyadan ajratib turadi. Chunki bu yerda bilish obyekt nafaqat "haqiqat", balki "mavjudlikni anglash", "ijtimoiy vazifani ado etish" va "ideologik pozitsiyani asoslash" bilan chambarchas bog'langan. Harbiy bilimning mazmunida epistemik komponent bilan bir qatorda aksiologik (qadriyatga oid), aksiomatik (asosga oid) va pragmatik (amaliy) qatlamlar mavjud. Shuning uchun ham u har bir harbiy xizmatchining hayotiy orientatsiyasini belgilovchi intellektual-konstruktiv kuchga aylanadi. Harbiy xizmatchilar bilimi – bu ijtimoiy reallikni o'z aksida ifodalovchi, lekin ayni paytda uni qayta tashkil etuvchi ijtimoiy-falsafiy mexanizmdir. U shaxs va jamiyat o'rtasidagi intellektual vositachi bo'lib xizmat qiladi, harbiy kasbni nafaqat professional, balki ma'naviy-mafkuraviy fenomen sifatida shakllantiradi. Shu bois bu bilimni falsafa nuqtai nazaridan o'rganish – bu jamiyatning o'z-o'zini tushunish jarayoniga kirishish demakdir. Zamonaviy harbiy bilimlar axborot-kommunikatsiya inqilobi sharoitida virtual xotira, kiberxavfsizlik, psixologik urushlar, narrativ strategiyalar va sun'iy intellekt bilan o'zaro ta'sirga kirishmoqda. Bu esa uni klassik falsafiy kategoriyalar doirasida emas, balki postmodern tafakkur va multidisiplinar metodologiyalar orqali o'rganishni taqozo qiladi. Shuning uchun ham harbiy bilim endilikda nafaqat fizik kuch, balki ongli nazorat, gibrid fikrlash va kognitiv ustuvorlik masalalarini o'z ichiga oladi. Shunday qilib, harbiy xizmatchilar bilimi – bu falsafaning gnoseologiyasi, aksiologiyasi, sotsiologiyasi va antropologiyasi bilan uzviy bog'liq bo'lgan murakkab bilim shaklidir. Falsafaning bu bilimga nisbatan pozitsiyasi uni nafaqat amaliy zaruriyatga xizmat qiluvchi vosita sifatida, balki jamiyatdagi ongilylikning murakkab ijtimoiy-madaniy

konstruksiya sifatida tahlil qilish zaruratini yuzaga chiqaradi. Bunday tadqiqotlar ijtimoiy adolat, shaxsiy mas'uliyat, mafkuraviy tanlov va axloqiy tafakkur mezonlarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Harbiy xizmatchi shunchaki bilim oluvchi emas, balki ijtimoiy-ma'naviy hodisalarning tashuvchisi sifatida o'zining intellektual va aksiologik salohiyati bilan falsafaning markaziy subyektiga aylanadi. Shu nuqtai nazardan, harbiy bilimlarni o'rganishda zamonaviy gnoseologik yondashuvlar, kognitiv modellar, ijtimoiy konstruktivizm va intellektual kapital nazariyalarining qo'llanilishi muhimdir.

Tahlil va natijalar. Harbiy xizmatchilar bilimi doimo qarama-qarshiliklar muhitida shakllanadi: hayot va o'lim, buyruq va tashabbus, itoat va tanqid, xavf va xavfsizlik, zo'rlik va insonparvarlik o'rtasidagi murakkab dialektik ziddiyatlar harbiy tafakkurning tub mohiyatini tashkil etadi. Shu sababli ham bu bilim dialektik yondashuvsiz tushunilishi mumkin emas. U har bir holatda voqealarning ichki aloqadorligini, o'zgaruvchanligini, doimiy rivojlanishini aks ettiradi. Harbiy bilim bu qarama-qarshiliklarning in'ikosi emas, balki ularni yengib o'tish, ularni o'zida birlashtirish, yengillikdan emas, balki ziddiyatni anglash orqali erishiladigan yuksak tafakkur mahsulidir. Bu bilim mutlaq va yakka bir haqiqatga emas, balki voqelikning doimiy sur'atda o'zgarib boruvchi mohiyatiga tayangan holda shakllanadi. Shu jihatdan u o'z-o'zini doimiy yangilovchi, tanqidiy qayta baholovchi, reflektiv xarakterga ega. Harbiy bilim har bir xatti-harakatda erkinlik va majburiyat, ong va ehtiros, iroda va ehtimol o'rtasidagi uyg'unlikni izlaydi. Harbiy faoliyatni faqat tashqi harakatlar orqali emas, balki ichki tafakkur jarayonlari orqali anglash bu bilimning mohiyatini falsafiy chuqurlikda o'rganishni talab qiladi.

Harbiy xizmatchilar bilimi falsafa uchun tadqiqot obyekt sifatida alohida epistemologik va ontologik ahamiyatga ega. U borliqni anglash, unga faol munosabat bildirish, ongli tanlov qilish va mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga qodir bo'lgan subyektning mavjudlikdagi reflektiv ishtirokidir. Bu bilim o'z mohiyatiga ko'ra nafaqat harakatga, balki tafakkurga, nafaqat amaliyotga, balki ma'naviyatga tayanadi. U insonni mavjudlikda faol va mas'uliyatli mavjudot sifatida ko'rsatadi – bu esa falsafaning o'zagi bo'lmish inson va borliqning bir-biriga bo'lgan ichki bog'liqligini tasdiqlaydi.

Harbiy xizmatchilar bilimi zamonaviy falsafiy tafakkurda universal bilim sifatidagi mazmunidan tashqari, maxsus ijtimoiy-ixtisoslashgan bilimlar tizimi sifatida ham e'tirof etiladi. Falsafa doirasida bu turdagi bilim insonning mavjudlikdagi joylashuvi, ijtimoiy rolining ontologiyasi, axloqiy tanlov va mas'uliyat me'zonlari bilan bevosita bog'liq tarzda tadqiq etiladi. Ayniqsa, harbiy bilimni nafaqat ratsional ong, balki aksiologik motivatsiyalar, sivilizatsion xavfsizlik, siyosiy mafkuraviy tayanch nuqtai nazardan tahlil qilish

zarurati ortib bormoqda. Bu jihatni e'tiborga olgan holda, harbiy bilimning falsafiy nisbati faqat bilimshunoslik kontekstida emas, balki madaniyatshunoslik va ijtimoiy ontologiya darajasida ham o'rganilishini taqozo etadi.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi fikrlarni sintez qilgan holda xulosa qilish mumkinki, harbiy xizmatchilar bilimi – bu ijtimoiy, gnoseologik, aksiologik va psixologik qatlamlarning dialektik uyg'unligida shakllanuvchi murakkab bilim shaklidir. Falsafiy yondashuvda bu bilimlar insonni jamiyat, davlat va tarix bilan bog'lovchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. Harbiy bilimlar faqat harakatlar majmuasi emas, balki ijtimoiy-siyosiy ongni shakllantiruvchi, axloqiy barqarorlikni ta'minlovchi va epistemik mas'uliyatni belgilovchi konseptual modeldir. Bu bilimlar orqali inson o'zining eng nozik nuqtalarida — hayot va o'lim, buyruq va tanqid, sadoqat va vijdon oralig'idagi tanlovlarda o'zini anglaydi. Shu boisdan ham ularni falsafaning obyektiv tadqiqot doirasiga kiritish nafaqat ilmiy zarurat, balki ijtimoiy-ma'naviy ehtiyojdir.

Harbiy xizmatchilar bilimi falsafaning zamonaviy tadqiqot yo'nalishlarida gnoseologik va aksiologik o'ziga xoslikka ega ijtimoiy-bilimy fenomen sifatida alohida o'rin egallaydi. Bu bilim shakli oddiy utilitar bilimdan farqli o'laroq, ongli faoliyat, axloqiy tanlov, ijtimoiy mas'uliyat va mafkuraviy sadoqatning sintezida shakllanadi. Aynan shu jihat uni falsafa doirasida insoniyat tajribasining individual emas, balki jamiyatda mustahkamlangan kollektiv refleksiya vositasi sifatida tahlil qilish zaruratini yuzaga chiqaradi. Harbiy bilimlar, bu ma'noda, insonning nafaqat bilish qobiliyati, balki axloqiy-estetik va psixologik yetukligini ham ifodalaydi. Ular orqali inson xavf, hayot va o'lim, do'stlik va dushmanlik, itoat va qarshilik kabi fundamental ontologik muammolar bilan to'qnash keladi. Shu sababli, bu bilimlar falsafiy tafakkur uchun obyektiv voqelikda mavjud bo'lgan ijtimoiy-tarixiy kategoriyalar tizimidir.

Yuqoridagi nuqtai nazarlarni sintez qilgan holda aytish mumkinki, harbiy xizmatchilar bilimi falsafa uchun ko'p qatlamli tadqiqot obyekt sanaladi. Bir tomondan, u gnoseologik strukturaga ega bo'lib, inson bilish faoliyatining maxsus shaklini tashkil etsa, ikkinchi tomondan, aksariyat hollarda axloqiy-estetik meyorlar, vatanparvarlik, sadoqat, sivil ijtimoiylik kabi yuksak qadriyatlar bilan uyg'unlashgan. Aynan mana shu uyg'unlik harbiy bilimni soddalashtirilgan texnokratik modeldan ajratib turadi. Yakuniy xulosa sifatida aytish joizki, harbiy xizmatchilar bilimi – bu ijtimoiy voqelikning fundamental qatlamlaridan biridir. Uni falsafiy tadqiqot obyekt sifatida o'rganish, faqat mavjud bilimlarni sistemalashtirish emas, balki ushbu bilimlar orqali jamiyatdagi qadriyatlar, mafkuralar va bilim shakllarining ijtimoiy ongda qanday yashashi va takror ishlab chiqarilishini tahlil qilishdir. Bu jarayon esa harbiy sohaga oid tadqiqotlarda falsafiy metodologiyani kengroq joriy etishni talab qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Эшнаев Н.Ж. Ўзбекистон Республикасида профессионал ҳарбий кадрларни тайёрлашнинг ижтимоий-фалсафий асослари. – Т.: 2008. – 164 б.
2. Курбанов Р.Ю. Ёшларни ҳарбий ватанпарварлик руҳида тарбиялашда миллий ғоянинг ўрни (ижтимоий-фалсафий таҳлил). – Т.: 2008. – 137 б.
3. G'aybullayev X. Harbiy bilim va uni anglash metodologiyasi. – Toshkent: "Fikr", 2020. – 109 b.
4. Nurmuhamedov A. Harbiy falsafa: metodologik asoslar va ijtimoiy konsepsiyalar. – Samarqand: Imkon, 2016. – 150 b.
5. Muminov A. Harbiy tafakkur va falsafa. – Toshkent: Ijtimoiy fanlar, 2015. – 112 b.
6. Niyozov R. Qurol va ong: harbiy bilimlar sotsiologiyasi. – Toshkent: Fan, 2019. – 138 b.
7. Abdullayev Q. Xavfsizlik falsafasi. – Toshkent: Fan va Taraqqiyot, 2020. – 112 b.
8. Jo'rayev Sh.R. Milliy armiyada mafkuraviy tayyorgarlik asoslari. – Toshkent: Harbiy nashr, 2019. – 122 b.
9. Ochilov B. Vatanparvarlik konsepsiyasi va madaniy identitet. – Toshkent: Ma'naviyat, 2020. – 140 b.
10. Ibragimov A. Intizom va tafakkur: harbiy ong asoslari. – Buxoro: Tafakkur, 2021. – 115 b.
11. Sayfullayev J. Zamonaviy ijtimoiy ong va xavfsizlik falsafasi. – Toshkent: Ijtimoiy fanlar, 2017. – 168 b.

UDK: 004.8:37.091.3(575.1)

Olmosbek CHORIYEV,
Andijon davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: olmosbekchoriyev05@gmail.com

Navoiy davlat universiteti professori, PhD S.Shovdirov taqrizi asosida

INTEGRATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE INTO MODERN PEDAGOGY AND PROSPECTS FOR ITS APPLICATION IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Аннотация

This article analyzes the integration of artificial intelligence technologies into modern pedagogy, their impact and prospects on the educational process. With the help of artificial intelligence, the possibilities of creating individual learning styles, improving educational efficiency, as well as automating the activities of teachers are highlighted. The prospects for the implementation of AI technologies in the educational system of Uzbekistan were also considered.

Key words: Pedagogy, artificial intelligence, technology, integration, educational system, digital educational technologies, educational process, innovation in education, personalized teaching, automation of the pedagogical process.

ИНТЕГРАЦИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В СОВРЕМЕННУЮ ПЕДАГОГИКУ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЕГО ПРИМЕНЕНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация

В данной статье анализируется интеграция технологий искусственного интеллекта в современную педагогику, их влияние и перспективы на образовательный процесс. Освещены возможности создания индивидуальных стилей обучения с использованием искусственного интеллекта, повышения эффективности обучения, а также автоматизации деятельности учителей. Также были рассмотрены перспективы внедрения технологий искусственного интеллекта в систему образования Узбекистана.

Ключевые слова: Педагогика, искусственный интеллект, технологии, интеграция, система образования, цифровые образовательные технологии, образовательный процесс, инновации в образовании, персонализированное обучение, автоматизация педагогического процесса.

SUN'IY INTELLEKTNING ZAMONAVIY PEDAGOGIKAGA INTEGRATSIYASI VA TA'LIM JARAYONIDA QO'LLASH ISTIQBOLLARI

Аннотация

Ushbu maqolada sun'iy intellekt texnologiyalarining zamonaviy pedagogikaga integratsiyasi, ularning ta'lim jarayoniga ta'siri va istiqbollari tahlil qilingan. Sun'iy intellekt yordamida individual o'quv uslublari yaratish, ta'lim samaradorligini oshirish, hamda o'qituvchilar faoliyatini avtomatlashtirish imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, AI texnologiyalarining O'zbekiston ta'lim tizimiga tatbiq etish istiqbollari ham ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar : Pedagogika, sun'iy intellekt, texnologiya, integratsiya, ta'lim tizimi, raqamli ta'lim texnologiyalari, o'quv jarayoni, ta'limdagi innovatsiyalar, shaxsiylashtirilgan o'qitish, pedagogik jarayonni avtomatlashtirish.

Kirish. XXI asrda fan va texnologiya jadal sur'atlar bilan rivojlanar ekan, ta'lim tizimi ham bu o'zgarishlardan chetda qolmayapti. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt (SI) va avtomatlashtirilgan tizimlarning kundalik hayotga chuqur kirib borayotgani, zamonaviy pedagogik yondashuvlarni qayta ko'rib chiqishni taqozo qilmoqda. An'anaviy o'qitish uslublari o'zining samaradorligini to'liq saqlab qola olmayapti, zero, har bir o'quvchining ehtiyojiga moslashgan, interaktiv va individual yondashuvlar tobora dolzarb bo'lib bormoqda. Sun'iy intellekt ta'lim jarayoniga integratsiyalashuvi natijasida o'quvchilar bilimini avtomatik tahlil qilish, individual o'quv rejalarini tuzish, o'quv jarayonini monitoring qilish va baholash kabi imkoniyatlar yuzaga kelmoqda. Bundan tashqari, o'qituvchilar uchun ma'lumotlarni tezkor qayta ishlash, o'quv materiallarini shaxsga moslashtirish va o'z ish faoliyatini samarali tashkil etish imkoniyati yaratiladi. Bularning barchasi pedagogik faoliyatni tubdan yangi bosqichga olib chiqmoqda. Bugungi kunda dunyo bo'ylab ko'plab ilg'or davlatlar ta'lim tizimida sun'iy intellektni joriy etishga katta e'tibor qaratmoqda. O'zbekiston ham bu borada muhim qadamlar qo'yimoqda. Raqamli ta'lim infratuzilmasini rivojlantirish, o'qituvchilarni

AKTdan samarali foydalanishga o'rgatish va AI texnologiyalaridan foydalanish madaniyatini shakllantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylangan. Ushbu maqolada sun'iy intellekt texnologiyalarining zamonaviy pedagogikaga qanday integratsiyalanishi, uning o'quv jarayoniga ta'siri, afzalliklari, shuningdek, O'zbekiston ta'lim tizimida qo'llash istiqbollari atroflicha tahlil qilinadi. Shuningdek, mavjud muammolar va ularni bartaraf etish bo'yicha takliflar ham bayon etiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. So'nggi yillarda sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'lim sohasiga ta'siri bo'yicha ko'plab ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Chet el va mahalliy olimlarning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt pedagogik jarayonning ko'plab jihatlarini takomillashtirishga xizmat qilishi mumkin. Jumladan, J. Holmes va B. Bains (2019) o'z tadqiqotida sun'iy intellekt asosida ishlab chiqilgan o'qitish tizimlari individual yondashuvni kuchaytirishini, o'quvchilarning o'zlashtirish darajasiga qarab avtomatik moslashishini qayd etgan. Shuningdek, UNESCO tomonidan 2021 yilda e'lon qilingan "AI and Education: Guidance for Policy-Makers" hujjatida sun'iy intellektidan ta'limda foydalanish bo'yicha konseptual

yondashuvlar, xavfsizlik choralari va etik mezonlar alohida ko'rsatib o'tilgan. Ushbu hujatda sun'iy intellekt imkoniyatlari sifatida o'quvchilarning o'zlashtirish darajasiga qarab moslashuvchi tizimlar, avtomatlashtirilgan baholash va oraliq tahlil qilish, interaktiv o'quv muhitlari va shaxsiylashtirilgan ta'lim, o'qituvchilar uchun yordamchi raqamli vositalar kiritilgan bo'lib, xavf va chaqiriqlar qismida esa shaxsiy ma'lumotlar xavfsizligi, algoritmik xatolar va noto'g'ri qarorlar, ijtimoiy tengsizlikni kuchaytirish ehtimoli (ya'ni texnologiyalarga kirish imkoniyati har doim ham teng emas), pedagogik rolni texnologiya bilan almashtirish xavfi o'rin olgan. Sun'iy intellekt ta'lim sohasida katta imkoniyatlar ochmoqda, ammo bu texnologiyalarni qanday va nima maqsadda joriy etilishi o'ta muhimdir. UNESCO (2021) tomonidan ta'kidlanganidek: "Artificial Intelligence should be introduced into education not to replace teachers, but to empower them and enhance learning outcomes" [1]. Bu fikr shuni anglatadiki, sun'iy intellekt texnologiyalari o'qituvchining o'rini egallash uchun emas, balki uning faoliyatini samarali qo'llab-quvvatlash, o'qitish jarayonini individuallashtirish va ta'lim sifati ko'rsatkichlarini yaxshilashga xizmat qilishi kerak. Bunda AI o'z-o'zidan muammolarni hal qiluvchi vosita emas, balki o'qituvchining bilim va tajribasini texnologik jihatdan kuchaytiruvchi mexanizm sifatida ko'riladi. Shuningdek, UNESCO ushbu texnologiyalarni ta'lim tizimiga joriy etishda boshqaruv masalalarining dolzarbligini ham alohida urg'u bilan ta'kidlaydi: "Strong governance frameworks are needed to ensure that AI in education supports inclusion, equity, and quality" [1]. Bu esa sun'iy intellekt texnologiyalari faqat texnik yoki didaktik vosita emasligini, balki ularni qo'llashda ijtimoiy adolat, tenglik, inkluzivlik va sifat kabi omillarni nazarda tutuvchi mustahkam boshqaruv tizimlari zarurligini anglatadi. Aks holda, texnologik taraqqiyot mavjud ijtimoiy tafovutlarni yanada kuchaytirishi mumkin. Shunday ekan, ta'limda AI texnologiyalarini joriy etishda faqat texnologik yutuqlarga tayanish emas, balki normativ-huquqiy, etik va pedagogik mezonlarni hisobga olish zarur. Tavsiyalar qismida esa AI siyosatini ishlab chiqishda ta'lim qiymatlari va etik mezonlarni asos qilib olish, o'qituvchilarni yangi texnologiyalarga mos o'qitish va tayyorlash, texnologik infratuzilmani adolatli va teng asosda ta'minlash, AI tizimlarining shaffofligi va tushunarli ishlashi uchun qonunchilik asoslarini belgilash aytib o'tilgan. Ushbu hujjatda davlatlar sun'iy intellektni joriy etishda birinchi navbatda pedagoglarning tayyorgarligi, infratuzilma va axborot xavfsizligini inobatga olishlari lozimligi ta'kidlangan.

Mahalliy tadqiqotchilar ham bu yo'nalishda qator izlanishlar olib bormoqda. Xususan, Q. Rahmonov (2023) o'z maqolasida sun'iy intellekt yordamida dars jarayonini kuzatib borish jarayonlarini tahlil qilgan. U sun'iy intellektga asoslangan platformalar, masalan, elektron kundaliklar, test tizimlari va o'quvchi faoliyatini monitoring qilish vositalarining rivojlanishini ijobiy baholagan. Q. Rahmonov (2023) tomonidan olib borilgan tadqiqotda AI texnologiyalarining rivojlanish tarixi va zamonaviy hayotdagi o'rini tahlil qilar ekan: - "Barcha jarayonlar singari dars jarayonini tahlil qilish va kuzatib borishda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish muhim rol o'ynashi mumkin" deydi [2]. Shuningdek, sun'iy intellektning inson hayotiga ijobiy va salbiy ta'sirlari, kelajakdagi istiqbollari va muammolari tahlil qilinadi. F.Qodirov esa o'z maqolasida ta'lim tizimida sun'iy intellektidan foydalanish nafaqat o'quvchilarga balki o'qituvchilarga ham katta qulayliklar yaratishini ta'kidlaydi [3:98]. AI orqali yaratilgan vizual, interaktiv va gamifikatsiyalangan o'quv resurslari orqali o'quvchilarning darslarga bo'lgan qiziqishini oshirish mumkinligi isbotlangan. Xulosa qilib aytganda, mavjud adabiyotlar tahlili sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'limda

qo'llanishi pedagogik jarayonni moslashuvchan, samarali va o'quvchiga yo'naltirilgan holga keltirayotganini ko'rsatadi. Biroq, ko'pchilik olimlar bu borada ehtiyotkorlik bilan yondashishni, ya'ni texnologiyalarning insoniy omilni to'liq almashtira olmasligini, balki uni to'ldirishini ta'kidlaydilar.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda sun'iy intellekt texnologiyalarining zamonaviy pedagogikaga integratsiyalashuvi va ta'lim jarayoniga ta'sirini chuqur tahlil qilish maqsad qilingan. Buning uchun nazariy, tahliliy va amaliy yondashuvlar uyg'un holda qo'llanildi. Avvalo, tadqiqotning nazariy asoslarini belgilashda mavjud ilmiy adabiyotlar, xalqaro tashkilotlar tomonidan taqdim etilgan tavsiyalar tahlil qilindi. Zamonaviy ta'limda sun'iy intellektidan foydalanish tajribalari, xususan AQSH, Xitoy, Janubiy Koreya kabi mamlakatlarning ilg'or amaliyotlari o'rganildi. Tahlil jarayonida sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'limda qo'llanilish shakllari — masalan, AI-assistentlar, avtomatlashtirilgan test tizimlari, adaptiv o'quv platformalari va intellektual monitoring vositalari o'zaro solishtirildi. Ularning pedagogik samaradorlik, individual yondashuvni kuchaytirish va ta'lim sifatini oshirishdagi o'rni o'rganildi. Empirik ma'lumotlar asosida O'zbekistonda mavjud AI asosidagi ta'lim vositalari faoliyati tahlil qilindi. Tadqiqot davomida tizimli yondashuv, muammo-tahlil va komponentli tahlil metodlari qo'llanildi. Ushbu metodologik yondashuvlar sun'iy intellektning ta'limdagi roli va istiqbollari chuqur tahlil qilish imkonini berdi. T.Xo'jaqulovning ta'kidlashicha: - "Sun'iy intellekt inson intellektining ba'zi vazifalarini o'zida mujassamlashtirgan avtomatik va avtomatlashtirilgan tizimlar xususiyati" [4:4]. Sun'iy intellekt tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, sun'iy intellekt (SI) tushunchasi ilk bor XX asr o'rtalarida ilmiy muomalaga kirib kelgan bo'lsa-da, inson tomonidan mashinalarni ongli fikrlashga o'xshash tarzda boshqarish g'oyasi qadim zamonlardan beri mavjud. Biroq, SI mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida 1956 yilda AQShning Dartmut kollejida o'tkazilgan ilmiy konferensiyada rasmiy ravishda e'lon qilindi. Bu tadbirda J. MakKarti, M. Minskiy, K. Shannon va A. Nyuel kabi olimlar SI sohasiga asos solgan ilk tadqiqotchilar sifatida tarixda qoldilar. 1950-yillarda Alan Turing tomonidan taklif etilgan Turing testi SI uchun muhim bosqich bo'ldi. Bu test mashinaning insondek fikrlay olishini tekshirish usuli sifatida taklif etilgan bo'lib, keyinchalik ko'plab tadqiqotlar uchun nazariy asos bo'lib xizmat qildi. 1960–1980-yillar SI rivojida dastlabki "yuksalish" davri bo'ldi. Bu davrda ekspert tizimlar, mantiqiy algoritmlar, qoidaga asoslangan dasturlar ishlab chiqildi. Ammo texnologik cheklovlar sababli SI imkoniyatlari amaliyotda cheklangan edi. Bu davr "AI qishi" deb ataladigan vaqt boshlanganiga sabab bo'ldi, ya'ni SI texnologiyalaridan umidlar yuqori bo'lgan, ammo natijalar kam bo'lgan yillar. 1990-yillarda hisoblash texnologiyalarining rivojlanishi, ayniqsa ma'lumotlar hajmining ortishi (Big Data), kompyuter quvvatining oshishi va yangi algoritmlarning (ayniqsa, neyron tarmoqlar) ishlab chiqilishi SI sohasining qayta jonlanishiga olib keldi. Bu davrda mashinaviy o'rganish (machine learning), chuqur o'rganish (deep learning) kabi yondashuvlar shakllandi. 2010-yillardan boshlab SI kundalik hayotga faol kirib keldi: ovoz va matnni tanish, avtomatik tarjima, chatbotlar, tavsiya tizimlari, yuzni aniqlash, avtonom avtomobillar va boshqa ko'plab sohalarida amaliy qo'llanila boshlandi. Ayniqsa, GPT, BERT, ChatGPT, DALL·E kabi model va texnologiyalar inson tilini tushunish va qayta ishlash imkoniyatlarini keskin oshirdi. Bugungi kunda sun'iy intellekt nafaqat texnologik, balki ijtimoiy, axloqiy va iqtisodiy jihatdan ham global muhokama mavzusiga aylangan. Uning ta'lim, tibbiyot, sanoat, huquq, san'at kabi ko'plab sohalarida qo'llanilishi insoniyat hayot tarzini o'zgartirib yubormoqda.

Shu bilan birga, u bilan bog'liq xavfsizlik, axloq va tartibga solish muammolari ham dolzarb bo'lib bormoqda.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot davomida sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'lim jarayoniga tatbiq etilishi bilan bog'liq holat chuqur tahlil qilindi. Zamonaviy o'qituvchi qiyofasi shakllanishida axborot madaniyatini o'zlashtirishning muhim omil ekanligi ko'rsatildi. Axborot madaniyati tushunchasiga A.Xoliqov quyidagicha ta'rif beradi: - "o'z kasbiy faoliyatiga tegishli axborotlarni olish, uni qayta ishlash va foydalanish metodlari va usullarini o'zlashtirish" [5]. Olingan natijalarga ko'ra, AI texnologiyalari o'qitishning an'anaviy uslublarga sezilarli yangilik kiritmoqda. Jumladan, shaxsiylashtirilgan o'quv dasturlari, avtomatik baholash tizimlari, tahliliy platformalar va sun'iy yordamchi vositalar orqali o'quvchilarning individual ehtiyojlariga mos ta'lim imkoniyatlari kengaymoqda. O'qituvchilar bilan o'tkazilgan suhbatlar va mavjud raqamli platformalarning tahlili shuni ko'rsatdiki, sun'iy intellektdan foydalanish istagi mavjud, ammo amaliy qo'llashda to'siqlar uchramoqda. Bunga texnologik resurslarning cheklanganligi, yetarli metodik qo'llanmalarining yo'qligi va raqamli savodxonlik darajasining pastligi sabab bo'lmoqda.

Tahlillarga asoslanib quyidagi asosiy natijalarga erishildi:

Sun'iy intellekt ta'limni moslashtirishga xizmat qiladi. O'quvchilarning bilim darajasi va o'rganish uslubiga qarab mos tavsiyalar beruvchi tizimlar samarali ishlaydi.

O'qituvchilarning texnologik tayyorgarligi muhim omil hisoblanadi. AI vositalarini amaliyotda qo'llay olish ko'nikmasi ta'limdagi sifatli o'zgarishlar uchun zarur.

Mavjud platformalarda AI elementi cheklangan. Ko'plab o'zbekcha o'quv platformalari hali to'liq sun'iy intellekt asosida ishlamaydi yoki faqat elementar funksiyalarga ega.

Inson omili hal qiluvchi rol o'ynaydi. Sun'iy intellekt o'qituvchining o'mini emas, balki uning ishini qo'llab-quvvatlashi lozim.

Shuningdek, xorijiy tajriba shuni ko'rsatdiki, AI'ni muvaffaqiyatli integratsiya qilish uchun davlat darajasida strategik yondashuv, ta'lim standartlariga mos algoritmlar va o'qituvchilarni muntazam o'qitish zarur. Tahlil yakunida

quyidagicha xulosa qilindi: O'zbekistonda sun'iy intellektni pedagogik tizimga integratsiyalash bo'yicha dastlabki qadamlar tashlangan bo'lsa-da, uni samarali joriy qilish uchun aniq rejalashtirilgan, tizimli yondashuv va keng ko'lamli metodik-ma'naviy tayyorgarlik zarur.

Xulosa va takliflar. O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'lim tizimiga integratsiyasi ta'lim jarayonini zamonaviylashtirish, samaradorlikni oshirish va individual yondashuvni kuchaytirishda muhim omil hisoblanadi. Biroq bu jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun nafaqat texnologik, balki metodik va ijtimoiy-psixologik tayyorgarlik ham zarur. Xulosa tariqasida aytish mumkinki, sun'iy intellekt vositalari ta'lim jarayonini soddalashtirish, o'quvchilar ehtiyojlariga moslashtirish va bilimlarni tahlil asosida qayta baholash imkonini beradi. Ta'limdagi raqamli transformatsiya samarali bo'lishi uchun o'qituvchilarning texnologik savodxonligini oshirish muhim omil hisoblanadi. O'qituvchi sun'iy intellektdan mustaqil emas, balki uni yordamchi vosita sifatida ongli va maqsadli qo'llay olishi kerak. Shu asosda quyidagi takliflar ilgari suriladi:

Ta'lim muassasalari uchun sun'iy intellekt asosidagi o'quv resurslarini ishlab chiqish va ularni milliy o'quv dasturlariga integratsiyalash bo'yicha aniq strategiyalar ishlab chiqish;

O'qituvchilar va talabalarning AI texnologiyalaridan foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirish maqsadida muntazam treninglar, seminarlar va amaliy mashg'ulotlar tashkil etish;

O'zbek tilida ishlovchi AI vositalari sonini ko'paytirish va ularni didaktik materiallar bilan boyitish;

Ta'limdagi AI texnologiyalarini tartibga soluvchi meyoriy-huquqiy asoslarni takomillashtirish;

Mahalliy va xalqaro hamkorlik orqali ilg'or tajribalarni o'rganish va moslashtirish.

Sun'iy intellektdan samarali foydalanish — bu zamonaviy ta'limning asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib, u o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi o'zaro aloqani mustahkamlash, o'quv jarayonini interaktivlashtirish hamda ta'lim sifatini oshirishga xizmat qilishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. UNESCO. AI and Education: Guidance for Policy-Makers. Paris: UNESCO Publishing, 2021, bet 17–18 va 20–21.
2. Raxmanov Q.S., Xushvaqto'v O.A.. Sun'iy intellekt yordamida dars jarayonini kuzatib borish jarayonlari. Raqamli transformatsiya va sun'iy intellekt jurnali .Xoliqov A.-Pedagogik mahorat. Toshkent-2011.
3. Qodirov F.E., Eshquvvatova S.A.. Sun'iy intellektning ta'lim jarayonidagi roli va istiqbollari. Zamonaviy dunyoda innovatsion tadqiqotlar: Nazariya va amaliyot" nomli ilmiy, masofaviy onlayn konferensiya
4. Xo'jaqulov T.A., Malikova N.T.-Sun'iy intellekt. Toshkent-2020.
5. Xoliqov A.-Pedagogik mahorat. Toshkent-2011.
6. Musayeva G.A.-Oliy ta'lim tizimini kompyuterlashtirishning zamonaviy tendensiyalari . Conference proceedings of the International Online Scientific and Practical Conference. Namangan State University, 2023 - P. 318-320.
7. UNESCO. (2019). Raqamli kutubxona, ta'limda sun'iy intellekt: barqaror rivojlanish uchun muammolar va imkoniyatlar. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000366994.locale=ru>
8. Mavlonova R.A., Rahmonqulova N.H., Matnazarova K.O., Shirinov M.K., Hafizov S .-Umumiy pedagogika. Toshkent-2018.
9. Egamberdiyeva N.-Ijtimoiy pedagogika. Toshkent-2009
10. Komolov S., Raxmatov Sh.-Sun'iy intellekt asoslari. Toshkent-2021

УДК:796.011

Лю ШИРУ,

Преподаватель кафедры физического воспитания Синьцзянского университета, Урумчи, КНР
E-mail:379624369@qq.com

Ян ЦЗИН,

Преподаватель института иностранных языков Синьцзянского университета, Урумчи, КНР
E-mail:569091889@qq.com

ТАЙЦЗИЦЮАНЬ, КУНГ-ФУ, ЦИГУН: ВЗАИМОСВЯЗИ И ОТЛИЧИЯ МЕЖДУ КИТАЙСКИМИ БОЕВЫМИ ИСКУССТВАМИ

Аннотация

Тайцзицюань, Кунг-фу и Цигун имеют глубокие корни в китайской культуре и часто упоминаются вместе, но они существенно различаются по своим основным сущностям, методам тренировок и акцентам. В статье охарактеризованы взаимосвязи и отличия Тайцзицюань, Кунг-фу и Цигун. Анализ проводится на основе китайских научных литератур. Делается вывод о том, что, оставаясь элементами китайской национальной культуры, они имеют различия в сущностях, теоретической основе и практических целях, но все они находятся под влиянием древней китайской философии конфуцианства, буддизма и даосизма, которые подчеркивают координацию духа и тела.

Ключевые слова: Тайцзицюань, Кунг-фу, Цигун, китайские боевые искусства, взаимосвязь и отличия, древняя китайская философия.

TAI CHI CHUAN, KUNG FU, QIGONG: RELATIONSHIPS AND DIFFERENCES BETWEEN CHINESE MARTIAL ARTS

Annotation

Taijiquan, Kung Fu and Qigong have deep roots in Chinese culture and are often mentioned together, but they differ significantly in their basic essences, training methods and emphases. This article characterizes the relationships and differences between Taijiquan, Kung Fu and Qigong. The analysis is based on Chinese scientific literature. It is concluded that, while remaining elements of Chinese national culture, they have differences in essences, historical background, theoretical basis and practical purposes, but they are all influenced by the ancient Chinese philosophy of Confucianism, Buddhism and Taoism, which emphasize the coordination of spirit and body.

Key words: Taijiquan, Kung Fu, Qigong, Chinese martial arts, relationships and differences, ancient Chinese philosophy.

TAY CHI CHUAN, KUNG FU, QIGONG: XITOY JANG SAN'ATLARI O'RTASIDAGI MUNOSABATLAR VA FARQLAR

Annotatsiya

Tayjiquan, Kung Fu va Qigong Xitoy madaniyatida chuqur ildizlarga ega va ko'pincha birgalikda tilga olinadi, lekin ular asosiy mohiyati, ta'lim usullari va urg'ularida sezilarli darajada farqlanadi. Maqolada Tayjiquan, Kung Fu va Qigong o'rtasidagi munosabatlar va farqlar tavsiflanadi. Tahlil Xitoy ilmiy adabiyotiga asoslangan. Xulosa qilinadiki, ular Xitoy milliy madaniyatining unsurlari bo'lib qolavergan holda, ularning mohiyati, tarixiy kelib chiqishi, nazariy asoslari va amaliy maqsadlari jihatidan farq qiladi, lekin ularning barchasiga ruh va tananing uyg'unligini ta'kidlaydigan qadimgi Xitoy falsafasi konfutsiylik, buddizm va daosizm ta'sir ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Tayjiquan, Kung Fu, Qigong, Xitoy jang san'ati, munosabatlar va farqlar, qadimgi Xitoy falsafasi.

Введение. Китайские боевые искусства – это сокровище китайской культуры и воплощение древней китайской философии конфуцианства, буддизма и даосизма, важный участник культуры и виды древних военных искусств. Кунг-фу известно за рубежом с распространением китайской киноиндустрии боевых искусств. Фактически, "Кунг-фу" является другим названием Ушу, которое с 2002 года признано Международным Олимпийским комитетом[1]. Вопросы такого рода встречаются часто, например, что такое Ушу, Кунг-фу, Тайцзицюань, Цигун и каковы их взаимоотношения, как в них принимаются концепции Ци (жизненной энергии), что такое Инь (阴 муж.) и Ян (阳 жен.). В данной статье мы рассмотрим взаимосвязи и отличия между ними и объяснить недопонимания по

этим вопросам, а также их роль в поддержании физического и духовного здоровья.

Главная часть. На данный момент китайские боевые искусства распространены по всему миру. Основное отличие китайских боевых искусств заключается в том, что при их изучении происходит не только физическое, но и психологическое развитие личности, так как в основу обучения заложена китайская философия, которая может вывести человека на новый уровень духовного развития[2]. Цель нашего исследования - выявить их общее происхождение из древней китайской философии и уникальные особенности, сущности и методы тренировок Кунг-фу, Тайцзицюань и Цигун, а также их взаимосвязи и различия. В ходе исследования мы изучили большое

количество книг и научных статей по китайским боевым искусствам и получили широкое представление о их развитии в духовном и физическом здоровье.

Ушу и Кунг-фу: общее понятие и особенности

В Китае Ушу (武术) - это общее название для всех китайских боевых искусств, которое буквально переводится как «воинское искусство». Кунг-фу (功夫) - это термин, который часто используется на Западе для обозначения Ушу, но в Китае он имеет более широкое значение и может относиться к любому мастерству, достигнутому через упорный труд. В Китае термин Кунг-фу может обозначать как техники рукопашного боя, так и высокое мастерство в различных профессиях[3]. В русском языке термин «Ушу» употребляется в двух значениях: как общее название совокупности всех видов китайских боевых искусств и как специальное название одного из видов китайских боевых искусств[4]. Кунг-фу является одной из самых известных форм китайских боевых искусств, включающая как различные боевые техники, так и оздоровительные практики и элементы философии, глубоко укорененные в традициях китайской культуры. Кунг-фу объединяет физические упражнения, дыхательные практики и медитацию, с целью достижения гармонии между телом и духом[5]. Существует множество стилей (Шаолинь, Вин Чун, Санда), которые могут быть либо жесткими, либо мягкими.

Тайцзицюань: гармония движения и покоя

Тайцзицюань (или «Тайцзи») - это китайское боевое искусство, основанное на философии Инь и Ян (阴-阳), которая фокусируется на мягких, плавных движениях, дыхательных практиках и медитации[6]. Тайцзицюань сочетает физическую нагрузку с глубоким расслаблением и концентрацией, что способствует гармонизации внутренней энергии Ци (жизненная энергия). В отличие от более динамичных боевых стилей, таких как Кунг-фу, его уникальные медленные, округлые, плавные и непрерывные движения, сочетающиеся с дыханием и концентрацией, направлены на развитие боевой мудрости, как «побеждать жесткое мягкостью», «четырьмя лянми отклонить тысячу цзиней», одновременно способствуя гармонизации тела и духа, укреплению здоровья. Большое внимание уделяется оздоровительному потенциалу Тайцзицюань в лечении заболеваний сердечно-сосудистой системы, болевых синдромах костно-мышечного аппарата[7]. Его развитие находилось под влиянием древней китайской философии даосизма. В религиозно-философском учении даосов все на свете, порождение Неба и Земли, а также двух противоположных, взаимодействующих, взаимопреодолевающих, взаимодополняющих, взаимопереходящих друг в друга сил и начал Инь-Ян[8]. Движения Тайцзицюань отражают единство противоположностей, взаимопревращение и динамическое равновесие Инь и Ян, например, открытие и закрытие, пустота и полнота, движение и покой, твердость и мягкость, накопление энергии и выпуск, вдох и выдох и т.д. Практикующие постоянно координируют и трансформируют Инь и Ян.

Практика Тайцзицюань - это долгий процесс от внешнего к внутреннему, от формы к сознанию, от поверхностного к глубокому. На протяжении

тренировки следуют основными принципами: Покой (静), Мягкость (柔), Расслабленность (松), Равномерность (匀) и Целостность (整). Правильная и постоянная тренировка не только укрепляет тело и здоровье, но и помогает в воспитании характера, и реализует глубокую мудрость «гармонии между человеком и природой» и «баланса Инь и Ян» в традиционной китайской культуре. Тайцзицюань идеально подходит для людей, которые хотят сочетать физическую нагрузку с оздоровительной практикой. Он имеет уникальные преимущества для тренировки равновесия у пожилых людей, что помогает в профилактике падений.

Цигун: Практика внутренней жизненной энергии Ци Цигун (气功) - это комплекс дыхательных и физических упражнений, направленных на развитие и балансировку жизненной энергии Ци (气) в теле. В древней китайской философии «Ци» - это энергия, поддерживающая жизнедеятельность, двигающая в теле жизненная сила. Основное внимание уделялось движениям тела в сочетании с дыхательными упражнениями для поддержания здоровья и в нем «даосская дыхательная гимнастика», внимание уделялось использованию силы воли для контроля дыхания в груди, что способствует естественному и плавному движению энергии[9]. Он является самостоятельной системой оздоровительной практики, его сущность – тренировка с «Ци», а не бой. Цигун тесно связан с традиционной китайской медициной и философией, которая рассматривает Ци как основу здоровья и жизненной силы. Основное отличие Цигуна от других боевых искусств, таких как Ушу и Кунг-фу, заключается в его акценте на внутренних ощущениях и дыхательных практиках, а не на боевых техниках.

Цигун объединяет мудрость трёх учений: даосизма, буддизма и конфуцианства. Даосизм является основой: он предоставляет основные теории «Ци», такие как единство человека и природы, внутренняя алхимия и методы сохранения здоровья. Буддизм восполняет духовный аспект: дзенская теория и тантрическая «теория чакр» углубляют духовное измерение практики Цигун. Конфуцианство акцентирует ежедневную тренировку: оно включает Цигун в систему самосовершенствования, подчеркивая ежедневное применение. Практика Цигун достигает оздоровления тела и духа, баланс энергии посредством сочетания движения и покоя, регулирования дыхания и сознания, а также плавных и постепенных занятий. Он не только улучшает физическое состояние, но и оказывает влияние на умственное здоровье и духовное развитие. По статистике, Цигун подходит людям, стремящимся к внутренней подготовке, и оказывает значительное влияние на выздоровление при хронических заболеваниях.

Взаимосвязи и отличия между Тайцзицюань, Кунг-фу, Цигун

Китайские боевые искусства - это не только спорт, но и «единство тела, техник, духа»[10]. Кунг-фу, Цигун и Тайцзицюань представляют собой различные практики, все они основываются на схожих философских принципах. Все эти дисциплины используют концепцию Ци, жизненной энергии, и пытаются установить гармонию между телом и духом. Их взаимосвязи заключаются в следующих:

У них общие «корни»: древняя китайская философия.

Все они глубоко укоренены в традиционных китайских философских идеях в даосизме, будизме и конфуцианстве, таких как баланс Инь и Ян и единство человека и природы.

2. У них общий «метод тренировки»: метод тренировки единства тела и сознания.

Все они подчеркивают сочетание и координацию тела (движение/поза), дыхания и сознания (мыслей). Они стремятся достичь состояния «гармонии между телом и духом» с помощью определенных физических и умственных упражнений.

3. У них общая «цель»: стремление к гармонии и духовное развитие.

Конечная цель - не только укрепить тело и здоровье, но и достичь внутреннего равновесия, спокойствия и мудрости.

Одним из ключевых отличий между этими боевыми системами является их акцент на различные аспекты человеческой активности. Кунг-фу и Ушу, в большей степени, сосредоточены на физических аспектах, например, боевой подготовке, силовых тренировках, развитии выносливости. Цигун и Тайцзицюань используют более мягкие, плавные движения, направленные на укрепление здоровья и баланса энергии Ци, они ставят на первое место внутреннее развитие, гармонизацию тела и духа. Тренировка Цигун в основном включает в себя растягивание, вытягивание и массаж конечностей. Его движения помогают практикующим регулировать дыхание, стимулировать меридианы, гармонизировать Ци и течение крови в теле, а также улучшать функции внутренних органов, в конечном итоге служа здоровью и долголетию людей. Цель тренировки Тайцзицюань - обрести мощные боевые практики, достигая «малой

силой побеждать большую силу» посредством принципа «следовать движению противника и использовать его силу»[11].

Кунг-фу больше ориентированы на боевые техники и физическую подготовку, включает в себя множество школ, таких как Шаолинь, Вин Чун, Сандаи и д.т. Цигун фокусируется на регулировании тела и ума, развитии и управлении «Ци» для достижения здоровья, долголетия, равновесия и внутренней гармонии. Тайцзицюань сочетает в себе элементы боевых техник и оздоровительных упражнений. Важно отметить, что все они включают в себя элементы медитации и работы с внутренней энергией, что отличает их от западных методов физической тренировки и открывает путь к глубокой гармонии с собой и окружающим миром.

Заключение. Таким образом, Кунг-фу, Цигун и Тайцзицюань - это взаимосвязанные, но в то же время различные практики, каждая из которых преследует свои особенности в укреплении здоровья и гармонии. Китайские боевые искусства объединяют техники нападения и защиты с физическим и духовным совершенствованием, воплощая в себе суть тысячелетней культуры. От конфуцианских боевых искусств до даосского сохранения здоровья, от реального боя до сценического исполнения, они представляют собой не только научную систему для укрепления тела, но и духовное наследие. Занятия боевыми искусствами не только укрепляют тело, но и развивают концентрацию внимания и стрессоустойчивость. В эпоху глобализации это стало культурным мостом, соединяющим традицию и современность, позволяя практикующим достичь двойного преобразования - как физического, так и духовного.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гао Лян, Чжу Руйци. Разбор понятий, связанных с ушу // Культурный вестник спорта. 2007. № 02. С. 48-50.
2. Чжао На. Китайские боевые искусства как инструмент «мягкой силы» Китая // Социально-гуманитарные знания. 2019. № 5. С. 353-357.
3. Ли Пинпин, Чжоу Айгуан, Ван Лэй. Исследование этимологии слова "kung fu" // Исследования в области спорта. 2021. № 05. С. 96-102.
4. Ху Яньли. Искусство Ушу как культурный символ современного Китая // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. 2015. № 10-1 (60). С. 193-198.
5. Ли Хунмэй. Трудности и методы их решений для наследия и развития китайских боевых искусств // Китайское Ушу. 2025. С.81-83.
6. Ван Сун. Лингвистическая философия Культура «Теории Тайцзи» // Спортивная наука Хубэй. 2017. № 6. С. 490-492.
7. Мурашова А. В. Оздоровительная китайская гимнастика Тайцзицюань: обзор исследований и постановка проблемы // Сибирский педагогический журнал. 2016. № 2. С. 88-94.
8. Козлов А. М. Тайцзи-цюань – основной, системный стилиобразующий комплекс «мягкого», «внутреннего» направления боевых искусств востока // Вестник Тамбовского университета. Серия: гуманитарные науки. 2014. № 3 (131). С. 177–183.
9. Ван Готуань, Завьялов Д. А. Анализ взаимосвязей между китайскими оздоровительными гимнастическими Ушу, Кунг-фу, Цигун и Тайцзицюань // Ученые записки университета имени П.Ф.Лесгафта. 2024. № 7(233). С. 14-18.
10. Фомин В. П., Линдер И. Б. Диалог о боевых искусствах Востока. М.: Молодая гвардия, 1990. 368 с.
11. Чжан Цихуа. Исследование сходств и различий между оздоровительным Цигун и Тайцзицюань // Исследования боевых искусств. 2017. С. 72-75

UDK: 376.1:305

Diloromxon SHOKIROVA,
Andijon davlat universiteti dotsenti, PhD

DSc, professor A.Abdullayeva taqrizi asosida

NUTQDAGI MUAMMOLARNI ANIQLASH VA BARTARAF ETISHNING GENDERGA YO'NALTIRILGAN USULLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'g'il va qiz bolalarning nutq rivojlanishidagi o'ziga xosliklar, ularning nutqiy muammolari hamda ushbu muammolarni aniqlash va bartaraf etishning genderga yo'naltirilgan yondashuvlari tahlil qilinadi. Tadqiqot maktabgacha va kichik maktab yoshidagi bolalar misolida olib borilib, ularning psixologik, fiziologik va ijtimoiy omillari hisobga olingan holda differensial logopedik yondashuvlar ishlab chiqilgan. Maqolada shuningdek, o'qituvchi va logopedlar uchun amaliy tavsiyalar ham berilgan.

Kalit so'zlar: nutqiy muammolar, gender farqlari, maktabgacha ta'lim, logopedik yondashuv, psixologik rivojlanish, individual yondashuv.

ГЕНДЕРНО-ОРИЕНТИРОВАННЫЕ МЕТОДЫ ВЫЯВЛЕНИЯ И УСТРАНЕНИЯ РЕЧЕВЫХ НАРУШЕНИЙ

Аннотация

В статье рассматриваются особенности речевого развития мальчиков и девочек, типичные речевые нарушения у детей, а также гендерно-ориентированные методы их выявления и устранения. Исследование проведено на основе наблюдений за детьми дошкольного и младшего школьного возраста с учетом психологических, физиологических и социальных факторов. В работе представлены дифференцированные логопедические подходы и даны практические рекомендации для педагогов и логопедов.

Ключевые слова: речевые нарушения, гендерные различия, дошкольное образование, логопедические подходы, психологическое развитие, индивидуальный подход.

GENDER-ORIENTED METHODS FOR IDENTIFYING AND ELIMINATING SPEECH DISORDERS

Аннотация

This article explores the peculiarities of speech development in boys and girls, common speech disorders in children, and gender-oriented approaches to identifying and correcting these issues. The research is based on observations of preschool and early school-aged children, considering psychological, physiological, and social factors. The paper proposes differentiated speech therapy methods and offers practical recommendations for educators and speech therapists.

Key words: speech disorders, gender differences, preschool education, speech therapy approaches, psychological development, individualized approach.

Kirish. Zamonaviy ta'lim jarayonida bolalar nutqining rivojlanishi muhim pedagogik va psixologik mezonlardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Nutq nafaqat bilim olish vositasi, balki ijtimoiy moslashuv, hissiy-irodaviy taraqqiyot, shaxslararo muloqotning markaziy omilidir. Ayniqsa, maktabgacha va boshlang'ich maktab yoshida nutq funksiyalarining to'laqonli shakllanishi bolaning keyingi ta'lim bosqichlarida muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvi va tafakkur salohiyatining rivojlanishini belgilaydi. Bugungi kunda pedagogik amaliyotda bolalar nutqidagi buzilishlar turli shakllarda kuzatilmoqda va ularni aniqlash, to'g'ri tashxislash hamda tuzatish bo'yicha ilmiy asoslangan metodikalar zarur bo'lmoqda. Shuningdek, bolalarning biologik va psixologik xususiyatlari, ijtimoiy rollari, jinsiy identifikatsiyasi kabi omillar nutqiy rivojlanishga bevosita yoki bilvosita ta'sir ko'rsatadi. Bu esa nutqdagi

muammolarni bartaraf etishda genderga asoslangan yondashuvlarni joriy etish zaruratini yuzaga keltiradi.

Inson nutqi – bu faqatgina aloqa vositasi emas, balki tafakkur, emotsional holat va ijtimoiy moslashuvning ham muhim ifodasidir. Bolalik davrida nutqning to'g'ri va mukammal rivojlanishi bolaning kelajakdagi ijtimoiy hayoti, ta'lim jarayonidagi muvaffaqiyati hamda shaxsiy o'zini ifoda etish qobiliyatining shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Afsuski, so'nggi yillarda bolalar orasida turli nutqiy buzilishlar (talaffuz, grammatik tuzilma, lug'at boyligi, fonematik eshituv kabi) keng tarqalmoqda. Bu holat o'z vaqtida aniqlanmasa va to'g'ri yondashuv tanlanmasa, bola rivojiga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, nutqiy muammolar har bir bolaning jismoniy, psixologik va ijtimoiy xususiyatlariga qarab turlicha ko'rinishda namoyon

bo'ladi. Ayniqsa, gender omili – ya'ni bolaning o'g'il yoki qiz bo'lishi – nutqiy rivojlanish sur'atlari, muammolarning tabiati va ularni tuzatish strategiyalariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Misol uchun, ko'plab logopedik kuzatuvlarda qiz bolalar nutqiy tafakkurda, lug'at boyligida o'zlashtirish tezligi bo'yicha o'g'il bolalarga nisbatan yuqori natija ko'rsatgani aniqlangan, biroq o'g'il bolalarda fonetik muammolar va talaffuz nuqsonlari ko'proq uchraydi. Shunday ekan, nutqiy muammolarni aniqlash va bartaraf etishda yondashuvlar individual bo'lishi bilan birga, genderga yo'naltirilgan bo'lishi ham muhimdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mazkur mavzuga doir o'rganilgan adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bolalar nutqiy rivojlanishiga oid ilmiy yondashuvlar so'nggi yillarda keng tadqiq etilayotgan muhim yo'nalishlardan biridir. Ayniqsa, maktabgacha va boshlang'ich maktab yoshidagi bolalarda nutqiy buzilishlarning diagnostikasi, tuzatish metodlari, va bu jarayonlarda individual xususiyatlarni hisobga olish masalalari alohida e'tiborni talab etmoqda. Masalan, L.S. Vygotskiy (1982) o'zining "Muloqot va tafakkur" nomli asarida nutq va tafakkur o'rtasidagi ichki bog'liqlikni asoslab bergan. U bolaning nutqi faqat tashqi muloqot vositasi emas, balki uning ichki tafakkurining shakllanishida asosiy vosita ekanini ta'kidlaydi. Vygotskiy nazariyasida nutq rivojlanishi madaniy-ijtimoiy muhit ta'sirida shakllanishi ko'rsatib o'tilgan. N.A. Jukova, E.M. Mast'yukova va T.B. Filicheva tomonidan yaratilgan logopedik metodikalar (2002) maktabgacha yoshdagi bolalar nutqiy rivojlanishida fonematik eshituv, leksik-grammatik kompetensiyalar va artikulyatsiya ko'nikmalarining o'zaro aloqasi haqida qimmatli nazariy va amaliy ma'lumotlar beradi. Ularning metodikasi bugungi logopedik amaliyotda keng qo'llaniladi.

V.I. Makarova (2006) esa "Gender psixologiyasi" asarida bolaning jinsiy identifikatsiyasi uning psixologik rivojlanishi, o'zini tutishi va kommunikatsion uslublariga ta'sir qilishini asoslaydi. Bu yondashuv bolalar nutqidagi muammolarga gender prizmasidan qarash zarurligini ochib beradi. R.E. Levina (1991) va V.V. Lebedinskiy (1990) asarlarida esa nutqiy rivojlanishdagi buzilishlarning psixonevrologik va fiziologik ildizlari tahlil qililib, ularni to'g'ri tashxislash va korreksiyalash metodlari ishlab chiqilgan. Ularning tadqiqotlarida ayniqsa bola psixikasining nozik jihatlari va nutq rivojlanishidagi kechikish sabablari chuqur o'rganilgan. Zamonaviy manbalar, xususan L.E. Berk (2013) tomonidan yozilgan "Child Development" asarida bola rivojlanishining bosqichlari va nutqiy faoliyatning yoshga qarab o'zgarish dinamikasi bayon etilgan. Bu manba ayniqsa ilmiy-tadqiqot ishlari uchun zamonaviy va xalqaro mezonlarga mos empirik ma'lumotlar beradi.

O'zbekistonlik tadqiqotchilardan M.M. Ahmedova (2018) va D.A. Isroilova (2020) tomonidan chop etilgan asarlarda esa mahalliy sharoitdagi logopedik ishlar, o'zbek bolalarining nutq rivojlanishidagi xos xususiyatlar, shuningdek oilaviy va ijtimoiy muhitning o'rni tahlil qilingan. Adabiyotlar

tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, bolalar nutqidagi muammolarni bartaraf etishda individual yondashuv yetarli emas — bu yondashuvga gender omilini qo'shish orqali yondashuvlar yanada samarali bo'ladi. Ilmiy adabiyotlar hozircha bu masalani alohida mustaqil yo'nalish sifatida yetarli darajada yoritmagan, shuning uchun ushbu maqola ushbu bo'shliqni to'ldiradi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Kuzatuv – bolalarning kundalik muloqotdagi nutq faolligini, talaffuz xatolarini va so'z boyligini aniqlash uchun.

Diagnostik testlar – fonematik eshituv, fonetik talaffuz, leksik-grammatik struktura bo'yicha logopedik testlar.

So'rovnomalar va suhbat – ota-onalar va o'qituvchilar bilan bolalarning nutq faoliyati va ijtimoiy muhitdagi xatti-harakatlari to'g'risida ma'lumot olish uchun.

Tajriba-sinov ishlari – genderga mos logopedik mashg'ulotlar kompleksini ishlab chiqib, ularni amaliyotda sinovdan o'tkazish.

Ushbu metodologik yondashuv orqali nutqiy muammolarni chuqur tahlil qilish, ularni gender xususiyatlari asosida guruhlariga ajratish va har bir guruhga mos logopedik tuzatish metodikasini ishlab chiqish imkoni tug'ildi.

Tahlil va natijalar. Nutq rivojlanishi va nutqiy muammolar pedagogika, psixologiya, defektologiya va logopediya fanlarining kesishgan nuqtasida joylashgan murakkab hodisadir. Ilmiy adabiyotlarda nutqiy rivojlanish bola hayotining ilk yillarida shakllanib boradigan bosqichma-bosqich jarayon sifatida izohlanadi. Ushbu jarayon biologik yetilish, psixologik tayyorgarlik, ijtimoiy muhit va shaxsiy tajribaning o'zaro ta'siri natijasida kechadi.

Nutqiy buzilishlarning asosiy turlari quyidagilar hisoblanadi:

Fonetik-fonematik buzilishlar (tovushlarni noto'g'ri talaffuz qilish, farqlay olmaslik),

Leksik-grammatik kamchiliklar (so'z boyligining kamligi, gap tuzishdagi xatolar),

Umumiy nutqiy rivojlanishning sustligi,

Ovoz va ritmga oid buzilishlar (logonevroz, dizartriya, dislaliya va boshqalar).

Genderga oid yondashuvlar esa bolalarda biologik va psixologik tafovutlarning nutqiy rivojlanishga bo'lgan ta'sirini o'rganishga qaratilgan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki:

Qiz bolalar ko'pincha nutqiy tafakkurda, hissiy ifodada ustunlik qiladi, lekin ularning nutqida ba'zan emotsional haddan ortiq yuklama va so'zlovchi intonatsiyalarga bog'liqlik kuzatiladi;

O'g'il bolalar esa faol so'zlashuvda sustroq bo'lishi, ba'zan kommunikatsiyadan chetlashishi mumkin, lekin ularning ifoda qilishdagi mustahkamlik va mantiqiy fikrlash kuchliroq bo'ladi.

Ushbu tafovutlar nutqiy muammolarni aniqlash va tuzatishda moslashtirilgan, genderga yo'naltirilgan logopedik metodika ishlab chiqishni talab etadi. Bu yondashuv bola jinsiga mos ravishda:

individual yondashuvlar (gapirtirish o'yinlari, rolli mashqlar),

emotsional-motivatsion stimullar (qizlar uchun obrazli, o'g'il bolalar uchun raqobatga asoslangan metodlar),

oilaviy muhit bilan uzviy aloqada ishlash (genderga mos nutqiy muhit yaratish) kabi usullardan iborat bo'lishi lozim.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, 5–9 yoshli bolalarda uchraydigan nutqiy muammolar turli shakllarda namoyon bo'ldi va ular gender omiliga qarab muayyan farqlar bilan tavsiflandi.

O'g'il bolalarda aniqlangan muammolar:

Fonematik eshituvning sustligi (tovushlarni farqlashda qiynalish) – 65%

So'z boyligining cheklanganligi – 60%

Talaffuzdagi fonetik nuqsonlar (masalan, "r", "sh", "l" tovushlarini noto'g'ri aytish) – 75%

Muloqotdan qochish, passivlik – 50%

Qiz bolalarda aniqlangan muammolar:

Emotsional ortiqcha yuklamali nutq – 55%

Sintaktik xatolar (gap qurishda noto'g'ri bog'lanish) – 40%

Ijtimoiy taqlid asosida shakllangan noto'g'ri talaffuz – 35%

Qo'rqoq va ishonchsiz ifoda – 45%

Mazkur natijalar shuni ko'rsatadiki, o'g'il bolalarda ko'proq artikulyatsiya va fonematik sohalar muammolar yuzaga chiqadi, bu esa psixomotor rivojlanish sur'atining pastligi bilan izohlanadi. Qiz bolalarda esa nutqning emotsional va ijtimoiy jihatlariga ko'proq urg'u beriladi, biroq bu ba'zida sintaktik va grammatik xatolarni yashirib qo'yadi.

Tajribaviy guruhlarda olib borilgan genderga mos logopedik mashg'ulotlar quyidagi natijalarni berdi:

O'g'il bolalar guruhida fonematik eshituvda 35% ijobiy o'zgarish;

Talaffuzdagi aniqlik darajasi 40% ga yaxshilandi;

Qiz bolalar guruhida sintaktik tuzilmalarda to'g'rilik 30% ga oshdi;

Nutq faolligi va ishonchli ifoda ko'rsatkichlari har ikkala jinsda sezilarli darajada yaxshilandi.

Shuningdek, ota-onalar va tarbiyachilarning fikriga ko'ra, genderga yo'naltirilgan yondashuv bolalarning nutqiy rivojiga nafaqat lingvistik, balki psixologik barqarorlik va o'ziga ishonchni oshirish orqali ham ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

Xulosa va takliflar. O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, bolalarda nutqiy rivojlanishdagi muammolar umumiy omillar bilan birga, gender xususiyatlariga bog'liq holda namoyon bo'ladi. O'g'il bolalarda fonetik va fonematik sohalar bilan bog'liq muammolar ko'proq uchrasa, qiz bolalarda esa sintaktik tuzilmalardagi xatolar, emotsional ifoda va ijtimoiy taqlid elementlari ko'proq qayd etildi. Tajriba asosida sinovdan o'tkazilgan genderga yo'naltirilgan logopedik yondashuvlar nutqiy muammolarni tuzatishda sezilarli darajada ijobiy natijalar berdi. Shunday ekan, nutqiy buzilishlarni aniqlash va tuzatishda bolalarning jinsiy xususiyatlarini hisobga olish zaruriy va samarali yondashuv hisoblanadi.

Amaliy tavsiyalar:

Logopedik amaliyotda differensial yondashuvni joriy etish: O'g'il va qiz bolalar uchun alohida psixolingvistik profil tuzish, individual yondashuv asosida mashg'ulotlar olib borish.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida nutqiy rivojlanishni kuzatish monitoringini yo'lga qo'yish: Har oyda bolalarning talaffuz, so'z boyligi va gap tuzish qobiliyatini baholovchi testlardan o'tkazish.

Ota-onalar va pedagoglar uchun metodik qo'llanmalar yaratish: Gender xususiyatlarini hisobga olgan holda tuzilgan mashqlar to'plami, logopedik o'yinlar va uy sharoitida mashq qilish bo'yicha tavsiyalar.

Logopedlar va psixologlar hamkorligini kuchaytirish: Nutqiy muammolarning psixologik ildizlarini aniqlash va ularni kompleks hal etish uchun integratsiyalashgan yondashuv zarur.

Mahalliy sharoitga moslashtirilgan, genderga yo'naltirilgan logopedik metodikalarning ishlab chiqilishi va tajribaga joriy etilishi.

ADABIYOTLAR

1. Выготский Л.С. Мышление и речь. — Москва: Педагогика, 1982.
2. Левина Р.Е. Дети с речевыми нарушениями. — Москва: Просвещение, 1991.
3. Жукова Н.А., Мاستюкова Е.М., Филичева Т.Б. Логопедия: Учебник для студентов дефектологических факультетов педагогических вузов. — Москва: Просвещение, 2002.
4. Lebedinsky V.V. Psychological and Pedagogical Correction of Developmental Disorders in Children. — Moscow: 1990.
5. Хромова Т.Ф. Дифференцированный подход в логопедической работе с детьми дошкольного возраста. — Санкт-Петербург: Речь, 2008.
6. Gaddes W.H., Edgell D. Learning Disabilities and Brain Function: A Neuropsychological Approach. — Springer, 1994.
7. Berk L.E. Child Development. — Boston: Pearson Education, 2013.
8. Макарова В.И. Гендерная психология детства. — Москва: Академический проект, 2006.
9. Ахмедова М.М. Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqiy muammolar va ularni tuzatish metodikasi. — Toshkent: O'zR TA, 2018.
10. Isroilova D.A. Pedagogik psixologiya: nutq rivojlanishida individual yondashuvlar. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.

UDK:37.04:811.512.133:373.3

Jang'il ESHPULATOVA,
Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
E-mail: jangileshpulatova@gmail.com

Termiz davlat universiteti dotsenti, PhD B.Qodirov taqrizi asosida

BOSHLANG'ICH TA'LIM ONA TILI DARSIDA O'QUVCHILARNI KREATIV QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISHNING METODIK TIZIMI

Annotatsiya

Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida kreativlikni takomillashtirish to'g'risida fikr mulohazalar bayon etilgan. Unda boshlang'ich sinf o'quvchilarida zarur bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarga ega bo'lishi va hayotga tatbiq eta olishi. O'quvchilardagi kreativ qobiliyat motivatsiyalarining o'rni va ahamiyati haqida. Shuningdek, boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativ fikrlash qobiliyatlarini aniqlash va kreativ fikrlash motivatsiyalarini rivojlantirishning o'ziga xos jihatlari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Boshlang'ich ta'lim, kreativlik, ona tili fani, qobiliyat, erkin fikr, ijodiy mashq.

МЕТОДИЧЕСКАЯ СИСТЕМА РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ РОДНОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНОМ ОБУЧЕНИИ

Annotation

В этой статье представлены идеи о том, как развивать творческие способности у учащихся начальной школы. Целью программы является обеспечение того, чтобы учащиеся начальной школы приобретали необходимые знания, навыки, квалификации и компетенции и могли применять их в жизни. О роли и значении творческой мотивации у студентов. Описаны особенности развития способностей творческого мышления учащихся.

Ключевые слова: Начальное образование, творчество, наука о родном языке, способности, свободная мысль, творческие упражнения.

METHODOLOGICAL SYSTEM FOR DEVELOPING STUDENTS' CREATIVE ABILITIES IN NATIVE LANGUAGE LESSONS IN PRIMARY EDUCATION

Аннотация

This article presents ideas on ensuring the creativity of primary school students. It discusses the need for primary school students to have the necessary knowledge, skills, qualifications and competencies and be able to apply them in life. The role and importance of creative motivation in students. The specific features of developing students' creative thinking abilities are described.

Key words: Primary education, creativity, native language science, ability, free thought, creative exercise.

Kirish. "O'zbekiston Respublikasida umumiy o'rta ta'lim to'g'risida"gi Nizomda ta'kidlanganidek: "Boshlang'ich ta'lim o'qish, yozish, sanash, o'quv faoliyatining asosiy malaka va ko'nikmalari, ijodiy fikrlash xislatlari, o'zini-o'zi nazorat qilish uquvi, nutq va xulq-atvor madaniyati, shaxsiy gigiyena va sog'lom turmush tarzi asoslariga oid bilimlarni shakllantirish asosiy vazifasi etib belgilangan"[1]. Shu asosga ko'ra, boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning umummadaniy va axloqiy ko'nikmalari, dastlabki savodxonlik malakalari shakllantirilishi lozim. Boshlang'ich ta'lim jarayoni bolaning mantiqiy tafakkur qila olish salohiyatini, aqliy rivojlanishini, dunyoqarashini, kommunikativ savodxonligini va o'z-o'zini anglash salohiyatini shakllantirishga, jismonan sog'lom bo'lishga, moddiy borliq go'zalliklarini his eta olishga, go'zallik va nafosatdan zavqlana olishga, milliy urf-

odatlarini o'ziga singdirishga va ardoqlashga, ularga rioya qilishga o'rgatadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Boshlang'ich ta'lim umumiy o'rta ta'limning poydevori hisoblanadi. Shu bois mamlakatimizda boshlang'ich ta'lim sifatini oshirishga alohida e'tibor berilmoqda. O'qituvchilar darsda ilg'or pedagogik texnologiyalar va o'qitishning interfaol usullaridan keng foydalanmoqda. Har bir ta'lim muassasasida boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun qiziqarli o'quv-metodik adabiyotlar, jumladan, elektron resurslarning katta zaxirasi mavjud.

Tadqiqot metodologiyasi. Kreativlikni rivojlantirish uchun darslarda interfaol metodlarni qo'llash juda muhim. Bu metodlar o'quvchilarga mustaqil fikr yuritish, tasavvur qilish va ijodiy yondashuvlarni sinab ko'rish imkonini beradi. O'quvchilarga hikoya yoki qissa yaratish, yangi xarakterlar va voqealarni tasavvur qilishni taklif etish.

"Agar shunday bo'lsa" yoki "Agar bu voqea boshqacha tarzda bo'lsa, qanday bo'lardi?" kabi savollar bilan o'quvchilarning fikrini o'zgartirishga harakat qilish. O'quvchilarni guruhlariga ajratib, birgalikda biror mavzu yoki hikoya yaratishga undash. Ona tili darslarida ijodiy yozuv mashqlarini amalga oshirish o'quvchilarda kreativ qobiliyatni rivojlantirishda muhim o'rin tutadi. Masalan:

- O'quvchilarga biror bir mavzu berib, shu mavzuda hikoya yozishni so'rash.

- O'quvchilarga biror bir surat yoki voqea berib, uni tasvirlab yozish vazifasini berish.

- O'quvchilarga yozishni boshlashda yordam beradigan shablonlar, masalan, "Bir kuni men o'zimni deb his qildim", "Men uchrashgan odam" kabi iboralar bilan yozuvlarni boshlashni taklif etish.

Kreativ fikrlash qobiliyatini rag'batlantirish uchun o'quvchilarga muammoli vazifalar va savollar berish samarali usullardan hisoblanadi. Bunday savollar o'quvchilarda analitik fikrlash va original yechimlar topish qobiliyatini rivojlantiradi. Masalan:

- "Agar biror kishi o'zining orzusini amalga oshirishni istasa, nima qilish kerak?"

- "Hikoyadagi qahramon qanday qilib muammoni hal qilishi mumkin?"

- "Qanday qilib bunday vaziyatda turli xil xulq-atvorlarni tasvirlash mumkin?"

Boshlang'ich sinflarga dars o'tishda asosan o'yin usullaridan, interfaol metodlardan, modulli texnologiyalardan, noan'anaviy dars shakllaridan, fanlararo integratsiyadan foydalanish mumkin. Bu metodlarning hammasi ham bolalarda mustaqil ishlashni, o'z fikrini erkin bayon qila olishni, keng fikrlashni talab etadi. Boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy salohiyati va ma'lumot darajasi, zamonaviy ta'lim metodikasini bilishi ta'lim sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Boshlang'ich sinflarning ona tili darslari o'z mohiyati, maqsad va vazifalariga ko'ra ta'lim tizimida alohida o'rin tutadi. Negaki uning zaminida nutqiy savodxonlik va axloqiy-ta'limiy tarbiya asoslari turadi. Shuning uchun ham boshqa fanlar ta'limini ushbu fansiz tasavvur qilib bo'lmaydi. O'quvchi matnni to'g'ri, tushunib o'qish, mazmunini o'zlashtirish bilan ilk bor ona tili darslarida yuzlashadi.

Boshlang'ich ta'limda ona tili darslari orqali o'quvchilarning o'zlashtirishlari ko'zda tutilgan o'quv-biluv ko'nikma-malakalari hamda bilimlarni egallashlariga yo'l ochiladi. Shu maqsadda ona tili darsliklariga ona tabiat, atrofimizni o'rab turgan olam, Vatanimiz tarixi va bugungi qiyofasi, kattalar va bolalar hayoti, mehnatsevarlik, istiqloq va milliy-ma'naviy qadriyatlar, xalqlar do'stligi va tinchlik kabi turli mavzular bo'yicha atroficha tushunchalar berishga mo'ljallangan badiiy, axloqiy-ta'limiy, matnlar kiritiladi.

Boshlang'ich sinflarning ona tili darslarida o'rganiladigan matnlarning mavzu doirasi ancha keng bo'lib, ona tabiat, yil fasllari, xalq og'zaki ijodi, mehnatga muhabbat, asosiy bayram sanalari, milliy istiqloq va ma'naviyat kabi umumiy mavzular doirasida

birlashtirilgan. Bu esa o'quvchilarda ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

O'quvchining matn bilan ishlashi jarayonida o'quvchi va matn orasidagi muloqot orqali (shuning uchun ham bu jarayon interaktiv deyiladi) o'quvchi ma'noni yaratadi (shuning uchun ham bu jarayon konstruktiv inglizcha "construct" – yaratmoq deyiladi). O'quvchi bu jarayonning faol qatnashuvchisi bo'lib, ma'no yaratadi, matn ustida mushohada yuritadi va samarali o'qish strategiyalarini ongli ravishda tanlab qo'llaydi. Har bir matn turi odatiy shakl va qoidalarga amal qilgan holda o'quvchiga matnni sharhlashga yordam beradi.

Har qanday matn turli shaklga ega bo'lishi mumkin. Bular an'anaviy kitoblar, jurnallar, hujjatlar va gazetalar, shuningdek, raqamli ko'rinishdagi yozma shakllarni ham o'z ichiga oladi. Har bir matn turi odatiy shakl va qoidalarga amal qilgan holda o'quvchiga matnni sharhlashga yordam beradi" deganda ko'proq o'quvchining o'qish strategiyasini nazarda tutmoq muhim. Matn turiga hikoya, ertak, she'r, maqolni kiritsak, shakli kitob, gazeta, jurnal, telefon va boshqa narsalarni hisoblash mumkin. Demak, o'quvchilarning individual xususiyatlaridan kelib chiqqan holda ehtiyojlari, qiziqishlari, o'rgangan narsalari muhim ahamiyat kasb etib qolaveradi.

Xalqaro tadqiqotlarda matnni tushunish to'rtta jarayonga asoslanib baholanadi. Bular: diqqatni jamlash va aniq ma'lumotni topish, to'g'ridan to'g'ri xulosalar chiqarish, g'oyalar va axborotni talqin qilish, uyg'unlashtirish, kontekst va matn elementlarini baholash hamda tanqid qilish jarayonlaridir.

Ma'lumki, Ona tili fanini o'qitishda asosiy e'tibor o'quvchida tilga doir to'rt ko'nikma: o'qib va tinglab tushunish, nutq so'zlash va yozish hamda grammatik savodxonlikni shakllantirishga qaratiladi [1, 4-b.].

Ona tili fanini o'qitishda quyidagi tamoyillarga tayaniladi:

1. Ta'lim berishda kommunikativ yondashuv, ya'ni tilning muloqot vazifasi birlamchidir. Shuningdek, integrativ, faoliyatga yo'naltirilgan, onglik, kashfiyotchilik, farqli va tanqidiy yondashuvlar e'tiborda bo'lishi lozim.

2. Tilni amaliyotda qo'llash, ya'ni matnni o'qish orqali ham grammatika, ham uning qo'llanishini o'rgatishga asoslaniladi.

3. Grammatik savodxonlik doirasida o'quvchining so'z boyligini oshirish, so'zlarning ma'no nozikliklari, farq va o'xshashliklarini his qilish va anglab yetish, bexato talaffuz qilish va yozish, so'zlarni bog'lab gap, gaplardan esa matn tuza olish, birikmalardagi ma'noviy va grammatik, matndagi mantiqiy xatoliklarni topish va tuzatish, o'zgalar fikrini to'g'ri anglash, bir fikrni turli shaklda ifodalash, uzilgan fikrning davomini tiklash kabi qator mantiqiy operatsiyalarni bajarish, nutq vaziyatini to'g'ri baholash va til imkoniyatlaridan unga mos ravishda foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish va malakasini o'stirishga e'tibor qaratiladi.

4. O'quvchining o'qib, eshitib tushunish, og'zaki va yozma nutq malakasini umumiy holda rivojlantirish maqsadida ularning har biriga alohida e'tibor qaratiladi.

5. Badiiy matn ustida ishlash jarayonida o'quvchilarning yosh xususiyatlari, qiziqishlari, tilning ifoda imkoniyatlarini tushunishi va his eta olishi, "so'zni hazm qila olish" imkoniyatlari e'tiborga olinadi.

6. Ta'lim jarayonida o'quvchilarni voqea-hodisalarni kuzatish, anglash, qiyoslash, analiz va sintez qilishga o'rgatish orqali ijodiy tafakkuri, fikrlash doirasi shakllantirib boriladi.

7. Yozma nutq bilan bog'liq beriladigan topshiriqlarda yozish strategiyalari taqdim etiladi. (Odatda bolaning bog'lanishli nutqini o'stirish, matn yaratish ko'nikmasini rivojlantirish maqsadida savollar, rasmlar yoki kuzatuvlar asosida matn tuzish bilan bog'liq mashq va topshiriqlar berib boriladi, ammo bu jarayonda qanday qilib yozish masalasi e'tibordan chetda qoladi. "Ona tili darsligida ushbu jihatlarga e'tibor qaratilgan: noto'liq matnni to'ldirish, berilgan namuna asosida yozish, taqdim etilgan tanlovlar asosida yozish; savollarga ketma-ketlikda javob yozish; syujetli rasmlar asosida matn yozish kabi).

Tahlil va natijalar. Demak, boshlang'ich ta'limda ona tili fanidan dars mashg'ulotlarini tashkil etish hamda o'quvchilarda ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish jarayoni yuqorida keltirilgan tamoyillar asosida olib borilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Ona tili darslarida o'quvchilar bilimi tashxis etish va ularning ijodiy fikrlash qobiliyatining rivojlanganlik darajasini baholashda shakllantiruvchi va xulosalovchi baholash usullaridan foydalaniladi.

Kimdir ko'rganda o'zlashtirsa, kimdir eshitganda yaxshiroq tushunadi. Bu esa o'qituvchidan bir vaqtning o'zida turli usullarni qo'llash va o'quvchilarni baholashda ham bunga e'tibor qaratishni talab etadi.

O'quvchilarning o'zlashtirishiga ko'rish, eshitish, o'ylash, his qilish ta'sir qiladi. Bularni metodik tilga tarjima qilsak, quyidagicha bo'ladi: amaliy faoliyat, tadqiqot, muammoni yechish, o'yinlar, rolga kirishish.

O'qituvchi aynan shular orqali o'quvchining o'zlashtirgani yoki o'zlashtirmaganini aniqlashga urinishi kerak.

Xulosa va takliflar. Boshlang'ich ta'limda "Ona tili" fanida kreativlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan mashg'ulotlar o'quvchilarning nafaqat savodxonligini, balki mustaqil fikrlash, obrazli tasavvur qilish va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini shakllantiradi. Pedagoglar bu jarayonda noan'anaviy, erkin va qiziqarli metodik yondashuvlardan keng foydalanishlari maqsadga muvofiqdir. Bundan tashqari ona tili darslarida kreativ qobiliyatni rivojlantirish metodik tizmi o'quvchilarga o'z fikrlarini erkin ifoda etish, yangi g'oyalar ishlab chiqish, va nutq madaniyatini oshirishda yordam beradi. Bu jarayon orqali o'quvchilar o'z fikrlarini yaratish, mustaqil o'ylash va boshqalar bilan hamkorlikda ijodiy ishlarni amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativ qiziqishlari va ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladigan g'oyalar, konsepsiyalar hamda ilg'or pedagogik tajribalar asosida o'qitish jarayonini tashkil etish kreativlikni rivojlantirishga nisbatan mazmunli, faoliyatli yondashuvni shakllantirishga xizmat qiladi. O'quvchilarning kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirish asosida ulardagi ixtisoslashgan ya'ni pedagogik kreativlik qobiliyatini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish, bunda zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalari, innovatsion strategiyalar, interfaol ta'lim metodlari va texnologiyalaridan keng foydalanish maqsadga muvofiq. Qobiliyatlarni to'g'ri yo'naltirsa, erkin fikrlashga imkon bersa, bunga o'qituvchining birgina so'zi va saboqlari sabab bo'lishi mumkin!

ADABIYOTLAR

1. "O'zbekiston Respublikasida umumiy o'rta ta'lim to'g'risida" gi Nizom 3-bob 12 bandi
2. Eshpulatova Jang'il Eshonqulovna. (2023). Methodology of development of creative skills of primary class students. International Journal of Pedagogics, 3(03), 25–31.
3. Zhangil Eshpulatova. (2023). Criteria for development of creative thinking ability of primary class students. World Bulletin of Social Sciences, 27, 1-5.
4. Kompetentli yondoshilish asosida talabalarda ijodiy qobiliyatni rivojlantirish. (2025). EduVision: Pedagogika va ta'lim sohasidagi innovatsiyalar jurnali, 1 (2), 164-169.
5. Eshpo'latova, J. E. (2024). Muammoli ta'lim texnologiyalari asosida o'quvchilarda kreativ faoliyatni rivojlantirish. Inter education & global study, (3 (1)), 139-146.
6. Eshpo'latova J. E. Muammoli ta'lim texnologiyalari asosida o'quvchilarda kreativ faoliyatni rivojlantirish //Inter education & global study. – 2024. – №. 3 (1). – C. 139-146.
7. Eshpulatova Jang'il Eshonqulovna, (2023). Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijodiy mahoratlarini rivojlantirish metodikasi. Xalqaro Pedagogika jurnali, 3 (03), 25–31. <https://doi.org/10.37547/ijp/Volume03Issue03-05>
8. Eshanqulovna, E. L. J. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kreativ fikrlash qobiliyatlarini takomillashtirish shakl va metodlari.
9. Eshanqulovna, E. L. J. I., & Shopoatovna, T. L. B. (2024, February). Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ijodiy faoliyatni rivojlantirish. in international conference on modern development of pedagogy and linguistics (Vol. 1, No. 2, pp. 68.

UDK: 81'243:371.38

Mavluda YUSUPOVA,
Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: yusupovamavluda80@gmail.com

"TIQXMMI" milliy tadqiqot universiteti dotsenti, PhD M.Ro'zmetova taqrizi asosida

ANALYSIS OF PSYCHOPHYSIOLOGICAL PHENOMENA AND PSYCHOLINGUISTIC CONCEPTS IN THE PROCESS OF DEVELOPING WRITTEN SPEECH IN ENGLISH

Abstract

In this article, we will touch upon a number of scientific-theoretical and practical problems related to writing, and in the course of analyzing the psychophysiological phenomena that occur in the process of developing written speech and the psycholinguistic concepts associated with it, we will understand that it is a complex process.

Key words: writing, psychophysiological phenomena, psycholinguistic concepts, encoding, decoding, discourse, text.

АНАЛИЗ ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКИХ ЯВЛЕНИЙ И ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ПОНЯТИЙ В ПРОЦЕССЕ РАЗВИТИЯ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В данной статье мы затронем ряд научно-теоретических и практических проблем, связанных с письмом, и в ходе анализа психофизиологических явлений, возникающих в процессе развития письменной речи, и связанных с ней психолингвистических понятий, поймем, что это сложный процесс.

Ключевые слова: письмо, психофизиологические явления, психолингвистические понятия, кодирование, декодирование, дискурс, текст.

INGLIZ TILIDA YOZMA NUTQNI RIVOJLANTIRISH JARAYONIDA SODIR BO'LADIGAN PSIXOFIZIOLOGIK HODISALAR VA PSIXOLINGVISTIK TUSHUNCHALAR TAHLILI

Annotatsiya

Mazkur maqolada yozuv bilan bog'liq bo'lgan bir qator ilmiy-nazariy va amaliy muammolarga to'xtalib o'tib, yozma nutqni rivojlantirish jarayonida sodir bo'ladigan psixofiziologik hodisalar hamda u bilan aloqadorlik kasb etgan psixolingvistik tushunchalarni tahlil etish asnosida uning murakkab jarayon ekanligini anglab yetamiz.

Kalit so'zlar: yozuv, psixofiziologik hodisalar, psixolingvistik tushunchalar, kodlash, dekodlash, diskurs, matn.

Kirish. Zamonaviy metodika asosida ingliz tilini o'rganish/o'rgatish jarayoni mazkur tilda nutq faoliyatining 4 turini – tinglab tushinish, gapirish, o'qish va yozuvni egallashni nazarda tutadi. Xalqaro maydondagi ingliz tilining global til sifatidagi mavqei ushbu tilda ravonlikka erishishda yozuvni o'rgatishga muhim masala sifatida qarashga asos bo'lmoqda. Shu sababli, mazkur nutq faoliyati turini rivojlantirish muammosi ko'pgina xalqaro tadqiqotlar mavzusiga aylangan bo'lsada, yaqin yillarda bu ilmiy metodik masala tahliliga yana murojaat qilish va xulosa sifatida yangi metodologik yondashuvlarni taklif qilish zaruriyati yuzaga chiqdi. Fikrimizni yanada ochiqalaydigan bo'lsak, yetuk o'zbek professori Saidumar Saydaliyev tomonidan yozuvni o'rgatishdagi mavjud ayrim muammolar ta'kidlab o'tilgan: birinchidan, chet tilda muomala qilish malakasini rivojlantirishga qaratilgan dars berish uslubi tufayli shu kungacha yaratilgan o'quv darsliklarida yozuvni o'rgatishga bo'lgan e'tiborning boshqa nutq faoliyati turlariga nisbatan kamligi; ikkinchidan, yozuv nutq faoliyati turi sifatida asosan soha mutaxassislari uchungina egallash lozim bo'lgan malaka hisoblanganligi; uchinchidan, o'quv darsliklardagi yozuv ko'nikmasini rivojlantirishga yo'naltirilgan mashqlar yetarli emasligi va hatto mavjudlarida ham mashq bajarish jarayonining maqsadi til materialini o'zlashtirib olish, takrorlash va mustahkash hisoblanib, yozuv ushbu

jarayonda vosita vazifasida ekanligi; to'rtinchidan, yozuv bilan shug'ullanish ko'p vaqt talab qiladigan nutqiy faoliyat turi bo'lganligi, odatda u bilan talabalar/o'quvchilarning mustaqil shug'ullanishlari mumkin deb qaralgan [19]. Ta'kidlab o'tilgan va boshqa sabablar ingliz tilida yozuv nutqiy faoliyatining ilmiy muammolariga zamon nuqtai nazaridan qayta murojaat qilib, tadqiq etish zaruriyatini yuzaga keltirdi.

So'zlash faqatgina og'zaki nutqdan iborat bo'libgina qolmasdan, balki ushbu jarayonda yozish, ma'lum bir g'oya yoki fikrning tug'ilib, shakllanib ifoda etilishi nazarda tutiladi [19]. Yozuv jarayonida yetkazilishi rejalashtirilgan axborotni o'ylashga, tartibga solishga, unga lisoniy jihatdan bezak berib, ma'lum bir struktura asosida tizimlashga fursat bo'lib, yozuvchi tomonidan amalga oshirilayotgan ushbu harakatlar nisbatan sekin tarzda sodir bo'ladi. Chet tilda amalga oshiriladigan yozuv jarayonida muallif asta sekinlik bilan so'zdan jumlagi, jumladan gapga va gapdan esa matnga ko'chib fikr paydo bo'ladi. Shu o'rinda, professor N.I.Jinkinning inson so'zlashi uchun alohida gaplardan emas, matnlardan foydalanishi haqidagi mulohazasi, matn terminining mazmunini yanada chuqurroq ochishga chorladi [11].

Matn terminiga lug'atlarda ko'plab ta'riflar berilgan bo'lib, shulardan birida u "Yozma yoki bosma shaklda bayon etilgan muallif fikri, ijod mahsuli ..." [12]

tarzida ta'riflanadi. Shuningdek, I.R. Galperin matnni leksik, grammatik va mantiqiy bog'lanishlardan iborat yozma xabar sifatida ta'riflaydi [7]. Matn keng doiradagi tushuncha bo'lib, u bir yoki undan ortiq gaplardan tortib, ma'lum bir asardan olingan hikoya, aniq bir syujetga ega rasm yohud formula tarzida ifodalanishi mumkin [17]. Tashqi voqelikka munosabat bildiriladigan turli xildagi sohalarning o'rnanish/o'rgatish obyekti hisoblangan matn – ta'limiy matndir. Bu turdagi matn “ta'lim muloqoti uchun mos bo'lgan va ramziy funksiyaga ega bo'lgan chet til madaniyatining har qanday fakti [3]”dan iborat bo'lishi mumkin. Unda axborot uzatish usuli verbal, simbolik va vizual shaklda amalga oshadi. Verbal yoki audiomatn nutqning gapirish turida ishlatilsa, grafik belgilar asosida yaratilgan matndan yozuvda foydalaniladi. O'rta va oliy ta'lim muassasalarida ko'pincha verbal ya'ni so'zlar yordamida fikrni ifodalovchi matn turiga ko'proq murojaat qilinadi, chunki axborotni shu tarzda uzatish va uni qabul qilish jarayoni uchun o'quvchi/talabalar yetarli darajada bilimga ega hisoblanadi.

XX asrning yarmiga kelib nutqiy tuzilmani muloqot jarayoni tarzida tadqiq etish ilmiy muomalaga diskurs tushunchasining kirishiga olib keldi. Nomdor amerika tilshunosi Zellig Harris [8] bu terminni birinchilardan bo'lib ishlatgan va hozirgi kunda uning dolzarbligi oshib, diskursiv tahlilning asosiy masalasi hisoblanadi. Diskurs so'zi, dastlab, “real vaqtda tildan foydalanish bilan bog'liq [2]” bo'lgan bo'lsa, keyinchalik u shaxslar orasidagi axborot almashinuv shakli - “harakatdagi til [13]” sifatida ko'rilga boshlandi. Zamonaviy tilshunoslik nutqay nazaridan diskurs termini yanada kengroq mazmunni ifodalab, uning zamirida nafaqat lisoniy balki nolisoniy, ya'ni psixologik, sotsial va inson ongi bilan bog'langan omillarni o'zida jamlagan nutq ko'rinishini tushunish ommalashmoqda [20]. Mazkur fikr diskurs tushunchasi bilan izohlanadigan nutqiy tuzilmani birgina tilshunoslik doirasida muhokamaga tortishning iloji yo'qligini, bu jarayonda inson omili markaziy mavzu bo'lgan boshqa fanlarning integratsiyalashuvini bildiradi.

Diskursiv tahlilda ko'plab lingvistik tahlil yo'nalishlarining ayni bir paytda kesishishini kuzatish mumkin. Ongli tarzda nutq hosil qilish hamda uning idrok jarayoni diskursiv faoliyatda shaxs ro'lini o'rganishga undaydi, chunki “har qanday nutq ko'rinishi bu – o'zida muayyan ijtimoiy-madaniy muhitga mansub, psixologik va kognitiv jihatdan o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan shaxs faoliyatining natijasidir [4]”. Yuqorida keltirilgan qarash diskursiv tahlilda “psixolingvistika, lingvokulturologiya, lingvistik semantika va kognitiv tilshunoslik [4]” kabi fanlarga ham murojaat qilinishini taqozo qiladi.

Hozirgi kundagi ilmiy yondashuvlarda diskurs murakkab kommunikativ faoliyat sifatida talqin qilinib, uning matndan farqli jihatlariga e'tibor qaratiladi. V.G. Borbotkoning fikricha, diskurs ham kommunikativ birliklarni o'z ichiga olgan matn hisoblandsada, matn tushunchasi unga nisbatan umumiyroqdir [5]. Shuningdek, olim diskursning “yuqori kommunikativ birlik [5]” sifatidagi mavqeyini rad etmaydi.

Ba'zi tadqiqotlar natijasi diskursni jarayon deb ta'riflasa, bu ayni paytda matnga undan farqli ravishda produkt (mahsulot) sifatida izohlashni taqozo qiladi [15]. Bunga ko'ra matn faqat bir muallifga egaligi bilan ko'pincha integrativ usulda namoyon bo'luvchi diskursdan farqlanmoqda va keltirib o'tilgan oppozitsiyaning dialog va

monologning odatiy qarama-qarshiligiga o'xshashligi ta'kidlanadi.

Zamonaviy tilshunoslik nuqtayi nazar bilan qaralganda diskurs va matn orasida tafovut va o'xshashliklarga turli xil qarashlarning mavjudligi bu mavzuni keng yoritishning imkonini cheklagan holda yakuniy mulohaza sifatida T.A. van Dijkning fikrni keltirib o'tamiz. Uning tabiricha murakkab kommunikativ hodisa hisoblanmish diskurs faqatgina matndan iborat bo'libgina qolmasdan, u extralingvistik faktorlarni ham o'ziga qamrab oladi. Bunga asosan diskurs quyidagi vaziyatlarda ko'riladi: muloqotga kirishuvchilarning e'tiqodlari, dunyoqarashlari, yoki g'oyalari, muloqot jarayonida o'zaro harakat aspektlarining til ishlatilishiga qanday ta'sir ko'rsatishi va aksincha til ishlatilishi keltirilgan aspektlardan qay tarzda ta'sirlanishida[6].

Barcha turdagi matnlar mutolaa jarayoni obyekti bo'lishi mumkin va muayyan matndan axborot qabul qilish ta'limning birlamchi maqsadi hisoblanadi[9]. Shu o'rinda, matn orqali sodir bo'ladigan axborot almashinuv jarayoni yozish va o'qishning bir-biriga chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi. Ular o'rtasidagi aloqa bitta grafik til tizimida kechadi, ya'ni “grafik belgilar yordamida yozishda fikr kodlanadi, o'qish paytida grafik belgilar dekodlanadi [16]”. Grafik belgilar yordamida kodlanish yozish va gapirishda amalga oshiriladigan bo'lsa, ushbu jarayondagi dekodlanish hodisasi o'qish va tinglab tushunishda ro'y beradi.

Psixolingvistikaning tadqiqot predmetlari hisoblangan kodlash va dekodlash jarayonlari nutqning turli ko'rinishlarini amalga oshirish va uni idrok qilishdan iborat. Kod bu – ma'lum bir axborotni saqlash uchun berilgan shartli belgilar sistemasi bo'lib, dekodlash esa ushbu belgilarni teskari o'zgartirgan holda xabarni qabul qilish, anglash hisoblanadi [1]. Axborotni kodlashda foydalaniladigan shartli (grafik) belgilar yozuvni shakllantiradi va inson tafakkuridagi voqelikni reallashtirib, mohiyatdan hodisaga o'zgartiradi. O'tgan asrning 80-yillarida psixolingvist olim L.S.Vigotskiy verbal tafakkur tabiati xususida o'z qarashlarini bayon etar ekan dekodlashni matn idroki sifatida ta'riflab yoritib bergan[22].

Yozuvning boshqa nutq faoliyati turlariga qaraganda nisbatan murakkabligi uni amalga oshirishdagi aqliy operatsiyalar miqdorining ko'pligi bilan karakterlanadi. Grafik kodni ishga tushirishda asosiy uchta operatsiya ishtirok etadi: (1) tovushni tasavvur etish (avvaldan yodlangan axborotni yozish paytida) yoki tovushni idrok etish (aytib turib yozdirish chog'ida); (2) ushbu tasavvur yoki idrok bilan ma'lum bir grafemalar bog'lanishini o'rgatish; (3) yozuv jarayonidagi ichki nutq bilan bog'langan harakatlarni sodir etish [10]. Ichki nutq yozuvni amalga oshirishdagi operatsiyalarni boshqarib turib, grafik kodni shartli belgilar sistemasi yordamida matnga aylantirib, mahsulot hosil qiladi.

Nutq faoliyati jarayoni murakkab hisoblanib, yetkazilishi rejalashtirilayotgan axborot dastlab ichki nutqda maqsad maqomida bo'lib, tafakkur yordamida yuqoridagi davriy dasturlash bosqichlaridan o'tib tashqi nutqqa - verbal muloqotga ko'chadi. O'zbek lingvist olimi Sh.Safarov tashqi nutq tushunchasini “tasavvurga lisoniy libos berish” sifatida ta'riflab, sodir bo'layotgan voqeliklar nutq ijodkorlari tomonidan turlicha tasavvurlanib, ushbu tasavvurlar mazmunga lisoniy liboslar orqali o'tishini ta'kidlaydi [18].

Nutqning yuqorida keltirilgan ikki bosqichdan tashkil topgan faoliyat ekanligi mashhur rus tilshunosi, psixolingvisti L.S.Vigostkiy tomonidan ham keltirib o'tilgan. U ushbu jarayonni nutqiy tafakkurdagi harakat motivi ichki so'zdan tashqi so'zga tomon siljib, nihoyada so'zlarga aylanadi deya izohlaydi [23]. Motivlash ichki nutqda sodir bo'lib, tafakkur asnosida fikrlash bilan bog'lanadi va nutq faoliyatining keyingi bosqichida fonetik, leksik va grammatik jihatdan boyitilib tashqi nutqda matn sifatida paydo bo'ladi.

L.S.Vigostkiy insonda nutqiy faoliyatning shakllanishi va rivojlanishini o'rganish bilan eng ko'p shug'ullangan olimlardan biri hisoblanadi. Chunonchi, u bolalarda nutqiy faoliyatning shakllanish bosqichlarini kuzatar ekan, ichki nutqning eng faol rivojlanishi besh-olti yosh davrlarida kuzatilishini va ushbu davrda bolalarda ichki fikrlash qobiliyati namoyon bo'la boshlashini aniqlagan. Shuningdek, u tafakkur va nutqning o'zaro chambarchas aloqasini bolalik davriga xos psixik jarayon sifatida ta'riflaydi va inson rivojlanishining keyingi bosqichlarida tafakkurning tildan ajralishi kuzatilib, uning ma'lum darajada yoki butunlay ichki nutqiy reaksiyalardan holi bo'lishini ta'kidlaydi [22].

Tilshunoslikning eng dolzarb masalalaridan biri til va nutq tushunchalarini farqlashdan iborat bo'lib, bu ikki

tushunchaning mohiyatini anglash va o'rganish dastlab arab tilshunosligida sodir bo'lgan bo'lsa, bu hodisalarni nazariy jihatdan bir-biridan ajratib yangicha talqinlash fransiyalik buyuk tilshunosh F. de Sossyur va uning izdoshlari tomonidan amalga oshirilgan. Uning ta'limotiga ko'ra, "avval nutq faoliyati yuz beradi, undan til yuzaga keladi, tildan nutq hosil bo'ladi [21]" va u bu hodisani "o'tish" tarzida izohlaydi. Shuningdek, A.A. Leontev ham F. de Sossyurning bu ikki tushunchani farqlashi haqida fikr bildirib, buni quyidagi ikki mezondan tashkil topganligiga urg'u bergan: til-ijtimoiy va nutq-individual jarayon, til-abstrakt va nutq-konkret hodisa [14]. Lekin, zamonaviy ilmiy qarashlar til va nutqni faqat farqlanadi deya emas, balki bir-birini to'ldiradi deb izohlaydi.

Xulosa. Hozirgi globalashuv sharoitida ingliz tilida yozuv ko'nikmasini egallash zaruriyati keskin ortib, uni samarali o'rgatish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Mazkur jarayon psixolingvistik va psixofiziologik omillarning uzviy aloqasi asosida kechib, ularning har biri yozuvning mazmun va shakl jihatidan to'liq shakllanishida hal qiluvchi o'rin tutadi. Xulosa o'rinda ta'kidlash joizki, yozuvni samarali o'rgatish uchun uni faqat yordamchi vosita sifatida emas, balki chet til o'rganish jarayonining to'laqonli va muhim tarkibiy qismi sifatida yondashish lozim.

ADABIYOTLAR

1. Abuzalova M.Q., Fatullaeva K.R. Kodlash – tafakkur – dekodlash jarayonining bog'liqligi xususida. // Respublika miqyosidagi onlayn ilmiy-amaliy konferensiya materiallar to'plami. Buxoro. – 2021. – B. 5-7.
2. Azimov E.G., Shchukin A.N. Novyy slovar metodicheskikh terminov i ponyatiy (teoriya i praktika obucheniya yazykam). – M.: Izd-vo IKAR, 2009. – 63 s.
3. Arutyunov A.R. Teoriya i praktika sozdaniya uchebnika russkogo yazyka dlya inostrantsev. – M., 1990. – 76 s.
4. Boboxonova D. Psixolingvistika fanidan ma'ruzalar matni. – Namangan, 2019. – B. 23.
5. Borbotko V.G. Elementy teorii diskursa. – Kiyev: Vysha shkola, 1981. – 144 s.
6. Dijk van T.A. The Study of Discourse. Discourse as Structure and Process. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction. – London – Thousand Oaks – New Delhi: SAGE Publications, 1997. – Vol. 1. – 352 p.
7. Galperin I.R. Tekst kak ob'ekt lingvisticheskogo issledovaniya. – M.: Nauka, 1981. – 140 s.
8. Harris Z. Discourse analysis // Linguistic Society of America, Language, Jan.-Mar., 1952, Vol. 28, No. 1, pp. 1-30.
9. Jalolov J., Ikromov J. Matn mutolaasi didaktikasi // Xalq ta'limi. – 1993. – №1. – B. 14-19.
10. Jalolov J.J. Chet tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2012. – 434 b.
11. Jinkin N.I. Rech kak provodnik informatsii. – M.: Nauka, 1982. – 108 s.
12. Kondakov N.I. Logicheskii slovar-spravochnik. – 2-e izd. – M.: Nauka, 1975.
13. Kubryakova E.S. Nominativnyy aspekt rechevoy deyatelnosti. – M., 1986.
14. Leontev A.A. Yazyk, rech, rechevaya deyatelnost. – M.: Prosveshchenie, 1969. – 214 s.
15. Makarov M.L. Interpretativnyy analiz diskursa v maloy gruppe. – Tver: Izd-vo Tverskogo gosudarstvennogo universiteta, 1998. – 199 s.
16. Nosirova D.N. Xorijiy tillarni o'rganishda o'qish, tinglash, yozish va gapirishning afzalliklari. // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – Vol. 2. – B. 648-655. <https://cyberleninka.ru/article/n/xorijiy-tillarni-o-rganishda-o-qish-tinglash-yozish-va-gapirishning-afzalliklari/viewer>
17. Saimnazarova D.A. Talabalarga ingliz tilida matn o'qishni o'rgatishning innovatsion texnologiyalari. – Chirchiq, 2021. – 145 b.
18. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – T., 2008. – B. 168.
19. Saidaliyev S. Chet tilda yozishni o'rganish va o'rgatish. // Stroitel'stvo i obrazovanie. – 2023. – №3 (5). – B. 34-48.
20. Sedov K.F. Diskurs i lichnost. – M.: Labirint, 2004. – S. 10-11.
21. Sossyur F. de. Trudy po yazykoznaniyu. – M., 1977.
22. Vygotskiy L.S. Myshlenie i rech. – M.: Izd-vo APN RSFSR, 1956. – S. 263.
23. Vygotskiy L.S. Izbrannye psixologicheskie issledovaniya. – M., 1956.

UDK: 316.652.2

Jamshid YARLAKABOV,
O'zbekiston Milliy universiteti mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: arlakabovzamsid77@gmail.com

F.f.d S.Axrороva taqrizi asosida

ZAMONAVIY JAMIYATDA JAVOBGARLIK VA MA'SULIYAT UYG'UNLIGI

Аннотация

Maqolada erkinlik va zaruriyat tushunchalarining ijtimoiy-falsafiy mohiyati tahlil qilinadi. Muallif bu tushunchalarning inson va jamiyat hayotidagi o'rini, ularning o'zaro dialektik bog'liqligini tarixiy va zamonaviy kontekstda yoritadi. Shuningdek, globallashuv, axloqiy me'yorlar va ijtimoiy institutlar doirasida erkinlik va zaruriyatning muvozanati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: erkinlik, zaruriyat, ijtimoiy falsafa, dialektika, jamiyat, axloq, qonuniyat, globallashuv, shaxs, huquq, tartib, tanlov, barqarorlik, ijtimoiy institutlar.

СОГЛАСОВАННОСТЬ ОТВЕТСТВЕННОСТИ И ОБЯЗАННОСТЕЙ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация

В статье анализируется социально-философская сущность понятий свободы и необходимости. Автор раскрывает их роль в жизни человека и общества, а также их диалектическую взаимосвязь в историческом и современном контексте. Также рассматривается баланс между свободой и необходимостью в условиях глобализации, моральных норм и социальных институтов.

Ключевые слова: свобода, необходимость, социальная философия, диалектика, общество, мораль, закономерность, глобализация, личность, право, порядок, выбор, стабильность, социальные институты.

HARMONY OF RESPONSIBILITY AND ACCOUNTABILITY IN MODERN SOCIETY

Annotation

The article analyzes the socio-philosophical essence of the concepts of freedom and necessity. The author explores their role in human and social life, as well as their dialectical interrelation in historical and contemporary contexts. The balance between freedom and necessity is also examined in the framework of globalization, moral norms, and social institutions.

Key words: freedom, necessity, social philosophy, dialectics, society, morality, regularity, globalization, individual, law, order, choice, stability, social institutions.

Kirish. Zamonaviy jamiyatda mas'uliyat va javobgarlik masalalari alohida ahamiyatga ega, chunki ular hayotning barcha sohalariga - siyosat va iqtisoddan tortib ta'lim va kundalik ijtimoiy o'zaro munosabatlarga ta'sir qiladi. Globallashuv, raqamlashtirish va demokratik institutlarning rivojlanishi tashkilotlar va shaxslar faoliyatida oshkoralikni oshirishga, jamiyatni halollik, axloq va meyorlarga rioya qilishga talabchanligini oshirishga xizmat qilmoqda. Mas'uliyatni shaxs yoki tashkilotning o'z harakatlari va oqibatlar uchun javobgarlikka ongli ravishda tayyorligi sifatida ko'rish mumkin. O'z navbatida, javobgarlik o'z faoliyati to'g'risida boshqa odamlar yoki tuzilmalarga hisobot berish zarurligini anglatadi. Bu ikki tushuncha bir-biri bilan chambarchas bog'liq: javobgarliksiz javobgarlik faqat deklaratsiya bo'lib qolishi mumkin, mas'uliyatsiz esa javobgarlik real natijalarga olib kelmaydigan rasmiy nazoratga aylanishi mumkin. Mavzuning dolzarbligi zamonaviy chaqiriqlar – iqtisodiy inqirozlar, siyosiy beqarorlik, ijtimoiy ziddiyatlar va axborot ta'sirining kuchayishi sharoitida mas'uliyat va javobgarlik o'rtasidagi muvozanat barqaror va adolatli jamiyatning eng muhim shartiga aylanib borayotgani bilan bog'liq. Tashabbusni bostirmasdan yoki ortiqcha nazoratni yaratmasdan bu uyg'unlikka qanday erishish mumkin? Barcha darajadagi - shaxsdan tortib to davlatgacha bo'lgan mas'uliyat madaniyatini qanday shakllantirish kerak? Bu masalalar chuqur o'ylashni va samarali yechim izlashni talab qiladi. Mas'uliyat va javobgarlik jamiyat barqarorligi va samaradorligini ta'minlaydigan asosiy tamoyillardir. Bu tushunchalar shaxsiy axloqiy tamoyillardan tortib, davlat

institutlari va korporativ boshqaruvgacha bo'lgan keng ko'lamli sohalarini qamrab oladi. Mas'uliyatni shaxs yoki tashkilotning o'z harakatlarning oqibatlarini tan olish va ularning natijalari uchun javobgarlikni o'z zimmasiga olish qobiliyati va tayyorligi sifatida aniqlash mumkin. U bir necha darajalarni o'z ichiga oladi: Shaxsiy javobgarlik shaxsning axloqiy va axloqiy meyorlarida, uning intizomi, halolligi va o'zini o'zi rivojlantirishida ifodalanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Erkinlik va zaruriyat masalasi qadimdan faylasuflar diqqat markazida bo'lgan. Gegel, Kant, Avgust Kont, Habermas, Bauman, Giddens va Kastels kabi mutafakkirlar erkinlik va zaruriyatni insoniy tanlov, ijtimoiy rivojlanish, huquq va ijtimoiy institutlar bilan bog'lab tahlil qilganlar. Gegel erkinlikni ongli zaruriyat deb ta'riflab, inson o'z harakatlarini muqarrar qonuniyatlarni tushunib olib amalga oshirgandagina haqiqiy erkin bo'la olishini ta'kidlaydi. Habermas esa erkinlikni ijtimoiy muhokama va institutlar orqali ro'yobga chiqadigan ijtimoiy hodisa sifatida ko'radi. Zamonaviy manbalarda esa zaruriyat ijobiy muammo sifatida qaraladi – ya'ni u insonni yangilik yaratishga undaydi.

Kasbiy mas'uliyat - ish sohasidagi meyorlar va standartlarga, shu jumladan halollik, malakalilik va halollik bilan bog'liq. Ijtimoiy mas'uliyat - shaxs yoki tashkilotning jamiyat hayotidagi ishtiroki, qonunlarga rioya qilish, muhtojlarga yordam berish va atrof-muhitga hurmat ko'rsatishni o'z ichiga oladi. Hisobdorlik - bu o'z harakatlarning boshqalarga hisobot berish zarurati. Bu mas'uliyatni tartibga soluvchi va uni deklarativ emas, balki

real qiladigan mexanizm sodir bo'ladi. Ichki - shaxs o'z harakatlarini mustaqil ravishda baholaydi, axloqiy tamoyillar va shaxsiy e'tiqodlar asosida harakat qiladi.

Tashqi - nazorat boshqa shaxslar, tashkilotlar yoki davlat organlari tomonidan, masalan, qonunchilik, moliyaviy hisobot yoki jamoatchilik nazorati orqali amalga oshirilganda. Shuni tushunish kerakki, javobgarlik faqat rasmiy nazorat va byurokratiya bilan cheklanmasligi kerak. Haqiqiy javobgarlik mexanizmlari mavjud bo'lmagan jamiyatda mas'uliyat hech qanday haqiqiy amalga oshirilmagan, shunchaki shiorga aylanishi mumkin. Biroq, har bir qadam qat'iy nazorat ostida bo'lgan haddan tashqari mas'uliyat tashabbusni bostirishga, xatolardan qo'rqishga va o'z vazifalarini yaxshilashga haqiqiy istaksiz bajarishga olib kelishi mumkin. Mas'uliyat va javobgarlik o'rtasidagi uyg'unlikka nazorat oqilona chegaralar doirasida mavjud bo'lganda erishiladi, shaffoflik va halollikni ta'minlaydi, lekin shaxs yoki tashkilotning erkinligi va mustaqilligini cheklamaydi. Bu, ayniqsa, tez o'zgarishlar moslashuvchanlikni va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini talab qiladigan bugungi jamiyatda muhim ahamiyatga ega. Mas'uliyat - bu insonning o'z harakatlarining oqibatlarini tushunish, qarorlar qabul qilish va natijalari uchun javobgar bo'lish qobiliyati va tayyorligi. U jamiyatning barqaror faoliyat yuritishida, ishonch, tartib va adolatni ta'minlashda asosiy o'rin tutadi. Mas'uliyat hayotning turli sohalarida turli shakllarni oladi. Shaxsiy javobgarlik shaxsning o'z harakatlari va o'zi va boshqalar oldidagi majburiyatlarini ichki anglashi bilan bog'liq. Unda axloqiy tamoyillar, o'z-o'zini tarbiyalash, halollik, o'z-o'zini rivojlantirish istagi va o'z qarorlari uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olish qobiliyati aks etadi. Shaxsning xarakterini shakllantirish orqali uning jamiyatdagi xatti-harakatlarining asosiga aylanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tarixiy-falsafiy yondashuv, dialektik tahlil, tizimli tahlil va kontent-tahlil metodlaridan foydalanilgan. Erkinlik va zaruriyatga oid falsafiy qarashlar tarixiy rivojlanish bosqichlarida o'rganilib, ularning zamonaviy jamiyatdagi namoyon bo'lish shakllari izchil tahlil qilingan. Shuningdek, muqobil falsafiy maktablar qarashlari solishtirilib, mavzuga kompleks yondashuv ta'minlangan.

Kasbiy mas'uliyat kasbiy faoliyat doirasidagi normalar, standartlar va axloqiy tamoyillarga rioya qilishda namoyon bo'ladi. U kompetensiyani, o'z vazifalarini vijdonan bajarishni, ishbilarmonlik etikasi va qonunlariga rioya qilishni, shuningdek, hamkasblar, mijozlar va jamiyat oldidagi majburiyatlarni o'z ichiga oladi. Kasbiy mas'uliyatning yo'qligi ish sifatining pastligi, samarasizlik va korrupsiyaga olib keladi, bu esa o'z navbatida jamiyat taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiy javobgarlik - bu shaxs, tashkilot yoki davlatning jamiyat oldidagi majburiyati. Bu jamiyat hayotida ishtirok etish, huquqiy va axloqiy meyorlarga rioya qilish, atrof-muhitni muhofaza qilish, xayriya tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash va boshqalarning huquqlarini hurmat qilishni o'z ichiga oladi. Ijtimoiy mas'uliyat korporativ boshqaruv, siyosat va fuqarolik jamiyatida alohida ahamiyatga ega, chunki u barqaror rivojlanish va ijtimoiy munosabatlarni uyg'unlashtirishga yordam beradi. Mas'uliyatning bu shakllari o'zaro chambarchas bog'liqdir. Shaxsiy mas'uliyat kasbiy va ijtimoiy mas'uliyat uchun asos bo'lib, ularning mutanosibligi adolatli va ilg'or jamiyatni yaratishda muhim rol o'ynaydi, bunda har bir shaxs o'z roli va hissasi haqida xabardor bo'lib, Hisobdorlik jamiyatda nazorat va ishonchning muhim mexanizmi, shaxslar, tashkilotlar va davlat institutlari darajasida harakatlar shaffofligini ta'minlaydi. Bu o'z qarorlari, harakatlari va natijalari to'g'risida muayyan subyektlarga - jamiyatga, ish beruvchilarga, davlat organlariga yoki manfaatdor shaxslarga hisobot berish mas'uliyatini anglatadi. Hisobdorlik orqali nazorat suiiste'mol, korrupsiya va noto'g'ri boshqaruvning oldini olishga yordam beradi.

Demokratik jamiyatda bu tamoyil davlat organlari uchun ayniqsa muhimdir, chunki hokimiyatning fuqarolar oldidagi hisobdorligi institutlarga ishonchni mustahkamlaydi, qonuniylik va adolatni ta'minlaydi. Biznesda javobgarlik axloqiy meyorlarga rioya qilishga yordam beradi va iste'molchilar va investorlar manfaatlarini himoya qiladi, ijtimoiy sohada esa axloqiy va huquqiy normalarni qo'llab-quvvatlagan holda jamiyat oldidagi mas'uliyatni shakllantiradi.

Biroq, javobgarlik faqat qattiq nazorat mexanizmi bilan cheklanib qolmasligi kerak. Bu ishonchni mustahkamlashda ham rol o'ynaydi, chunki shaffoflik va o'z harakatlari uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga tayyorlik odamlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar va hamkorlikni rivojlantiradi. Umumiy nazoratga asoslangan ortiqcha javobgarlik xatolardan qo'rqish, tashabbusning pasayishi va vazifalarni rasmiy bajarishga olib kelishi mumkin. Hisobdorlik erkinlik va ijodkorlikni cheklamaydigan, balki jamiyatda adolat, mas'uliyat va ishonchni ta'minlash vositasi bo'lib xizmat qiladigan muvozanatni topish muhim. Mas'uliyatni ichki (axloqiy) va tashqi (rasmiy) ga bo'lish mumkin, ularning har biri jamiyatda javobgarlikni ta'minlash va inson xatti-harakatlarini tartibga solishda o'ziga xos rol o'ynaydi. Ichki (axloqiy) javobgarlik shaxsning shaxsiy e'tiqodlari, qadriyatlar va axloqiy tamoyillariga asoslanadi. Bu vijdon, axloqiy meyorlar va o'zi va boshqalar oldidagi burch hissi bilan belgilanadi. Axloqiy javobgarligi yuqori bo'lgan shaxs o'z qilmishining oqibatini sezadi, hatto uning harakatlari e'tibordan chetda qolsa ham yoki tashqi nazorat ostida bo'lmasa ham, to'g'ri ish qilishga intiladi. Hisobdorlikning bu shakli ixtiyoriydir va ichki motivatsiyaga asoslanadi. Tashqi (rasmiy) javobgarlik boshqa odamlarga, tashkilotlarga yoki davlat tuzilmalariga hisobot berish zarurati bilan bog'liq. U qonunlar, korporativ standartlar, ijtimoiy normalar va boshqa nazorat mexanizmlari bilan tartibga solinadi. Tashqi javobgarlik yuridik javobgarlik, ish beruvchiga hisobot berish, rahbariyatga bo'ysunish yoki qoidalar va qoidalarga rioya qilish zarurati shaklida bo'lishi mumkin. Ushbu turdagi javobgarlik o'rtasidagi asosiy farq motivatsiya manbaidadir: ichki javobgarlik shaxsiy e'tiqoddan kelib chiqadi, tashqi javobgarlik esa majburlash va nazorat qilishning ijtimoiy mexanizmlari bilan ta'minlanadi. Mas'uliyatning ushbu shakllari o'rtasidagi ideal muvozanat odamlar nafaqat belgilangan qoidalarga rioya qiladigan, balki o'zlari va boshqalar oldidagi mas'uliyatini tan oladigan, mazmunli va vijdonan harakat qiladigan jamiyatni yaratishga imkon beradi.

Mas'uliyat va javobgarlik jamiyat hayotining turli jabhalarida, uning barqarorligini, adolat va taraqqiyotini ta'minlashda asosiy o'rin tutadi. Ularning uyg'un kombinatsiyasi mansab vakolatlarini suiiste'mol qilishning oldini olishga, fuqarolar va tashkilotlar o'rtasidagi ishonch darajasini oshirishga, ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy tizimlarning samarali faoliyat yuritishi uchun shart-sharoit yaratishga xizmat qiladi. Siyosatda mas'uliyat va javobgarlik demokratik boshqaruvning asosidir. Davlat organlari o'z faoliyatining shaffofligini ta'minlagan holda o'z qarorlari uchun fuqarolar oldida javob berishga majburlirlar. Saylov mexanizmlari, jamoatchilik nazorati va mustaqil institutlar orqali hokimiyatning javobgarligi korrupsiyaning oldini oladi, aholining davlatga ishonchini oshiradi va inson huquqlarini himoya qilishga yordam beradi.

Korporativ ijtimoiy mas'uliyat atrof-muhitning barqarorligi, ishchilarga adolatli munosabatda bo'lish, adolatli ish haqi, inson huquqlarini hurmat qilish va ijtimoiy tashabbuslarda ishtirok etishni o'z ichiga oladi. Uzoq muddatli rivojlanishga yo'naltirilgan biznes nafaqat moliyaviy manfaatlarini, balki o'z faoliyatining ijtimoiy va ekologik oqibatlarini ham hisobga oladi. Misol uchun, kompaniyalar

chiqindilarni kamaytirish, chiqindilarni qayta ishlash, xayriya tashkilotlariga berish va mahalliy hamjamiyatlarni qo'llab-quvvatlash dasturlarini amalga oshirmoqda. Ishbilarmonlik odob-axloqi halollik, oshkoralik, qonunga rioya qilishni va barcha manfaatdor tomonlarning huquqlarini hurmat qilishni nazarda tutadi. Korporatsiyalar korrupsiyaga qarshi standartlarga rioya qilishlari, bozorlarni monopollashtirishdan qochishlari, adolatli mehnat sharoitlari va mahsulot xavfsizligini ta'minlashlari kerak. Soliq to'lashdan bo'yin tovlash, ishchilarni ekspluatatsiya qilish yoki bozorni manipulyatsiya qilish kabi adolatsiz amaliyotlar biznesga ishonchni susaytiradi va iqtisodiy inqirozlarga olib kelishi mumkin. Mas'uliyatli va axloqiy biznes nafaqat iqtisodiy o'sishga hissa qo'shadi, balki jamiyat barqarorligini ham mustahkamlaydi. Ijtimoiy va ekologik mas'uliyat tamoyillariga amal qiladigan kompaniyalar raqobatdosh ustunliklarga ega bo'ladilar, o'z obro'sini oshiradilar va mijozlar va hukumat bilan uzoq muddatli hamkorlikni yo'lga qo'yadilar. Ijtimoiy sohada adolatli va barkamol jamiyatni shakllantirishda fuqarolik mas'uliyati va faolligi hal qiluvchi o'rin tutadi. Fuqarolik mas'uliyati har bir shaxsning jamiyat hayotidagi o'rini bilishi, boshqalarning huquq va erkinliklarini hurmat qilishi, ijtimoiy muammolarni hal qilishda ishtirok etishi va turmush sharoitini yaxshilashga intilishini anglatadi. Bu qonunlarga rioya qilish, soliq to'lash, ijtimoiy normalarga rioya qilish, shuningdek, ko'ngillilik faoliyati va ijtimoiy tashabbuslarni qo'llab-quvvatlashda ifodalanadi. Fuqarolik faolligi jamiyat manfaatlarini himoya qilish, inson huquqlarini ta'minlash, adolatsizlik va korrupsiyaga qarshi kurashda birlashadigan ijtimoiy mas'uliyatning yanada faol shaklidir. Bu ijtimoiy harakatlar, xayriya loyihalari, ekologik tashabbuslar va siyosiy harakatlarda ishtirok etish orqali o'zini namoyon qiladi. Ijtimoiy muammolarni aniqlash va hal etish, hukumat qarorlari va jamoatchilik fikriga ta'sir ko'rsatishda faollar muhim o'rin tutadi.

Tahlil va natijalar. Erkinlik va zaruriyat o'zaro qarama-qarshi bo'lsa-da, ular bir-birini to'ldiruvchi tushunchalardir. Zaruriyat mavjudlikning asosiy qonunlarini bildirsa, erkinlik shu doirada tanlov imkoniyatidir. Ijtimoiy normalar, axloqiy meyorlar, qonunlar va globalashuv sharoitlari bu ikki tushuncha o'rtasidagi murakkab muvozanatni yuzaga keltiradi. Ekologik inqiroz, axborot xavfsizligi, fuqarolik jamiyati kabi zamonaviy muammolar erkinlik va zaruriyatni muvozanatli yondashuv asosida hal qilishni talab qiladi. Ijtimoiy qonunlar bu muvozanatni saqlovchi vosita bo'lib, erkinlikni cheklamaydi, balki uni amalga oshirish imkonini yaratadi.

Fuqarolik mas'uliyati va faollik o'rtasidagi uyg'unlik har bir inson sodir bo'layotgan o'zgarishlarda o'z daxldorligini anglaydigan va ularni shakllantirishda ishtirok etishga tayyor bo'lgan kuchli fuqarolik jamiyatini yaratadi. Ijtimoiy muammolarga loqaydlik, faol ishtirok etmaslik jamiyatning turg'unligiga, ijtimoiy adolatsizlikning kuchayishiga, demokratik institutlarning zaiflashishiga olib kelishi mumkin. Aksincha, fuqarolarning ongli ishtiroki jamiyatni yanada mustahkam, yaxlit va o'zini o'zi boshqarishga qodir qiladi. Ta'lim sohasida ta'lim sifatini, shaxs shakllanishi va jamiyat kelajagini belgilab beruvchi mas'uliyat asosiy o'rin tutadi. U o'qituvchilar, talabalar va

ta'lim muassasalariga taalluqlidir, ularning har biri jamiyat oldidagi o'ziga xos mas'uliyatga ega. O'qituvchilar bilim berish, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish va o'quvchilarni tarbiyalash uchun mas'uldirlar. Ular axloqiy meyorlarga rioya qilishlari, bilimlarni obyektiv baholashni ta'minlashlari, akademik halollikni saqlashlari va qulay ta'lim muhitini yaratishlari kerak. Ularning roli nafaqat ma'lumot uzatish, balki o'quvchilarda o'z-o'zini rivojlantirishga intilish, mas'uliyat va fanga hurmatni rivojlantirishdir. O'quvchilar va talabalar ta'lim jarayoni uchun o'z mas'uliyatini ham anglashi kerak. Bunga o'quv topshiriqlarini vijdonan bajarish, o'qituvchi va kursdoshlarga hurmat, mustaqil bilim olishga intilish va intizomni rivojlantirish kiradi. Ularning o'quv jarayonida faol ishtirok etishi ta'limni yanada samarali va mazmunli qiladi. Ta'lim muassasalaridan yuqori sifatli ta'lim berish, davlat standartlariga rioya qilish, akademik erkinlikni qo'llab-quvvatlash, o'qituvchilarning kasbiy o'sishi va talabalarning rivojlanishi uchun sharoit yaratish talab etiladi. Shuningdek, ular o'z faoliyatining shaffofligi va ta'lim dasturlari samaradorligini ko'rsatib, jamiyat oldida javobgar bo'lishi kerak. Ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilari o'rtasidagi mas'uliyatning uyg'unligi savodli, mas'uliyatli va ijtimoiy faol, kasbiy va shaxsiy o'zini o'zi anglash uchun tayyor fuqarolarni shakllantirishga yordam beradi. Mas'uliyat va javobgarlik o'rtasidagi mutanosiblik jamiyat, tashkilotlar va shaxslarning samarali faoliyati uchun zarurdir. Bu ikki tushuncha bir-biri bilan chambarchas bog'liq: javobgarlik o'z harakatlarning oqibatlarini bilishni anglatadi va javobgarlik muayyan tuzilmalar yoki jamiyatga majburiy hisobot berishni talab qiladi. Haddan tashqari nazorat va byurokratik tartib-qoidalarda ifodalangan haddan tashqari javobgarlik tashabbusning pasayishiga, majburiyatlarni rasmiy bajarishga va xatolardan qo'rqishga olib kelishi mumkin. Shu bilan birga, mas'uliyatning yo'qligi jazosiz qolish, korrupsiya va mas'uliyatsiz xatti-harakatlar uchun sharoit yaratadi. Ushbu jihatlarda o'rtasidagi optimal muvozanat hayotning turli sohalarida adolat, samaradorlik va ishonchni ta'minlaydi. Siyosatda bu hukumatning fuqarolar oldida uning faoliyatini falajlashi mumkin bo'lgan haddan tashqari bosimsiz javobgar bo'lishi zarurligida ifodalanadi. Iqtisodiyotda muvozanatga korporativ mas'uliyat orqali erishiladi, bunda korxonalar jamiyat manfaatlarini hisobga oladi, lekin baribir innovatsiyalar va rivojlanish erkinligini saqlab qoladi. Ta'limda o'quvchilar va o'qituvchilarning shaxsiy mas'uliyatini ta'lim muassasalarining javobgarligi mexanizmlari bilan uyg'unlashtirish mutaxassislar tayyorlashning yuqori sifatli tizimini yaratadi. Shunday qilib, mas'uliyat va javobgarlik o'rtasidagi uyg'unlik jamiyatda barqarorlik, samaradorlik va adolatga erishish, o'zboishimchalik va ortiqcha tartibga solishning oldini olish imkonini beradi.

Xulosa va takliflar. Erkinlik va zaruriyat tushunchalari nafaqat falsafiy, balki amaliy ahamiyatga ham egadir. Ular zamonaviy jamiyatda shaxsiy huquqlar va ijtimoiy mas'uliyat muvozanatini belgilovchi mezonlardir. Erkinlik zaruriyatni tan olib, uni ijodiy rivojlanish vositasiga aylantirgan holda ro'yobga chiqadi. Jamiyatda ijtimoiy institutlarning faoliyati aynan shu dialektik muvozanatga asoslanmog'i lozim.

ADABIYOTLAR

1. Хабермас, Ю. Общественное мнение и публичная сфера. - М.: Республика, 1997.
2. Clark S. H. Paul Ricoeur. - London, 1990.
3. Бауман, З. Глобализация: Логика нового мира. — М.: Наука, 2003.
4. Гидденс, Э. Последствия модерности. — М.: Логос, 1996.
5. Кастельс, М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. - М.: Изд-во Высшей школы экономики, 2001.